

HELENA LOŽAR-PODLOGAR
RAZISKOVANJE IZROČILA

UREDIL JURIJ FIKFAK

I Z B R A N I E T N O L O Š K I S P I S I 2

RAZISKOVANJE IZROČILA
IZBRANI ETNOLOŠKI SPISI 2

O P E R A
E T H N O L O G I C A
S L O V E N I C A

Založba ZRC

OPERA ETHNOLOGICA SLOVENICA

Urednik **Jurij Fikfak**

Helena Ložar-Podlogar

RAZISKOVANJE IZROČILA

IZBRANI ETNOLOŠKI SPISI 2

Uredil **Jurij Fikfak**

Recenzenta **Peter Simonič in Nena Židov**

Oblikovanje in prelom **Jernej Jaroslav Kroje**

Izdajatelj **Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU**

Zanj **Saša Babič**

Založnik **Založba ZRC, ZRC SAZU**

Za založnika **Oto Luthar**

Glavni urednik **Aleš Pogačnik**

Tisk **Collegium Graphicum, d. o. o.**

Naklada **250**

Fotografija na ovitku **Helena Ložar-Podlogar, Delo. 11. 11. 1999. Foto: Igor Modic**

Izid knjige je omogočila Javna agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije s sredstvi iz leta 2025.

Knjiga je izšla v okviru programa Etnološke, antropološke in folkloristične raziskave vsakdanjika, št. P6-0088, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Prva izdaja, prvi natis. / Prva e-izdaja.
Ljubljana 2025

Prva e-izdaja je pod pogoji licence Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:
<https://doi.org/10.3986/9789610510208>

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v
Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga
COBISS.SI-ID 239898883
ISBN 978-961-05-1019-2

E-knjiga
COBISS.SI-ID 239934211
ISBN 978-961-05-1020-8 (PDF)

HELENA LOŽAR-PODLOGAR
RAZISKOVANJE IZROČILA

IZBRANI ETNOLOŠKI SPISI 2

UREDIL
JURIJ FIKFAK

LJUBLJANA 2025

VSEBINA

ZGODOVINA

Prispevek Urbana Jarnika k spoznavanju ljudskega življenja na Zilji	9
Anton Trstenjak o ljudskem življenju v Prekmurju	21
Slovenska ljudska kultura v delu <i>Avstro-ogrška monarhija v besedi in podobi*</i>	45
Slovanske šege na tarok kartah Hinka Smrekarja	71
Po sledovih Šašlovega gradiva o šegah in navadah	91
O ljudskem življenju v <i>Domu in svetu</i>	131
Rajko Ložar, upravnik Etnografskega muzeja 1940–1945	137
Ozadje nastanka »Narodopisja Slovencev«	147
Vse je vihar razdjal... življenje in delo Rajka Ložarja	167
Kuretove koroške poti	191
Pet desetletij Sekcije za ljudske šege in igre*	219

DODATEK

Razmišljanja etnologinje ob Finžgarjevem Gostaču Matevžu	235
Novomeška čitalnica	251
JURIJ FIKFAK, Raziskovanje izročila	281

ZGODOVINA

PRISPEVEK URBANA JARNIKA K SPOZNAVANJU LJUDSKEGA ŽIVLJENJA NA ZILJI

Prispevek osvetljuje pomen pesnika in jezikoslovca Urbana Jarnika za slovensko etnologijo, saj ni samo vabil k zbiranju ljudskega izročila, temveč je svoja opažanja in spoznanja tudi objavljaj, obenem pa kritično obravnaval in popravljal dotedanja poročila in pisanje o koroških Slovencih, predvsem o Ziljanih. Avtorica se opira na korespondenco med Jarnikom in Primcem in na Jarnikov kritični odnos do spisov Balthasarja Hacqueta in Franza Sartorija.

Urbana Jarnika, slovenskega duhovnika na Koroškem, poznamo kot pesnika in jezikoslovca, saj o njem dokaj obsežno govori slovenska slovstvena zgodovina, poznamo njegove poučne spise, ni pa še na enem mestu ovrednoten njegov pomen za slovensko etnologijo.

Doma je bil s Potoka pri Štebnu v Ziljski dolini, bil najprej kaplan v fari v Čajnc̃ah, nato v Podkmosu ob Glini, kamor mu je že 20. novembra 1810 pisal skriptor graške licejske knjižnice in profesor slovenskega jezika **Janez Nepomuk Primic**.¹ Jarnik je na pismo odgovoril januarja 1811, kar je začetek bogate korespondence med preroditeljema. Nekaj odlomkov iz te korespondence je Primic poslal slovenskemu preroditelju **Jerneju Kopitarju** (1780-1844), pa tudi jezikoslovcu in pesniku **Jakobu Zupanu**.²

¹ Janez Nepomuk Primic je bil rojen leta 1785 v Zalogu pri Šmarju na Dolenjskem, tam je umrl leta 1823. Normalko, gimnazijo in licej je obiskoval v Ljubljani, pravo študiral v Gradcu in se med študijem preživljal najprej kot domači učitelj pri raznih graških družinah, nato je bil skriptor v graški licejski knjižnici. Na njegovo pobudo je bila v Gradcu na liceju poskusno za tri leta ustanovljena stolica za slovenski jezik in Primic je postal prvi profesor slovenskega jezika. - (Več gl. *SBL* II., Ljubljana 1933-1952, 579-583.)

² Jakob Zupan se je rodil leta 1785 v Prevojah pri Domžalah, umrl v Celovcu leta 1852. Gimnazijo je obiskoval v Varaždinu, Novem mestu in v Ljubljani, tam je končal filozofijo, nato je študiral teologijo, na Dunaju promoviral, se vrnil v Ljubljano, in bil najprej duh. pomočnik v župniji Sv. Peter, nato kaplan v Šmarju pri Ljubljani, od 1815 profesor stare zaveze na ljubljanskem bogoslovju in profesor za orientalistiko na liceju. Ker je bil dokaj nereden pri predavanjih in predvsem zahteval svobodo znanstvenega raziskovanja, kritično gledal na celibat, nastopal proti policiji in bil nasploh svobodomiseln, se je sprl tako s cerkvenimi kakor tudi s posvetnimi oblastmi, imel več disciplinskih preiskav in si prislužil vrsto opominov, kar vse je pripeljalo do tega, da je bil leta 1835 upokojen in premeščen pod nadzor v Celovec. Svoj krog znancev in dopisovalcev (Kopitar, Dobrovski Primic, Ravnikar, Zojs) je hitro širil, se v Celovcu občasno družil z A. M. Slomškom, Urbanom Jarnikom in Matijo Majarjem-Ziljskim, predvsem

Prvo Jarnikovo pismo Primcu,³ napisano v Podkmosu, je polno čustvenih izlivov in veselja, da je našel prijatelja, ki do slovenskega naroda čuti enako kot on, ki piše tako, kakor bi govorilo njegovo srce, ki se zavzema za enotnost velikega slovanskega sveta in ga spodbuja ista potrebna in hvalevredna sla, da bi svojemu narodu povrnil spoštovanje, za katero so ga prikrajšali.⁴

Takoj za tem je napisal drugo pismo, v katerem je naštel nekaj ziljskih besed (*shzhekati* - molsti, *vajshenca* - blazina, *misenca* - predal, *kareta* - enovprežni voz, *močile* - močvirje, *bunka* - bas, *fazha* - alpska koč, *planinzhan*, *planinzhiza* - planšar, planšarica, *shoboriti* - govoriti itn.), ki jih ni našel v Gutsmanovem slovarju. Ob razlagi besede *plesishe* pa lahko preberemo že tudi prvo omembo šege: poleg tega, da pomeni beseda *plesishe* prostor, kjer se pleše, in naj bi po Jarniku pomenila tudi »plesno društvo« (*Tanzgesellschaft*), je v Ziljski dolini tudi kraj s tem imenom, poznan po žegnanjskih praznovanjih, ko se zbere velika množica ljudi, ki »po stari ziljski šegi plešejo pod lipo«. Jarnik razlaga, da je to še prežitek starega slovenskega poganskega izročila, o katerem bo Primcu lahko pozneje poročal, to pot naj samo poudari, da sta tako šega kakor tudi ime kraja prastara in bi zaradi tega beseda tudi v slovarju zaslužila posebno pozornost. Razlaga tudi ime *Korant* - moška postava, ki jo lahko opazimo v luni, kako iz vedra priliva vodo, da luna raste, se debeli - tudi temu božanstvu lahko iščemo korenine v poganstvu. *Torka* naj bi bila žena nekemu vojnemu božanstvu *Torku*, o njej pa na Koroškem krožijo mnoge zgodbe, na splošno pa jo opisujejo kot zahrbtno, maščevalno in morilsko ženšče. *Shalikshene*, ki jim pravi *Šibile starih Slovencev*, naj bi po koroškem ustnem izročilu živele v jamah pod pečinami in ljudem svetovale, kaj in kdaj naj kako seme posejejo (*»Shalikshene so prerokuvale«*). Raziskovanje takih tem bi bilo lahko koristen prispevek k mitologiji.

Za Marijin praznik, veliki šmaren, veliko mašo (15. avgust), naj bi bilo v navadi ime *pogazhniza*, *pogazhenza*, kar Jarnik utemeljuje z besedo *pogazha*, ki jo v tem času spečejo že iz »nove žetve«, torej nove moke. Sprašuje se, ali je bila »*Pogazhnica*« pri Slovencih morda kakšna boginja. Kranjci imenujejo ta praznik *Shmarn* < *Shent Maria*, na Spodnjem Koroškem pa mu pravijo Velika gospodniza.

pa se je posvečal prebujanju narodne zavesti, povezovanju med slovanskimi narodi in postal vodilni slovenski panslavist in ilirec. (Več gl. *SBL* 15, Ljubljana 1991, 870-873.)

³ France Kidrič, Korespondenca Janeza Nepomuka Primca 1808-1813, v: *Korespondence pomembnih Slovencev*, Ljubljana 1934, 14. pismo, 44-47.

⁴ »...was Sie schreiben, ist gerade aus meinem Herzen heraus geschrieben ... Gleichheit der Interessen, Gleichheit der großen Slavenwelt, Gleichheit des so nützlichen, als rühmlichen Triebes seinem Volke die unrechtmäßiger Weise von Abentheurern geraubte Achtung wieder zu verschaffen.« Korespondenca, 14. pismo, 44 sl.

Prvič omenja tudi ziljsko svatbo, pri kateri imata pomembno vlogo banderar (*Fahnrich*, torej zastavonoša) in besednik; besedo izpeljuje iz *beseduvati*, ki je razširjena po vsem Koroškem pa tudi v Slavoniji in pomeni *veliko govoriti*, kar vemo, da je naloga tistega, ki vodi ženitovanjsko gostijo. Vabljenju na poroko pravi »*svate sberati*«. V istem pismu našteva in deloma opisuje tudi izraze za dele noše (*shoga* - svilen trak, *srajshzhe*, *sragishzhe*, *kikel* - srajca), orodja, opremo itn.

Leta 1812 je Jarnik v *Carinthii*, celovškem časopisu za domoznanstvo, prvi objavil Herderjevo poglavje o Slovanih in v opombi še sam vabil k zbiranju ljudskega izročila ali, kakor sam pravi, »narodnega blaga«, ki naj bi pozneje služilo kot gradivo za zgodovino slovanskih narodov. Sam si je, pod vplivom sočasne slovenske književnosti, predvsem Valentina Vodnika, Jerneja Kopitarja in romantične smeri v književnosti in znanosti, za življenjsko geslo postavil idejo narodnega prebujenja.

Že maja 1811 se je Jarnik iz Celovca, kjer je bil stolni kaplan, z dolgim pismom, ki vsebuje predvsem gramatikalna vprašanja, oglasil Primcu: za nas pa je pomemben pripis, ki se nanaša na - v *Slavinu*, ki ga je izdajal Dobrovsky - ponatisnjeni prispevek **Balthasarja Hacqueta** o Ziljanih, ki mu ga je Primic poslal z namenom, da bi Jarnik kot domačin popravil Hacquetove netočnosti. V prevodu se pripis glasi: »Prikaz Ziljana in Ziljanke je v mnogočem zelo pomanjkljiv, tudi napačen, nepravilen in enostranski. Treba je namreč med Ziljani živeti, da bi jih lahko dobro spoznali, ne pa se podati na potovanje in si domišljati, da se na enem izletu lahko vse spozna.«⁵ Že ime, pravi, je ponaredek: imenujejo se namreč *Silani* in ne *Silanci*, spodnji Korošec pa jim pravi *Silz*. Plašč iz krzna imenuje Hacquet *kosmata*, čeprav bi bilo pravilno *kožuh*. Domneva, da je Hacquet potoval po deželi, ne da bi poznal njen jezik, in kakšen šaljivec mu je pač, ko je s prstom pokazal na kos oblačila in vprašal po nazivu, odgovoril *kosmata*. Na koncu popravi še Hacquetovo trditev, da družice ne sedijo na konju pred mladeničem, ko jašejo k poroki, ampak za njim, in sicer tako, da imajo obe nogi na desni strani, z levico pa se držijo mladeniča okoli pasu, natančneje pa bo o tem še poročal.

V naslednjem pismu, verjetno napisanem avgusta, omenja velikonočno šego oz. igro z jajci, *jajce telakinati*, in jo tudi opiše: otroci kotalijo jajce po paru, pod kotom vzporedno postavljenih grabelj. Če drugo jajce pri kotaljenju ujame prvo in ga razbije, je lastnik prvega jajca to izgubil. Druga igra, ki jo omenja, je *vertalasija*, igra fantičev. Gre za lovljenje ravnotežja na deski, ki se hkrati guga in vrti.

⁵ »Die Schilderung des Gailthalers und der Gailthalerin ist in vieler Hinsicht sehr mangelhaft, auch falsch, unrichtig und einseitig, es heißt nämlich unter den Gailthalern leben, um sie zu kennen, nicht aber eine Reise machen, wo man in einem Ausfluge alles kennen will.« Korespondenca, 23. pismo, 75.

V tem pismu je Primcu poslal tudi dve napitnici:

Perlite, perlite od Shtajerskiga!
Ker mati natura nam rada ga da,
Prav slata je sraga, veselje deli,
Vso shalost noj skerb nam is serca spodi.⁶

In druga:

Le pite prijatli slatinza v'okrog
Od njega bo bersen, kater' je bil tog
Noeta zhastimo, noj hvalimo ga
Saj vezh ki slatina ta sraga vela.⁷

V zvezi z imenom *koleda* (namesto *napitnica*) je Primic Jarniku verjetno zastavil vprašanje, saj Jarnik že v naslednjem pismu pojasnjuje, kaj mu pomeni ta beseda, in jo tudi sam po svoje razlaga (danes seveda njegova razlaga ne drži): najprej prizna, da je obe napitnici (tu uporablja nemško besedo *das Trinklied*) napisal sam, čeprav sta samo delček tega, kar je nameraval napisati. »S *koledo* sem želel označiti zbor pevcev. V Ziljski dolini naj bi rekli *koleda* tistemu, ki vedno poje naprej, ki je vedno en ton naprej, množina od tega je *koleda*.« Poznali naj bi celo pregovor *Ti koleda, ti!*, kar naj pomeni zoprnega kričača. *Koledovati* naj bi v Ziljski dolini pomenilo *peti v zboru*, kakor tudi *kororuvati...* *koledovanje*, *kororuvanje* (na Spodnjekoroškem *hekati*, *hekanje*). To je torej Jarnikova razlaga, etimologi pa bodo povedali svoje.

Vse to so naključni drobcji iz Jarnikove korespondence s Primcem, ko se še ni odločil za temeljite popravke v *Slavinu* ponatisnjenega prispevka Balthasarja Hacqueta.⁸ Zanašal se je namreč na gospoda **Jožefa Winterja**,⁹ ki naj bi bil po njegovem boljši poznavalec, ko pa Winter na njegovo prošnjo ni reagiral, se je odločil sam in v nedatiranem pismu (Kidrič sodi, da ga je pisal konec 1811. ali na začetku 1812. leta) sporočil, da bo sam natančneje osvetlil Hacquetov prikaz Ziljana in Ziljanke.¹⁰ Ponovi, da se ljudje, ko govorijo o sebi, vedno predstavijo kot *Slovenci*, *Silani* pa le, kadar hočejo ožje označiti svoj izvir, kadar se

⁶ Korespondenca, 30. pismo, 104.

⁷ Prav tam.

⁸ Balthasar Hacquet v delu *Abbildung und Beschreibung der südwest- und ostlichen Wenden, Illyrer und Slaven ...* Leipzig b. I. (1801-1808) v prvem poglavju prvega dela (str. 13-19) govori o Ziljanih. Poglavje je bilo večkrat ponatisnjeno: leta 1806 v praškem *Slavinu*, leta 1809 ga je ponatisnil Franz Sartori, potem pa še enkrat leta 1934 Vaclav Hanka. - (Več o tem v nadaljevanju.)

⁹ Jožef Winter (1749—1830), doma iz Slovenjega Šmihela, je bil sprva kaplan na Radišah, potem ekspozit v Žrelcu in v Podgradu pri Radišah, nazadnje kanonik pri Gospe Sveti.

¹⁰ »...so mache ich mich selbst über die nähere Beleuchtung der Hacquetischen Schilderung des Gailthalers und der Gailthalerin.«

hočejo razlikovati od prebivalcev drugih koroških dolin. Ime pa so si nadedli po reki Zilji. Potem opisuje postavo Ziljanov, torej telesni videz, poudarja, po čem se ločijo od Kranjcev, govori o značaju, trgovski žilici in predvsem čustvenosti in veselosti (tu se s Hacquetom strinja), ki pride najbolj do izraza prav ob praznovanjih farnega patrona, žegnanjih, in na svatbah. Pridružuje se mnenju **Matije Schneiderja**,¹¹ da Ziljani po dobrovoljnosti prekašajo druge koroške Slovence. Sledi zelo natančen opis dogajanja na dan ziljskega proščenja (žegnanja) in prvi opis *štehvanja*, kar jih poznamo (v objavi korespondence med Jarnikom in Primcem na skoraj petih straneh), v katerem Jarnik Hacquetu očita, da je prezrl tako imenitno igro, vredno, da se zanjo zanima prav vsak tujec, ki se mudi na Zilji. Ne bo je namreč mogel občudovati pri vseh Slovencih, niti na Štajerskem niti na Kranjskem, celo na Koroškem ne povsod, zaman jo bo iskal pri koroških Nemcih, ki take ali njej podobne igre sploh ne poznajo, kajti le Ziljani so tisti, ki so - poleg nekaterih jezikovnih posebnosti - prav v šegah ohranili mnogo izročila svojih prednikov.

Z zgodovinskim uvodom, razmišljanjem o izviru Ziljanov, o njih imenu in etničnem sorodstvu in njih izrednem pomenu prav zaradi posebnih šeg in navad, v katerih se pogosto kaže bojevnikiški značaj, je ta spis pozneje v dveh nadaljevanjih, vendar nepodpisan, izšel v *Carinthii* 1813 (št. 2 in 3) z naslovom *Züge aus den Sitten der Gailthaler*. Skoraj ves spis govori o ziljskem žegnanju in posebno o štehvanju, rekoč, da je vredno truda osvetliti ta zanimivi prežitek stare ljudske šege. Članek v *Carinthii* se sicer deloma razlikuje od opisa v pismu Primcu, kjer je ponekod celo izčrpnější.¹²

In ker Hacquet te zanimive ziljske šege na dan žegnanja in enkratne ziljske igre (štehvanja) ni poznal, nam jo predstavi Jarnik. Opis začne z dopoldansko slovesno mašo, pri kateri se zbere mlado in staro od vseh strani, po maši pa se dolgo zadržujejo na prostoru pred cerkvijo, kamor so krčmarji na *karetah* pripeljali sode vina in piva, kramarji pa postavili svoje stojnice z lectom. Gospodarji in gospodinje poiščejo svoje sorodnike in prijatelje in jih povabijo na žegnanjsko kosilo (*na vahti spravlati*, ker se branijo, naj bi jim morali prigovarjati, *na vahti jiti, sim na vahti bil*). Fantje - pevci in muzikanti - pa so zbrani pod lipo, od koder se po zvonjenju oglasi veselo vriskanje (*savrišnejo*) in petje ljudskih pesmi (v *Carinthii* to dopolnjuje z omembo stare pesmi *Koj mi lipca, prezvetujash*) in

¹¹ Matija Schneider, leposlovec in preroditelj. Rodil se je leta 1784 v Št. Ilju v Rožu, umrl leta 1831 v Gradcu, gimnazijo obiskoval v Celovcu, študiral bogoslovje, bil kaplan v Štebnu v Ziljski dolini, do 1815 provizor v Žabnicah v Kanalski dolini, od koder je hodil maševat na Višarje, potem kaplan v Tinjah in profesor moralne teologije in zaradi bolezni le kratek čas podravnatelj celovškega semenišča. Za prerodno misel ga je navdušil jezikoslovec, verski pisatelj in pesnik *Jurij Japelj*, pa tudi Jarnik, s katerim je imel osebne stike, ko je služboval v Štebnu. Na Višarjah, kamor so hodili romarji iz vseh slovenskih pokrajin, se je ob srečevanjih z rojaki naučil slovenskih narečij. Jarniku se je zelo priljubil, ne le, ker je zbiral domače izrazje, ampak je bil tudi vnet zbiralec drugega narodopisnega gradiva. - (Več gl. *SBL* III, 231.)

¹² Korespondenca, 37. pismo, 129-136.

šele potem ob igranju koračnice skupaj odidejo v krčmo na kosilo. *Shegnarji*, tj. prišleki, tujci, pa že čakajo na edinstveno igro - *štehvanje*, ki ji Ziljani pravijo *sod pobijati*, ali pa uporabljajo že tudi nemško izpeljanko *štehati*. Jarnik pravi, kar nas sicer preseneča, da se fantje (7 do 10, v *Carinthii* navaja, da jih je ponekod celo 20) zavihtijo na *osedlane* konje - poznejša poročila govorijo in tudi danes vidimo tako, da jašejo brez sedla - v desnici imajo železen količ in pojoč v galopu (*skokoma*) pridirjajo na prostor pred cerkvijo, kjer je že pripravljen z mnogimi obroči obdan, pobarvan, na kol nasajen in v osi gibljiv lesen sodič, ki ga morajo jezdec v diru razbiti; za to je potrebna velika spretnost v jezdenju in za vodenje konja tudi moč. (V pismu opozarja na nevarnost za naslednjega jezdeca, če je predhodniku zaradi močnega udarca količ ostal zaboden v sodič, čemur je bil sam priča, ali pa če štehovcu zaradi močnega zamaha količ uide iz rok in prileti med gledalce.) Jezdec naj bi ali zabadali količ v sodič - v tem primeru vodijo konja z levico - ali pa tolčejo po njem - to pa naj bi naredili z obema rokama, pri čemer morajo pred zamahom spustiti vajeti. Ko sodič razpade, nekaj ljudi pobere obroče, jih podržijo ali pred jezdecem vržejo v zrak, ta pa jih mora ujeti na količ. Ves čas pa je slišati petje in igranje muzikantov. Na drog, na katerega je bil pritrjen sodič, eden izmed mož zapiči vilice, nanje pa obesi lep, z zlatimi viticami, kakor krona okrašen in z umetnimi šopki ozaljšan venec, ki ga je prinesla *dečla*. Naloga jezdecev je zdaj, da venček med galopom, vendar ne prej kakor v tretjem poskusu, skušajo nabosti na količ, in tisti, ki se mu to posreči, lahko začne ples pod lipo. (Tega dogajanja okoli venčka, o katerem beremo v Jarnikovem pismu Primcu, Jarnik v prispevku za *Carinthio* ne ponovi.)

Na koncu se Jarnik sprašuje (odgovore prepušča raziskovalcem ljudskega izročila), od kod neki bi izvirala ta igra. Ali so jo ohranili iz izročila prednikov ali je dediščina starih Nemcev ali posnemanje rimskih turnirjev ali ima celo borilni značaj ali kakšen alegoričen pomen. Primcu še pove, da so igro v naglici organizirali tudi v čast nadvojvodi Janezu (Johannu), ko je potoval skozi Ziljsko dolino (tedaj naj bi dogajanje narisal njegov spremljevalec, neki inženir - slika naj bi bila v Hof-Bildergalerie na Dunaju, na njej pa naj bi bilo lepo videti tudi ziljsko nošo), cesarju Francu pa so pokazali še ziljski ples v »nošah pradedov«. In cesar se ni mogel zadržati, da se ne bi pristrčno smejal ob posebni obleki, šegah in navadah ljudi, ki so celo ob njegovi navzočnosti bili tako pogumni in brez zadrege.¹³

V *Carinthii* št. 3 (ne pa tudi v pismu) po opisu štehvanja še nadaljuje z dogodki pod lipo, ko vsak fant svojemu dekletu ponudi piti vina (Ziljani - kot trgovci z vinom - so bili menda nasprotniki pivu), nato se oglasi pesem, ki spremlja poskočni narodni ples (*Nationaltanz*). Poudarja pa, da plešejo samo neporočeni fantje in dekleta, za može in žene je določen še naslednji dan. V opombi pod črto pa še zvemo, da zato, da bi se

¹³ »Der Kaiser konnte sich über die sonderbare Kleidung, Sitten und Gebräuche dieser in seiner Gegenwart so muntern Menschen des herzlichsten Lachens nicht enthalten.«

šega ohranila in da bi se prenesla tudi na mlade, dovolijo celo dečkom, da pod nadzorom staršev, zunaj vasi, pripravijo svoje lastno štehvanje - ne pove pa, ali tudi fantiči resnično jahajo ali le v teku razbijajo sodič, kar poznamo danes.

Vrnimo se k Jarnikovemu kritičnemu presojanju pisanja o Ziljanih. Pravi povod, da se je Urban Jarnik namenil obširneje pisati tudi o nekaterih narodopisnih temah, predvsem s področja šeg in noše, je bil verjetno prav ponatis prvega poglavja »Der Geilthaler und die Geilthalerin« iz knjige Balthasarja Hacqueta *Abbildung und Beschreibung der südwest- und ostlichen Wenden, Illyrer und Slaven*. Prav to prvo poglavje pa je doživljalo posebno usodo - posebej so ga namreč kar po vrsti ponatiskovali: najprej 1806 Slovak **Josef Dobrovsky**¹⁴ v praškem *Slavinu* (*Botschaft aus Böhmen an alle Slawischen Volker, oder Beiträge zu ihrer Charakteristik, zur Kenntniß ihrer Mythologie, ihrer Geschichte und Alterthümer, ihrer Literatur und ihrer Sprachkunde nach allen Mundarten*), vendar deloma skrajšano. (To verzijo je Primic poslal Jarniku v popravek.) Potem ga je na Dunaju leta 1809 v III. delu (oz. v knjižici) svojih *Länder- und Völker-Merkwürdigkeiten des österreichischen Kaiserthums* pod naslovom *Die Geilthaler oder Silauzi in Kärnthen* (str. 98-106) tako rekoč dobesedno (le z nekaj svojimi besednimi okraski, ki pa ne prinašajo nič novega), vendar brez navedbe avtorja, objavil **Franz Sartori**. Šele 1834 pa ga je znova vključil v drugo izdajo *Slavina* **Vaclav Hanka**, ki v X. poglavju (Auszüge), na strani 112 objavlja isti članek z utemeljitvijo *Aus des Hm. Prof. B. Hacquet Abbildung und Beschreibung der südwest- und ostlichen Slawen*. (Mimogrede naj omenim, da je k ponatisu dodana - morda urednikova - opomba, ki se nanaša na Hacquetovo razmišljanje o petju Ziljanov, češ da moški pojejo tudi take ljudske pesmi, ki so brez harmonije in včasih kar nespodobne... Gospod H. naj bi rajši zapisal in tako ohranil nekaj, pa čeprav tudi nespodobnih pesmi, kakor pa da razlaga o revščini jezika, ki ga sam sploh ne pozna.)

Sprva je Jarnik v pismu Primcu napovedal, kakor smo že omenili, da bo opis svatbenih šeg pri Ziljanih prepustil gospodu Winterju, kajti sam je že okoli leta 1793, torej že z devetimi leti, zapustil svojo rojstno hišo. Zakaj je Jarnik imel Jožefa Winterja

¹⁴ Josef Dobrovsky (1753-1829), filolog in utemeljitelj slavistike, osrednja osebnost češkega jezikovnega in narodnega preroda ob koncu 18. in na začetku 19. stoletja. V Pragi je študiral bogoslovje in vzhodne jezike, bil rektor semenišča v Hradištu pri Olomucu, po upokojitvi je bil zelo dejaven v Češkem znanstvenem društvu v Pragi. Dvajset let je zbiral leksikalno gradivo za nemško-češki slovar in z razpravo *Entwurf zu einem allgemeinen Etymologikon der slavischen Sprachen* (1813) postavil temelj slovanskemu etimološkemu raziskovanju. Spodbujal je tudi dejavnost slovenskih razsvetljencev pri zbiranju slovenskega besedišča. Pomembno mesto v zgodovini slovenistike ima njegova dvajsetletna korespondenca s Kopitarjem, ko sta v pisnih obravnavah za tisti čas pomembna slavistična vprašanja. Z razgledanostjo, predvsem pa kritičnostjo, je vplival tudi na kulturno življenje Slovencev. - (Več o njem gl.: Anton Breznik, Dobrovskega vpliv na slovenski pisni jezik, v: *Josef Dobrovsky 1753-1829*, Praga 1929.)

za boljšega poznavalca šeg in navad na Zilji, ostaja skrivnost, saj Winter ni bil Ziljan in tudi ni nikoli služboval na Zilji. V istem pismu pa Jarnik ne more, da vendar ne bi v šestih točkah grajal, kakor sam pravi, »nekaj grobih napak Hacquetovega prikaza« (»einige grobe Fehler der Hacquetischen Schilderung«). Nanašajo se na pivo kot najbolj priljubljeno pijačo, na ples, na godce (dva violinista in en bas, o dudah pa nihče nič ne ve), nadalje kara oznako Ziljanov kot ne preveč skrbnih poljedelcev, zavrača opis noše, ki naj bi bila podobna tisti, ki jo nosijo salzburški vozarji, kajti nošo starih očetov so moški že zdavnaj opustili, nasprotno pa »ženske ostajajo bolj originalne in se otesajo vseh poskusov, da bi podaljšale svoja krila, prav tako, kot se Rusi branijo, da bi si obrili brade«. Kjub temu pa je njihova noša natančno in fino krojena in izdelana.

Redko je videti Ziljana v škornjih, saj nosijo zavezane čevlje, le dekcle, ki delajo v hlevu, nosijo cokle. Opank ne poznajo. Možje nikoli ne nosijo belih, ampak samo modre nogavice, razen kadar je zelo vroče, ko si obujejo kratke, platnene, medtem ko ženske nosijo izključno bele nogavice. Tudi nihče ne ve nič o steklenih ogrlicah, ki naj bi jih po Hacquetu nosile okoli vratu.

Kmalu po izidu je Jarnikov prispevek iz *Carinthie* ponatisnil **Jernej Kopitar** še v dunajskem časopisu *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* 1813, št. 12, str. 66–71 pod naslovom *Beitrag zur slavischen Völkerkunde. Züge aus den Sitten der Gailthaler* in z opombo pod črto: *Aus dem kärntnerischen Wochenblatte »Carinthia«*. V opombi K(opitar) nadaljuje: »Pri tem ko posredujemo bralcu ta zanimivi prispevek k slovanski etnologiji, si ne moremo kaj, da ne bi *nam neznanega marljivega pisca skušali opogumiti, da bi napisal še več takih prispevkov.*«,¹⁵ Urednik je zastavil kar nekaj vprašanj, na katera bi želel odgovora: število Slovencev na Koroškem in meje slovenskega območja, razlike v jeziku in šegah v primerjavi z drugimi Slovenci na Kranjskem, Štajerskem, razlike med Ziljani in drugimi Korošci, pa Rezijani, ali ni mogoče najti še kakšnega fragmenta pesmi Kaj mi lipca precvetuješ in morda tudi vižo itn.

Jarnik je Kopitarju ustregel z obširnim spisom *Über die Gailthaler in Kärnthen*, ki je izšel v nadaljevanjih istega leta v št. 44–46, 48, 69 in 70. V tem spisu Jarnik Hacquetu sicer priznava, da je prav on t. i. *slavische Völkerkunde* obogatil s sestavkom o Ziljanih, zameri pa njegovemu prepisovalcu Franzu Sartoriju, da ga je nekritično ponovno izdal, ne da bi, kar bi lahko pričakovali, popravil napake.¹⁶ Zato Jarnik sam po vrsti popravlja

¹⁵ »Indem wir diesen interessanten Beytrag zur slavischen Völkerkunde hiermit vor das größere Publicum bringen, können wir nicht umhin, den uns *unbekannten braven Verf.* mit warmer Theilnahme zu mehreren ähnlichen aufzumuntern.«

¹⁶ »Eine solche Berichtigung hatte man wohl von Hrn. Dr. Sartori in seinen Länder- und Völker-Merkwürdigkeiten erwartet; aber leider! begnügte er sich, bloß den Hacquet'schen Text hier und da mit eigenen Worten auszuschmücken, hier uns wenige neue Ansichten, wenig neue Daten zu bearbeiten.«

netočnosti in stvarne napake obeh objav, in sicer tako, da najprej dobesedno navaja odstavek Sartorijevega in Hacquetovega besedila (nad vsakim odstavkom napiše Sartori ali pa Sartori /po Hacquetu/ ali Sartori in Hacquet ali samo Hacquet), potem pa k vsaki napaki prispeva svoj popravek in komentar z nadpisom »Berichtigung«. Začne seveda ponovno, kar smo že omenili, z imenom Ziljanov in Slovencev, razpravlja o nastanku in oblikah imena Gail - Geil - Zilia (Sartorijev prevod je *Gewaltbach*), navaja točne meje Ziljske doline in popravlja trditev o njeni legi, kakor jo je navedel Sartoriju, ki je zamenjal vzhod in zahod. Popravlja oznako videza (telesnosti) prebivalcev doline, zavrača - ob omembi romanja - nemško ime *Luschariberg*, ki je popačeno, saj pravi: ime izhaja iz *na višavah* torej, *na visharjah*, ob romanju pa se spomni še proščenja in prezrtega štehanja in plesa pod lipo. Pravzaprav Jarnik v teh nadaljevanjih kar sistematično opisuje življenje Ziljanov (tu in tam pa tudi drugih Korošcev, predvsem Rožanov), saj mimogrede natrosi mnogo gradiva o raznih straneh njihovega bitja in žitja. »Čista belina ženske zgornje obleke je ob nedeljah pri maši kakor sneg nad cerkvenimi klopmi,« poudarja, ko zavrača pisanje o snagi. Matere umivajo može in starejše sinove, dekleta pa za svojo čistočo poskrbe same. Pa tudi za hišo, ko pred vsakim praznikom zdrgnejo mize, klopi, stole s peskom, omeni vežo, *veishe*, kamor gre dim (na spodnjem Koroškem pa že imajo skoraj povsod dimnice), *levo*, nišo ob vratih, v kateri pozimi gorijo namesto sveč bakle, *kandele*, in nekatere druge predmete (*pertizh*, namizni prt; *pleteniza*, preproga za *svete čase*), omenja slike na steklo.

Mnogo tega smo že omenili in poznamo iz pisem Primicu, iz *Carinthie* in iz ponatisa v 12. št. *Vaterländische Blätter*: npr. pisanje o plesu, o menda nespodobnih pesmih, zavrača trditev, da Slovenci nimajo dobrih pesnikov in ljudskih pesmi, ker je pač njihov jezik reven, in vendar njihovega besednega zaklada, tako tudi ne ziljskega narečja, še nihče ni zapisal, pravi Jarnik. Mimogrede omeni tudi Rožane kot najboljše pevce in njihove pesniške improvizacije pri plesu, našteva imena za godala (*gosli*, *tenor* oz. *brač*, *citre*, *bunko*, oz. *bas*), Hacquetovo pisanje o poljedelstvu dopolnjuje, da orjejo s težkim plugom (pravijo mu *drevo*), pred katerega vprežejo tri ali štiri konje, ker z lažjim plugom oz. oralom na svoji zemlji ne bi dosti pridelali, opiše dvojni in enojni stog (*stueg*), kozolec (*kozovz* ali *kozuv*), mnogo pove o tem, kako Ziljani tvorijo vino in žganje iz Italije in s Štajerskega, trgovska žilica pa jih popelje po celi Kranjski, Hrvaški, po Tržaškem in Goriškem, vse do Beneškega, Tirolskega in Salzburškega, tudi na Češko in Ogrsko. Čeprav pošiljajo otroke učiti se nemško v Dravsko dolino, so kljub temu ponosni na svoj jezik, na svoje šege in navade. Predvsem pa je popravil vse, kar sta Sartori in Hacquet pisala o noši.

V 46. št. *Vaterländische Blätter* so popravki o *ženitovanjskih šegah*. Jezi se na oba avtorja, ker posebej poudarjata, da je ziljska svatba zelo podobna kranjski, saj so vendar oboji le veja enega in istega rodu, vsi Slovani pa so imeli »v sivi davnini« enake šege

in navade. Šege Ziljanov so se ohranile, medtem ko so se na Kranjskem od Valvasorja precej spreminjale. Ponovno obljublja, da bo kmalu skušal podati natančen prikaz ziljske svatbe in da jo bo primerjal s »kranjsko« in tako pojasnil mnoga vprašanja. Na kratko ponovi opis iz *Carinthie* in še enkrat popravi trditev, da pri svatovskih plesih nastopa *eine Vortänzerin, welche sich durch viele mit Bändern durchflochtene Haarzöpfe von anderen unterscheidet* rekoč, da Ziljani na svatbah ne poznajo nobene »predplesalke« in da avtorja verjetno mislita *družico*. Tudi je od premoženjskega stanja posameznika in od njegove radodarnosti odvisno, ali je svatba skromna in na njej ni videti zapravljanja, kakor trdita Sartori in Hacquet, ali pa bogata in traja več dni.

Nadaljevanje tega Jarnikovega opisa je namenjeno predvsem noši. Zanimivo pa je, da Kopitar v *Vaterländische Blätter* ni ponatisnil prispevka iz *Carinthie*,¹⁷ kjer Jarnik sicer ne govori neposredno o Hacquetu, čeprav iz korespondence vemo, da je njegovo pisanje poznal. Očitno ga namenoma ni imensko navajal. Tu namreč ob štehanju poudarja, da to ni edina ljudska igra, po kateri se Ziljani ločijo od sosedov, kajti tudi pri svatbi »je vse na konjih«: ženin, mendirar in drug, vsi trije s sabljo. Vsi neporočeni fantje imajo za seboj na konju tudi dekle, ki ne jaše, ampak sedi postrani in se z levico oklepa fanta, zadaj pa se z desnico drži za robec, ki je privezan na konjski rep. Tako fant, kakor vitez z ugrabljeno mladenko, galopira proti župnišću. Poudarja pa tudi, da so za časa francoske vladavine morali pred cerkveno poroko najprej k županu, ki so mu rekli *maire*; tam so razjahali in ženin je z nevesto in pričami šel k civilni poroki - *civilakt* - šele nato so odjezdili proti farni cerkvi, kjer so, še vedno sedeč na konjih, s pesmijo pozdravili župnika, nato razjahali in na farnem dvorišču celo zaplesali, čemur župnik ni smel nasprotovati, saj je to *stara, podedovana navada* (»alte hergebrachte Sitte«). Jarnik poudarja, da so lahko plesali le nekateri neporočeni pari, nikakor pa nista smela plesati ženin in nevesta, prav tako, kakor so smeli jahati le *ledik* svatje, poročeni, nevesta in družica pa so se pripeljali z vozovi. Šele po poroki je tudi nevesta smela sesti na konja poleg ženina in »tako so šli, pod vodstvom zastavnika (mendirarja), ki je vihtel zastavo (mendi), v polnem galopu na ženinov dom.« To dirjanje domov Jarnika spominja na starodavni *rop neveste* in se sprašuje, ali ni morda prav ta navada prežitek, ostanek pradašne šege, ko je ženin moral svojo nevesto ugrabiti, in o kateri vedo ljudje na Zilji povedati mnogo zabavnega. Vse to naj bi dokazovalo, da je bil »der Brautraub bei diesem Volke von Alters üblich«.

Ob tem si Jarnik postavi kar nekaj vprašanj: Ali nima vse to v sebi nekaj bojevniškega? Zakaj pred svatovskim sprevedom mendirar vihti zastavo? Kaj pomenijo sablje, ki jih sicer nikoli ne uporabljajo? Zakaj jezdijo dekleta skupaj s fanti? In zakaj ne jezdijo

¹⁷ Züge aus den Sitten der Gailthaler s pripombo »Nun noch einige allgemeine Bemerkungen«, *Carinthia* 1813, št. 3.

tudi poročeni? Odgovore išče v ostankih preseljevanja ljudstev, ko je bilo v navadi, da so boja večji in sposobni, oboroženi moški jezdili naprej in zasedli ozemlje, kamor so jim potem sledile ženske z otroki in starci. In tak prizor naj bi pozneje ponazarjali s svatovskim sprevedom. Jarnik napoveduje še morebitni natančnejši opis, seveda, ko bo lahko zbral vse potrebne podatke, vendar tega opisa, žal, nismo dočakali. Kljub temu pa nam je s svojim gradivom zapustil dragoceno dediščino, ki bi jo bilo seveda treba na določenih mestih, predvsem ko razmišlja o izviru nazivov, besed, pa tudi o koreninah posameznih prvin v šegah in verovanjih, tudi kritično ovrednotiti.

THE CONTRIBUTION OF URBAN JARNIK TO UNDERSTANDING FOLK LIFE IN THE GAIL VALLEY (ZILJA)

Urban Jarnik, a Slovenian priest, poet, and linguist from Carinthia, is recognized for his contributions to Slovenian ethnology, a field where his significance has not been fully evaluated in one place until now. Born in Potok near Šteben in the Gail Valley (Ziljska dolina), Jarnik served as a curate in various parishes, including Čajnače and Podkrmos near Glina, where he began a significant correspondence with Janez Nepomuk Primic, a professor of Slovenian language in Graz, in 1810-1811. This exchange, rich with emotional outpourings and shared zeal for Slovenian culture, marked the beginning of Jarnik's lifelong dedication to national awakening, influenced by figures like Valentin Vodnik and Jernej Kopitar.

Jarnik's work extended beyond poetry and linguistics into ethnology, as he actively collected and published folk traditions while critically revising earlier accounts about Carinthian Slovenians, particularly the Ziljani (people of the Gail Valley). His letters to Primic reveal his efforts to document local customs and language, such as Ziljan dialect words (e.g., *shzhekati* for threshing, *vajshenca* for pillow) and traditions like dancing under a linden tree during church festivals, which he linked to pre-Christian Slavic practices. He also explored mythological figures like Korant and Torka, suggesting their pagan origins, and questioned whether terms like *Pogazhnica* (related to a harvest festival) hinted at ancient deities.

A key aspect of Jarnik's ethnological contribution was his critique of Balthasar Hacquet's and Franz Sartori's writings about the Ziljani. In correspondence with Primic, he corrected Hacquet's inaccuracies—such as the misnaming of Ziljani as “Silanci” instead of “Silani”—and errors about clothing and wedding customs—emphasizing the need to live among people to truly understand them. His observations were published

in the Carinthian journal *Carinthia* in 1813, including a detailed description of the *štehvaje* in Zilja (a traditional horseback game during church festivals), which Hacquet overlooked. Jarnik's accounts also covered wedding customs, such as the roles of the *banderar* (flag-bearer) and *besednik* (orator), and provided insights into traditional attire and tools.

Jarnik's work was further disseminated by Kopitar, who reprinted his *Carinthia* articles in *Vaterländische Blätter* in 1813, encouraging such contributions. In subsequent writings, Jarnik systematically corrected Hacquet and Sartori, addressing errors about Ziljan appearance, trade, and customs, and offering detailed descriptions of daily life, from farming practices to festive dances. He highlighted unique Ziljan traits, like their trading acumen and preservation of ancestral traditions, contrasting with other Slovenians and Carinthian Germans.

His meticulous documentation of folk games (e.g., egg-rolling at Easter, *vertalasija*), songs, and wedding processions—where unmarried couples rode horses in a manner reminiscent of ancient bride abductions—underscored his commitment to preserving Slovenian heritage. While some of his etymological and historical interpretations require critical reassessment, Jarnik's legacy, as presented by Helena Ložar-Podlogar, remains a vital resource for understanding Ziljan folk life and Slovenian ethnology.

Ložar-Podlogar, Helena. 2003. Prispevek Urbana Jarnika k spoznavanju ljudskega življenja na Zilji. *Koroški etnološki zapisi* 2, 114–124.

ANTON TRSTENJAK O LJUDSKEM ŽIVLJENJU V PREKMURJU

Publicist in gledališki zgodovinar Anton Trstenjak se je rodil 10. maja 1853 na Krčevini v župniji Miklavž pri Ormožu, umrl pa 17. decembra 1917 v Ljubljani. Gimnazijo je obiskoval v Varaždinu, od leta 1873 je na Dunaju študiral klasične jezike in slavistiko (pri Franu Miklošiču). Deloval je v raznih društvih in sodeloval pri urejanju Stritarjevega *Zvona* ter zanj pisal rubriko Slovenski Glasnik. Sklepnih izpitov na Dunaju ni naredil, zato ni mogel postati profesor. Najprej je bil domači učitelj, potem je učil na zasebni trgovski šoli v Ljubljani, dobil pozneje službo uradnika, najprej pri Trgovski in obrtni zbornici, potem pa v Mestni hranilnici v Ljubljani.

Anton Trstenjak je že zelo zgodaj publicistično deloval, na kar je vplivalo »njegovo obmejno domačinjstvo, vseslovanska zavest in Miklošičeva slavistična šola«.¹ Od 1884—1887 je bil urednik *Slovana*, ki sta ga izdajala Ivan Hribar in Ivan Tavčar. S svojimi prispevki v *Slovanu*, *Slovenskem narodu* in v *Ljubljanskem zvonu* je navduševal za idejo slovanske vzajemnosti, pisal življenjepise slovanskih pisateljev in umetnikov. V dramski šoli je učil slovenščino in napisal knjigo *Slovensko gledališče* (1892).

Prav posebno skrb pa je Trstenjak posvetil svojim bližnjim rojakom, prekmurskim Slovencem. Tako je prve dni avgusta 1883 začel svoje popotovanje po Prekmurju, skozi vse vasi do Monoštra, opazoval življenje in navade, zbiral knjige v narečju in gradivo za svoj načrtovani opis. Že leto po tem potovanju je v *Slovanu* (1884, 341) objavil članek *Navade v Prekmurcih. Jok pri pogrebu*. Zbral je tudi mnogo podatkov o prekmurskih pisateljih. Po Prekmurju je potoval tudi v poznejših letih, posebno 1903. in dopolnjeval svoje gradivo. Za *Božidarjem Raičem*, ki je 1860 prvi prehodil Prekmurje do Rabe in nato več pisal o deželi in njenih pisateljih, je Trstenjak prvi v drugi polovici 19. stol. obiskal skoro vse prekmurske kraje, celo pomadžarjene vasi v šomodski županiji. Trideset let je v slovenskem tisku seznanjal javnost s prekmurskimi Slovenci in z njihovim slovstvom, poskrbel pa je tudi za navezovanje tesnih stikov med njihovimi izobraženci — duhovniki in Slovenijo. Cankovskega župnika *J. Borovnjaka* je pridobil, da mu je pošiljal dopise za *Slovana*. Ko je Slovenska matica pripravljala novo izdajo Kozlerjevega »Zemljovida Slovenske dežele« (iz 1864), so Antona Trstenjaka naprosili, naj pripravi slovenska krajevna imena v pokrajini med Muro in Rabo. Ta je poslal obširna vprašanja

¹ France Koblar, Trstenjak, Anton, SBL, 12, Ljubljana 1980, 192—195.

o imenih, ki jih ni imel sam zapisanih, ali jih je imel zapisane le v madžarščini ali pa je dvomil o njih pravilnosti, 1908 *dr. Francu Ivanocyju*. Ivanocyjev odgovor je ohranjen v Trstenjakovi zapuščini. Po Ivanocyjevi smrti 1913. leta je Trstenjak spraševal še o nekaterih imenih J. Klekla st., katerega trije odgovori iz leta 1914 so tudi ohranjeni v Trstenjakovi zapuščini. (Prim. Ivan Škafar, ČZN 1977, 249—258.)

Za Slovensko matico je Trstenjak pripravil rokopis o Prekmurju. Nameravali so ga objaviti skupaj z opisom Štajerskega, ki pa ga ni nihče pripravil. Trstenjak je iz rokopisa objavil v Ljubljanskem zvonu 1901 članek *Ogrski Slovenci*, leta 1904 pa še *Slovenci na Ogrskem*, kjer največ govori o pisateljih. Leta 1905 sledi obsežen spis v Slovenskem narodu (št. 41—45, 47, 48, 50, 53—54, 56, 59, 60—63, 65—67) *Slovenci v šomodski županiji na Ogrskem. Zgodovinska, narodopisna in književna črtica*. Delo je obsežno. Leto pozneje je izšlo v knjižici (115 strani). V njem Trstenjak opisuje v 18. stoletju naseljene slovenske, danes pa povsem pomadžarjene vasi okoli Šurda.

V Trstenjakovi zapuščini (NUK, rokopisni oddelek, stari fond št. Ms inv. 193) je shranjen obsežen rokopis *Slovenci na Ogrskem (Narodopisna in književna črtica)*. V tem rokopisu je zajeta delna kulturna podoba Prekmurja v devetih poglavjih:

I. Prebivališča Slovencev med Muro in Rabo

II. Potopisne črtice

III. Vas in dom

IV. Narodne jedi

V. Narodna noša

VI. Ženitovanje

VII. Pogreb

VIII. Šolstvo

IX. Književnost

Zapuščina, ki jo je 16. 12. 1940 NUK-u podaril dr. Albin Stele, obsega 1481 strani podaljšanega A4 formata rokopisa — gradiva in 471 strani čistopisa besedila, pripravljenega za Slovensko matico (štela sem samo gradivo za spis *Slovenci na Ogrskem*). Ko je pisal končno obliko spisa, je že uporabljene podatke sproti črtal, vendar jih ni zavrzel. V mapi je mnogo neurejenih Trstenjakovih osnutkov ne le o Prekmurcih, ampak tudi o raznih Slovanih. Tu so nekatera pisma prekmurskih župnikov z odgovori na Trstenjakova vprašanja, 25 strani rokopisa o tujkah v slovenskem jeziku (urejeno po abecedi), sešitek (60 strani) o zgodovini hrvaške književnosti in prav tako 60 strani o zgodovini srbske književnosti, prepis Vrazovih *Narodnih pesni ilirskih, koje se pevaju po Štajerskoj, Kranjskoj, Koruškoj i zapadnoj strani Ugarske*, Trstenjakov rokopis *Iz hrama slovenske Talije* (68 strani) itd.; omenim naj samo še obsežen rokopis (sešitek 150 strani) z naslovom *Kako se ljudje pozdravljajo* in 14 strani rokopisa *Po Mejumurskem*, ki ga je objavil v *Slovenskem Narodu* leta 1903, št. 237, 238, 239, 240, 242, 243,

244, 245, 247; za nas je morda zanimiv zato, ker poskuša v njem primerjati slovenske in hrvaške kulturne prvine.

V zapuščini Antona Trstenjaka pa je tudi zbirka pesmi in pripovedi, ki so jih zbirali različni ljudje, Trstenjak pa jih je shranil v lepo urejenih zvezkih, opremljenih z naslovi in imeni pripovedovalcev (nabiralcev). Kolikor sem lahko ugotovila, teh pesmi ni v Štrekljevi zbirki SNP. Tudi nobenega od imen nabiralcev, ki jih navaja Trstenjak, ni v njej. V 1. zvezku ima omenjenih v oddelku »Narodne pripovedi« kar 12 nabiralcev, za oddelek Narodne pesmi pa je 11 pesmi zbral Jos. Freuensfeld iz različnih krajev. V 2. snopiču je zapisanih 19 pesmi nabiralca Martina Severja, »fanta iz Šalovec«. Vmes najdemo tudi »zbrane pesmi, pripovedi in narodno blago«, ki ga je Trstenjaku poslal njegov brat Jakob.

Pričujoči prispevek razpravlja o etnološki vsebini Trstenjakovega spisa Slovenci na Ogrskem z namenom, da reši gradivo, ki ni dočakalo natisa. Za 1. poglavje *Prebivališče Slovencev med Muro in Rabo* je po Čaplovičevem prevodu Košičevega spisa povzel na devetih straneh splošne podatke o Prekmurju. O Čaploviču pravi, da se je začel prvi zanimati za »ogrske Slovence«. Košičevega spisa sploh ne pozna, čeprav citira Čaplovičev uvod, »da mu je ogrske Slovence popisal neki župnik iz te slovenske okrogline, kateri je torej živel z narodom [...]«. Sledijo Trstenjakove *Potopisne črtice*, v katerih je opisal svoje doživljaje v 24 katoliških in evangeličanskih župnijah, srečanje z duhovniki, učitelji in kmeti. Svoje popotovanje je začel v župniji Cankova, potem pa je obiskal še Sv. Heleno (Pertoča), Sv. Jurij, Gornjo Lendavo, Gorenji Senik, Dolenji Senik, Monošter, Dolence, Sv. Nedelo, Petrovce, Sv. Bedenik, Sv. Sebeščan, Bodonce, Puconce, Martjance, Soboto, Beltince, Dolnjo Lendavo, Črenšovce, Turnišče, Dobrovnik, Bogojino, Tišino. Kar je na tem popotovanju videl in zvedel o ljudskem življenju, je zapisal in veliko večino tega tudi uporabil v ustreznih poglavjih. Trstenjakovi zapisi nekaterih krajevnih imen se razlikujejo od današnjih oblik. Povzetek zapisov iz Gornjega in Dolnjega Senika ter Števanovec je objavil Ivan Škafar v *Novi Mladiki* IV. (1973), št. 9, str. 345—350.

Glavna Trstenjakova napaka je, da se ni omejil na čim natančnejši opis življenja prekmurskih vasi, ampak je navajal vse, kar je bral o obravnavanem predmetu pri drugih Slovanih. Druga slaba stran teh opisov pa je, da je Trstenjak dodajal tudi svoje doživljaje z nezaupljivimi ljudmi med svojimi popotovanji po prekmurskih krajih, kar navaja tudi v opisih krajev.

Zdi se, kot da je Trstenjak nameraval napisati k posameznim poglavjem široke uvode z oznako kulture starih Slovanov in današnjih slovanskih narodov; med drugim najdemo kar celo poglavje »O Slovanih«. Gradivo je črpal iz Šafařika (gl. *Slovansky narodopis*, 1842), iz Košič-Čaploviča (gl. *Croaten und Wenden in Ungern*, 1829), mogoče tudi iz Linharta (*Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs*, 1788, 1791; prim.: V. Novak, Anton Tomaž Linhart o

kulturi starih Slovencev. *Traditiones* 2/1973, str. 35—62). Posebej se je razpisal o vplivih Slovanov na Madžare. Navaja slovanske izposojenke, predvsem za poljedelstvo, živinorejo in obrt. Podatke je mogel dobiti predvsem v Miklošičevem in Krekovem delu.

VAS IN DOM

Anton Trstenjak takoj na začetku poudarja, da je imel sprva namen le »pripovedovati, kako si stavijo dome naši Slovenci na Ogerskem, kako stanujejo v njih, kako se nosijo in kako sploh žive,« vendar pa bi želel, »da bi nam bila stvar jasnejša«, pogledati tudi v preteklost, v čas naših prednikov in ugotoviti, ali niso svoje stanovanjske kulture prevzeli od drugih narodov, od germanskih in madžarskih sosedov ali pa so prav oni tem narodom posredovali lastno kulturo in vplivali nanje. Tako je nastal kar šest strani dolg uvod, ki ga je napisal, kakor sam pravi, »na podlagi Miklošičevih in Krekovih preiskav« in v katerem kar preveč na široko opisuje razmere pri drugih Slovanih, tako da opis prekmurskih razmer skoro izgine v obširni pripovedi, npr. o stavbah od Balkana do Rusije. Šele za tem dolgim uvodom se vrne k naslovu poglavja in se vedno znova vrača k etimologiji imen posameznih pojmov. Več strani posveča dvema tipoma slovanskih vasi (podolgovatim in okroglim): opisuje moravski tip »okrogle« vasi, kjer se »hiše vrste v krogu [...]«, kot primer »podolgaste vasi« pa opisuje »jednolične« ruske vasi. Sledi splošen opis slovanskih vasi. Šele na 11. strani spregovori o prekmurski hiši, ki naj bi bila »priča o blagostanju ali siromaštvu«, opazi razliko med hišami v dolini Mure, ki so lepše in udobneje urejene, v nasprotju s tistimi v hribovitem predelu, ki so siromašne. Omenja nekaj hiš okoli Stevanovec v Porabju, ki so brez dim nika in iz katerih se dim vali skozi vežna vrata ali skozi odprtino v steni (tu nenadno preskoči na tip hiše v okolici Novega mesta). Bolj natančno in sistematično opisuje način gradnje hiš v Prekmurju, gradbeni material in delavce. Čeprav je bil način »primitiven«, so se »s tem obrtom pečali le poklicni možje«. Trstenjakovi zapisi narečnih oblik niso vselej zanesljivi. Tako opisuje, kako pripravijo stavbno gradivo, ki ga potem *cocajo*, tj. delajo »coc« (stena): »Nakopljejo zemlje. Zemljo polijejo z vodo, to malo zmešajo, da je kakor blato. V to blato namešajo slame in majorja in to dobro teptajo z nogami... Vse to dobro mesijo in nabijajo z železnimi gnojnimi vilami.« Razloži tudi, da je major trda trava, podobna šibju, ki »lepo cvete in lepe rožice ima«. (Kako bi »major« poimenovali botaniki, nisem mogla ugotoviti. Lahko pa bi to bil *sirek*, saj so njegove sesekljanе vršičke, ki drobno cvetijo, nekoč mešali med blato.) Posebnih temeljev ne delajo, izkopljejo le štiri jarke, v katere polagajo coc — v višino nakopičeno blato, da je podobno steni. (Beseda »coc« izhaja verjetno iz nemške besede Sockel, kar pomeni podzidek, prekmursko sòklin.) Prvi coc se suši več tednov in šele, ko je povsem suh, nanj namečejo drugi coc, ko je ta suh tretjega, četrtega in petega, več pa menda ne. Na te stene potem *tesači* postavijo

leseno streho, »pokrivači« pa jo pokrijejo s slamo. Le boljši gospodarji rabijo strešno opeko »črepnje« ali »prčnje« (Slovenska ves). Šele ko so vsi coci suhi, pride zidar, ki vse »zmajtriva« — prav zmortiva, (mort = malter, op. H. L. P.), tj. stene omeče in obeli in hiša je v enem letu gotova, če pa *cocarji* ne pohite ali niso spretni, jo delajo tudi dve, tri leta. Cocarji so hodili od vasi do vasi in cocali.

Navadno je taka hiša imela le ena vrata in majhne »obloke« (okna). Kratko opisuje notranjo opremo revne hiše: v njej je nekaj postelji podobnega — neke deske, nepostlane in le »kaka lesena žlica leži kje v kotu na tleh«, ne poznajo pa vilic. Ljudje, pravi, da so dobrodušni in drug dru gemu pomagajo pri postavljanju hiše.

Potem predstavi razdelitev prostorov v povprečni prekmurski hiši. Prekmurska hiša ima *preklêt* (= veža), kjer stoji orodje, sodi, kaka postelja, tu hranijo tudi živež. Omenimo naj, da v prekmurščini te besede s tem naglasom ni, pač pa bi bilo pravilno *prêklit*, tj. predklet, (kar navaja po Košiču tudi Čaplovič na str. 62). Desno iz veže se pride v *izbo* (to ni prekmurski izraz), ki je dolga in široka, toda nizka in temna, z majhnimi okni, zaprtimi z deskami; v njej je *postelja* brez »vankiša« (madž. *vánkoš* = zglavnik), miza in klopi (stoli so že potrata) in »četverokotna peč« z ognjiščem spredaj, okoli nje pa so *klopi*, na katerih pozimi spe otroci. Na ognjišču kuhajo, dim pa se vali skozi okna ali skozi posebno luknjo. Levo od »predkleti« se pride v *klet*, (piše tudi »klejt«), tj. v zadnjo sobo, v kateri spijo oženjeni sinovi, hranijo pa v njej tudi žito, živila in orodje.

Od gospodarskih poslopij omenja *hleve* (štale) in pri »poljancih« (tako imenuje prebivalce ravninskih predelov) *skednje*, ki stoje v ravninskih predelih v smeri hiše, v hribovitem svetu pa samostojno ali pa pravokotno na hišo. Na skednjih mlatijo žito. »Hribovci« včasih mlatijo tudi v prikleti in slamo zmečejo na *pod*, »to je pod streho«, kakor razloži Trstenjak. Tja se vali dim, ki seno in slamo tako počrni, da postane neužitna za krmo.

V takih siromašnejših hišah so stanovale tudi po tri družine, vendar je le najstarejši sin, hišni gospodar, imel prvo besedo in pravico spati na postelji, drugi pa so si našli ležišče v kleti, v preklitu ali v hlevu.

Trstenjak pa predstavi tudi premožnejšo hišo, kjer so že imeli stô (= miza) — prav je stò, okoli klop, ob straneh pa *stolce*. Važen del pohištva v taki hiši je bila tudi »lada«, *lädica*, v kateri so spravljali obleko, in široka postelja (*stampet* — iz nem. Spannbett), na njej pa »vankiši«. Okras take hiše so »kepi« (madž. *kep* = podoba) po stenah, ki so jih v Prekmurje nosili »Kranjci«, steklenim podobam na deski v kotu pa so rekli »stebri« in so predstavljali hišni oltar. Imeli so jih le bogatejši.

Tla so tudi v premožnejših hišah bila »zemljena«, če pa je imel kdo deske, je moral »biti že precej bogat«.

Čeprav je Trstenjak sam popraševal in si ogledoval hiše, je vendar pritegnil tudi Košičeve podatke v Čaplovičevem prevodu (1829). Še več. Če primerjamo Čaplovičev prevod Košiča in Trstenjakov opis, ugotovimo, da se opisa skoraj dobesedno ujemata,

tako glede na razdelitev prostorov, opremo, orodje in posodo, kakor tudi glede takih podrobnosti kot so »umazana« rjuha na postelji (...) bloss mit einem unreinem Leintuch (...), ali da je stol za hiše v hribovitem svetu pravo razkošje (...) schon unter die Artikel des Luxus (...) itd.

Vse kar Čaplovič navaja na straneh 62—65, je torej Trstenjak dobesedno poslovenil.

Ob poskusih, da bi si sam ogledal nekaj hiš, je imel Trstenjak slabe izkušnje. »Ljudje ne zaupajo tujcu,« je tožil. »Nihče mi ni hotel verovati, da sem prišel radi starih knjig, po katerih sem povsod stikal, ker to se jim je zdelo jako smešno in neverjetno.« Mislili so, da hodi okoli ogledovat, da bi jim zvišal »porcijo«, tj. davke. S pomočjo učitelja Šlezaka, ki so ga ljudje dobro poznali, mu je uspelo obiskati kar nekaj hiš v Števanovcih, opazil pa je, da med njimi ni velike razlike, zato je v prispevku opisal le dve: hišo Karla Vajde in Janoša Koze (verjetno Kozarja). Zelo natančno je opisal opremo v Vajdovi hiši, o kateri na začetku pravi, da je »vsa hiša le jedna soba, to je jeden prostor med četirimi stenami«, pozneje pa, ima hiša« (...) dva prostora, sobo in kuhinjo, in le tenka stena loči sobo od kuhinje.« Oprema pa je taka: *sto* in dve *stolici* (klopi), star *stolec*, stara *lada* za obleko, »*ziba*« (prav zibeu) za otroka. »Na tleh sem opazil dalje dva vrča za vodo, jeden za deco, a jeden za odrasle ljudi,« v odprti miznici pa je videl črn kruh, žlice in zarjavele vilice. Ob steni je bila *peč z ognjiščem*, zraven pet piskrov in dve skledi, »roua« ni bilo, ob ognjišču pa je bilo privezanih še dvoje telet. Opazil je celo »novejšo« *stensko uro*.

Janoš Kozar(r) pa je v svoji hiši imel že dva »*štapeta*« in dva »*kepa*« (cesarja in cesarico). Trstenjak pravi, da se gospodar »odeva z grebnim prtom ali poplonom« (madž. paplan = prešita odeja). Kruh jedo ovsen, meljejo koruzo in stoklast (= »lagovo« žito).

Drugačen tip hiše pa je Trstenjak videl na prekmurski ravnini ob vznožju hribočkov v vaseh Bogojina, Tešanovci in Moravci: »Hišica tik hišice ob obeh straneh ceste, vsaka je obrnjena s 'čelom' na cesto (...). Lepših podolgovatih vasi si človek res ne more misliti.« Med hišami je plot, za njimi sadovnjak in polje. S ceste pa se lahko pride v hišo le skozi vhod na »*trnacu*«, skozi *leso* ali preko »*prélaza*«. Narisal je tloris hiše, kjer stoje gospodarske stavbe pravokotno na stanovanjske, označil posamezne prostore in jih v legendi razložil: prednja hiža, kamra (kamora), zadnja hiža, preklet, kühnja, štale, jumlo (gümno, gümlo), svinščeki.² Zarisal je tudi del notranje opreme, dveri, sto, postelja, peč, okna, ognjišče, klop za vrče i pütre, vüra, šublad, soha, drugo pa je navedel v tekstu, npr. police (kamor postavljajo lampico, glaž, svečo in peneze), sklede, tanjere (krožnike; madž. tányer), drog nad posteljo in nad pečjo, na katerem sušijo obleko, grabljice tj. obešalo, »zapečnjek« (prostor za sol in špice), škropilnica in čislo (molek). Na mesto »lade« imajo že omare, kaslne ali šublade, zibel, lapec (= hlapec, deska z dvema nogama za sezuvanje čevljev) in »kejpe« (svete podobe).

² Vse besede niso zapisane v narečni obliki.

V preklitu imajo lado, hranijo pa tu sekire, loparje in motike; v kuhinji so na klopi vrči, pütre, v njih vino, voda in jesih, in piskri, pod klopjo škaf za vodo, na steni pa sklednik. V kotu stojijo bürkle, omelo, valék in lopar, pod ognjiščem pa je votlina za drva. Gospodinja peče pogače v tepsiji (madž. beseda, prevzeta iz turškega jezika in pomeni lončeno posodo za peko, pa tudi za sušenje sadja),³ kukurične pogače pa na »zeljovom listji«.

V zemlji pod »zadnjo hižo« je *pivnica*. Poudarja, da je pivnica vedno pod zemljo, medtem ko »klet« pravijo prostoru, ki ni pod zemljo, v gori cah (vinogradih) »je cela hramba (hiža) klet, a te kleti so res zmirom iznad zemlje«. Nad »svinjščekom« je *kokošnjek* ali *kiirečnjek*. Vsej domači perutnini skupaj pravijo *küri* (se uporablja samo v množini).

Hiše prekrivajo s slamo, okoli Lendave s trstiko (= trsje). Deli strehe so svisli ali čelo, sleme, lemezi in nanje pribite late. Nad kuhinjo je skozi streho napravljen ror (rou, lor — iz nem. Rohr), toda »dimnik je redka prikazen«.

Okoli hiše je ógrad (na Goričkem mu pravijo flanščnjek — iz fiance) in sadovnjak. Trstenjak pa je poudaril, da v »novejšem času« rastejo pred hišami brajde, opaziti pa je tudi čebelje roje, saj se Slovenci radi »pečajo z bučelarstvom«. Pod okni je *trnác* (hodnik). Na štrleče lemeze so privezani drogovi, na katere revnejši gospodarji obešajo koruzo, premožnejši pa imajo za sušenje koruze *kukurčnjáke*. Pod trnacom so zložene *ritonje* (razvezane ritonje in razdeljene v male snope imenujejo *šope*).

Gospodarja ocenjujejo tudi po vozovih: boljši »vert« (gospodar) ima dvojna *kola*, »jedna za ‚verstvo‘ (gospodarstvo), a druga: španek, kolesi, bagri zase, na katerih se vozi na semenj, v gorice [. . .]«. Besedo »voz« uporabljajo le tedaj, če so »kola naložena«.

Drva sekajo na »drvótanu«, gnoj pa imajo v »*grabi*« za stalo, ki ima mala zadnja vrata, skozi katera ga izmetavajo z »*rásojami*« (razsohami), tj. z železnimi gnojnimi vilami, ki imajo »roglé«. Imajo pa še *talige* in kramp.

Ob koncu poglavja skuša Trstenjak povzeti, da se hiše Slovencev na Ogerskem razlikujejo le po tem, »koliko sob ima vsak gospodar zase in za svojo družino. Siromak se mora stiskati na tesnem prostorčku tudi z mnogoštevilno obitelji, dočim si bogatec podaljšuje stavbo [...]«. Samo eno sobo ima polovica hiš, četrtna hiš je z dvema sobama, druga četrtna pa s tremi.

Če primerjamo Košičev in Trstenjakov opis »hiše ogrskih Slovencev«, se oba opisa dokaj ujemata (razen nekaterih jezikovnih razlik). Trstenjak pa je v svojem opisu namenil več prostora gradnji hiše, predvsem »cocanju«, kakor imenuje postavljanje sten iz blata, Košič pa je več pozornosti posvetil hišam, ki so zgrajene iz debelih tesanih tramov. V tistem času bi objava Trstenjakovega opisa prekmurskega doma pomenila

³ Vilko Novak, *Ljudska prehrana v Prekmurju*. Ljubljana 1947, 121.

znaten napredek v poznavanju prekmurskega ljudskega življenja, saj razen Košičevega, Gönczijevega⁴ in kratkega Bellosicsevega⁵ spisa ni bilo nikakega gradiva o hišah in njih opremi. Kljub nekaterim napakam v izrazju je njegov opis temeljil na avtopsiji in vsebuje marsikaj novega, predvsem pa je najobširnejši opis ob jezikovno nedostopnem Göncziju.

Svojemu načinu pisanja je Trstenjak ostal zvest tudi v poglavju *Narodne jedi*. Uvod obširno govori o skupnih črtah vseh Slovanov, o njihovem vplivu na Madžare. Navaja slaviste, ki so iz slovanskih besed razjasnili staro stanje: Miklošič, G. Krek, Jagič. O samih jedeh pri prekmurskih Slovencih pa piše le na zadnjih šestih straneh. V tem poglavju Trstenjak našteje glavna *poljedelska orodja* in njih sestavne dele. Nato našteva žitarice pri Slovanih. Natančneje se mudi pri besedi *ajda* in se zelo razpiše o vplivih Slovanov na nomadski narod Madžarov in kar na štirih straneh z etimologijami dokazuje, kako naj bi bil ta nomadski narod na področju poljedelstva neboljen in povsem odvisen od svojih učiteljev Slovanov.

Ob naštevanju besed za poljedelsko orodje in poimenovanja za razna druga orodja in s tem povezanimi rokodelskimi poklici, našteva besede, ki so jih na tem področju Madžari prevzeli od Slovanov.

Iz teh »etimologij« se Trstenjak povrne k Prekmurcem kot poljedelcem, rokodelcem in obrtnikom, »kateri so se vse, kar vedo, doma naučili« in katerim je lahko »jedini uzor, ki ga more doseči... duhovnik in učitelj.« Ženske pa so le gospodinje, vendar v prvi vrsti delavke, šele potem kuharice ...

PREHRANA

»Kuharska umetnost je jednostavna, toda vse ukusno.« Kuhajo le dvakrat na dan, zjutraj in zvečer, ko se družina zbere okoli mize, gospodinja pa »na sred stola« postavi veliko skledo. Le »virt« (gospodar) ima nož in vilice in lesen krožnik, da na njem razreže meso na toliko ko sov, kolikor je članov družine in jih sam razdeli. (To je dobesedni prevod Košiča/Čaploviča: »[...] nur dem Hausvater wird ein hölzerner Teller vorgelegt, wenn in der Speise ein kleines Stück Rind- oder Schweinefleisch kochte, um es zerstückeln, und einem jeden Mitesser eine Parzelle vorlegen zu können [...].«). Sicer pa so ogrski Slovenci v jedi zmerni, »le takrat, kadar imajo svatbo ali krst, ne poznajo meja v gostoljubju in radodarnosti«. Pri mizi je vsakemu določeno mesto: na prvem sedi gospodar, zraven njega gospodinja, okrog mize (stola) pa otroci, sorodniki, dekle, hlapci in pastirji.

⁴ Ferenc Gönczi, *A zalamegyei vendek*. Kaposvár 1914. Prim.: Bela Gunda, *Ethnographische Forschungen von Ferenc Gönczi bei den Slowenen und Kroaten in Ungarn*. *Etnološki pregleđ*, 12, Ljubljana 1974, str. 51—57.

⁵ Valentin Bellosics, *Die Wenden im Zalaer und Eisenburger Comitatz. Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Ungarn, Bd. IV., Wien 1896, str. 259—270.

Glavna hrana je **kruh**, ki ga delajo iz »**mele**«, (moke). Več kruha imajo na ravnini kot v hribovitem svetu, kjer skoraj ni čistega rženega kruha, pač pa mešajo oves, ajdo, ječmen in koruzo, ob slabih letinah pa celo vinske tropine. Boljše žito prodajo, da si lahko kupijo obleko in da plačajo »**porcije**« (= davke). Krompir, fižol, zelje kuhajo v neslanem kropu in to imenujejo »**kropna**« (kropno zelje, kropni graj = fižol).

Da kmetu, ki orje, ni treba opoldne domov, si nasuje »kropni graj« v predpasnik in med oranjem jé (govori »čahé, čahó, pa si siplje graj v usta in zdržema orje«).

Mesa jedo malo, le kadar imajo koline, ki jih pošljejo tudi sosedom; glavna jed je torej **krompir**, ki ga jedo celega ali kot »krumpičke na župj, na žgaunikej krumpiče, krhlece, v oblicah, zabeljene z lukom in žirom« (tj. s svinjsko mastjo). Radi imajo tudi »hajdinske in kukurične žganke«. V Sakalovcih v Porabju gospodinja kar nezabeljene poklada na prt, vsak dobi po štiri kose, s prta pa jih pobirajo kar z rokami. Sicer pa jedilnik sestavlja ovseni *kriuj, grâ, grajščič* (= grah), *leča, kislo zelje, močnik iz pšenične ali hajdinske moke, sirova župa, kapûsta prežgana s špehom, s smetano, z mlekom »pretépana« repa*. Od juh poznajo še *korico* iz vode (verjetno je tu mišljena »skorica v kropu«), soli in »rantaša« — to je naša prežganka. Poznajo tudi razne *kaše* (ječmenova, prosena, kukurična in hajdinska). Na senozetih raste kisl rastlina (kislica), iz katere delajo omako »*ščavo*«. Kot boljšo jed Trstenjak omenja »*reteše*« (»*štrudela*«) iz maka ali repe, vmes pa natrosijo *ščipke* (skuto) in suho črno grozdje (rozine). Poleti so priljubljena jed kumare (ugorke, vugorke) s smetano in česnom. »Vincarj«, »ki so najrevnejši izmed revežev«, pa v glavnem jedo mleko.

Slovesnejše pojedine imajo ogrski Slovenci le, kadar imajo *težake* (saj se s težakom ravna kakor z gostom). Revnejši hribovci jim dajo jesti dvakrat, poljanci pa trikrat na dan, vselej tudi pogačo. Kadar pa imajo *zdavanje* (poroko), *krstitje* ali »*trobino*« (pogrebščino), pa se kuha in peče, kar je pri hiši.

Več nam Trstenjak pove o *pogači* (hajdinski in pšenični), o pripravi testa in o pripravi peči. (Z omelom gospodinja pomete pepel in žerjavico, v peč da *tepsije* in natančno mora vedeti, kdaj so pogače pečene.) K pogačam šteje *krapce, zlevanke, repnjače, hajdinjače, posolanke* in *gibanice*. Potem pove, kako posamezne pripravijo. Za krapce gospodinja iz pšenične moke naredi testo, ga pomaže s sirom in smetano in to peče na opeki. Ko so pečeni, jih razreže na enake trikote in jih zloži v skledo. S tem po streže delavcem, ob odhodu pa da tudi komu košček domov za otroke¹. Tudi za *repnjačo* pripravi gospodinja testo iz pšenice ali ržene moke, seseklano repo, zelje ali tikve (buče) sprazi na maslu, pomeša s smetano, namaže testo in peče na opeki. *Posolanke* dela gospodinja takrat, ko peče kruh. Malo testa shrani, ga razvleče in v peči speče. Pečeno posiplje z ocvirki in posoli. Na Ravenskem imenujejo krapce »posolanke«.⁶

⁶ Kakor op. 3, str. 79.

Ob svatbi, krstu in ob smrti mora biti na mizi vedno vrtanek in gibanica. Testo za vrtanek pripravijo iz pšenične moke, mleka, belic (jajc) in surovega masla; spletejo ga v kito in oblikujejo v krog.

Za gibanico je treba testo dobro razvleči. Prvo plast posipljejo z repo ali sirom, drugo s sirom in maslom, plasti izmenično nalagajo v višino, pečeno pa gospodinja razreže na trikote.

Ob koncu nam Trstenjak na kratko omeni še *pijače*. Vino v glavnem prodajo, doma pridelujejo še slivovico, tropivnico in droženico.

LJUDSKA NOŠA

V poglavju o ljudski noši se Trstenjak v uvodu razpiše o spreminjanju oblačilne kulture, o prevzemanju posameznih prvin od sosedov, kar je »največji vzrok, da izginja narodna noša«, o industriji in modi, ki je »nevaren sovražnik in vpliva tudi na navadnega človeka«, saj je »[...] mnogim od njih slekla narodno obleko in jih oblekla v evropske tipe [...]«. Pretirano govori o Slovanih, ki so dali »vesoljnemu svetu danes najpotrebnejši del noše«, o nekaterih oblačilih pri Belorusih in Jugoslovanih in preide na Slovence na Ogrskem. Obleko dokaj natančno opisuje, verjetno je veliko tega videl še sam, največ pa kaže, da je povzel po Košiču (Čaploviču) in morda še kom, kar pa je težko reči, ker virov ne navaja. Po Košič-Čaploviču poroča, da so ženske nosile rdeče, modre ali zelene pasove. Sam tega ni opazil, potrdil pa mu je to tudi beltinski župnik Marko Žižek. Opisuje moško nošo okoli Beltinec: nosili naj bi le dolge srajce brez breguš in hlač, prepasane s suknenim trakom (malo dvomljiv opis!). Dolga srajca mu je vzbudila asociacijo na dolge lase, ki so jih imeli moški gladko počesane nazaj, na glavi pričvrščene z glavnikom (tu vrine primerjavo z drugimi Slovenci in citira Obaloviča (= Davorin Martelanc), ki opozarja na dolge lase pri tržaških Slovencih). Od dolgih las preide na dolge nohte, ki jih je Prekmurec imel, ker jih je »[...] potreboval. Zakuril si je na paši in kadar je hotel kaditi, pobrskal je z nohtom po žerjavici in z nohtom vrgel žareči oglén v pipo.« Ščasoma se je tudi obleka ogrskega Slovenca spremenila. Srajca (*srakica*) je postala krajša, obul je »*prténe lače (breguše)*«, obdržal pa je sekirico za pasom, torbo čez ramo, žačko in pipo. V Števanovcih pa so možje nosili čez platnene hlače predpasnik, pruslik in kratko suknjo. Platno so pridelovali doma, saj so sejali lan in konopljo, znali so tkati, iz platna so Prekmurke delale *odéteo* ali *oblek in peče*, rdeče obrobljene, z luknjicami, rožami ali »ščipkami«. V Gornji Lendavi jih je še sam Trstenjak mnogo videl. Nosile so jih mlade in stare. V Števanovcih pa je »videl [...] samo stare babe v pečah«.

⁷ Prim.: Vilko Novak, Lan in njegovi izdelki v Slovenski Krajini, ČZN 1936, str. 36.

Žensko nošo dokaj natančno predstavlja; za starejše obdobje po Košiču (Čaploviču) vendar ne v dobesednem prevodu, ampak zelo poenostavljeno, sicer opisuje po lastnem opazovanju. Ženske nosijo modre predpasnike, bele, rdeče ali modro obrobljene rokavce, ki so v Števanovcih kratki, rdeči, če pa so dolgi, jim pravijo *rokávje*. Za »modrec« pravi, da je sicer »nemškega rodu«, vendar ga ogrska Slovenka ni prejela od Nemca. To utemeljuje s svojo, nam že znano teorijo, da »ako bi se bil od drugod usilil, moral bi imeti tuje ime ...«, Slovenka pa mu pravi »prsičnjek«. Ženske nosijo *kikljo* (od bokov do gležnjev), »*janko*« ali *suknjo*, *firtük*; ob plečih ji »visi« srajca *oplečnjek*, spodnja suknja je »*fodroš*« (madž.), na glavi nosi robec »*vacalejk*« (tu priznava »laški« izvir). »V Dolenjcih« (= na Dólskem) pa se posebno »lepo in čisto nosijo«, saj je vse narejeno iz »hižnega, domačega platna«. Ženske se s »*flako*« (v Števanovcih s polo) zagrinjajo čez ramo od temena do »*kučtov*« (= bokov),⁸ na prsih pa jo pripnejo z *gombašnico* (madž. gombostű = varnostna igla). Ta obleka je bila lepa in zlasti ob praznikih pred cerkvijo »[...] vse je belo od temena do nog [...], le čižme so črne barve, ali so zato nagubančkane in cifraste [...]«. Češejo pa se dekleta na teden le enkrat, ob nedeljah; v laseh nosijo *klin* — »obrančec« (najbrž obročec), z njega vise kitice, t. j. beli trakovi (pantelci) iz domače preje. Počez čez to dajo robec. »Avba iz tibeta« pravi, ne sme segati čez uho in to imenujejo pötsija (= pociu, pocelj, pri Košiču poczio). Kot dragocen kos obleke, ki izginja, omenja *kožuh*, lepo ornamentiran. Stari ljudje pa še nosijo »*gabán*« (plašč) in *jope*. (Po Novaku⁹ je gaban grob plašč, v rabi okoli 1860, ki ga je na paši moški dal pol podse, z drugo polovico pa se je pokril.) Krojač šiva kapute in prsnjeke — prosleke (prekm. prúslek — iz nem. Brustfleck). »Prsnjek je iz sukna in je ves slovenski, a pruslik je na pol turški.« Breguške imajo spodaj okraske, ki jih imenujejo po Trstenjaku »odličje« (?). Kot pokrivalo nosijo okrogel klobuk »*kranščák*«, sukneni kapici (gabanu) pa pravijo »*aubá*« (nem. Haube), kar govore le v delu Prekmurja; tudi óuba (Bogojina), sicer pa kapa, šapka (iz madžarščine). »*Vrša*« pa je srajca, ki jo nosijo otroci in jim sega do kolen.

ŠEGE OD ROJSTVA DO SMRTI

Šege od rojstva do smrti bi lahko poimenovali poglavje, ki ga Trstenjak v svojem spisu kratko naslavlja »*Ženitovanje*« (v prvotni verziji pa »Zdavanje«), V uvodu (splošno slovanskem) našteva bajna bitja in božanstva iz predkrščanske dobe, na katere je še pozneje ostal spomin v »pravljicah, pesmih in običajih«, predvsem ob rojstvu, poroki in smrti. Pripoved začne z rojstvom otroka, ki ga je bilo treba hitro krstiti, »[...] ali njegovega imena ni smel osem dni nihče izgovoriti, da ne bi besa opozoril nanj [...]«. Tako se je

⁸ Kakor op. 7 (Novak pravi: »Prt« so nosile ženske v cerkev...).

⁹ Kakor op. 7, str. 37.

ime potem pogosto pozabilo. Pri *krstiju* sta pomembni dve osebi: baba (babica), ki je bila pri porodu in tudi nese otroka v cerkev, (za plačilo dobi vrtanek, robec moke, kašo, zabel) in boter (botra) ali *kum*. Posebno *kumstvo* je »sveta, nerazrušena naprava«, zato Trstenjak o tem posebno obsežno pripoveduje, našteva primere, ki jim je bil sam priča, kako se kumi med seboj pozdravljajo.

Otroško dobo preživi otrok kot pastir — naučiti se mora imen živali — krav in svinj, s posebnimi klici mora znati živino zavračati, če gre v škodo (hujs, hujskšks). Domov gredo živali samo na klic »*poujc*«, v svinjšček pa, ko slišijo »*süsü*.« Otrok ostane pastir še takrat, ko hodi že v šolo, ki je stroga in vsak neopravičen izostanek stane očeta celo krono.

Sicer pa je skrb za otroka na ramenih matere. Očetje hodijo na sezonsko delo in se šele jeseni vračajo domov.

Od otroške dobe nas Trstenjak popelje v zimski čas — čas kolin, preje, lüščenja koruze, skübljenja (česanja) perja in seveda vasovanja fantov. Omenja ljudsko petje, pripovedovanje, družabne igre in se končno ustavi ob **ženitvi**. Začne s *snubljenjem*, omenja *oklice* in *poudarja*, da sneha pri oklicu ne sme biti v cerkvi, »ker bi sicer rodila neme otroke.« Ženin si izbere starešino (starejšino) in proščaja. Nalogo starešine primerja s tisto, ki jo ima starešina na Gorenjskem, prekmurski proščaj pa naj bi bil po doben proscem v Beli krajini. Nevesta mora imeti starišico (starejšico), ki mora biti omožena in naj spremlja sneho ko »*dari prosii*«, ko prosi za *pötsijo* (pocüu — avbo). Bolj je starišica zgovorna, več nevesta dobi (lanu, platna, belic, masla, zabele in tudi denarja).¹⁰

Darila pa deli tudi nevesta: ženinu, svatom in ženinovim domačim. Ze pred poroko pripravi »robce« in šiva moške »srakice«. Robec podari župniku, starešini in družbanu, pa tudi ženinovim bratom in sestram. Pri premožnejših pa starešina dobi srajco, »ženin pa ves gvant, v katerem mora biti na zdavanju ...«

Ob razdeljevanju daril navaja Trstenjak še neljudsko besedo »nevestovanje«. (»V Belotincih je še navada, da sneha za nevestovanje poljublja vsakogar, ženin pa ženske, za kar dobita navadno razna darila [...]«). Beseda nevestovanje vsekakor ni prekmurski izraz.

Na dan poroke se gredo ženske že ob jutranjem svitu h kakšni ženski česat. Menda snehe pri tem ženin ne sme videti. Trstenjak je zapisal ljudsko vero: »[...] ako [...] jo [...] ne zasači, ne dobita tri cela leta otrok; ako pa jo zasači, potem pa prinese štoklja otroka že prvo leto.«

Na dan poroke godci zbirajo svate: najprej gredo po mladoženca, potem po proščaja, starešino, svadbice in starejšico, vsi skupaj pa potem po sneho. Ko pa malo pred tem našteva osebe na poroki, uporablja izraze, družban, posnehalja. V cerkev gredo po parih:

¹⁰ Prim.: Irena Pavlič, Podaraj (Prispevek k slovenskim ženitovanjskim šegam v Porabju). *Etnografija južnih Slavena u Mađarskoj*, Budimpešta 1975, 149—157.

v starejšem času je ženina spremljal njegov starešina in družban, sneho pa njena starejšica in svadbica, Trstenjak pa je sam videl, da gre sneha z družbanom, ženin pa s svadbico, na posled starši in starejšina.

Za razliko od podatkov, ki jih še danes najdemo na terenu, da namreč mora nevesta ženina pogledati skozi prstan, nam Trstenjak poroča: da je »važen trenotek, kadar se približuje ženin snehini hiši [...]«, ker ga mora ona pogledati skozi »vrtanek od kruhove moke.« Ce ga prva zagleda, »bode ona njega lādala, kadar se bodeta tepla...« Glavno vlogo v sprevodu ima »družban«, ki je tudi že prej vabil svate na poroko. To sevė ne velja za vse Prekmurje, ker povečini vabi *zvač, zvačin, pozvačin*, katerega pa Trstenjak omenja le za Štajersko. Sledi opis družbanove obleke, ko vabi v svate: »Ves je v pisanih robcih in vencih. Obšit je z rdečimi rutami od nog do glave. V roki nosi *grčavo palico*, a na koncu palice ima natak njeno *ježevo kožo* [...]. Seboj nosi *čutaro vina* in daje piti iz nje vsakomur [...]«. Za klobukom ima družban polno trakov, sredi klobuka pa *rožmarin*, nadaljuje pa tako; »[...] ima trompeto in neizogibno *torbo*. V torbi ima *vrtanih* raz rezan na drobne kosce, katere deli med množico na cesti [...]«. Trstenjak opozarja, da je že »poprej bila navada«, da so svatje delili vrtanke in beli kruh. V Caplovičevem prevodu Košiča ne zasledimo podatka, da bi družban, pri tem ko vabi, delil ljudem ob cesti kruh, da pa so svatje »poprej imeli to navado«, pa je Trstenjak verjetno bral prav tu: »[...] die Vermöglichen Stücke weissen Brotes und Brezel auf der Gasse herumwerfen lassen...« (str. 110).

Potem se ustavi ob »zdavanju« v cerkvi, se sprašuje, kaj ta beseda, ki je gotovo zelo stara, pomeni (Štajerski Slovenci naj bi poznali samo to besedo.) Njen pomen razlagajo z besedami deliti, razdeljevati, kar naj bi spominjalo na stare slovanske obrede. V resnici pa »zdati« pomeni »izro čiti enega drugemu«.

Za cerkveni obred ogrski Slovenci uporabljajo prisego po obredniku iz leta 1858 v slovenskem, madžarskem in latinskem jeziku. Prisego dobesedno navaja:

»Tak meni Bog pomagaj (pomozi), blažena devica Marija i vsi sveti boži, ka eto nazočo N. N. lü bim i njo nikdar ne odstavim, kak dugo bom živ ja i ona, v nikšoj nevoli, v nikšoj sili i v nikšoj potrebščini. Tak mi Bog pomagaj, blažena devica Marija i vsi sveči boži.«

Ta opis ženitovanjskih šeg Trstenjak mnogokrat pretrga s primerjavami predvsem podobnih šeg pri Belih Kranjcih in iz tržaške okolice. Za belokranjsko gradivo ne omenja vira, ki ga uporablja, ženitvovanjske šege iz tržaške okolice pa je povzel po že omenjenem Obaloviču (Davorinu Martelancu). Zelo natančno pa opisuje ženitovanjske šege pri Srbih, primerja jih tudi z drugimi slovanskimi narodi.

Po tej primerjavi se Trstenjak zopet vrne k Slovencem na Ogrskem, saj želi še poudariti razliko med »*Ravenci*«, ki »se zdavajo zjutraj, pojedina pa se prične opoldne in traje pozno v noč [...]« in »*Goričanci*«, »ki se goste vedno ponoči«. Med osmo

in deveto uro zvečer naj bi ženin prišel pred nevestino hišo in našel zaprta vrata. (Podobno beremo tudi pri Košiču, le da se tam družban splazi nekje v hišo in odpre od znotraj glavna vrata.) Trstenjak sicer posebej ne omenja, da gresta ženin in nevesta po poročnem obredu v cerkvi najprej vsak na svoj dom, čeprav to ugotovimo takoj iz govora starešine zvečer potem, ko potrka na zaprta vrata nevestinega doma: »Ženin ima v tej hiši osobo, s katero se je poročil [...] in za katero je vse preskrbel. Minil je dogovorjen čas, prihaja zdaj ponjo in upraša, ali je doma in ali je ravno taka, kakršno je tu pustil [...]« (Pri Čaploviču-Košiču pa takole: [...] der Bräutigam habe in diesem Hause eine Person, welche er sich damals verlobte, und alles zu ihren bisherigen Unterhalt notwendige hier niederlegte. Nun sei die verabredete Zeit verstrichen, er wolle sie jetzt abholen, und lasse fragen, ob sie zu Hause wäre, und in demselben Zustand, in welchem er sie hier gelassen?)« Razvije se dvogovor, pregovarjanje, ki ga po znamo skoraj povsod na Slovenskem o zgrešeni poti ali hiši: »Kdo izmed domačih ljudi postavi se k vratom in zagotavlja, da je starejšina z ženinom vred zgrešil pravo pot; v tej hiši ni nič novega, tudi ni take osebe ako je hoče najti, mora je drugod iskati [...]« To pa je tudi dobeseden prevod iz Čaploviča (Košiča). Dvogovor se potem nadaljuje. Naposled se obe strani le pogodita in se vrata odpro: »Nevesta se izroči ženinu, kateri jo prime za roko [...]«. Sledi razporejanje svatov okoli mize in začne se gostija (»poročenca jesta iz jednega krožnika«). Navada je, da prva začne jesti sneha in sicer tako, da na »rasoške« (vilice) nabode košček kruha in ga pomoči v skledi, lahko pa se tudi samo z žlico dotakne jedi. Šele potem lahko svatje začnejo jesti. Za ženina in nevesto omenja, da se zelo skromno vedeta, malo govorita, malo jesta in pijeta. Pred sabo imata na lesenem krožniku izdolbeno skorjo kruha. (Tudi ta del je dobesedno prevod K.) Omenja tudi poljubljanje ob koncu svatbe: ženin poljubi posvalbico in ji naroči, naj da poljub naprej, nevesta pa enako stori na svoji strani. Na Gorenjem in Dolenjem Seniku je tudi navada, da po poroki v krčmi plešejo.

Ženin še pred zoro nevesto odpelje na svoj dom, kjer zopet plešejo, pijejo, poseben obred pa je »*mujvanje*« (zmivanje). Omenja ga tudi Košič, Trstenjak pa dobesedno sloveni Čaplovičev nemški prevod: »Sneha prinese svojemu možu sveže vode, v večji posodi, navadno v škafu [...]. Ženin se umiva, a žena mu iznad škafa poda obrisač (otiračo), katerega je sama seboj prinesla, da se obriše. V tem hipu mora biti urna, izpodmakniti mora škaf, a vodo takoj izliti.« Sramota bi namreč bila, če bi starešini uspelo zlitii ji vodo čez glavo. V »gornjih« krajih pa je navada, da mora nevesta prvo jutro že pred sončnim vzhodom prinesiti škaf studenčnice in pomesti »trnác« okoli hiše.

Gostija se nadaljuje še drugi dan zvečer, ko se dele darila, ki jih je nevesta prinesla za ženinove domače, po polnoči pa »odvede starešina poročenca spat. V spalni sobi izuje sneha ženinu škornje, mahne z golenico trikrat po nogi, s katere je izula škorenj,« Čaplovič pa tako: »Hier zieht die Braut dem Bräutigam die Zuschmen aus und schlägt

drei mal mit dem Schaft (Zischmenröhren) den Fuss ...« — Trstenjak je torej pustil samo besedo »golenica« ne da bi upošteval Košičevo razlago v oklepaju, namreč golenični del škornja, zato je na tem delu tekst lahko tudi nerazumljiv.), »a mladi mož mora paziti in vselej umakniti nogo, da ga žena ne udari po njej.«

Le ponekod je znana šega, da nevestine trakove in venec dobi za spomin posvalbica. Na Dolenjem Seniku gre opolnoči ženin s sneho v krmo (!), morda je mišljena kamra, zjutraj pa jima godci zagodejo, za Števanovce pa pravi, da ni nič nenavadnega, če nevesta že štirinajst dni pred poroko živi pri ženinu.

»A kakšna je slovenske snehe bala?« se sprašuje Trstenjak in nam našteje, kaj vse spada k »navadni« bali: - vankiš, 1 duhet (= blazina, pernica) brez perja in 1 ladica. Bogate neveste pa so še dobile: 1 kravo, 1 kokoš, 1 svinjo, 1 duhet in 1 ladico.

»Jedilni list« na pojedini (pravi, da iz Gorenje Lendave) pa je tak: gala goveja juha, rezanci, kuhani v kropu, velika skleda zelja, na dnu skleda svinjska glava, ušesa in rep štrlita iz zelja. »To je vse!« pribije na koncu. Potem rep starešina vrže med fantiče za peč in vname se bitka za svinjski rep. Trstenjak zopet v svojem stilu sklene pripoved: »Ali ta rep se jim mora dati, ker so ti dečki zastopniki naših gorenjskih zaplečvalcev in tržaških šeskarjev [...]«. Za svate pa pravi, da je vsakemu določena posebna vloga, glavno vlogo pa imata starešina, ki je proščaj in reditelj na gostiji, in družban, ki je »v Prekmurcih [...] zelo v čisljih [...] Očividno je, da so te važne osebe bili nekdaj zastopniki med ljudmi in bogovi, posredovalci med zemljo in nebom.«

Poglavje **pogrebne šege** uvaja z uvodom o predkrščanskih elementih pri smrtnih obredih in splošno o slovanskih šegah (po Kreku).

O Slovencih pravi, da obhajajo *sedmino*, t. j. pojedino sedmi dan po smrti, ogrski Slovenci, kakor tudi »tisti v moji domovini«, kakor pravi Trstenjak, pa naj bi imenovali »*karmine*«, izraz, ki ga je iz latinščine uvedla duhovščina. Seveda v tej obliki tega nikjer v Prekmurju ne imenujejo tako, pač pa *kermina* na Dolinskem, popačeno *trbina*, trobina na Ravenskem in Goričkem.

Posebno pozornost posveti žalovanju, objokovanju, jadikovanju, narekanju, saj je to »običaj, ki ni znan vsem Slovencem in se je ohranil samo še v Istri in na Prekmurskem«. V mnogih krajih ta »posel« opravljajo posebne ženske, ki so za to plačane. Objokovanje mrtvega natančno opisuje pri Južnih Slovanih in pri Rusih.

Umirajoči naj bi pri ogrskih Slovencih poleti ležal zunaj pred hišo, na slami, pozimi pa v postelji, (že Košič (str. 118) omenja, da »[...] pflegen die älteren Wenden immer im Bette, die Jüngerer zur Sommerszeit, wo immer draussen, ihre Krankheiten auszuhalten ...«) Družina se zbira okoli njega, moli, ga kropi z blagoslovljeno vodo, pri »zadnjih izdihljajih oblijo mu glavo, da je vsa mokra [...]«. Dokler je še kaj upanja, da bi bolnik ozdravel, kličejo na pomoč »razne mazače in stare babe«, ali pa se sami zdravijo: starejši možje s starim vinom in slivovico, žene in otroci pa češpljevo juho in belim kruhom.

Ko bolnik umre, se takoj začnejo priprave. »Na ravnini začnejo žene peči pogače in vrtanke, a v gorenjih krajih [...] koljejo tele [...], premožnejši pa žrtvujejo celo kravo, da bi »pogostili vse pogrebce in tiste, ki bodo čez noč stražili mrliča.« Ob bedanju starejši molijo, mladi rod pa igra karte. Trstenjak opisuje *pare*, ki so preproste, saj kar desko polože na dva stola, če pa dveh stolov ni, desko potegnijo k oknu. V Beltincih mrlič leži na skrinji. V ravninskem svetu spremljajo mrliča od hiše v sprevodu, med potjo navadno učitelj poje pesem, ki jo je sam zložil in v kateri imenuje vsakega sorodnika posebej po imenu. To se je ohranilo do najnovejšega časa. Starejše rajne vozijo z vozom, ljudje pa ne gredo v sprevodu, ampak po bližnjicah in šele pri cerkvi počakajo voz. Otroško krsto (rakev) pa privežejo na drog, ki ga neseta dva »pokopača« (pokóupič, grobár). Evangeličani spremljajo mrliča vso pot, nekateri pred »rakvijo«, drugi zadaj, med potjo pojo in jadikujejo. Po pokopu gredo domov. (Enak opis je pri Košiču.)

Ob Rabi, predvsem okoli Števanovec, so se ohranile stare »narikače«. Bogatejše vdove najamejo kakšno žensko, da na grobu joče za pokojnikom in ji za to plačajo. Po pogrebem obredu se taka ženska vrže pred odprtim grobom na kolena, joče in v imenu vdove, med naštevanjem pokojnikovih vrlin, objokuje izgubo moža. Trstenjak prizna, da takega »joča« ni slišal, želel pa je izvedeti, kaj se vse v njem omenja in posrečilo se mu je v Števanovcih najti staro žensko, ki je pred njim in učiteljem jokala. »Zapisal sem si vse in otel pozabnosti tudi to trohico narodnega življenja.« Tekst takega »joča« je Trstenjak objavil v Slovanu 1884.¹¹

»Dragi moj tiváriš, zdaj si me tü odstávo! Ka bom ja zdaj činila, nindik nikoga nejmam. Dragi moj golobec, lübleni moj tiváriš, kedvešni¹² moj tiváriš, sladki moj oča, ka bom ja činila. Što de mi vejčice (otroke) rano,¹³ na koga se naslono. Lübleni moj oča, što de mojo gazdijo¹⁴ odprávlo, što de na me na zrankoma¹⁵ gore góno, da nindik nikoga nejmam. Dragi moj továriš, kak mo ja zdaj domôu išla, ka je moj kot (hiža) prazen, ka je vse mrzlo od tebe. Kama koli poglednen, da je vse mrzlo. Či ja zajtrik stüjam,¹⁶ pa si k stoli sedem, pa si deco k stole zovém, pa kojlek gledam, pa tebé nindrik ne vidim. Dragi, zlati, lübleni moj tovariš, da si me na veke odstávo z mojov decóv vred, da sem ti vélíka siróta ostála. Kak si zdaj začnemo, kak mo zdaj živeli: što de nam krüj pripravlo, što de

¹¹ Anton Trstenjak, Navade v Prekmurcih. Jok pri pogrebu. Slovan 1884, št. 43, str. 341 sl. Prim. Marija Kozar - Mukič, Gornji Senik, v: *Način življenja Slovencev v dvajsetem stoletju*. Monografije. Szombathely-Ljubljana 1988, str. 134—135.

¹² kedvešni: madž. kedveš = dragi.

¹³ rano = hranil.

¹⁴ gazdija = gospodarstvo.

¹⁵ na zrankoma = zgodaj.

¹⁶ st'üjam = skuham.

nam njive oráo, što de nam séjo, što de nam senožete kosío, što de lepe lače nóšo, hodličke lače správro, što de rano gor stanjüvo, držino góno, što de rosó dol klačo, što de mi drva správro, spičlinje¹⁷ domou vózo, što de nam marho¹⁸ oprávro,¹⁹ što de mlajše gor hrano, nje gvóntao, što de mené rano, što de makove réteše gyna²⁰ (jedel), što de nam zrezanice²¹ správro. Lübleni moj tiváriš, ti si me v dovinstvi²² ostávo; kak grlica na vejčici sama sam ostanola! Sto de nam kaj zapovédo, ka mo zdaj mi činili, ka smo vélike sirote oustale. Sama si ležem, sama si stanem, v noči na póstele si premišlavam o tebe, ka mi nigdar več nazaj k mene ne prideš. Na veke si me odstávo, ka te več nigder nazaj ne včakam. Sto de nam gvant správro, što de nam porcije (davek) spravlo, što de nam obütev správro. Nejmamo soli, što nam je küpi; nejmamo zábela, što nam perpravi; nejmamo krüja, deca nad menov joče, velikou žalost si na me obrno, ka smo ednok véliki siromácje ostali. Dragi moj vtič,²³ lübleni moj golob, zlati moj angeo, na veke si nas tünjao²⁴ (ostavil), ka smo véliki siromácje ostali. Sakši siromák má svojega stariša, mi ga pa nejmamo. Sakši na nas krčí, sakši na nas kaže, ka smo veliki siromacje ostali od tistij máo ka si ti nas tū njao.

Dragi moj, dobri, lagovi, si navküp, lepo zahvalim, ka ste mojega slatkoga tiváriša sprevodih, (v)sejm vam zahvalim, ki koli ste tū, mali, veliki, stari, mladi, dobri moji pojte z menov na slednjo njégovo trobino, ka nikdar več nemo ga vidli, pa nemo gučali ž njim; eto je vse našo slednjo na etom svejti zdaj vküp biló ž njim. Dragi tivariš, jezerokrat zbogom, več te nemo vidla, Bog daj, ka mo se pred božim licom vidla. Sunce, mejsec i zvezde tebi večno svetijo. Lübleni tivariš, jezerokrat zbogom, Bog daj, ka mo se na drügom svejte vsi vküp veselili. Amen.«

Objokovanje gospodarja, ki je skrbel za živino, gre celo tako daleč, da je med jokom slišati »[. .] što de naše svinje v rede jemo pa kipüvo, što de našo máro, krave česo pa krmo.«

Hčere pa jokajo za materjo: »Što de nam len správro, što de nam gvant pa sükne správro, vánkíše, póstele; mi ostavlene sirote brezi matere, na nas nišče ne de gléda. Bog nas dünok pod svojo obrambo vzeme. Što nas k možej dá, da smo mater zgübile... Dragi bratec [...] zdaj smo mater zgübili, nejmamo več vüpanja, kam se naslonimo na Boga [...]«.

¹⁷ spičlinje = borove, smrekove vejice.

¹⁸ marho = živino.

¹⁹ Na tem mestu je v Slovanu še: što de naše svinje v rede jemo pa kipüvo. 20 gyna (da) = jedel.

²⁰ gyna (da) = jedel.

²¹ zrezanice = rezanci.

²² dovinstvo = vdovstvo.

²³ vtič (v Slovanu ftič) = ptič.

²⁴ tünjao (prav: tū njao) = ostavil, zapustil.

Vdova na grobu vabi na »trobino«, t. j. pojedino, ki je takoj po po grebu: »Pojte na trobino, cela žlahta.«

Očitno je, da je Anton Trstenjak velik del svojih pripovedi o z ženitovanjskih šegah in šegah ob smrti in pogrebu gradil na Košičevih opisih. Dodal je le nekaj svojih opažanj, zapisal dragoceno besedilo objokovanja rajnega in s tem pripomogel k natančnejšemu spoznavanju teh šeg. Prav tako pa lahko z gotovostjo trdimo, da je vse, kar je zapisal o šegah ob rojstvu (krstu) in v otroški dobi, opazoval sam, saj se takorekoč v ničemer, celo v poimenovanju ne, s Košičevim opisom, ki je tudi zelo kratek, ne ujema.

V tem poglavju pa Trstenjak ni opisal letnih šeg, čeprav bi tudi za tako poglavje lahko imel dovolj gradiva; v potopisnih črticah je namreč opisal tudi šege ob žegnanjih in semnje, velikonočno kurjenje kresa, šege med Jurjevim in kresom, ko so pastirji zabijali drog v zemljo. Opisal je tudi največji državni praznik sv. Štefana.

ŠOLSTVO

Šolstvu je Trstenjak namenil kar 24 strani. Sam je poizvedoval o starih šolskih knjigah in našteva nekatere, ki jih je našel, tako npr. staro »začetnico, katero imam in jo hranim kot drag zaklad.« Gre za knjigo »ABC Knisicza na národní Soul haszek«, ki ima 116 strani, izšla leta 1790 in se je rabila na katoliških šolah, sestavil pa naj bi jo »Nikola Kuznič« — t. j. Mikloš Kűzmič. Našteje še nekaj učbenikov vse do leta 1860, ko so se slovenski učbeniki morali umakniti madžarskim, predstavlja državne in »vesničke« šole in njihove učitelje.

KNJIŽEVNOST

Zadnje poglavje pa je namenjeno književnosti. Kar na 143 straneh predstavlja slovenske pisatelje, ki so delovali na »Ogrskem«. V dolgem uvodu (17 strani) navaja nekaj prevodov molitvenikov, sledi književnemu delovanju prekmurskih Slovencev od 1. 1715 (sklicuje se na Šafárika in Glaserjevo Zgodovino slovenskega slovstva), predstavi kajkavsko-prekmurski rokopis (kupna pogodba) iz leta 1643 kot najstarejši književni spomenik, ki ga je našel v arhivu martjanske župnije, ga prepisuje v izvirniku (s 56 opombami, kjer razlaga posamezne besede) in v knjižni obliki. To listino je objavil Fr. Stelè.²⁵ Uvodu sledi predstavitev 20 pisateljev, ki so delovali onstran Mure: Ferenc Temlin, Miháo Sever, Štefan Kűzmič, Miháo Bakoš, Mikloš Kűzmič, Juri Czipott,

²⁵ France Stelè, Gradivo za prekmursko zgodovino. - 2. Slovenska listina iz 1. 1643. ČZN 1927, 6—9. Posnetek njenega začetka v: Vilko Novak, *Izbor prekmurskega slovstva*, Ljubljana, 1976, 37.

Jožef Košič, Fran Šbüll, Stevan Szelmár, Imre Agustič, Marko Žižek, Števan Zemlič, Ivan Berke, Jožef Borovnjak, Jožef Bagari, dr. Franc Ivanocy.

Iz Trstenjakovega rokopisa o Prekmurcih so večkrat črpali novejši raziskovalci prekmurske zgodovine, posebno Ivan Škafar,²⁶ pa tudi slovstvene zgodovine, posebno Števana Kūzmiča, ki je deloval v danes povsem pomadžarjenem Šurdu, župnika J. Borovnjaka in Fr. Ivanocya, s katerima je bil Trstenjak v stiku ter jima je tudi napisal nekrologa v Ljubljanskem zvonu.

O Trstenjakovih spisih o Prekmurju je pregledno pisal Vilko Novak.²⁷ Iz njegovega opisa popotovanj pa so objavili poglavji »Gorenji Senik« in »Dolenji Senik« s faksimilom Trstenjakovega rokopisa in z obširnim uvodom o Trstenjaku in njegovem delu v zborniku »Stopinje« (Murska Sobota 1984, 38—44). Poglavje o Soboti (Sobota pred sto leti) pa je objavil Mihael Kūzmič v Obzorniku 85, št. 7—8, str. 555—558.

Po Košičevem kratkem opisu ljudskega življenja v madžarščini (1824, 1828) in Čaplovičevem nemškem prevodu (1829)²⁸ ni pred Antonom Trstenjakom v slovenščini še nihče sistematično opisoval niti enega področja ljudskega življenja v Prekmurju. Zato bi bila objava Trstenjakovega rokopisa o življenju »ogrskih Slovencev« velikega pomena za razvoj etnološkega raziskovanja Slovencev, zlasti pa za opis prekmurske ljudske kulture, posebej še v Porabju. Ne glede na napake so namreč opisi v posameznih poglavjih zelo nadrobni, vsebujejo izraze za predmete in dogajanje, za stvarno kulturo pa celo tlorise stavb in prostorov v njih.

DODATEK

V Trstenjakovi zapuščini najdemo tudi vprašalnico, ki jo je verjetno sestavil sam (morda je na zamisel vplivala A. Radića *Osnova za sabirañje i proučavañje građe* o narodnom životu) in jo po vsej verjetnosti nameraval razposlati (ali pa jo morda celo je, vendar za to v zapuščini ni dokazov), ker je razmnožena, čeprav v rokopisu. Ker gre za prvo etnološko vprašalnico v slovenskem jeziku, jo tu objavljam.

²⁶ Slovenska narodna zavest dr. Franca Ivanocya in narodnostni pomen prekmurskega tiska v XX. stoletju. *Dialogi*, Maribor 1970, str. 471. Sodelovanje dr. Franca Ivanocya in Jožefa Klekla st. pri Zemljevidu slovenskega ozemlja (1921). ČZN 1977, 249—258. Ob 60-letnici smrti dr. Franca Ivanocya. *Stopinje* 1974, str. 81—82. Jožef Bagary, Anton Trstenjak in martjanska pogodba iz leta 1643. *Kronika* XX. (1972), 39—49. Jožef Borovnjak in Anton Trstenjak. *Slavistična revija* 1972, 237—244.

²⁷ Vilko Novak. Kulturni stiki do osvobojenja, *Slovenska krajina*, 1935, 43—44.

²⁸ Prim.: V. Novak, Gradivo Jožefa Košiča za etnografijo Prekmurja, *Slovenski etnograf* 11/1949, 100—110.

SLOVENC

Kako stanuje in živi slovenski narod

I. Vasi

1. Na kakšnem svetu stoje vasi, na ravninah, v dolinah, na gorah.
2. Kako stoje hiše v vaseh, ali so raztresene, jedna daleč od druge, stoji li vsaka hiša za se, ali se drži jedna druge.
3. Kakšno podobo ima vas; ali je vas okrogla, v podobi obroča, ali so vasi podolgaste.
4. Ali pravijo vasi tudi selo, vesnica.
5. Imenujte vasi na -iči in -ci, npr. Radovanoviči, Radoslavci.

II. Hiše

1. Kako pravijo hiši: dom, hram, koč, bajta, koliba.
2. Ali pravijo hiši tudi »dom«.
3. Kaj je bajta, koč, koliba; v čem se razlikujejo.
4. Kakšne so hiše, lesene ali zidane.
5. Kaj je »zidanica«.
6. Iz katerega lesa se delajo lesene hiše in kako.
7. Ali se stavba lesenih hiš opuša.
8. Kako se imenujejo pojedini deli hiše: izba, soba, čimer, štibcl, čumnata, veža, pri-klet, pivnica, kevder, klet, hlev, žitnica, sleme, svisla, podstenje, parma, listnjak itd.
9. Kaj je klet, kaj pivnica.
10. Kaj je čumnata.
11. Kakšna je streha, slamnata ali drugačna, s čim so v obče hiše krite.
12. Kakšna so tla v hiši; kako se delajo.
13. Ali imajo hiše dimnik, okna, kakšna so okna, npr. mala, šipa itd.
14. Kaj so vrata, kaj duri (dveri). Kateri izraz je znan.
15. Kako je soba znotraj urejena: miza, stoli, klopi, peč, skrinje, omare, kostni; kje stoji to in ono v sobi.
16. Ali kuhajo na peči ali na ognjišču.
17. Ali so tudi kmečke hiše na dve nadstropji.
18. Ali so okolo hiše drevesa; kakšna drevesa (sadna).
19. Kakšne rože, cvetice so v čislih.
20. Ali stanujejo ljudje in živina v enem stanovanju, v enem oddelku.

III. Poljedelstvo, sadjarstvo, živinarstvo

1. Ali se pečajo ljudje s sadjarstvom, živinarstvom.
2. Kaj pridelujejo v obče na polju, in kaj največ. Imenujte vse vrste žita.
3. Ali domači pridelki zadošajo za hrano domačinom, ali pa jih še morajo kupovati; ako jih prodajajo, kam jih prodajajo.
4. Kam spravljajo snope, ko požanjejo.

5. Na katerem prostoru mlatijo, kako temu prostoru pravijo.
6. Kako meljejo, ali imajo žrnev (žrmlje) ali mlin.
7. Kaj je »pšeno«, kako pšeno pripravljajo in iz katere vrste žita je pšeno.
8. Ali vsak kmet obdeluje sam z družino polje, ali s tujimi delavci. Ali plačujejo tuje delavce z denarjem, ali pa daje sosed sosedu delavca za delavca.
9. Imenujte vse poljedelsko orodje in tudi druge domače priprave.

IV. Obrt in trgovina

1. S katerim rokodelstvom, obrtom pečajo se največ ljudje (čevljarji, mizarji, krojači i.t.d.).
2. S čim trgujejo, kaj prodajajo v druge dežele.

V. Hrana

1. Kako živi ljudstvo, revno ali dobro.
2. Kolikokrat se kuha in je na dan; zjutraj, dopoldne, opoldne, popoldne, zvečer. Kake izraze imajo za to: npr. zajutrek, obed, kosilo, južina, večerja, malica itd.
3. Kaj jedo po leti, kaj po zimi.
4. Katere so poglavitne narodne jedi.
5. Kake imajo močnate jedi, kako se imenujejo.
6. Ali jedo mnogo mesa, kdaj n.pr. ob praznikih in kakšno meso največ.
7. Kakšno imajo kašo.
8. Ali poznate kakšno pesem o tej ali oni jedi.
9. Kaj ljudstvo pije, ali mnogo pije.

VI. Družbinsko življenje

1. Kakšno je družbinsko življenje.
2. Ali imajo žene iste pravice kakor možje.
3. Ali možje žene zelo spoštujejo.
4. Ali morajo vsi člani družine jednako delati.
5. Kaj je glavno opravilo ženskih kaj moških.
6. Ali hodijo v druge dežele dela iskat, da si kaj prislužijo, in kam hodijo (npr. na Hrvaško itd.).
7. Kakšna je gostoljubnost.
8. Kako se vedejo nasproti tujcem.
9. Ali imajo pri pogrebi posebnih navade. Ali poznate sedmino ali karmine.
10. Ali mrliču kaj posebnega v grob devajo.

VII. Narodna noša

1. Kakšna je sedaj noša moških, žen, deklet.
2. Kaj mi veste poročati o stari narodni noši, ki pa že danes pojema.
3. Kako je ime tej ali onej noši (delu cele obleke), s čim si pokrivajo glavo, kakšne suknje, stari kožuhi itd.

4. Kakšno je obučalo.
5. Kaj nosijo ob praznikih.
6. Ali pridelujejo *platno* doma, katero obleko imajo iz platna.

VIII. Narodne veselice in slavnosti

1. Kakšne ples pleše ljudstvo.
2. Katere stare navade so se ohranile o božiču, o novem letu, o veliki noči, o kresu, npr. koleda, kres itd. — Opišite to.
3. Kakšen pomen ima kumstvo.

IX. Načrt kmečke hiše

1. Napravite mi jednostaven načrt hiše z gospodarskim poslopijem vred, ino da se razločijo pojedini deli npr. soba, veža, kuhinja, ... (nečitljivo) itd.

X. Važne opomnje

1. Ako veste kaj posebnega, važnega ali malo važnega, česar ni v gorenjih uprašanjih, prosim, sporočite mi.

ANTON TRSTENJAK

ÜBER DAS VOLKSLEBEN IM PREKMURJE (ÜBERMURGEBIET)

In der National- und Universitätsbibliothek in Ljubljana ist der reiche Manuskripten-nachlaß Anton Trstenjaks (1853—1917), Publizisten und Theaterhistorikers, aufbewahrt. Dieser Nachlaß enthält unter der Nr. Ms inv. 193 neben anderen Materialien auch ein über 1400 Seiten umfassendes Manuskript »Slovenci na Ogrskem« (Die Slowenen in Ungarn), das Anton Trstenjak für den Verlag Slovenska Matica verfasst hatte, jedoch nie gedruckt wurde. Diese Darstellung stellt in 9 Kapiteln einen Teil des Volkslebens im Übermurgebiet dar: I. Die Wohnstätte der Slowenen zwischen Mur und Raab, II. Reiseskizzen, III. Das Dorf und das Haus, IV. Volksgerichte, V. Volkstracht, VI. Hochzeiten, VII. Begräbnis, VIII. Schulwesen, IX. Literatur.

Der vorliegende Beitrag befasst sich mit dem ethnographischen Inhalt dieser Darstellung, analysiert sie den einzelnen Kapiteln nach und vergleicht sie mit dem Werke von J. Košič »Croaten und Wenden in Ungarn«, das J. Csaplovics unter seinem Namen in deutscher Sprache 1829 herausgegeben hatte.

Im August 1883 bereiste A. Trstenjak alle Dörfer des Prekmurje bis zu Monošter im Raabgebiet und sammelte in 24 katholischen und evangelischen Pfarren sowohl in der Mundart gedruckte Bücher, als auch Materialien für seine geplante Darstellung des dortigen Volkslebens. Seine Erlebnisse, Begegnungen mit Geistlichen, Lehrern und

Bauern beschrieb er in den Reiseskizzen. Sein Fehler war jedoch, daß er sich nicht nur auf die Lebensbeschreibung der Dörfern im Übermurgebiet beschränkte, sondern alles anführte, was er darüber bei anderen Slawen gelesen hatte, als ob er zu den einzelnen Kapiteln umfangreiche Einleitungen über die Altslawenkultur hätte beisteuern wollen.

Nach Košič kurzer Beschreibung des Volkslebens (1824, 1828) in ungarischer Sprache und Csaplovics' deutscher Übersetzung (1829) ist vor Anton Trstenjak in slowenischer Sprache noch kein systematischer Bericht über irgend einen Bereich des Volkslebens in Übermurgebiet geschrieben worden. Darum wäre die Veröffentlichung dieses Manuskriptes über das Leben der »Ungar-Slowenen« für die volkskundliche Forschung der Slowenen, besonders für die Beschreibung der Volkskultur in Übermurgebiet und Raabgebiet, von großer Bedeutung.

Ložar-Podlogar, Helena. 1989. Anton Trstenjak o ljudskem življenju v Prekmurju. *Traditiones*, 18, 147–166. <https://ojs.zrc-sazu.si/traditiones/article/view/12187>

Ljudske noše s Koroške: ziljska in labotska ženska noša (Felician von Myrbach, pobarvano pri C. Angerer & Göschl). *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band 8: Kärnten und Krain*, 1891, 96-97.

SLOVENSKA LJUDSKA KULTURA V DELU AVSTRO-OGRSKA MONARHIJA V BESEDI IN PODOBI*

Za Slovence, manjšo, vendar raznovrstno etnično skupino v nekdanji Avstro-ogrski monarhiji, bi, gledano z današnjega stališča, upravičeno lahko pričakovali, da bi bili v monumentalnem monografskem delu Avstro-ogrska monarhija v besedi in podobi (*Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*), predstavljeni kot enoten narod, vsi skupaj v samostojnem zvezku. Pa ni tako. Med 24 obsežnimi knjigami, s 397 snopiči, skupaj 12.596 strani besedila in 4529 ilustracij, so raztreseni kar v štirih knjigah: Štajerska, Koroška in Kranjska, Primorska in v eni od sedmih knjig o Madžarski.¹ Hrvatje so svoj del izdali v hrvaškem jeziku, Slovenci, vse tako kaže, na to nismo nikoli mislili.

Dejstvo, da Slovenci v delu nadvojvode Rudolfa nismo predstavljeni v skupnem zvezku, bi lahko opravičili z geografsko lego in s kulturno raznovrstnostjo slovenske etnije. Velik del slovenskega etničnega območja leži v alpskem svetu in je zgodovinsko povezan z neslovanskimi alpskimi deželami (germanskimi in romanskimi), kar odseva tudi v slovenski materialni in duhovni kulturi. Na alpskem kulturnem območju tako najdemo splošne zahodnoevropske kakor tudi bolj ali manj modificirane retoromanske kulturne elemente, pa tudi tiste, ki so v enakih okoliščinah nastali povsem avtohtono. V severovzhodnem predelu Slovenije je čutiti vplive dediščine prvotnih prebivalcev in vplive madžarske kulture, ki pa je tudi sama prevzela kar nekaj kulturnih elementov prvotnih naseljencev. V tem je iskati vzroke, da je v slovenski ljudski kulturi tega območja najti tudi orientalske kulturne prvine (npr. pri noši *szür*). Tudi na slovenskem sredozemskem območju je mnogo kulturnih elementov prevzetih od prvotnih romaniziranih prebivalcev in nekateri so se razširili daleč v notranjost t. i. osrednjeslovenskega prostora.

* Besedilo je uredniško redigirana različica razprave Slovenska ljudska kultura v delu *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*, objavljene v *Traditiones* 31 (1), 2002: 99–124. Različica v nemščini *Die slowenische Volkskultur im „Kronprinzenwerk“* je bila objavljena v: Jurij Fikfak in Reinhard Jöhler (ur.), *Ethnographie in Serie. Zu Produktion und Rezeption der „österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild“*. Wien, 2008, 217–241.

¹ *Band 7: Steiermark*, 1890; *Band 8: Kärnten und Krain*, 1891; *Band 10: Das Küstenland (Görz, Gradiska, Triest und Istrien)*, 1891; *Band 16: Ungarn*, *Band 4*, 1896.

Za zgodovino etnološke vede zbirka *Avstro-ogrska monarhija v besedi in podobi* ponuja pregled tega, kar so v desetletjih zbrali in zapisali narodopisni ljubitelji, duhovniki, učitelji, uradniki, predvsem pa, kar so raziskovali filologi in dialektologi, seveda z znanstvenimi metodami svojih ved. Slovence in deželo so tako v delu predstavili različni avtorji, predvsem taki, ki ne samo, da po rodu niso bili Slovenci, temveč tudi niso govorili slovensko. Kdo jih je pritegnil k sodelovanju, danes ne moremo vedeti. V *Obravnavah deželnega zbora kranjskega v Ljubljani*² sicer v letnem poročilu v slovenščini na strani 130 (v nemščini na 131) beremo: »Končno se poroča še to, da je njegova cesarska Visokost prevzvišeni prestolonaslednik nadvojvoda Rudolf blagovolil naročiti gospodu muzejnemu kustoszu Deschmannu, da izdela predzgodovino dežele Kranjske za pod Njegovim pokroviteljstvom izhajajoče delo: Avstrijsko-ogrske monarhija v besedi in podobi.«

Samo pogojno bi lahko razmišljali, ali je Karel Dežman bil tudi svetovalec ali predlagatelj drugih sodelavcev, pač glede na to, da je bil od leta 1852 kustos in je potem do smrti 1889 vodil deželni muzej.

Ob prehodu 19. v 20. stoletje, ko je delo izhajalo, pravzaprav še ne moremo govoriti o slovenskem narodopisju kot samostojni znanstveni disciplini. Vsak s svojo znanstveno metodo so se z narodopisno snovjo ukvarjali filologi, zgodovinarji, geografi, umetnostni zgodovinarji, celo pravniki. Tudi avtorji, ki so v delu nadvojvode poročali o ljudskem življenju pri Slovencih, o njihovih šegah in navadah, o mitih, povedkah, pravljičah, o ljudski pesmi in glasbi, niso bili narodopisci v današnjem pomenu besede, kaj šele etnologi, čeprav jim nekateri biografski leksikoni oz. pisci posamičnih prispevkov (predvsem od druge polovice 20. stoletja) pripisujejo tak naziv. Po poklicu so bili predvsem učitelji, duhovniki ali uradniki, ki pa so imeli naravni dar opazovanja, ki so znali ljudem prisluhniti in to, kar so videli in slišali, tudi zapisati, in predvsem tisti, ki so imeli tudi možnost, da so svoja opažanja in zapise objavili v takratnih časopisih in drugih publikacijah. In prav zato so nam kot ljubitelji ljudske kulture, kot zbiralci in raziskovalci t. i. narodnega blaga in navsezadnje kot informatorji zelo dobrodošli. Virov, iz katerih so črpali snov, pa praviloma ne navajajo.

ŠTAJERSKA

Če sledimo kronologiji izhajanja posamičnih zvezkov, moramo začeti s Štajersko (*Steiermark*, 1890). O ljudskem življenju, šegah in navadah in o ljudskem slovstvu je pisal

² Obpravne deželnega zbora kranjskega v Ljubljani (*Bericht über die Verhandlungen des kranjschen Landtages zu Laibach*). Zv. 27, od 24. novembra 1887 do 23. januarja 1888. Ljubljana/Laibach, 1888.

Franc Hubad (1849–1916), »narodopisni pisatelj«, kakor ga je označil Janko Šlebinger.³ Rodil se je v Skaručni pod Šmarno goro, umrl v Ljubljani. Gimnazijo je obiskoval v Trstu in v Ljubljani, na graški univerzi študiral klasično filologijo in slavistiko, bil sprva suplent na I. državni gimnaziji v Gradcu, potem profesor na ptujski gimnaziji in njen začasni ravnatelj. Od tod je bil kot profesor spet premeščen nazaj v Gradec na I. državno gimnazijo, postal je referent na ministrstvu za znanost na Dunaju, prevzel ravnateljstvo obeh učiteljskih v Ljubljani ter postal deželni šolski nadzornik ljudskih in meščanskih šol in učiteljskih. Za zasluge v šolstvu je bil celo odlikovan z viteškim redom železne krone in dve leti pred upokojitvijo postal dvorni svetnik. Za preučevanje slovanskega narodopisja ga je navdušil Gregor Krek. Hubadove prispevke najdemo v *Letopisu Matice slovenske* med letoma 1877 in 1881, v časopis *Kres* je pisal v slovenskem, v *Globusu*, v *Magazin für Literatur des Auslandes* in v časopisu *Das Ausland* pa je objavljajl v nemškem jeziku (npr. o Ciganih v Črni gori, o iskanju tatu s pomočjo soka, moža, ki so ga najeli, da je iskal tatu in ga prepričal, da bi vrnil ukradeno in ga tako ne bi bilo treba prijaviti sodniku). Opisoval je verske razmere v Bosni in Hercegovini, pisal o srbski slavi (češčenje hišnega zavetnika), o jurjevem, o praznovanju božiča pri Srbih, o pomladnih šegah in o t. i. odnašanju smrti iz vasi (v pomenu izгона zime), opisoval dodole in prporuše oz. prošnje za dež, ženitovanske šege pri Bolgarih itn. Zanimal se je predvsem za ljudsko življenje in različna področja slovenske ljudske kulture na Štajerskem, tako za nošo kakor tudi šege in navade, predvsem pa šege življenjskega kroga.

Poglavje K narodopisju Štajerske (Zur Volkskunde Steiermarks, 139–260)⁴ predstavlja ljudsko življenje celotne Štajerske: v prvem delu na 70 straneh Johann Krainz piše o nemški narodni skupnosti na Štajerskem, Hubad pa v samostojnem poglavju »Ljudsko življenje, šege in povedke Slovencev« (Volksleben, Sitten und Sagen der Slovenen, 208–225) predstavlja štajerske Slovence. Hubadov prispevek dopolnjuje dragoceno slikovno gradivo Ferdinanda Wüsta in slovenskega slikarja in ilustratorja Jurija Šubica (1855–1890). Štajerske Slovence Hubad predstavi kot skromne, poštene, verne, gostoljubne in ustrezljive, tudi do tujcev prijazne in zaupljive, zavedajoč se prednosti in koristi, ki jim jih lahko prinese znanje tujih jezikov. Kot rokodelci so spretni, pogosto samouki na različnih področjih obrti in umetnosti, žal pa nimajo možnosti za šolanje. Nadarjeni so tudi na duhovnem področju: Hubad ugotavlja, da premore tako rekoč vsaka pokrajina kakšnega ljudskega pesnika, da pa si ljudje sploh ne morejo predstavljati pesmi brez melodije. Pesmi potujejo »od ust do ust«, nastajajo različice, mnoge so zapisane in

³ Janko Šlebinger, Hubad Franc. V: Slovenski biografski leksikon. 3. zv. (ur. Izidor Cankar idr.). Ljubljana, 1928, 355–356, dostopno na: <<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi241100/#slovenski-bio-grafski-leksikon>>.

⁴ Med oklepajema navedene strani se nanašajo na izvirnik.

tako se ljudska pesem tudi ohranja za naslednje rodove in se je ohranila do današnjih dni. Ljubezen do petja pa je sploh slovenska posebnost, vendar je večina pesmi otožnih, kar poslušalec takoj začuti. Omenja tudi nekaj ljudskih glasbil – žvegljo, citre in seveda harmoniko, godci pa so po pravilu vsi samouki.

V nadaljevanju je kratek vpogled v materialno kulturo južne Štajerske, vendar se je Hubad omejil le na opis osnovnega tipa *hiše* in njene *notranje opreme*, gospodarske stavbe je le omenil, nekaj pozornosti pa je namenil tudi živinoreji in prehrani. Bralca opozori na estetski videz celotne vasi in posamičnih hiš, na lepo pospravljena dvorišča, rože na oknih, praviloma nagelj in rožmarin, kar da slutiti, da so v hiši za možitev godna dekleta. Lesene hiše so vsako leto na novo premazane, robovi pa prebarvani z barvnimi bordurami in okrašeni z arabeskami. Opis kmečkega doma dopolnjuje ilustracija Ferdinanda Wüsta, ki ne predstavlja zgolj s slamo krite »slovenske kmečke hiše«, kaže na koleh in tipičnega panonskega vodnjaka, temveč tudi del življenja: ob vodnjaku stoji žena v domači noši, med hišo in kaščo kmet v voz vprega vole, otrok ga opazuje. Pri hrani naj bi bili Štajerci zmerni, večino je pridelajo sami, zrnje meljejo v žrmljah, kar ponazarja Šubičeva ilustracija, meso je na mizi le ob praznikih in o pustu, ko so koline, od močnatih *jedi* pa omenja gibanice, kvasenice in krapce. Natančnejši pa je pri opisu iz domačega platna narejene slovenske štajerske *noše*. Posebej poudarja razlike med obleko poročenih in neporočenih, pri ženskah opozarja tudi na razločke v pričeskah (pravi, da se zaljubljena dekleta celo pritožujejo, ker morajo do poroke imeti lase spletene v kite), omenja avbo in parte, tj. trakove za lase, bele, na robovih vezene rute, janke, škornje z visoko peto. Seveda se pri ženski noši omejuje na praznično, o vsakdanji pa, kar je pri starejših opisih noše skoraj pravilo, ne pove nič. Poleg nemških navaja za dele obleke tudi slovenska imena. Moško nošo opiše natančneje, nekaj zremo o delovni obleki hlapcev in pastirjev, narejeni iz doma izdelanega lodna; sicer moški nosijo široke lanene hlače, bize (iz imena izpeljuje priimek Bezjak, Bizjak; po bezjaki, pribežnikih iz Slavonije), kot delovno obušalo omenja cokle. Fantje so v njih, kakor govorijo ljudske pesmi, hodili tudi vasovat; tako se menda prevarani fant v taki pesmi pritožuje, koliko žebelj je zgubil pod dekletovim oknom in koliko cokel je uničil, ko je zaman hodil vasovat. Moški klobuki imajo široke krajce, kar je bilo posebno praktično v časih, ko še niso imeli dežnikov. Pred dežjem je ženske varovala le lanena ruta, pastirji pa so imeli nekakšne dežne plašče, ogrinjala, pravi jim šeprom, narejena iz ločja, ličja ali lipovih vlaken. Obleka, praznična in vsakdanja, moška, ženska in otroška, je predstavljena na treh Šubičevih ilustracijah, ki sicer dopolnjujejo poglavje o šegah; najprej je tu motiv sprejema neveste na ženinovem domu, ki je lahko dragocen vir za preučevalca ljudske noše: ne samo obleka ženina in neveste, družice, obeh družbanov in pozvačina, temveč tudi starejših in mlajših svatov, otrok, pa tudi naključnih opazovalcev dogajanja. Druga slika prikazuje pustno oranje s kurentom kot plužarjem, v ozadju,

ob kmečki hiši, koruznjaku in kašči pa ljudi v vsakdanjih zimskih oblačilih. Podobno povedna je slika, ki prikazuje obhod zelenega Jurija v spremstvu bobnarja, piskača na žveglo in pobiralca darov ter množico opazovalcev.

Obsežneje se Hubad razpiše o *ljudskem verovanju*, s katerim povezuje, kakor sam pravi, tudi starodavne ljudske *šege in navade*. Opozori, da ljudje še vedno, čeprav z »nejevernim nasmeškom«, pripovedujejo o rojenicah in sojenicah, ki človeku že ob rojstvu določijo usodo, še je slišati o dolgolasih belih ženah, katerih kraljestvo so najvišji vrhovi južnoštajerskega pogorja, s katerega se kot meglice spuščajo v doline, in o divjih ženah, ki slabe starše kaznujejo tako, da ugrabijo tistega otroka, ki so ga pustili samega. Nasploh naj bi ljudje gledali na naravo s »pesniškimi očmi«. Nekateri, pravi, celo razumejo govorico ptic: tako pastirju ptič kobilar pomaga najti zgubljeno kobilo, prepelica naj bi zmerjala počasnega delavca, o škrančku pravijo, da tedaj, ko poleti v nebo, grozi, da bo ubil boga, vendar si nenadoma premisli in opraviči, češ da je pozabil kij. Sicer pa naj bi škranček opozarjal kmeta na čas setve.

Kar tri strani je Hubad namenil *šegam življenjskega kroga* (rojstvo in krst, ljubezen in poroka, smrt in pogreb). Pri vsaki šegi so poudarjene predvsem tiste značilnosti, ki so povezane z mitologijo in ljudskim verovanjem. Tako naj bi ob *porodu*, torej »ko pride, težka ura«, babica in botra, vse domače najprej »nagnali iz hiše, da bi novorojenca zaščitili pred hudim pogledom.« Posebno je bilo treba paziti, da so v *prvo kopel* vrgli nekaj kovancev in da so otroka povili v kakšen del obleke drugega spola. Pomembno je bilo pravilno ravnanje porodnice, ki je otroka smela podojiti šele po krstu, saj bi drugače postal nenasiten, sama pa pred vpeljevanjem sploh ni smela iz hiše, da ne bi priklicala nesreče. Botra naj bi po dolžnosti darovala svečo, laneno platno za otroka in steklenico vina za mater, čez teden dni pa je morala prinesiti še pogačo. Prvih šest tednov otroka niso smeli pustiti samega, saj bi ga odnesla divja žena.

Opis *svatbenih šeg* začne z ljubeznijo, s petjem na vasi, pod oknom dekleta, z vasovanjem (pred tem pa se mora fant izkazati ob sprejemu v fantovsko družbo, to pa se zgodi šele, ko je vpoklican na nabor). Po vrsti se potem sprehodi skozi vse pomembnejše dogodke vse do konca ženitovanske gostije. Ne pozabi omeniti, da ljubezen pri sklepanju porok ni posebej pomembna, da imajo odločilno besedo starši, bala in dota, snubljenje imenuje »na ogledi«, našteje, s slovenskimi imeni v oklepaju, vse tiste svate, ki imajo pri poroki (in pred njo) določeno funkcijo: dva družbana, dve svatevci, pozvačin (natančno opiše njegovo obleko in način vabljenja na gostijo). Menda je bila nekoč dolžnost pozvačinov, da so priskrbeli vse potrebno za gostijo: meso, vino, mize stole in vso posodo, torej so bili, če verjamemo avtorju, nekakšni tehnični organizatorji. Na dan poroke se pred zaprtimi vrati nevestine hiše dogaja »smešno pregovarjanje« za nevesto, lažne neveste pa posebej ne omenja, prav tako ne šrange, pač pa govori o fantovskih norčijah in opozori na kakšno lokalno posebnost. Tako naj bi, npr., na Ptujskem polju

med poročnim obredom zastavonoša z zastavo plesal pred cerkvijo, na Murskem polju pa je treba sprevod v cerkev organizirati tako, da gre vedno v smeri sonca, pa čeprav je zato pot precej daljša. Po obredu se gre takoj na novi dom, kjer na pragu nevesto sprejme ženina mati s hlebcom kruha (že omenjena ilustracija Jurija Šubica), nato mora nevesta vse domače, tudi posle, obdariti, v kuhinji poskusiti jedi (največkrat kislo zelje), vreči kovanec v ogenj. Gostija traja več dni, tudi pri revnejših, za katere so navadno priredili nabirko. Opisane so različne šale in zabave med gostijo (od kraje predmetov in potem dražbe, ko je moral vsak lastnik svoje odkupiti), naštetni so plesi in pesmi, ki naj bi spominjali na »stare, zdaj že zginule šege, /.../ kakršne še obstajajo pri Južnih Slovanih«, posebnost so napitnice, družabne igre, obilna hrana, ki prihaja na mizo v »več rihtah«, nepogrešljiv na gostiji pa je z umetnimi rožami in s testenimi figurami okrašen bosman, ki si ga med izmeničnim petjem moških in žensk podajo: starešina nevesti v krilo (pojejo ženske), nevesta ženinu (pojejo moški), ženin na mizo.

Smrt je pri Slovencih ženskega spola – torej bela žena. S smrtjo povezano verovanje je na deželi še zelo živo in ljudje se držijo ustaljenih šeg in navad, kar potrjujejo tudi današnje raziskave. Sosedje in sorodniki se vsak večer zberejo v hiši rajnega, kjer ob molitvi in petju ob njem prečujejo noč. Od njega se poslovijo na hišnem pragu, kjer dober govornik našteje vse pokojnikove vrline. Pogreb pa mora biti dopoldne, saj naj bi novega »prebivalca« pokopališča ob 12. uri prišli pozdravit drugi rajni in bolje je, da se to zgodi podnevi. Zadnji pokopani namreč na pokopališču toliko časa straži, dokler ne pokopljejo novega mrliča. Omenja še sedmino in karmine. Živa naj bi bila vera, da so križišča zbirališča duš umrlih in zato še posebej nevarna. O mraku po zraku švigajo in sikajo tudi nemirne duše umrlih nekrščenih otrok, t. i. movje ali žive; odreši se jih lahko s simboličnim krstom tako, da se v čistem potoku zajame vodo in ob molitvi krstnega besedila za njimi pokropi.

Letne šege so, v primerjavi z življenjskimi, predstavljene skromneje. Hubad opozarja na mnoge poganke prvine, katerih prvotni pomen je sicer pozabljen, saj jim je krščanstvo dalo novo vsebino. O *božiču* postavlja bogov kot jaslice, nad mizo obesijo golobčka kot simbol svetega duha, na mizo položijo tri božične kruhe, poprtnike: ajdovega, rženega in pšeničnega, zadnji se imenuje tudi božičnik ali močni kruh, razrezati pa se sme šele na predvečer praznika svetih treh kraljev; štajerska posebnost je kuc-kruh, ki pa ga ne zna več speči vsaka gospodinja. V ljudskem verovanju naj bi bil božič tako svet dan, da tisti, ki na ta dan umre, pride naravnost v nebesa; zato je to tudi zelo primeren čas za vsestransko, predvsem pa vremensko prerokovanje. Omenja božično-novoletne, trikraljevske pa tudi svečniške kolednike, svečare, ki po hišah nabirajo denar za cerkveno svečavo. Za srečo in blagoslov si je zadnji dan obhoda treba s tenko blagoslovljeno svečo trikrat obkrožiti telo, noge in roke, kar imenujejo čučkanje. Posebnost kolednikov naj bi bil Volčko, njihov vodja, ki ga Hubad povezuje z volčjimi

nočmi (dvanajst noči med božičem in tremi kralji) in z zlim duhom »Čertom«; ta naj bi po ljudskem izročilu zle duhove nagnal v vodo in jih spremenil v volkove, eden izmed njih pa naj bi bil postal vodja kolednikov. Podatek, da je tudi na Štajerskem med koledniki nastopal našemljenec v živalski podobi, ostaja bolj kakor ne osamljen in nepotrjen. Bil pa bi zanimiv, če bi ga lahko povezali s šemljenjem v božično-novoletnem času, ki je značilno za ves alpski svet, na Slovenskem pa se je do danes ohranilo le še v bohinskem kotu (novoletne šeme, otepovci), kjer v živalske kože oblečeni koledniki predstavljajo duše prednikov, in še danes na štefanovo (Stara Fužina, Studor) oz. na silvestrovo (Srednja vas, Češnjica, Jereka) obiščejo vsako hišo, voščijo srečo v novem letu in dobijo darove.⁵ Slovensko ljudsko izročilo sicer pozna Volčka, vendar predvsem v vlogi ovčjega pastirja.

Za *pustni čas* so značilni pokanje z biči in obhodi oračev (skupina fantov, ki vlečejo plug, obraz jim zakrivajo trakovi, ki jim visijo s klobukov, na hrbtu pa imajo prišite pisane rute). Spremlja jih Kurent, oblečen v narobe obrnjen kožuh, čez obraz ima krinko, na glavi mogočne rogove, za pasom zvonec, oborožen pa je z ježevko. Sejalec v snežne brazde za »debelo repo« potrosi pesek. Omenjena je še pustna žival kamela oz. gambela in značilna sredpostna šega – žaganje babe, ko s slamo natlačeno žensko lutko prežagajo in jo vržejo v vodo. Od pomladnih šeg samo omeni blagoslov zelenja (mačič) na *cvetno nedeljo*, da bo hiša obvarovana ognja in strele, *velikonočni blagoslov jedi* (predvsem mesa, kolača in rdečih jajc), streljanje iz možnarjev in kurjenje velikonočnih kresov. O *jurjevem* godci od hiše do hiše spremljajo zelenega Jurija, na *florjanovo* obhodniki vsaki gospodinji posebej zakurijo na ognjišču, *binkošti* pa so pastirski praznik, s pastirskimi igrami in izbiranjem »lepe Lekse«, kraljice pastirjev. Središče poletnega praznovanja je *kurjenje kresa* na čast Janezu Krstniku z vero v čarno moč ognja. Sicer pa je poletje čas težkega kmečkega dela, ki ga spremljajo različne šege, sklene pa ga praznovanje *domlatkov*, v vinogradniških predelih *trgatev*, v gorskih pa *košnja*. Leto se obrne z *martinovim* in *miklavževim*.

Prispevek Franca Hubada o ljudskem življenju štajerskih Slovencev je v bistvu skrajšana oblika tistega, kar je že leta pred tem objavil v delu Josefa Šumana *Die Slovenen*.⁶ Kljub temu je pregleden, natančen in zanesljiv in za zgodovino vede nepogrešljiv.

⁵ Prim.: Helena Ložar - Podlogar, Bohinjske šeme. *Traditiones* 1, 1972: 65–92.

⁶ Sitten und Gebräuche der Slovenen. V: Josef Šuman, *Die Slovenen*. V: *Die Völker Österreich-Ungarns. Ethnographische und culturhistorische Schilderungen*. Dunaj in Teschen, 1881, 79–105.

KOROŠKA IN KRANJSKA

Koroški in Kranjski, kjer živi »večina slovanskega prebivalstva v monarhiji« s sedežem gospodstva »v srednji Dravski dolini v okolici Celovca«⁷ je v tem monumentalnem delu namenjena za Slovence morda najpomembnejša knjiga *Kärnten und Krain* (1891). Vsaki pokrajini je posvečen samostojni del, z narodopisnega stališča pa oba dela vsebinsko nista enakovredna in uravnotežena. Medtem ko je prispevek o Kranjski resda obsežen, a nesistematičen in daje vtis neurejenosti, pa je poglavje o Koroški že majhna monografija, kar je razumljivo, saj velja avtor **Franz Franzisci** (1825–1920)⁸ za utemeljitelja koroškega narodopisja. Rojen je bil v Celovcu kot sin kolarja. Na materino željo in po mnogih notranjih bojih je le privolil v študij teologije, v sebi pa je čutil umetniško in znanstveno poslanstvo, ki ga je poslej izpolnjeval kot dušni pastir na samotnih poteh po različnih koroških župnijah, vse do smrti v od sveta odmaknjeni župniji Grafendorf v Ziljski dolini (v visoki starosti 95 let). Poklicno je bil navezan na podeželje, znal je opazovati in prisluhniti vsem skrivnostim bitja in žitja preprostih ljudi. Zaradi zaslug za koroško kulturno zgodovino je bil leta 1905 imenovan za častnega člana zgodovinskega društva. Na Koroškem je raziskal skoraj vse narodopisne teme. Poleg prispevka za obravnavano delo nadvojvode Rudolfa in številnih narodopisnih prispevkov, ki jih je v letih 1853 do 1913 objavljaj v *Carinthia* I, je Franzisci nekaj svojih narodopisno obarvanih del združil v samostojne knjižice. Najprej je na Dunaju izšlo delo *Aus den Kärntner Alpen- Kultur- und Lebensbildern nebst Kärntner Volksagen im Anhang* (b. n. l.), vendar je tu samo mimogrede omenil tudi Ziljane. Več prostora jim je namenil v delu *Cultur-Studien über Volksleben, Sitten und Bräuche in Kärnten*, ki veljajo za osnovo koroškemu narodopisju in so po prvi izdaji leta 1879, ki ji je predgovor napisal Peter Rosegger, še večkrat izšle spopolnjene (zadnjič 1908). Obravnave v posebnem poglavju so deležne ženitovanjske šege koroških Slovencev. Druga pomembnejša Franziscijeva dela so še *Touristische Farbenskizzen und Volkslebensbilder aus Kärnten* (Dunaj, 1885), *Kärntner Alpenfahrten. Landschaft und Leute – Sitten und Bräuche in Kärnten* (Dunaj, 1892). Omeniti je treba še knjižici *Märchen aus Kärnten in Sagen und Märchen aus Kärnten*, ki sta izšli v Celovcu pri založbi Leon v seriji »*Kärntner Volksbücher*«.⁹

⁷ *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Übersichtsband, 2. Abteilung: Geschichtlicher Theil. Ethnographische Einleitung.* Wien, 1887, 11.

⁸ Franzisci Franz. V: *Österreichisches biographisches Lexikon I., 1815–1950.* Gradec in Köln, 1957, 353, dostopno na: <<http://www.biographien.ac.at/oeb1?frames=yes>>; Georg Graber, Franz Franzisci, *Carinthia* I., Jg. 112, Klagenfurt 1922, 125–127 (nekrolog); Franz Franzisci. Sein Wesen und Wirken aus Anlaß der 100. Wiederkehr seines Geburtstages geschildert von Prof. Dr. Oswin Moro. *Kärntner Südmärkalender zugleich Kärntner Jahrbuch* 52 (1925): 85 sl.

⁹ Raziskati življenje Franza Franziscija, ovrednotiti njegovo vsestransko delovanje in pomen za koroško narodopisje, je lahko pravi izziv za kakega mladega etnologa.

V zvezku o Koroški in Kranjski je poglavje »H koroškemu narodopisju. Ljudski značaj, noša, šege in navade« (Zur Volkskunde Kärntens. Volkscharakter, Trachten, Sitten und Bräuche, 97–131) Franzisci napisal skupaj z **Rudolfom Waizerjem** (1842–1897),¹⁰ tudi dobrim poznavalcem koroške ljudske kulture, poznanem po delu *Cultur- und Lebensbilder aus Kärnten* (Celovec, 1881) in nekaterih objavah v *Jahrbuch des österreichischen (und deutschen) Alpenvereins*,¹¹ vendar o njegovem življenju in poklicnem delu ne vemo prav veliko. V prvi izdaji akademijskega avstrijskega biografskega leksikona (*Österreichisches Biographisches Lexicon*) ni obravnavan, čeprav se pojavlja med viri in literaturo nekaterih poznanih avstrijskih narodopiscev,¹² verjetno pa ga bodo morali nekoč predstaviti in njegovo delo ovrednotiti raziskovalci šeg na Koroškem.

Ob poznavanju del obeh avtorjev, njunih interesov in del je težavno presoditi, kaj je kdo od njiju napisal, čeprav vemo, da je bil Franzisci zelo dober poznavalec življenjskih in letnih šeg. Pomembno je, da so poudarjene posamične pokrajinske značilnosti Zilje, Podjune, Roža in celo Kanalske doline. Posebej pa velja poudariti, da avtorja skoraj vedno govorita o Slovencih, večkrat sta uporabila pridevnik »slovenski« kot »windisch«, in le enkrat »stockwindisch«, s čimer so bili označeni tisti maloštevilni Korošci, ki »govorijo samo vindiško«, torej samo slovensko koroško narečje. Že v uvodu sta Waizer in Franzisci zapisala: »Čudovito alpsko deželo Koroško naseljujeta dve narodni skupini, namreč Nemci in Slovenci. Slovenci imajo svoja naselja na desnem bregu Drave, na jugovzhodnem, južnem in jugozahodnem delu dežele. /.../ pomešani z Nemci [pa] živijo v Kanalski dolini, spodnji Ziljski dolini, od Beljaka navzgor proti Rožu, v Podjuni in deloma v Labotski dolini pri Labotu in Dravogradu.« Primerjata značaj pripadnikov obeh narodnosti, pri čemer velja za Slovence, da so »skromnejši in manj zahtevni«, povsem zadovoljni, »ko sta ajda in proso dobro obrodila, kajti žganci in kaša sta glavni jedi«. Ker so Slovenci spravljeni in složni (to je njihova »Cardinaltugend«, glavna krepost), se obe

¹⁰ Dober poznavalec Koroške in nestor nemškega in avstrijskega gornštva. Pisal je pesmi in prozo, zgodovine vasi, raziskoval zgodovino in navade na Koroškem, objavljaj, mdr. tudi v *Carinthii*, prispevke o ljudskem življenju (šege življenjskega kroga, koroške ljudske pripovedi, pastirsko življenje), veliko tudi o turizmu na Koroškem. Več o njem: Rudolf Waizer <https://de.wikisource.org/wiki/Rudolf_Waizer>; Waizer, Rudolf <<http://www.alpinwiki.at/erstbesteiger/waizer-rudolf>>. (Op. ur.) https://de.wikisource.org/wiki/BLKÖ:Waizer,_Rudolph_Franz; nekrolog objavljen v *Carinthi* I 1898, na straneh 91 in 92: <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=ca1&datum=1898&page=95&size=45> <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno-plus?aid=ca1&datum=1898&page=96&size=45>

¹¹ Prim.: Der Lieserthaler und seine Hochzeitsbräuche. V: *Jahrbuch des österreichischen Alpenvereins* 9 (1873): 156–165; In der Brechelzeit. V: *Zeitschrift des österreichischen und deutschen Alpenvereins* 13 (1882): 116–121; Kärntnerische Gebräuche bei Geburt und Tod. V: *Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins* 17 (1886): 216–221.

¹² Npr. Georg Graber, *Volksleben in Kärnten*. (3., dop. izd.) Gradec in Dunaj, 1949.

etnični skupini dobro razumeta. Slovenski otroci hodijo v nemške šole le zato, da bi se naučili jezika. Sicer pa so na splošno vsi Korošci domoljubni, globoko verni pa tudi vraževerni, Nemci pa marljivejši in snažnejši (redoljubnejši) od Slovencev. V opisu šeg in navad v glavnem ne ločujeta med slovenskimi in nemškimi, Koroško predstavljata kot celoto, tu in tam pa kakšno značilnost posamičnega naroda posebej poudarita (npr. pri *hrani* ajdove in koruzne žgance kot glavno jed Slovencev na Spodnjem Koroškem, pri Ziljanah pa polento in friko, pri *noši* je natančno opisana praznična obleka Ziljanke, le omenjeni sta rožanska in jezérska, za vse tri pa naj bi veljalo, da so zelo podobne kranjski noši). Za dogodke ali predmete k nemškemu pripiseta tudi slovensko ime, npr. koritnjak za osnovno sestavino, iz katere so delali t. i. Stein- oz. Trogbier, posebno kameno pivo, ki so ga kuhali med žarečimi kamni (od tod ime „Steinbier“) in je bilo nekoč glavna pijača na ženitovanjskih gostijah. Božični kruh se imenuje mižnjak, Slovenci pa naj bi namesto nemškega sadnega kruha („kletzenbrote“), pekli ajdov kruh z makom in medom, ki mu pravi „hadnnikl“ (iz der Heiden, ajda; das Heidenmehl, ajdova moka). *Šege in navade* dokazujejo, da se Korošci še zvesto držijo starega izročila. Praznično leto se začne z *božičem* kot »najskrivnostnejšim in najsvetejšim časom«; na sveti večer gospodar in gospodinja kadita in z blagoslovljeno vodo kropita po hiši in gospodarskih poslopijih, služinčad pa med večernim zvonjenjem na različne načine (vlivanje svinca, metanje čevlja ali venca čez ramo, gledanje pod klobuke) vedežuje o svoji prihodnosti; verjamejo pa tudi, da se živina v hlevu med polnočnico pogovarja. Tudi pri Slovencih je, po zgledu nemških sovaščanov, že tedaj »v lesketu luči zažar[elo] drevesce globoke božične poezije.« Posebnost božičnega večera pa je bil »slovenski prt«, narejen iz belega platna, z rdečo borduro po sredini in z rdeče-belimi čipkami; z njim pogrnejo mizo, preden nanjo položijo božični kruh, mižnjak. Na *štefanovo* blagoslovijo vodo in sol, na *šentjanževo* pa vino, na *dan nedolžnih otročičev* hodijo po hišah tepežkat tako nemški („Frisch und g’sund geben“) kot slovenski (šapati) otroci, vsak s svojo pesmico. Žal je tudi slovenska objavljena le v nemškem prevodu. Poudarjata pa, da na Zilji poleg otrok hodijo šapat tudi slovenski fantje, vendar šele opolnoči. Tudi koledniki, ki na *božični* in *silvestrov* večer ter na *predvečer svetih treh kraljev* od hiše do hiše prepevajo kolednice, naj bi bili slovenska posebnost. Po starem izročilu so Slovenci namreč verovali, da koledniki v hišo prinesejo srečo, zato jih tudi bogato obdarijo. Predvečer sv. treh kraljev pa je tudi večer *divje jage*, *pehtre babe* (slovensko *pernahti*), ko se otroci, kar je v navadi še danes, z zvonce podijo po vasi. O spuščanju razsvetljenih cerkvic po vodi pravita, da je to šega, katere korenine segajo 300 let v preteklost, v čas hude poplave, in jo na *svečnico* iz zaobljube prirejajo vsako leto v Železni Kapli, ki jo imenujeta »nemška oaza« sredi slovenskega ozemlja, po čemer lahko sklepamo, da šegi pripisujeta zgolj nemški izvir. V Podjuni (Grabštajn, Globasnica, Djekše, Velikovec, Dobrla ves) je pravi ljudski praznik *dan sv. Agate* (5. februar): pri cerkvi na Kamnu, kjer se je ohranila

šega obdarovanja revežev, se zbere množica ljudi s cele Koroške; grofica Hildegarda je namreč z oporoko vse svoje premoženje namenila revežem. Vse do danes se je tako ohranila šega, da po slovesni maši z lesenega hodnika ob župnišču mečejo med množico majhne ržene kruhke, ki jim pravijo Agatine oz. Lihardine štručke. Ljudje jih pobirajo in nekaj shranijo kot talisman, saj verjamejo v njihovo zdravilno in obrambno moč. *O pustu* je bilo pri Slovencih v navadi le *vlačenje ploha*, šega, ki neporočenim in vendar za poroko godnim dekletom, ni bila prav nič prijetna. V dekleta preoblečeni fantje ob petju zbadljivk vlečejo pred hiše neporočenih deklet hloed ali še pogostejše svinjsko korito, v katerem sedi v staro žensko preoblečen fant; motiv iz Ziljske doline je prikazan na ilustraciji slikarja Feliciana von Myrbacha. V Mežiški dolini pa je bila še v 19. stoletja navada, da je kmet vso družino, skupaj s posli, za pusta povabil v gostilno na ples; plesati so morale predvsem vse ženske, in če so krila vihrala na vse strani, so napovedovali, da bo tudi repa dobro obrodila. Pri *veliki noči* opozarjata na nekaj izključno slovenskih šeg: v Ziljski dolini po blagoslovu jedi dekleta z jerbasom na glavi hitijo domov, kajti prva se bo še tisto leto poročila, v Podjuni pa imajo slovenski fantje navado, da po vstajenjski procesiji zgodaj zjutraj, med streljanjem iz topičev, z baklami tečejo od vasi do vasi. Posebej so omenjeni zelo velik kolačin velikonočni kresovi, ki jih kurijo-naokoliških vrhovih. Drugi petek po veliki noči je na Koroškem *petek treh žebļev*, v navadi so romanja, predvsem pa tek na štiri vrhove (omenjen že Megiserjevi Kroniki Koroške iz leta 1612; še danes ga prirejajo vsako leto). Začne se na Magdalenski gori s polnočno mašo, od tod tečejo čez drn in strn na štiri okoliške vrhove in v 24 urah mora biti tek končan. Kot posebej slovenske šege opisujeta še »Šentjurja peti«, ko koledniki *na jurjevo* po hišah pojejo jurjevsko pesem, v zahvalo dobijo jajca in drugi dan pečejo cvrtje (zapisano je »cortje«, kar je verjetno tiskovna napaka), na *binkošti*, ki so pastirski praznik, pa poleg raznih pastirskih iger in izbiranja pastirskega (binkoštnega) kralja tudi pokanje z biči, kar naj bi pregnalo čarovnice. Opišeta tudi *izgon živine na planino* (15. junij) in *vračanje domov* (8. september). Posebno slovesne pa so na Koroškem *procesije Rešnjega telesa*, ko posebno Slovenci na predvečer tega dne vhode hiš in hlevov okrasijo z brezovimi vejami in drevesci (to je še v navadi), o *kresu* postavljajo mlaje in kurijo kresne ognje, t. i. ivanjske kresove (zapisano je sicer »kreš«, »krešati«). Ogenj prižge nedolžno dekle. Kot posebno kresno šego omenita še proženje gorečih kolesc, ki je prav pri Slovencih povezana s posebnim sončnim kultom, kar dokazujejo tako obredna pesem »Sijaj, sijaj, sončece« kakor tudi nekatere druge navade, npr. da si nazdravljajo v smeri sončne poti, da fant hodi v smeri sončne poti, ko gre snubit, enako nevesta, ko se pred poroko poslavlja od sovaščanov, trosenje soncu podobnih ivanjskih rož – kresnic, marjetic, po veži in izbi itn.

Pisca zelo natančno in obsežno poročata o ziljskem farnem prazniku, *žegnanju*, s štehanjem in sprvim (visokim) rejem pod lipo, ki jo Slovenci zelo častijo in pod njo

pogosto pojejo slovenske pesmi, kot npr. »Lip'ca moja, si draga, cvetje tvoje zlo diši«. Tudi med plesom (prvi ples se imenuje *pervo*, sledijo pa mu običajni plesi, zadnji pa je *visoki rej*, »ki traja le nekaj minut in ga trikrat ponovijo«), ob spremljavi godcev fantje ves čas pojejo le »slovensko« štirivrstično obredno pesem »Bog nam daj en dober čas, Ta prvi raj začeti!« (k obema pesmicama je Franzisci dodal tudi prevod). Posebej poudarjata, da lahko na sam žegnanjski dan plešejo le neporočeni in da morajo pri plesu dekleta pod širokim in kratkim krilom nositi ozek rajavec. Ker pa je štehanje, kakor zatrjujeta, kot ostanek nekdanjih borilnih iger Slovencev včasih v navadi ob prazniku mrtvih, dodata, da je v nekaterih slovenskih vaseh tudi navada, da so na ponedeljek po žegnanju po maši za pokojne posebej blagoslovili tudi grobove.

Z letnimi šegami so povezane nekatere *delovne šege*: omenjeno je *oranje*, poudarjeno pa *teritev* s šalami teric in po končanem delu pojedina. Kakor omenjeno, je to poglavje po vsej verjetnosti prispeval Rudolf Waizer. Poudarja, da so slovenske terice moškim nevarne, nobeden se jim ne sme približati, ker ga napadejo »kakor furije«. Če pa se jim približa kakšna častitljiva oseba, so takoj spodobne, lepo plešejo in pojo slovenske pesmi. Ko končajo, glavna terica fantom pošlje »rógu«. Omenja še zimsko *spravilo sena s planine* in *tekmovanje s sanmi*. S tem je sklenjen letni krog in šege, ki ga spremljajo.

Sledijo obsežni in natančni opisi *šeg življenjskega kroga*, največja pozornost pa je namenjena *svatbenim šegam* Ziljanov, ki so v literaturi najpogostejše omenjene, verjetno prav zaradi slikovite ziljske noše. Franz Franzisci, ki je tudi sicer več in natančneje pisal o Ziljanih, saj je na Zilji preživel velik del življenja, neposredno spoznaval ljudi in sam spremljal in doživljal njihove šege in navade, je svatbo opisal podobno kakor že večkrat prej, opozoriti pa je vsekakor treba, da je v tem prispevku mnogo natančnejši posebej pri navedbi slovenskih poimenovanj; v tem popravlja celo svoja lastna starejša poročila. Prav zato je njegov prispevek toliko zanesljivejši. O ziljski svatbi je bilo že veliko napisano, vse doslej poznane opise in poročila sem sama razčlenila in ovrednotila,¹³ tako tudi Franziscijev prispevek. Poudariti pa je treba, da med vsemi kritikami različnih piscev in poročevalcev ni bilo dozdej zaslediti nobene, ki bi negativno ocenila Franziscijevo delo.

Pri *krstnih šegah* poudari vlogo botrov, ki so pri Slovencih vedno zelo v časteh, veliko pa pove tudi o ljudskem verovanju in praznoverju, o tem, kaj se vrže v vodo za prvo kopanje, kaj se zavije v plenice, ko otroka nesejo h krstu, kakšen pomen ima vsak tak predmet, kakšne nevarnosti grozijo otroku med potjo h krstu. Za prvi krst po veliki noči je treba krstitelju dati poseben dar, celo srebrnik. Dolžnosti botrov so take kakor drugod v alpskem svetu.

¹³ Prim.: Helena Ložar - Podlogar, V adventu snubiti – o pustu ženiti. Svatbene šege Ziljanov. Celovec, 1995 (poglavje Pretres poročil o svatbi pri Ziljanih od konca 18. stoletja do danes, 14–57). Monografija je dostopna na <https://omp.zrc-sazu.si/zalozba/catalog/book/2083>.

Pri *šegah ob smrti* govori najprej na splošno in ne poudarja značilnosti posamične etnične skupine. To je sicer razumljivo, saj so si ravno obsmrtni šege tudi pri drugih narodih zelo podobne. Tu in tam pa le omeni kakšno slovensko posebnost, npr. da v Podjuni na prag položijo žegnano butaro, ko nesejo krsto iz hiše, in krsto trikrat porinejo čez žegan les, da se pokojni ne bi vračal, da v hišo blizu pokopališča nesejo tri darove: mast, moko in kruh, krsto vozijo na vozu z dvema kolesoma ali na saneh, spredaj gre mož z lučjo ali s križem, sprevod mora naravnost na pokopališče in ne sme delati ovinkov ali krajšati poti. Po pogrebu je v navadi obdarovanje revežev ob pokopaliških vratih s hlebkci kruha, na pojedini (sedmini, karmini) pa poleg vina in piva postrežejo z juho, kislim zeljem in svinjskim mesom, na koncu pa še s kavo.

Ljudsko življenje v deželi Kranjski opisuje **Wilhelm (Viljem) Urbas** (1831–1900)¹⁴ v drugem delu zvezka o Koroški in Kranjski v besedilu *Zur Volkskunde Krains* (352–389). Urbas se je kot nezakonski sin služkinje rodil v Ljubljani, kjer je tudi hodil v osnovno šolo in gimnazijo. Kaj in kje je študiral, doslej ni ugotovljeno. Služboval je najprej v Ljubljani, v licejski knjižnici in nato je bil na Mahrovi trgovski šoli profesor nemščine, francoščine in slovenščine, v Trstu pa še zemljepisa, zgodovine, matematike, bil je začasni šolski nadzornik za okraja Koper in Poreč in zunanji član odbora Matice slovenske. Kot član nemškega in avstrijskega planinskega društva je leta 1882 predaval o Čičariji in Čičih v Istri; predavanje »Die Tschitscherei und die Tschitschen« je bilo pozneje objavljeno v *Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpen-Vereins* (1884). Pokoj je delovno preživel v Gradcu, kjer je še naprej poučeval na zasebni gimnaziji vse do smrti. Že v zgodnji mladosti je pisal pesmi in krajšo prozo, z narodopisnega področja so ga zanimali slovenski pregovori in prilike (v nadaljevanjih jih je v letih 1869–1870 objavljaval v *Novicah, gospodarskih, obrtniških in narodnih*), pisal je o povedkah in pravljicah (»Über Sagen und Märchen«, *Jahrbuch der deutschen Staats-Oberschule in Triest*, 1887/88), o vražah in praznih verah (»Aberglaube der Slowenen«, *Zeitschrift für österreichische Volkskunde*, 1898), pomembnejše pa je njegovo obsežno delo »Die Slowenen. Ethnographische Skizze«, ki je 1873. leta izšlo v Trstu v *Dritter Jahresbericht der deutschen Staats-Oberrealschule für das Jahr 1873*. Čeprav ga *Slovenski biografski leksikon* označi za »etnologa« (in ne morda narodopisnega ali domoznanskega pisca) in ga predstavlja kot »resnega in odgovornega, s suverenim poznavanjem predmeta in literature, ki jo je vedno kritično upošteval«, kot človeka, ki se je »od slovenskega kulturnega kroga ločil tudi po svojem etnološkem konceptu,« – z Urbasom naj bi se začela »realistična smer slovenske etnološke misli /.../ že 25 let pred Murkom,« so kljub

¹⁴ Marija Stanonik, Urbas Viljem. V: *Slovenski biografski leksikon*. 13. zv. (ur. Alfons Gspan, Jože Munda in Fran Petre). Ljubljana, 1982, 303–304, dostopno na: <<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi/749618/#slovenski-biografski-leksikon>>.

temu »raziskovalci slovenske etnologije šli mimo njega«. To vrzel je, kolikor je bilo mogoče, zapolnila Marija Stanonik.¹⁵ Manj plodovit pa je bil Urbas v prispevku, ki ga je o ljudskem življenju na Kranjskem napisal za delo *Avstro-ogrska monarhija v besedi in podobi*.

Najprej označi Kranjce po posamičnih pokrajinah in poudarja vplive okolja na njihov značaj: Gorenjci so močne postave, inteligentni in željni znanja, Dolenjci so slabotnejši, zato pa dobrodušni, vendar tudi lahkomiselni, Notranjci zaprti vase, odločni, zviti in preračunljivi. Na splošno imajo Kranjci prirojen čut za pobožnost in bogaboječnost, zanje je značilna ljubezen do domovine in vladarja po geslu »Vse za vero, domovino in cesarja«. Če kmet pošlje sina v šole, ga pošlje na gimnazijo, da bi potem postal gospod, – tj. duhovnik, saj je primicija velika čast za celo vas. »Gospoda«, in tudi starše, preprosti ljudje onikajo (Urbas pravi, da z njim govorijo v množini). Znamenja *ljudske pobožnosti* je videti na vseh hribih in hribčkih, na katerih stoje cerkvice in kapele, na križiščih in na polju so leseni križi in znamenja, kaže pa se tudi v šegah ob cerkvenih praznikih. Njegovi opisi šeg so resda zelo gostobesedni, vendar neurejeni in nesistematični, predvsem pa splošni, ne da bi pri posamični šegi ločil oz. poudaril kakšno pokrajinsko (gorenjsko, dolenjsko z belokranjsko itn.) značilnost, mnogo opisanega se nanaša na Štajersko, ki pa je bila zunaj meja Kranjske. Samo mimogrede omeni, da imajo pokrajine tudi svoje različice, pomanjkljivost je tudi, da se ne potrudi, vsaj tu in tam povedati kaj v slovenskem jeziku in celo slovenske pesmi (kresne in svatbene) objavlja samo v nemškem prevodu. Urbas na kratko opiše *božične šege*, poudari predvsem obredno kajenje in kropljenje po hiši in gospodarskih poslopijih na vse tri svete večere, omenja jaslice v bogkovem kotu, nekoliko več pove o jedeh: omenja potice in povitice, ki jih premožnejši nadevajo z orehi in medom (za opisani klecenbrot, narejen iz drobno narezanega suhega sadja, vemo, da ni kranjska značilnost), božični kruhi so trije: ržen, ajdov, tretji – poprtnik, ki je iz pšenične moke, okrašen z okraski in ga načnejo šele na praznik svetih treh kraljev. Poudarja, da Slovenci okrašenega božičnega drevesa sicer ne poznajo, tako tudi ni božičnih daril (ki jih verjetno drugi narodi postavljajo pod božično drevo), poznajo pa na (!) Štajerskem (mar res samo tam?) obdarovanje ob *miklavževem*. Omenja kolednike, belo oblečene otroke, ki ne smejo biti na pare, hodijo pa od hiše do hiše in pojejo božične, novoletne ali trikraljevske kolednice. Poudari, da je šega poganska, saj naj bi po starih podatkih pesmi obhodnikov ne bile verske, temveč le šaljive vsebine. Ljudstvo tudi veruje, da se v božični noči živina pogovarja in napoveduje prihodnost.

Od blagoslovov skozi vse leto omenja *blagoslov sveč na svečnico*, *Blažev blagoslov*, *pepeljenje* in *blagoslov zelenja* na *cvetno nedeljo* s pripombo, da Slovencem

¹⁵ Marija Stanonik, Viljem Urbas. *Slovenski etnograf* 30, 1977: 27–36.

pač »primanjkuje palm, zato nosijo k blagoslovu oljčne vejice, šopke leske, vrbovja ali drugega lesa, na katerega je privezano brinje afli drugo zimzeleno rastlinje«. Za te šopke oz. butare ne navede nobenega imena. Poleg božiča je najpomembnejši praznik *velika noč*, kar se vidi že po tem, da je celo hišo treba počistiti in da vsak, če je le mogoče, na ta dan lahko obleče novo obleko. Celo ime praznika (velika noč in veliki teden) dobesedno prevede v nemščino kot „hohe Nacht“ in „hohe Woche“, za jedi v velikonočnem žegnu razloži simbolni pomen (krača simbolizira Kristusovo telo, repni olupki oz. aleluja vrvi, kolač je krona, klobase so rane, hren je kis in žolč). Omeniti tudi ne pozabi iger s pirhi (turčanje, sekanje). Za *procesijo Rešnjega telesa*, ki je od vseh procesij najbolj v časteh, se ljudje oblečejo v najlepšo obleko, kot posebnost pa omeni t. i. *Ahacijevo procesijo* v Idriji (22. junij) kot spomin, ko so na ta dan leta 1508 v Idriji našli živo srebro. Tedaj je mesto okrašeno z mlaji in venci, postavijo tudi štiri oltarje, pri katerih se bere štiri evangelije, na oltarje pa otroci trosijo cvetlice. Potem piše o *žegnanjih*, *farnih praznikih* in o *romanjih*. Za Notranjsko pravi, da nima nobene pomembne romarske cerkve, Dolenjska ima Zaplaz, Primskovo in Metliko, Gorenjska pa kar »pol ducata«.

Na starodavno češčenje sonca spominja *janževo*, ki združuje poganske in krščanske šege. Po tleh v sobi je treba razprostrti praprot, za okna zatakni rože, streljati z možnarji, na okoliških hribih zakuriti kresove, čez kres je treba skakati, čezenj pa tudi nagnati živino, vse za srečo in zdravje. Ob kresu pojejo obredne pesmi (v nemščini zapiše dve kitici kresne pesmi, ki verjetno ni slovenska). V »deželi ob Kolpi« so o kresu v navadi obhodi kresnic, ki so oblečene podobno kakor božični koledniki ali pa »maskirane v načinu orientalskih žensk«. Če ne dobijo darov, se maščujejo s sramotilno pesmijo. *Velika maša* (15. avgust) je čas, ko se na sadnem drevju skrivajo kače, med mašami (med veliko in malo mašo) pa naj bi bil zrak najbolj čist, zato je tedaj treba zračiti zimsko obleko. In ob Marijinem prazniku se spomni na najpogostejša slovenska imena: poleg Marije, Mice, Micke in Maričke, našteje še Nežo, Uršo, Katarino idr. Pravi, da je kar polovici Slovenk ime Marija v različnih oblikah, za moške pa je več izbire (Janez, Jože, Tone, Franc, Matija, Andrej itn.). *Godovniku* priredijo ofreht z mačjo muziko, za katero trdi, da je tudi prežitek poganskih časov. Našteje pa še nekaj starih *verovanj*: tako je, na primer, za lepo polt in zdravo kožo treba na veliko soboto prvo zvonjenje pričakati ob studencu in se hitro umiti. Ko piše o ljudskem verovanju, omeni še povodnega moža in tatrmana, pa tavanje duš nekrščenih otrok (movje, navje), ko je v zrak treba pljusniti vodo, da se jih odreši, dalje duhove in strahove, med katerimi je tudi mora, ki se je lahko ubranijo tako, da na vratih zadelajo odprtino za ključ. Čarovnice ne prenesejo zvonjenja cerkvenih zvonov, zato je dobro pred nevihto zvoniti, njihovo moč pa lahko uničijo črnošolci (»črne šole dijaki«), ki so tudi sicer povezani s samim hudičem. Nekaj ostankov ljudskega verovanja se je ohranilo v *izrekih* in pregovorih, npr. Petek – slab začetek; Kdor se na

petek smeje, se v nedeljo joče; Le tisti, ki mu streha pušča, prosi za lepo vreme; Zlato orožje – zanesljiva zmaga; Kruh je drag le tam, kjer ni denarja; Okoli mušice pajek ne prede mreže,¹⁶ in nekaj zbadljivk: »avša«, »šentana para«, »božji volek«.

Pri *šegah življenjskega kroga* je spet največ prostora namenjenega *svatbi*. Dokaz, da »Slovenec sovraži pohajkovanje«, najde v trditvi, da naj bi »fant svoje neveste ne bil spoznal na plesišču, temveč pri delu,« menda tudi ne hodi vasovat (v pravem pomenu besede), temveč raje dekle obišče kar na domu in ji dela družbo pri preji. Sinu nevesto izberejo starši, odločilna je dota, za katero tudi posrednik najprej vpraša že tedaj, ko pride na ogled še brez ženina, šele ko se načelno dogovorijo, pride snubit skupaj s fantovim očetom. Določijo dan poroke (sreda, sobota), mlada nato gresta na izpraševanje v župnišče. Ženin si izbere dva druga, nevesta pa dve svatevci, oba skupaj pa še pozvačina (!).

Ob tem je neogiben pomislek, da tega Urbasovega prispevka ne moremo obravnavati nekritično; pozvačin je namreč posebnost s slovenskega severovzhoda in ga na Kranjskem ne poznajo; tudi vabovec ni nikjer oblečen tako, kakor ga opiše Urbas. Pozvačina je natančno opisal in predstavil njegovo vabljenje na svatbo že 1890. leta v isti seriji Franc Hubad, ko je pisal o ženitovanjskih šegah štajerskih Slovencev (gl. zgoraj). In prav ta obsežni Hubadov opis je Urbas skoraj dobesedno prepisal, kar seveda zbuja dvome o verodostojnosti njegovega poročanja. Nadaljevanje opisa je manj problematično že zato, ker opiše prvine, ki so splošno značilne tako za alpski kakor osrednjeslovenski kulturni prostor, od zbiranja svatov in zajtrk pri ženinu, pokanja in streljanja, do odhoda proti nevestini hiši na okrašenih vozovih. Po stari šegi so vrata nevestine hiše zaklenjena, treba je reševati uganke, na prag privedejo eno ali več lažnih nevest, odhod od doma v cerkev, šranga na koncu vasi, ob šranganju pa fantje pojejo, kakor zapiše Urbas, „Spotlieder“ (zmerljivke ?), čeprav ne razumemo prav, kaj je s tem mislil: besedilo ene takih pesmi je zapisal v nemščini, vendar ji med slovenskimi svatbenimi pesmimi ne najdemo vzporednice. Na pragu novega doma nevesto sprejme (spet smo lahko začudeni) kuharica (!) s hlebom kruha in nožem na njem. Nevesta hlebec prereže v znamenje, da ga bo odslej pekla in rezala ona, nakar jo ženin odpelje k staršem s prošnjo, naj jo sprejmejo. Med gostijo se vrstijo napitnice, pripovedujejo anekdote, zastavljajo si uganke (Po kateri cesti se ni še nihče vozil – po mlečni, rimski; Kaj vsi naredimo preden vstati – gremo spat, ležemo; Kaj manjka enemu dobremu čevlju – dober par). Vmes plešejo, pojejo, starešina skrbi za prijetno razpoloženje, zbirajo darove za nevesto, za godce, za kuharico. K darovanju povabijo godci, besedilo je navedeno spet le v nemščini,

¹⁶ Pravo zakladnico slovenskih ljudskih modrosti je Urbas, a samo v nemškem jeziku, objavil v delu *Die Slovenen. Ethnographische Skizze v: Dritter Jahresbericht der deutschen Staats-Oberrealschule in Triest für das Jahr 1873*, v pogl. *Des Volkes Weisheit und Thorheit*, 30–45. Delo je dostopno na [dlib.si](http://www.dlib.si) <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-DGOZCQ3H/33d27bff-53d5-4990-9713-249ab22a9674/PDF>

slovenska so tokrat poimenovanja poklicanih, npr. vojarna, tovarš. Na gostijo pridejo kot nepovabljeni gostje tudi voglarji, vendar po Urbasu le tedaj, če se je kdo poročil že drugič (npr. vdove, vdovci). Gostije trajajo od ponedeljka (včasih od nedelje) do petka, zadnja jed, s katero postrežejo, pa je pogača ali pa štruklji. Seveda pa take gostije lahko prirejajo le bogati, pri revnejših pa je vse preprosteje, imajo le enega godca. Razlike so tudi po pokrajinah. Slovenci nimajo svojih izvirnih *plesov*, pleše se le polko, valček, kolo kot južnoslovanski ples pa le pod Gorjanci. Tudi nevestina obleka je vedno preprosta, a ne bela, največkrat temna, predvsem pa enobarvna, lepši je naglavni okras s trakovi, vpletenimi v kite, belokranjske neveste imajo šapelj z bleščicami, notranjske pa čelni trak.

Zelo kratko so predstavljene *šege ob rojstvu in krstu*. Začuden smo, da krstitke (misli verjetno krstno gostijo) osmi dan po krstu imenuje kar sedmina. Za Kranjce pravi, da imajo otroke sicer radi, imajo jih navadno več, vendar jim ne posvečajo prevelike pozornosti; prva leta jih pustijo tekati okoli le v srajčki, edino, česar jih naučijo je, da znajo moliti, s petimi leti pa so že pastirji. Na Kranjskem naj ne bi poznali skupnih občinskih pastirjev, zato morajo to delo prevzeti otroci in starci, ki za drugo delo niso več sposobni. Od *otroških iger* omenja rihtarja biti, ristanc (poskakovanje po eni nogi), klinčkanje, razne igre z žogo (med otroške igre pa seveda ne sodi plezanje na mlaj, ki je fantovska šega), omeni še *miklavževanje*, *tepežkanje* in celo snežaka s pipo v ustih, ki ga naredijo za pusta. Na *pustni torek* nabašejo stare obleke s slamo in takega kurenta sežgejo ali vržejo v vodo, na pepelnično sredo pa vlačijo ploh.

Od *šeg ob smrti* omeni čutje pri mrliču in jokavke oz. naricalke v Beli krajini, s pripombo, da šega že zamira. Uskoki imajo navado, da mrtvemu, ko ga položijo v krsto, dajo na obraz majhno masko (morda je mislil mrtvaški prt), pa tudi sicer naj bi v krsto priložili kakšen predmet, ki ga je imel pokojni rad.

Natančneje poroča tudi o *polšjem lovu* in o pasteh, brez pokrajinskih značilnosti opiše moško nošo in polhovko kot splošno moško pokrivalo, pri *prehrani* navede zelje, repo, močnate jedi, predvsem ajdove žgance, pri gospodarstvu pa *vinogradništvo* in vinske kleti, ki so ob dobri letini vsem na stežaj odprte, vendar pa so ljudje tam, kjer je doma vino, »nasilni, nezaupljivi, trmasti«, po drugi strani pa »pošteni in odkriti, pripravljeni pomagati sosedom«. Pri *trgovini* omenja mešetarje in likof po sklenjeni kupčiji, pri *obrtih* pa suhorobarstvo (Ribnica) in sitarstvo (Stražišče pri Kranju).

Poglavje o *mitih, povedkah in ljudskih pesmih Slovencev*, je tako za Koroško kakor tudi za Kranjsko je napisal jezikoslovec, dialektolog, slovstveni zgodovinar in narodopisec **Johann Scheinigg (Janez Šajnik)** (1851–1919).¹⁷ Rodil se je v Borovljah, v gimnazijo

¹⁷ France Kotnik, Scheinigg (Šajnik) Janez. V: Slovenski biografski leksikon. 9. zv. (ur. Alfons Gspan). Ljubljana 1960, 214–215, dostopno na: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi540755/#slovenski-biografski-leksikon>.

je hodil v Celovcu, študiral je v Gradcu, bil profesor najprej v Beljaku, nato pa do upokojitve leta 1877 profesor za latinščino, grščino in slovenščino na celovski gimnaziji; umrl je v Celovcu. Kot jezikoslovca in dialektologa ga je posebej zanimalo slovensko rožansko narečje (o tem je pisal v Kresu in to je bilo večkrat ponatisnjeno), izzivala so ga tudi etimološka vprašanja (npr. izvir imena Celovec), razpravljal je o osebnih in krajevnih imenih boroveljskega okraja. Raziskoval je koroško slovensko slovstveno zgodovino in pisal v Kresu o Urbanu Jarniku, Matiji Ahaclu, Ožbaldy Gutschmannu, o ljudskem pesniku in dramatikcu Andreju Šusterju Drabosnjaku. Posebno pozoren je bil do slovenskega ljudskega izročila, šeg in navad, ljudskih pripovedi, pregovorov, rekov, ugank, predvsem pa ljudskih pesmi. Zapisoval jih je v krajevnih govorih in tako je nastala zbirka *Narodne pesni koroških Slovencev*,¹⁸ ki vsebuje na skoraj 470 straneh malega oktavnega formata nad 900 pesmi. Ob vsaki je zapisano, kje jo je zapisal, oziroma kje jo je našel že zapisano, in jo prevzel za svojo zbirko.

Scheiniggov prispevek v delu nadvojvode Rudolfa bi zaslužil posebno pozornost posebej raziskovalcev *mitoloških vprašanj*. Kot najvažnejše omenja sončne mite, boj luči in teme: pravi, da se ta boj pojavlja trikratno, kot boj sonca z nevihtnimi oblaki, vsakodnevni boj dneva in noči in enkrat letno, ko sonce skoraj zgubi moč in mu pomaga mlado pomladansko sonce, ki premaga zle zimske demone. In to je po njegovem mnenju glavna vsebina vseh sončnih mitov. V nadaljevanju razpreda misli o nebeški svetlobi, o zlatem jabolku, ki ga ukrade vila ali vedomec - zlatoper, vse je povezano z zlatom, čudežni konj iz devete dežele z zlato grivo, zlata tekočina, s katero si junak pozlati lase – vse to so simboli sončne svetlobe. Na drugi strani usihajoč studenec, odmirajoča jablana, speča princeska, ki jo junak – vitez z zlatim orožjem reši, pa v ljudski domišljiji ponazarjajo umirajoče sonca. Narava, ki jo premaga zima, je devica, ki je žrtev zmaja (mačeha žrtvuje pastorko Marjetico zmaju, brat sveti Jurij pa jo reši). Naštevajo pa še druge motive – Trdoglava, Psoglavce, kot nov motiv so okameneli in v živali začarani, in mačeha, ki preganjajo pastorko. Nadaljuje z mitom lune, kovača v luni oz. Kurenta, ki je prelisil smrt in poslej ne more ne v nebese ne v pekel. Govori o motivu Lepe Vide in navede dva verza v nemščini. Med bogovi omeni gromovnika Peruna, nadalje tri sestre rojenice (posebno pri Slovencih), ki pridejo k zibelki novorojenca in mu določijo usodo, nazorno opisane vile so zanj personificirani oblaki, prebivalci gozdov so škratje, divji možje, gorni možje, na Koroškem in na Gorenjskem je doma Pehtra, Pehtra baba, v Bohinjskem jezeru so vodni možje, ki potegnejo marsikatero dekle k sebi v globino. Razpiše se o jezerskih zgodbah, nadaljuje z verovanjem v volkodlake in vampirje, ki jim

¹⁸ *Narodne pesni koroških Slovencev* (zbral in na svetlo dal J. Scheinigg). Ljubljana, 1889. Povečan in s predgovorom opremljen natis je leta 1980 v Celovcu izdala Krščanska kulturna zveza.

je sorodna mora – boginja smrti pri starih Slovanih, drugi demoni pa so še netek, glodež, torka, torklja, kurent (pravi mu slovenski Bakhus), Jutrman. Za vsakega navede njegove značilnosti, oz. kako po ljudskem verovanju ljudem škoduje oz. pomaga.

Posebna skupina, ki ji namenja pozornost, so *pravljice*, tiste o kačah, od hišnih (ož, vož) do kačje kraljice, bele kače, in pravljice o vragu, pa živalske pravljice in legende. Pri pripovedkah o turških bojih lahko sprostimo svoji ljubezni do etimologije: lokalne povedke mu razložijo imena Črna Prst, Tabor, Mehovo, kot največje junake omenja Štampiharja, Lamberga, Martina Krpana, od humoristov pa Pavliho kot slovenskega Eulenspiegla in trapa kot neumnega Hansa pri Nemcih. Slovenci poznajo tudi zgodbe o desetem bratu in desetnici.

Posebno poudarja slovensko *ljudsko pesem*. Piše, da Slovencem izvir ljudskih pesmi nikoli ne presahne. Ljudske pesmi deli na religiozne (pogansko vsebino je prekril krščanski duh), zgodovinske (predvsem turški boji), legendarne, balade, romance. Pri vsakem tipu navede nekaj primerov. Več pove o pesmih o kralju Matjažu, splošno pa tudi o načinu petja in prav na koncu našteje še nekaj raziskovalcev oz. zbiralcev slovenskih ljudskih pesmi, od najstarejšega vira, tj. furlanskega zgodovinarja Nicolettija, Valvasorja do Dizme Zakotnika, Vodnika in njegovih posnemalcev, kakor pravi, Smoleta, Rudeža, Ravnikarja, Kastelca, vse do Prešerna, Stanka Vraza, Anastasiusa Grüna.

V knjigi o Koroški in Kranjski je tudi poglavje o Kočevarjih, ki ga je napisal Karl Julius Schröer (1825–1900),¹⁹ ki je svoj prispevek najverjetneje priredil po delih Jožefa Rudeža. Pri nekaterih objavah Schröer to tudi prizna, za druge pa so mu to dokazali (npr. Adolf Hauffen) s ponatisom Rudeževega izvirnega zapisa. Poglavje o Kočevarjih vsebuje v glavnem kočevarsko zgodovino, narečje, nekaj je podatkov o noši (neveste so brez nakita), govori o t. i. hauzirarjih, potujočih trgovcih, največ pa o ljudskem slovstvu, ljudski cerkveni in posvetni pesmi, predvsem o baladah.

Ne gre prezreti, da je knjiga Kärnten und Krain bogato ilustrirana: večina ilustracij z narodopisno tematiko (noša, šege, predstave o bajnih bitjih itd.) je delo Jurija Šubica.

¹⁹ Avstrijski filolog, rojen v Bratislavi, umrl na Dunaju. Veliko se je ukvarjal z Nemci na Madžarskem, mdr. je napisal knjigo o njihovi božičnih igrah (1862) in dve o narečjih (1863, 1864), besednjak kočevskega narečja (Wörterbuch der Mundart von Gottschee. Dunaj, 1870) in knjigo o Nemcih v Avstro-ogrski monarhiji (Die Deutschen in Österreich-Ungarn und ihre Bedeutung für die Monarchie. Berlin, 1879). Gl. Karl Julius Schröer <https://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Julius_Schr%C3%B6er>. Omenjen je ob Jožefu Rudežu; gl. Milena Uršič, Rudež Jožef. V: Slovenski biografski leksikon. 9. zv. (ur. Alfons Gspan). Ljubljana, 1960, 156, dostopno na: <<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi524204/#slovenski-biografski-leksikon>>. (Op. ur.)

PRIMORSKA

Leta 1891 je v zbirki izšla kot naslednja knjiga *Küstenland* (Primorska), ki obravnava Goriško, Gradiško, Trst in Istro. Poročilo o ljudskem življenju na Goriškem (161–190) je prispeval grof in politik **Franz Coronini-Cronberg** (1833–1901).²⁰ Rodil se je v Gorici, študiral filozofijo in pravo in bil dolgo župan v Šempetru pri Gorici, predsednik kmečke družbe in Slovencem naklonjen goriški deželni glavar, ki je slovel po popolni objektivnosti, čeprav ni mogel preprečiti naraščajočega nacionalnega boja; prav zato naj bi leta 1899 odstopil. Njegov oče je bil vzgojitelj Franca Jožefa in sam Coronini je bil njegov mladostni tovariš. Govoril je štiri jezike.

Coronini ocenjuje Slovence kot družabne, pristrčne in dobrosrčne. Pravi, da so prebivalci Goriške med seboj že tako pomešani, da je posameznike težko pripisati določeni etnični skupini (italijanski, slovanski, germanski). Kot posebnost poudarja, da si mnoge ženske služijo svoj kruh z delom v Egiptu, kamor so hodile kot dojilje, nekatere pa so se menda, tako Coronini, udinjale tudi dvomljivim poklicem. V prispevku je pregledno predstavil vsa področja ljudske kulture, tako tisti del, ki govori o raziskovanju ljudskega slovstva, kakor tudi ljudsko verovanje in z njim povezane šege in navade. Pripovedko o Zlatorogu razlaga kot eno najlepših povedk, govori o triglavski roži, o Bogatinu in njegovih zakladih, svoja raziskovanja usmerja v motive, npr. Faustov motiv, Lenorin motiv, zanimajo ga zgodbe o Turkih in še posebej po Turkih imenovani kraji (Turški križ, Turški klanec). Pripoveduje zgodbe o Kristusu, svetem Petru in svetem Janezu ali o Kristusu, ki ga spremlja hudič. Prav na široko pa govori o »resnični« (tako sam) zgodbi o Tonettu Busetu (spominja na eno najljubših otroških knjig *Tonca iz lonca*, ki je pred drugo svetovno vojno izšla v zbirki Slovenčeve knjižnice).

Prebivalci tega dela dežele spoštujejo izročilo prednikov, kar se najbolje kaže v *verovanju* v rojenice in druge vile, ki imajo po ljudski veri svojo moč tudi nad živimi bitji. Pri *šegah* največ govori o *romanjih* in o *procesijah v čolnih*, opisuje tudi šagro, *ljudske ples* in *ljudske igre*, sicer pa zopet največ izvemo o *svatbenih šegah*. Coronini ne govori na splošno, temveč je pozoren na razločke med pokrajinami tega območja, tako npr. posebej omeni Soško dolino, Vipavsko dolino vse do Furlanije in do dolin pod Triglavom.

²⁰ Avgust Pirjevec, Coronini-Cronberg Franz Karel, grof. V: *Slovenski biografski leksikon*. 1. zv. (ur. Izidor Cankar in Franc Ksaver Lukman). Ljubljana, 1925, 85; Rudolf Klinec, Coronini-Cronberg, Franz Karel, grof. V: *Primorski slovenski biografski leksikon*. 1. snopič. Gorica, 1974. Oboje dostopno na: <<http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi161422/#primorski-slovenski-biografski-leksikon>>.

Za Trst je glavne značilnosti predstavil **Peter (Pietro) Tomasin** (1864–1925),²¹ katerega prispevek o tržaških Slovencih je pisan zelo čustveno in naklonjeno: vedno znova poudarja njihovo religioznost in globoko vero in na tej osnovi gradi poročilo o ljudskem življenju in kulturi. Pravi, da se kmet že takoj zjutraj, ko vstane, pokriža, in potem še pred jedjo in pred začetkom vsakega dela, vse zato, da bi priklical božji blagoslov, rad hodi na romanja v svete kraje, predvsem k Mariji na Sveto goro, vsak dan hodi k maši in se udeležuje vseh procesij (Rešnjega telesa, velikonočne in prošnjih procesij). Veruje, da pri vsaki nesreči lahko človeku pomagajo zakramentali (blagoslovljena voda in sveča, cvetnonedeljska butara). Na drugi strani pa je Slovenec tudi vraževeren: verjame v čarovnice (coprnice), ki da se srečujejo pri hudičevem plesu, verjame v zli pogled in v moro, ki tlači človeka v spanju. Edina zabava, ki jo poznajo, je praznik vaškega patrona, tj. šagra, in veselje na svatbah, ko celo plešejo, pojejo in pijejo. Življenje pa je težko, polja so slabo obdelana, zato mnogi zapuščajo domači kraj in se podajo čez morje, da bi v daljnih deželah našli srečo. Tisti, ki ostanejo doma, delajo kot zidarji in kamnarji, ženske pa kot prodajalke zelenjave in rož, perice in mlekarice. Poudarja, da so Slovenci šele pod Jožefom II. ponekod dobili nekaj samostojnih fará in nekaj slovenskih šol, vendar jim očita, da bi lahko bili tako jezikovno kakor tudi kulturno popolnoma samostojni, pa so, z redkimi izjemami, posebej po šegah in navadah bolj podobni Italijanom kakor drugim slovanskim narodom.

Ljudsko življenje Slovanov v Istri (Das Volksleben der Slaven in Istrien, 208–230), na splošno vseh v Istri živečih prebivalcev slovanskega rodu, ne pa morda posebej Slovencev, obravnava politik, publicist, profesor in duhovnik **Alois (Vjekoslav) Spinčič** (1848–1933).²² Rodil se je v Spinčičih v Istri, umrl na Sušaku (Reka). V Gorici in Trstu je študiral teologijo, bil leta 1871 sicer posvečen, vendar je v Pragi in na Dunaju nadaljeval študij zgodovine in geografije, postal profesor v Kopru in v Gorici in šolski nadzornik za okraj Koper. Leta 1892 je bil odpuščen, preselil se je v Opatijo, pozneje pa je skoraj do smrti živel v Zagrebu pri škofu dr. A. Bauerju. Deloval je na šolskem in kulturnem področju, bil soustanovitelj koprške in goriške čitalnice, predsednik

²¹ Petra (Pietra, Petrusa) Tomasina ne omenja noben biografski leksikon. Iz dostopnih bibliografskih dejstev je razvidno, da se je ukvarjal posebej z zgodovino Trsta (*Reminiscenze storiche di Trieste dal secolo IV al secolo XIX*, 1890), pisal je o narodnostih v Trstu (*Die Volksstämmen im Gebiet Triest und in Istrien*, 1889; o tem je pod istim naslovom s podnaslovom Eine ethnographische Skizze pisal tudi v 19. letnem poročilu nemške državne višje realke v Trstu 1889), o zgodovini pošte (*Die Post und ihre historische Entwicklung*, 1894), o cerkvi in kapucinskem samostanu (*La Chiesa e l'antico Convento dei frati Cappuccini fuori di Porta Cavana a Trieste*, 1896). Njegova zapuščina je shranjena v tržaškem arhivu, ki mu je že v času življenja podaril precej knjig in dokumentov, drugi so prišli v arhiv po njegovi smrti. (Op. ur.)

²² Petar Strčić, Spinčič Vjekoslav. V: *Primorski slovenski biografski leksikon*. 14. snopič (ur. Martin Jevnikar). Gorica, 1988, 428–429.

Ciril-Metodove družbe. S podporo slovenskih prijateljev se je bojeval za vsestranske pravice narodnih skupin v Istri in imel pomembne politične funkcije. Kot profesor v Kopru je spodbujal in krepil narodno zavest tamkajšnjih Slovencev. Vsako prosto uro je izrabil, da je spoznaval istrske vasi, pokrajino in kulturo, da se je lahko pogovarjal z ljudmi in jim prisluhnil. In tako so prav preprosti ljudje, poleg njegovih študentov, postali njegovi najboljši agitatorji. Italijanska zasedba tega ozemlja je zanj pomenila tragičen konec bogatega življenjskega delovanja.

V splošnem prispevku o življenju Istranov so posebej omenjene *Šavrinke*, ki so iz notranjosti Istre vsak dan prehodile dolgo pot do tržaške tržnice, kamor so na plečih nosile mleko, kruh sadje, zelenjavo in celo kurjavo, in tako preživljale družine. Na splošno piše o romanjih, o praznikih skozi vse leto, posebej pa o božiču in kolednikih, o petju pasijona in obredih velikega tedna, o velikonočni procesiji in posebej o velikonočnih jedeh, pri čemer posamične našteje (pogačo, kuhano šunko ali ovčjo pečenko, pečenega purana, česen ali hren, torej vse, kar je bilo po starem izročilu treba darovati sončnemu bogu). Udeležba pri telovski procesiji je obvezna za vse člane družine, razen za gospodinjjo. Cvetlice, ki so jih trosili okoli cerkve, so potem pobrali in z njimi doma pokadili bolnike ali jih zažgali pred neurjem. Enako moč naj bi imele tudi na cvetno nedeljo blagoslovljene oljke. Poseben pomen imajo tudi žegnanja in letni sejmi, ko trgovci postavijo svoje stojnice, ljudstvo pa na prostem pleše in poje. Edini praznik, ki ni povezan s cerkvenim letom, je pust: skupine maskiranih moških, z rogovi na glavi in z do štiri kilograme težkimi zvonci za pasom (od tod ime zvončarji), plešejo po vaseh. Poudarja, da se je ta tradicija v Istri in okolici ohranila do današnjih dni in jo še vedno vsako leto organizira fantovska skupnost. Pove še, da so zvončarji »antipod« slovenskim škoromatom iz bližnjih Brkinov, ki držijo v eni roki gorjačo, v drugi pa vrečo pepela, s katerim obmetavajo ženske in otroke. Poseben lik pa je Pust, s cunjami nagačena lutka, ki jo na pepelnično sredo sežgejo ali zakopljejo.

Tudi ko poroča o navadah in šegah od zibeli do groba, se ne ustavlja ob vsaki etnični skupini posebej. Pri porodu na splošno pomaga vaščanka, ki ji zaupajo, »slovsanske žene« pa so zavračale celo izprašane babice. Otroka morata oče in boter takoj nesti h krstu, tudi pozimi, pa naj bo pot do cerkve še tako dolga, porodnica pa nekaj tednov ne sme iz hiše. Fantje so smeli na obisk k dekletu šele po sprejemu v fantovsko družbo, pri izbiri zakonskega druga je bilo treba upoštevati voljo staršev, odgovor na snubljenje je bil simboličen: šopek je pomenil privolitev, pelinova vejica pa zavrnitev. Poročni dan je opisan natančno, po prvinah, začeni s prihodom ženina na nevestin dom in s predstavljanjem ene ali več lažnih nevest, z metanjem konfetov ali hlebčkov kruha med gledalce, sledijo poročna gostija, obdarovanje in nočni odhod novoporočencev v novi dom. Opisani so posamezniki, ki so imeli na svatbi določene naloge, zanje pa so praviloma navedena le hrvaška poimenovanja (barjaktar, stari svat, starejšina).

Ob bolezni se zatekajo k domačim zdravilom in k domačim zdravilcem. Pred smrtjo je treba paziti, da umirajoči ni sam, da pokličejo duhovnika, ki mu podeli poslednje maziljenje. Žalno obleko morajo sorodniki nositi vse leto, ženske naj bi nosile dolgo žalno ogrinjalo. Stara navada je glasno jokanje, ki se ponavlja v časovnih presledkih, med tem ko leži rajni na mrtvaškem odru, nato ponovno, ko ga položijo v krsto in celo med pogrebno mašo. Do samega groba smejo samo moški, ženske pa se vrnejo domov, kjer se glasno objokovanje nadaljuje s pesmimi, v katerih pokojnega hvalijo in ga prosijo, naj pozdravi vse sorodnike, ki so že v onstranstvu. Na koncu Spinčič še poudari, da se Slovenci v Istri skoraj ne razlikujejo od Hrvatov: ne samo, da so oboji postavnini in močni, da dosegajo visoko starost, vsi so tudi zelo delavni, tenkočutni, nadarjeni in vedoželjni.

SLOVENC V ZALSKI IN ŽELEZNI ŽUPANIJI

Madžarska je v delu nadvojvode Rudolfa obravnavana kar v sedmih knjigah, ki so izhajale med letoma 1888 in 1902. Porabski Slovenciso so našli svoje mesto v IV. knjigi (1896) te madžarske serije. V prispevku »Vendi v Zalski in Železni županiji« (Die Wenden im Zalaer und Eisenburger Comitatus, 259–270) jih je predstavil učitelj **Bálint (Valentin) Bellosics** (1867–1916).²³ Rodil se je v Rediču (Rédics) v Zalski županiji, oče je bil zemljiški najemnik pri Eszterhazyju, mama Karolina Pentek pa je bila iz slovenske družine. Po osnovni šoli je šel na učiteljsko v Budim (del Budimpešte), potem pa zaradi zdravstvenih težav v Čakovec, tam maturiral, se vrnil v Budimpešto na pedagoško akademijo, kjer je študiral madžarščino in zgodovino. Za zbiranje narodopisnega gradiva ga je v Budimpešti navdušil dr. Herrmann Antal. Rad bi bil poučeval v Čakovcu, vendar so ga poslali v Bajo na mejo s Hrvaško. V prostem času, predvsem poleti, je obhodil vse samotne kmetije območja, kjer je kmetoval njegov oče, in ker je bil v stalnem stiku z ljudmi, veljajo njegovi zapisi za zelo verodostojne. Spoznaval je navade, zapisoval pesmi in pravlјice, raziskoval jezik in pisal o načinu življenja tamkajšnjega prebivalstva. V madžarskih strokovnih revijah je objavljenih več kot 100 njegovih člankov o narodnostih na Madžarskem, o pravlјicah, slovenskih baladah, predstavil je Nemce v Bački in Južne Slované: Slovence, Šokce, Bunjevce, Srbe. V *Avstro-ogrski monarhiji v besedi in podobi* imenuje prebivalce Porabja najprej Vendi, potem pa se takoj popravi: »pravilno Slovenci«. Poleg opisa noše in hiše razlaga patriarhalno družinsko življenje, se dotakne šeg ob krstu in ob smrti in je zelo natančen pri opisu ženitovanja, posebno kar zadeva slovenska poimenovanja za svate, ki imajo na svatbi posebne vloge.

²³ Halász Albert, *Hommage à Bellosics Bálint*. Lendava: Madžarska samoupravna skupnost občine Lendava, 2013, madžarsko-slovenska e-knjiga, dostopna na: <http://www.bellosics-balint.info/fb_publikacija/index.html?lang=Slovenscina>. (Op. ur.)

ZA SKLEP

V »prestolonaslednikovem delu« (Kronprinzenwerk), kakor tudi imenujejo enciklopedično zbirko Avstro-ogrska monografija v besedi in podobi, imajo za preučevanje ljudskega življenja poseben pomen tudi zelo realistične ilustracije, tako predstavitev naselij in hiš, gospodarskih poslopij, orodja, noš, kakor tudi mnoge grafične ponazoritve šeg. Prav ilustracije bi lahko bile izziv za umetnostnega zgodovinarja in verjetno bi pri nas na tem področju zaoral ledino. Zanimivo bi bilo vedeti, od kod ilustratorjem, posebno tistim, ki niso slovenskega rodu, tako poznavanje gradiva. Enega od odgovorov najdemo ponovno v že omenjenih Obravnavah deželnega zbora kranjskega; v letnem poročilu o zbirkah (1888) beremo: Za najširše kroge namenjena razprava s podobami najlepših prazgodovinskih predmetov deželnega muzeja priobčila se bode v cesarjevi-čevej knjigi; s tem delom pooblaščen slavn Dunajski umetnik Hugo Charlemont je letošnjo pomlad v muzeju posnel dotične zbirke in ji s popolno umetnostjo dovršil slike.²⁴

Prav omenjenega slikarja, poleg Jurija Šubica in Feliciana Myrbacha, največkrat zasledimo kot avtorja ilustracij s slovenskimi motivi.²⁵ Kako odmevno je bilo delo Avstro-ogrska monarhija v besedi in podobi za zgodovino slovenske etnologije? Morda gradiva, ki ga ponuja za preučevanje ljudskega življenja 19. stoletja doslej še nismo dovolj ovrednotili. Vedno znova se vračamo k Valvasorju, Hacquetu in Linhartu, k Murku in Štreklju. Tako npr. v zborniku, posvečenemu stoletnemu razvoju slovenske etnologije²⁶ delo ni nikjer omenjeno. Naposled vsaj s prevodom narodopisnih poglavij nadomeščamo to vrzel tudi z mislijo, da bo to spodbudilo poglobljenejši interes tako etnologov kakor strokovnjakov drugih ved, ki so v tej zbirki prispevale k spoznavanju Slovencev, kakor so jih videli pisci ob koncu 19. stoletja.

²⁴ Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani (Bericht über die Verhandlungen des krainischen Landtages zu Laibach). Zv. 28, od 20. januarja do –21. junija. Ljubljana/Laibach 1888, 138 (slov.), 139 (nem.). Letno poročilo.

²⁵ Po naključju sem leta 1991 odkrila, kako si je slovenski slikar, ilustrator in karikaturist Hinko Smrekar (1883–1942) pomagal prav z ilustracijami iz obravnavanega dela, ko je zasnoval motive za igralne karte Slovanski tarok. Karte so bile zaradi slikarjeve panslavistične usmeritve z odlokom 14. avgusta 1916 prepovedane, januarja 1918 pa spet dovoljene. Izbral je motive iz ljudskega življenja vseh slovanskih narodov, predvsem šeg in noše, glasbil in plesov. Gl. Helena Ložar - Podlogar, Narodopisni motivi na tarok kartah Hinka Smrekarja. V: *Smrekarjev tarok* (Priloga h kartam). Ljubljana, 1992, 19–41. Gl. ponatis razprave v knjigi na straneh 71–90.

²⁶ *Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj. Zbornik prispevkov s kongresa Ljubljana, 24–27. oktobra 1995* (ur. Rajko Muršič in Mojca Ramšak). Ljubljana 1995.

SLOVENIAN FOLK CULTURE IN THE WORK *THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY IN WORD AND IMAGE*

The extensive work *The Austro-Hungarian Monarchy in Word and Image*, launched by Archduke Rudolf, comprises 24 volumes with 12,596 pages and 4,529 illustrations. Despite its scope, it does not dedicate a single volume to the Slovenians, a small yet diverse ethnic group within the former monarchy. Instead, Slovenian culture is dispersed across four books: Styria (1890), Carinthia and Carniola (1891), the Littoral (1891), and one of seven volumes on Hungary (1896). This fragmentation mirrors the geographical and cultural diversity of Slovenians, whose Alpine regions reflect Western European and Romance influences, northeastern areas show Hungarian and oriental traits (e.g., the *szür* garment), and Mediterranean zones bear Romanized elements.

Published between the late 19th and early 20th centuries, the collection captures Slovenian folk culture through contributions from amateurs—priests, teachers, and officials—rather than professional ethnologists, as Slovenian ethnography was not yet an established discipline. Many contributors, often non-Slovenians unfamiliar with the language, were philologists and dialectologists. In Styria, Franc Hubad detailed folk life, customs (birth, marriage, death), and beliefs, portraying Slovenians as modest, devout, and hospitable, with rich oral traditions preserved “from mouth to mouth.” His work, complemented by Jurij Šubic’s illustrations, covers costumes, housing, and diet, emphasizing rituals tied to mythology.

In Carinthia, Franz Franzisci, a pioneer of Carinthian ethnography, and Rudolf Waizer provided structured accounts of Slovenian customs, focusing on regional distinctions in Gailtal, Rosental, and Jauntal. Franzisci’s vivid descriptions of Gailtal weddings and festivals like *štehvanje* are notable, while Wilhelm Urbas’s unsystematic report on Carniola lacks specificity, often echoing Hubad’s Styrian findings. Johann Scheinigg’s section on myths, tales, and songs explores solar myths, supernatural beings (e.g., Perun, rojenice, vila), and figures like Kralj Matjaž, drawing from his collection of more than 900 Carinthian Slovenian folk songs.

The Littoral volume includes Franc Coronini-Cronberg’s account of Gorizia, noting blended ethnic identities and detailing pilgrimages, weddings, and tales like Zlatorog. Peter Tomasin’s emotional portrayal of Trieste praises Slovenian religiosity, while Alois Spinčič’s Istrian overview merges Slovenian and Croatian traditions, highlighting Shrovetide *zvončarji* and life-cycle customs. In Hungary, Bálint Bellosics documents Porabje Slovenians, emphasizing patriarchal family life and wedding roles, based on his rural fieldwork.

Illustrations by artists like Jurij Šubic and Hugo Charlemont vividly depict settlements, costumes, and rituals, potentially meriting an art historical analysis.

Though undervalued in Slovenian ethnology—eclipsed by figures like Valvasor and Murko—this work remains a key 19th-century resource, offering outsider perspectives on Slovenian folk culture and deserving further scholarly exploration.

Ložar-Podlogar, Helena. 2016. Slovenska ljudska kultura v delu Avstro-ogrsko monarhija v besedi in podobi. *Avstro-ogrsko monarhija v besedi in podobi: Slovenci. 1, Štajerska, Porabje in Prekmurje, Koroška*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 173–211. Dostopno na: <<http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-JL4FG2GG>>.

SLOVANSKE ŠEGE NA TAROK KARTAH HINKA SMREKARJA

V Slovincu, Slovenskem narodu in v Laibacher Zeitung je bilo 17. avgusta 1916 objavljeno: *Prepovedane igralne karte*.

»C.kr. policijsko ravnateljstvo v Ljubljani je z odlokom z dne 14. avgusta 1916 št. 965/1 Präs. na podlagi 7, lit. a) zakona z dne 5. maja 1869 drž. zakona št. 66, nadaljnjo razširjanje igralnih kart - Slava, Primorka in Slovanski tarok - izdanih od prve slovanske tovarne igralnih kart d.z.o.z. v Ljubljani ustavilo.« - Le kratko obvestilo, brez obrazložitve. Paragraf, na katerega se je policijsko ravnateljstvo sklicevalo, govori o »začasni prepovedi razširjanja književnih in umetniških proizvodov«, ki ogrožajo »javni red«. Karte so bile prepovedane zaradi »neprikritih panslovanskih podob« in »ker vsebujejo raznovrstne slike iz ruskega in srbskega narodnega življenja«, kakor je prepoved kranjskemu deželnemu predsedstvu, notranjemu ministrstvu na Dunaju in poveljstvu 5. armadnega območja utemeljil ljubljanski policijski ravnatelj.¹ Prepoved seveda ne imenuje t.i. »krivca« - avtorja podob na kartah, vendar vemo, da so vsaj igralne karte *Slovanski tarok*, če ne tudi drugi dve seriji - Slava in Primorka - delo našega slikarja, grafika in karikaturista *Hinka Smrekarja* (1883 - 1942), čeprav ni na kartah nikjer njegovega imena in tudi ne črke X, s katero je včasih podpisoval svoja dela. Prav gotovo pa so bili podpisani originali, katerih usoda pa ostaja prej ko slej neznana. Iz njih bi verjetno lahko tudi ugotovili, kdaj je slikar za karte naredil predloge z motivi iz ljudskega življenja (predvsem šeg plesov, noše) slovanskih narodov. Domnevamo lahko, da je bil Hinko Smrekar prav v tistem času, verjetno zaradi svoje slovanske usmerjenosti, pri takratnih oblasteh v nemilosti. Skoraj skozi dve leti (od 1915 dalje) lahko v pismih prijateljem (predvsem Franu Veselu,² znanemu fotografu, in Ivanu Cankarju³) sledimo njegovi žalosti, jezi in duševnemu trpljenju, ki ga je doživljal ob aretaciji, selitvah iz zapore v zapor in v bolnico - po njegovem mnenju vse zaradi nekega anonimnega pisma, ki ga neutemeljeno obtožuje, da je serbo- in rusofil, da je v slovenskem jeziku klevetal pogum ne avstrijske oficirje in zdravnike rekoč, da so »... vsi oficirji od prvega generala

¹ Glej: Peter Vodopivec, Prva slovanska tovarna igralnih kart v Ljubljani in policija *Smrekarjev tarok*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1993, str. 43-53.

² NUK, S.f. 301, (Fran Vesel, zapuščina).

³ NUK, Ms. 819.

do zadnjega stotnika osli in niso niti toliko vredni, da bi se jih pustilo stradati ob kruhu in vodi...«, zdravniki pa so »... neumni, da slišijo travo rasti...«⁴ itd. Smrekar si je na vso moč prizadeval, da bi odkril pisca tega pisma in opral svojo čast. Bil je prepričan, da je ovadbo »diktirala od zlobnosti znorela ženska«, slutil je celo, da tista, ki je bila tik pred aretacijo, kjub sporu z njim, neverjetno prijazna, ali kakor je napisal v pismu z dne 11. VIII. 1915 Ivanu Cankarju »... hat eine verdächtig zuckersüße Miene gezeigt und sich sonst verdächtig zuvorkommend benommen hat, ...«⁵. Imena pa ni hotel povedati, dokler se ne bi natančno prepričal. Prijatelje je večkrat prosil, naj mu pošljejo kopijo te ovadbe, naj mu preskrbijo dobrega odvetnika (plačal ga bo lahko s slikami) predvsem pa, »naj imajo oči in ušesa odprta, tako mu bodo lahko pomagali.« Dolge mesece je v zaporu na Zgornjem Štajerskem (v Žajfingu/Scheifling) čakal na superarbitražo in pisaril Veselu zdaj potrta, zdaj zopet črno-humorna pisma na račun ovadbe in sebe: »Šuft se smeje v pest, dobro zadekan v svojem kotičku ... Tako sem torej prispel do te štacije svojega križevega pota ... O humor tega življenja. Pisati bi se moral Smola, ne Smrekar ... Oni šuft, ki je državo obremenil z nepotrebnimi stroški zame, pravi, daje patrijot. Jaz, ki sem vedno pazil na korist domovine, ki sem po svojem občutenju in po spoznanju g. vojaških zdravnikov neprostovoljen parazit na telesu države, sem seveda nasprotje onega ovaduha ...« Na koncu pisma Veselu, z dne 31. X. 1915, pa je pripisal prošnjo: »Prosim, pošlji mi tudi kaj fotogr. kopij... in sicer: predvsem podobe kakih kolovratov, kake interijere iz kranjskih bajt, sploh, narodno blago ...«⁶ Take prošnje je še večkrat ponovil. Ali je Hinko Smrekar potreboval t.i. »narodno blago« tudi za Slovanski tarok, bi težko trdili, saj, kakor smo že omenili, ne vemo, kdaj je karte zasnoval. Vsekakor pa je za svoje umetniško ustvarjanje želel imeti avtentične slike, kar nam potrjujejo tudi motivi na kartah. Prav tako ne vemo, kdo mu je naročil to delo, vemo pa, da je slikar bil v stalnih denarnih težavah in je v svojem pismu prijatelju Veselu nekoč potožil, da se bo moral, rad ali nerad, lotiti tudi kakšnega, recimo umetniško manj vrednega dela, ki pa bo vsaj plačano; ne pove, kaj naj bi to bilo, vsaj kart nikjer ne omenja.

O »Prvi slovanski tovarni igralnih kart v Ljubljani«, pri kateri je Slovanski tarok izšel in katere zaščitni znak imajo karte, o njeni petnajst- oz. osemnajstletni, (če štejemo še triletni stečajni postopek) poti in usodi, govori dr. Peter Vodopivec v že omenjenem besedilu⁷. Tovarno (na Wolfovi cesti 12) sta ustanovila *Fran Čebokli*, trgovec in okrajni tajnik in veletrgovec *Nikolaj Novakovič*, ki sta si zagotovila tudi koncesijo za »trgovino z igralnimi kartami«. Nepričakovane težave pa so se začele že takoj in po enem letu je

⁴ Prevod prepisa anonimnega, nedatiranega pisma »An das k.u.k. Militär-Kommando in Graz«.

⁵ NUK Ms. 819.

⁶ NUK, S.f. 301 (Fran Vesel, zapuščina).

⁷ Kakor op.1.

podjetje postalo delniška družba, oba lastnika pa le družabnika, kmalu za tem je imela Ljubljanska kreditna banka v tovarni kar 95 % kapitala. Po razpadu Avstroogrske pa se je tovarna preimenovala v »Prvo jugoslovansko tovarno igralnih kart v Ljubljani«.⁸

V zvezi z motivi na kartah je prvo vprašanje: odkod Smrekarju tako poznavanje šeg, noše, plesov, instrumentov itd., da je podobe lahko tako verodostojno prikazal. Iskanje kakšnega tovrstnega namiga v pregledovanju njegove korespondence, (to je bil edini dostopni vir) ni dalo pravega rezultata. Naključje pa me je pripeljalo na pravo pot: Smrekar si je pri izbiri motivov koristno pomagal z monumentalno izdajo *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* (Wien 1887 -1901), ki je takrat izhajala v posameznih zvezkih. Vendar se ni zadovoljil samo s črno-belimi fotografijami, saj imajo predvsem pri noši prav barve pomembno vlogo; zato se je potrudil, da se je v besedilu o vsem podučil.

Posvetimo se sedaj posameznim motivom na kartah in poskusimo razbrati njihovo vsebino. Ker ima vsaka igralna karta po dva, vsebinsko nepovezana motiva, sem se odločila za označevanje z **a** in **b**.

Kakor da še nima pravega načrta za celotno zasnovo kart, se je Smrekar s prvo karto, pagatom, lahkotno poigral. V umirjeno pokrajino je na eno polovico karte narisal ljubko *gosjo pastirico* (**I.a**) z Balkana, verjetno iz Bolgarije. Deklica brodi po vodi, vrsta belih gosi gre proti potočku in jezno gaga v želvo (vodnica gosi ima okoli vratu celo rdečo pentljo), v vodi plavajo rumene račke, ob bregu pa stoji lesen mlinček, ki so si ga nekoč pastirji delali za zabavo.

V povsem istem okolju, pomaknjenem malo višje od potočka, vidimo *pastirčka* (**I.b**) z rdečo šbaro na glavi. Bosonogi pastirček se ne meni za boj dveh ovnov, ampak si mirno igra na dvojnico (dvojno piščal).

Izgon zime iz dežele (**II.a**) bi lahko poimenovali motiv na drugi karti. Šega je tipično slovanska, Smrekar pa se je odločil za slovaško varianto »Smrt nosijo iz vasi«. Otroci, predvsem dekleta, so naredili slamnato žensko figuro - navadno so kar snop ali otep slame oblekli v ženska oblačila. To slamnato lutko, rekli so ji *morena*, *smrtola* ali kar *smrt* in naj bi bila personificirana zima, so nataknili na kol in jo na »črno nedeljo« (prva postna nedelja) ob petju starinskih pesmi, v sprevedu nesli iz vasi; na mostu so lutko slekli in jo vrgli v tekočo vodo. Nazaj v vas so potem v sprevedu odnesli *mlado poletje* (**II.b**), ki ga simbolizira okrašena smrečica; dekleta so jo ovesila s pisanimi trakovi in izpihanimi jajčnimi lupinami. S tako okrašeno smrečico so dekleta od velike noči do binkošti hodila od hiše do hiše in prepevala obredne pesmi, npr. *Morena, Morena*, kam si ključke dala? Dala sem jih, dala, svetemu Juriju. *Poletje, poletje*, kje si tako dolgo bilo? V vodi sem umivalo noge in roke.

⁸ Kakor op. 1.

Tudi Slovenci poznamo šego izganjanja zime iz dežele. Pehtra, Pehtra baba, Pehtrna, Pirta ali Perta je doma v alpskem svetu; pri nas v Podkorenu, v Kranjski Gori, na Slovenskem Koroškem, predvsem v Ziljski in v Soški dolini. V Podkorenu se je šega ohranila do današnjih dni. Otroci na Pehtrin večer, na Pernahti (5. januar), podijo Pehtro babo iz vasi:

*Pehtra baba rompompom,
če te nisem, te pa bom.
Ena šiba leskava,
bo po riti pleskava.*

Podkorenska Pehtra - v belo, seneno rjuho ogrnjen moški, s počrnelim obrazom in dolgo palico v roki - velja za »lepo«. Včasih so si na hrbet privezali senene grablje in čeznje vrgli belo seneno rjuho; taka Pehtra je bila prava velikanka. Ziljani (na Brnci) pa poznajo dve »grdi«, »strašni« Perhti, oblečeni v živalske kože z velikimi kravjimi zvonci okoli pasu.

Pustno oranje, starosvetno novoletno obredje, poznajo povsod tam, kjer je doma poljedelstvo, pri nas na Štajerskem, v Prekmurju in na Dolenjskem. Na Ptujskem polju je *Kurent/Korant - orač (III.a)*, pravijo mu tudi *plužar*, oblečen v kožuh, okoli pasu ima namesto zvoncev vrečico plev - »repno seme«, ki ga trosi v brazde. V roki drži, poleg plužnih ročic, tudi ježevko, da z njo ostrga sneg s plužnega železa in tu in tam podreza »konje«, ki vlečejo plug. »Konji« - našemljeni fantje - nimajo krinke, saj jim ni potrebna; s črnih ali zelenih žametnih klobukov jim frfotajo pisani trakovi, da jim skoraj povsem zakrivajo obraz. Poganja jih gonjač »pokač« z dolgim bičem, ki ga vihti po zraku, da krepko poka. Orače spremlja tudi »pobirač« (»mastnjak«) - v žensko preoblečen moški, s košem na rami, v katerega pri vsaki hiši pobira tradicionalni dar - klobaso in jajca - s katerim se oračem odkupi gospodinjo. Orači na dvorišču ali pred hišo s plugom nekajkrat zakrožijo, lemež v sneg naredi nekaj plitvih brazd, v katere orači ali plužar vrže »repno seme«, pobirač pa medtem prepričuje gospodinjo, da bo repa debela kot buče in naj se jim oddolži z lepim darom. Nobena gospodinja ne pusti oračev brez daru od hiše, saj prinašajo srečo živini in polju.

Tradicionalna maska, znana v Galiciji, natančneje na Poljskem, je *turonj, torun (III.b)*, po naše »tur«, ki nastopa o pustu, spremlja godce na svatbah, ali pa božične, novoletne in trikraljevske kolednike na njihovih obhodih. Koledovanje se začne s Štefanovim in traja vse do svečnice. V vsaki vasi deset do dvanajst fantičev hodi od hiše do hiše in pod oknom, pred vrati, ali pa, na posebno željo gospodarja, tudi v hiši prepeva kolednice. S sabo vodijo maskiranca - tura ali kozo. Fantič, od pasu nagnjen naprej, pokrit z grobo odejo (kocem), drži v rokah palico, na kateri je nasajena lesena, s kožo prevlečena živalska glava z rogovi. Spodnja čeljust je gibljiva in klopoče, če jo fant potegne za vrvico. Notranjost gobca je oblečena v rdečo ruto, namesto zob

so žebliji, da je klopotaanje glasnejše. Okoli vratu ima »turonj« obešen zvonček. Eden izmed fantov žival vodi za konopec. Turonj hodi v spremstvu muzikantov, kadar pa nastopa s koledniki, ga spremljajo pevci in en sam godec. Pred hišo najprej zapoje kolednico, potem žival zabava gledalce s svojimi šalami, na ukaz pozdravi gospodarja in gospodinjo, poljubi hišna dekleta in dobi dar. Tako se koledniški sprevod pomika od hiše do hiše. Božični koledniki nosijo s seboj jaslice, trikranjejski pa zvezdo. Na naši sliki teh atributov ni, zato lahko domnevamo, da gre za navaden pustni obhod ali pa za svatovske godce. Glede na nošo, posebno po moških pokrivalih sodeč (so rjave barve, zgoraj ravna, na desno stran razširjena, z rdečimi našitki in peresi) gre za prebivalce gozdnega dela Poljske.

Pustno žival »ruso«, »kamelo«, »gambelo«, ki nastopa tudi na svatbah, poznamo pri nas v panonskem delu Slovenije.

Zimske večere na podeželju ljudje navadno preživljajo ob domačih opravilih pri kmečki peči. Na prejo so nekoč hodili od hiše do hiše in delo združili z zabavnim večerom. Fantje so prišli dekletom »pomagat prest« - v bistvu pa je to bilo že pravo vasovanje. Tak večer nam je slikovno predstavil tudi Smrekar (IV.a). Po noši sodeč gre gotovo za panonsko območje, moška pokrivala (šestinski klobučki) so značilnost noše iz okolice Zagreba. Dvom o tej lokaciji pa zbujata krušna peč v obliki prisekanega stožca. Pozneje bomo povsem enako nošo videli še na nekaterih kartah, ki pa bi jih težko postavili v zagrebško okolje, zato lahko slutimo, da je slikar hrvaško nošo posplošil na en sam tip.

Druga polovica karte pa prikazuje rusko konjsko vprego v dira - vsem znano kot *rusko trojko*. (IV.b)

Konik zwierzyniecki, pravijo mu tudi *lajkonik* (V.a), je tradicionalna maska iz pustnega sprevoda v Krakovu in okolici. Povezan pa je tudi s posebnim ljudskim praznikom, ki ga v Krakovu slavijo na praznik Rešnjega telesa in v dnevih po njem (včasih padejo prav v vigilijo Janeza Krstnika). Po ljudskem izročilu je ta šega spomin na zmago prebivalcev Zwierzyniec (včasih predmestje, danes že mestna četrt Krakova) nad Tatari, ki naj bi pred stoletji napadli ravno med procesijo Rešnjega telesa. Šega se je ohranila do današnjih dni. Po procesiji hiti množica proti četrti Zwierzyniec. Od tam jim pride, ob hrupu, ropotu in glasni muziki, naproti druga množica, sredi katere »jaše konja« v Tataru preoblečen moški, s turbanom na glavi, obut v rumene škornje, v rokah pa vihti žezlo in si tako utira pot. Spremlja ga še nekaj »Tatarov«, eden med njimi z veliko zastavo. Včasih se je tak sprevod napotil najprej proti samostanskemu dvorišču, od tam pa proti škofijski palači v Krakovu, danes pa gre naravnost na glavni trg pred vladno palačo. Tatar na »lajkoniku« poskakuje, drugi v pozdrav vihti zastavo, ko pa dobijo darila, se vrnejo v svojo četrt in priredijo pojedino.

Vrsta spretnostnih iger, ki bi jih lahko šteli tudi med družabne, saj pri njih sodeluje celotna vaška skupnost, je tudi igra *ubiti petelina* (V.b). Na Slovaškem so nekoč poznali kar nekaj tovrstnih iger: npr. obglavljanje ovna ali metanje kozliča s strehe gostilne ali s stolpa, vendar se v tako krutih oblikah niso ohranile. Najdalj je ostala v navadi igra »ubiti petelina«, ki so jo prirejali ob vaških žegnanjih (proščenjih). Na trgu so h količu privezali petelina. Ljudje so se postavili okoli njega v krog s premerom 50m. Tistemu, ki je hotel preizkusiti svojo spretnost, so zavezali oči, ga nekajkrat zavrteli okoli osi, da je izgubil orientacijo in mu v roke potisnili cepec. Tekmovalec je z njim udarjal okoli sebe, navadno v napačni smeri, kot je bežal petelin, kar je zbudilo pri gledalcih veliko smeha. Malokateremu je uspelo petelina ubiti - zmagovalca pa so v sprevodu z glasbo odpeljali v gostilno in ga tam gostili.

Take krute igre so se sčasoma spreminjale, dobivale milejšo obliko in vsebino, izgubile na svoji krvoločnosti. Čez petelina so npr. poveznili lončeno posodo in jo potem razbijali, dokler ni petelinu uspelo ulti. Lahko domnevamo, da je tudi pri nas poznana pastirska igra »kozoklamf«, »kozy zbijati«, vsaj po imenu sodeč, v davnih časih imela krvoločnejšo obliko.

Na otoku Korčula pa ob ljudskih praznikih priredijo poseben ples z meči - *moreško* (VI.a). Ime sicer kaže na tuj izvir oziroma vpliv, vendar pa so prebivalci Korčule, ki so jih pogosto napadali pirati iz Alžira, igro (ples) vzeli povsem za svojo. Moreška je kot drama in kot ples imela različne oblike. Iz prvotne borbe z Mavri je sčasoma dobila nove vsebine, izgubljala svoj dramski del, ostala pa je plesna oblika. Glavna vsebina je borba Turkov in Arabcev zaradi ugrabljenega Bule - zaročenke belega kralja Osmana. Vanjo se je namreč zaljubil črni kralj Moro in jo ugrabil. Bula pa je ostala zvesta Osmanu, ki jo v borbi osvobodi. Moreška je torej ples, ki predstavlja dve vojski- turško (krščansko) in arabsko. Po dva kralja, beli in črni, se v plesnem koraku, z mečem in bodalom, ob glasbi, z gibi telesa in zamahi orožja, bojujeta med seboj. Po noši obeh strani sodeč je ena arabska ali mavrska (po tej naj bi igra dobila tudi ime), druga pa španska; ena je svetlejša (beli kralj), druga temnejša (črni kralj). Plesalci ponazarjajo različne scene, od začetka boja, do končne zmage turške (nekdaj krščanske) vojske. Pred predstavo vodja kristjanov pove ime osebe, ki jo slavijo in ji je igra namenjena, ali pa predstavi priložnost, ob kateri ples (igro) predvajajo, na koncu predstave pa se gledalcem zahvali in slavljenca še enkrat pozdravi.

Na drugo stran igralne karte je Smrekar narisal *svatovski sprevod* (VI.b) ukrajinskega plemena Huculov. Huculi so gorsko pleme Rutenov, ki naseljujejo JV del gozdnih Karpatov od izvira Limnycie (pritok Dnjestra) do madžarske meje v Bukovini. Njih obleko, predvsem praznično, odlikuje bogat okras in barvna harmonija. Pozimi moški nosijo čeladi podobne lisičje kape, čez ramena pa si vržejo do kolen prosto padajoče rjavo zgornje oblačilo, z zaponko za vratom. Srajca je iz domačega platna, na robovih

pisano izvezena in sega malo nad kolena. Prepasana je s širokim pasom iz rdečega usnja, okrašenim z medenino, za njim je zataknjen nož, vžigalnik in pipa. Ob bokih nosijo torbo in rog za smodnik. Hlače so rdeče, modre ali črne, obuti pa so v sandale iz grobega usnja, nad gležnjem privezane z usnjenimi ali volnenimi trakovi. Dekleta imajo kite prepletene z rdečimi trakovi in kot krono pripete vrh glave. Nad čelom se blešči visok medeninast diadem. Tudi Huculke nosijo ogrinjalo, na ramenih pisano izvezeno. K poroki pa gre dekle z razpuščenimi lasmi. Neporočeni brat ali celo oče ji jih doma razplete, družice jih razčešejo in ji na glavo posade venec ali krono. K poroki navadno jašejo, zato nosi dekle pozimi hlače iz belega blaga, sicer pa sprednji in zadnji volnen predpasnik, okrašen z rdečimi trakovi in zlato izvezen. Navada je, da gre svatovski sprevod v cerkev ob petju, po poročnem obredu gresta ženin in nevesta vsak na svoj dom, zvečer pa pride ženin z godci ponovno po nevesto. (Slika predstavlja ta del svatbe). Na čelu spreveda stopa fantič z *banduro*, inštrumentom s 13 strunami, (tip našega opreklja), sledi mu skupina fantov, ki igra na *rogove »trembite«*, inštrument, ki je narejen iz drevesne skorje ali iz pločevine, tudi do 3 m dolg in služi za spremljavo petja. Huculska svatbena šega je tudi, da proti jutru ukradejo nevesto. Ženin jo mora iskati; ko jo najde, ji družice snamejo venec, ženin pa ji sam odreže lase.

Po nekaterih elementih v noši (naglavni nakit neveste in družic) sodimo, da motiv na karti prikazuje *svatbeni ples (VII.a)* na Balkanu (verjetno Makedonija). Zastavnik, ki navadno vodi svatovski sprevod, visoko nad glavo vihti svatovsko zastavo (bandero). Po korakih sodeč plešejo kolo ob petju deklet. Vodja kola drži v desnici sabljo, dvignjeno visoko nad glavo.

Pravo nasprotje temu razigranemu delu karte pa je njena druga polovica, ki izžareva dostojanstvo, pobožnost in mir. Vsaka pravoslavna družina ima svojega svetnika - zaščitnika (patrona). Njegov praznik (god) je pri Srbih *srbska slava* ali *svečanstvo* - eden glavnih srbskih praznikov. **(VII.b)** Člani družine se zberejo iz vseh, tudi najbolj oddaljenih krajev, pridejo pa lahko tudi nepovabljeni gostje. Miza je slavnostno pogrnjena, na sredino postavijo velik kolač (pogačo) s svečo, ki jo bodo prižgali v čast svetniku. Gospodar najprej vsem natoči kozarček slivovke (ženske ga smejo izpiti le do polovice). Mlajše ženske začno nato prinašati na mizo jedi in ko prinesejo pečenko, gospodar prižge svečo in mizo s kadihom blagoslovi. Nato vsi vstanejo, se pokrižajo, molijo in zapoje svetniku, ki ga slavijo. Gostija traja, ob pesmih, ki pripovedujejo, da ni nič lepšega, kot slaviti Boga, jesti in piti pošteno pridelano vino, ob zdravicah, ki jih poje eden za drugim in ob različnih jedeh, kijih prinašajo na mizo, vse do jutra. Obredna jed je *koljivo*, to je kuhano žito in *pogača*, ki jo ob pomoči duhovnika (svečenika) gospodar razlomi na štiri dele; prvega dobi svečenik, drugega hišni gospodar, ostala dva pa razdelijo med goste. Vsak Srb, še tako reven, slavi svojega patrona. »Kdor tega ne dela, mu Bog odreče svoj blagoslov,« pravi srbski rek.

Pomladna slavlja so poznana vsemu slovanskemu svetu. Zemlja se prebuja in treba je prebuditi tudi življenje na njej. S pomladanskimi šegami so povezani mnogi obredi, ki naj bi na različne načine »pričarali« rodovitnost. *Obredno polivanje z vodo in tepežkanje s »šibo življenja«* poznajo vsi evropski narodi. Na velikonočni ponedeljek (*vodení ponedeljek*) je bila na Poljskem navada, da so mladi drug drugega polivali. **(VIII.a)** Na vasi je popoldne postalo živahno - vse je tekalo okoli z vrči, posodami in ročnimi brizgalkami. Največ je seveda bilo fantov, ki so prežali na dekleta: samo, da se je prikazala na pragu, že je bila mokra. Dekleta se skušajo maščevati in fantu vrniti z enako mero, vendar morajo biti previdna: tisto, ki jo fantje ujamejo, držijo pri vodnjaku in jo polivajo od glave do nog, da nič na njej ne ostane suho. Še slabše se godi dekletu, če jo ujamejo ob potoku, ker jo preprosto vržejo vanj. Velika čast za dekle in sramota za fanta pa je, če dekletu uspe fanta potegniti s sabo v vodo.

Tipično slovanskega izvira je tudi češka *pomlázka* **(VIII.b)** - tepežkanje z velikonočno šibo. Iz pet do šest šib fantje spletejo korobač in ga okrasijo s pisanimi trakovi. Na velikonočni ponedeljek zasledujejo dekleta in jih po golih rokah in nogah toliko časa tepejo, dokler se dekle ne odkupi z lepim pirhom (kraslico). Velikonočna šiba je simbol pomlajene narave in tisti, ki je z njo tepen, bo čil in zdrav skozi vse leto. Majhni otroci pa s šibo obiskujejo hiše, pojejo pesmi in nabirajo darove: pirhe, jabolka in pecivo. Seveda potem obvezno sledijo igre s pirhi, enake, kot jih poznamo tudi pri nas: sekanje in valkanje jajc.

Ko kmetje končajo kakšno večje poljsko delo, npr. žetev, mlatev, košnjo, trgatev, je to za družino in za celotno vaško skupnost velik praznik, ki ga proslavijo z različnimi obredi, prireditvami, plesom in gostijo. *Ruski kosci* **(IX.a)** se po končani košnji v spremvodu vračajo domov. Prvega kosca (lahko pa tudi gospodarja), nosijo štirje v pletenem, s smrečico okrašenem košu na ramenih domov, kjer jih že čaka bogata pojedina.

Hajduški (rokovnjaški) ples **(IX.b)** ima svoje korenine v predelu Tater. Ples je nekakšna mazurka v poskakujočem ritmu, ki pa ga posamezne socialne skupine različno plešejo. Preprosto ljudstvo ga vedno pleše v krogu, prvi plesalec je istočasno tudi vodja. Navadno plešejo le eno plesno figuro, zato menjave ni treba napovedovati. Hajduški ples je edini, ki ga plešejo samo moški. Drug za drugim se potem, ko je vsak svojo *valaško* (sekirico) zasadil v zemljo, postavijo pred muzikanta in začnejo peti in plesati »mali« ples. Ko so končno vsi v krogu, se začne divji ples - lahko bi rekli »ples obsedencev«, pri katerem vsak v določenem ritmu improvizira gibe in poskoke in da svojemu temperamentu prosto pot: zvija noge, visoko vzravnano poskakuje, se postrani vrže na zemljo, »klaftro« visoko skoči v zrak, potegne noge k sebi, z rokami udarja ob pete in se zopet spusti k tlu. Drugi čepe caplja na mestu, tretji divje udarja z nogami, tisti, ki je še pravkar ležal na tleh, kot blisk šine v zrak, z gibi in pogledom predstavlja obsedenca. Vse to spremljajo s predirljivim kričanjem. Čez čas glasba pojenja, ples se umirja,

vsak plesalec zgrabi svojo valaško, jo visoko dvigne v zrak in potem vsi počasi plešejo v krogu, enakomerno, kakor da se hočejo odpočiti - toda, violinist začne ponovno igrati v divjem ritmu in vse se še bolj intenzivno ponovi - valaške se svetijo, letijo v zrak in se med seboj grozljivo mešajo.

Tekmovalni duh je ljudem nekako prirojen. Športna tekmovanja, turnirji in spretnostne igre nasploh so priljubljene družabne prireditve. Kozaki, kot dobri jezdec, radi prikazujejo svoje *spretnosti na konjih* (X.a): eden dela stojo, drugi pa med dirom skuša s tal pobrati bič.

Oblika viteškega turnirja pa je vsem znana *sinjska alka* (X.b). 15. avgusta, na Marijino vnebovzetje, je v Sinju velik praznik. Posebno mikavnost je temu dnevu nekoč dajala viteška igra »alka« - pozneje, po obisku cesarja Franca Jožefa, so datum prireditve njemu na čast prestavili na 18. avgust, njegov rojstni dan. Sinjska alka je po izročilu spomin na junaški odpor maloštevilnih Sinjčanov 14. avgusta 1715 enemu bosanskih pašev Mehmedu, ki naj bi s 60.000 vojaki prišel v Sinj, da bi ga osvojil, vendar so jih Sinjčani, ob pomoči Božje Matere, zavrnil. Celo Turki sami so baje pripovedovali, da se je prikazala »strašna«, s sijem obdana ženska; iz njenih rok so sijali žarki nad Sinj in pred to prikaznijo naj bi Turki zbežali. Resnica pa je bila drugje: nenadoma je izbruhnila kuga, turški vojaki so postali neposlušni, Sinjčani pa so se srčno borili in tako je bil bosanski poveljnik prisiljen v noči od 14. na 15. avgust k umiku. Pred Sinjem je zapustil 10.000 mrtvih turških vojakov in veliko plena. Sinjčani naj bi izgubili le 38 moških. Še danes se 18. avgusta zberejo ljudje od vsepovsod ob široki promenadi, ki vodi od Sinja proti Cetinjskemu polju. Nad cesto, »dve klaftri visoko« je z ene na drugo stran napeta vrv, na njej pa visi obroček (alka) tako, da ga je lahko sneti. Alka ima premer 5 col. Znotraj alke je še drugi, manjši obroček, ki je nanjo pritrjen na treh straneh. Tekmovalci so nekoč nastopali v stari dalmatinski noši: dolman je bil okrašen s srebrnimi zaponkami, na glavi so imeli soboljevko z belo perjanico. Obuti so bili v škornje z ostrogami, ob boku jim je visela sablja, v rokah so imeli kopje, ob sedlu pa dva samokresa. Vsak alkar je imel svojega spremljevalca, ki ga je spremljal peš, in kuma na konju. Na tekmovanju je lahko sodeloval vsak, ki je bil pošten in na dobrem glasu. Ko se vsi zberejo, jih vodja najprej pogosti, nato pa pregleda tekmovalce in konje in če ima pri kom pripombe, ga neusmiljeno izloči. V vrsti odjašejo proti tekmovalnemu prostoru -spredaj harambaša, sledi godba, nato zastavonoša, alkarji v parih, za njimi kumi, nato vodja tekmovanja z adjutantom. Začne se mimohod pred častnimi gosti prireditve, pred tribuno pozdrav s kopji, nakar se po starosti razvrstijo približno 300 m od visečega obročka. Posamezni tekmovalec v galopu odjezdi proti alki in jo skuša zadeti. Tisti, ki zadene v sredino malega obročka, ga sname in z njim odjezdi naprej, dobi 3 točke, če zadene med malim in velikim obročkom zgoraj, dobi 2 točki, če pa spodaj, pa je pridobil le 1 točko. Kdor trikrat zadene mali obroček v sredino, je zmagovalec. Po končanem

turnirju se vsi alkarji s spuščnim kopjem v pozdrav zberejo pred sodniki, vodja turnirja odlikuje zmagovalca in v nagovoru še enkrat spomni na junaštvo starih Sinjčanov.

Sobotka (XI.a) se imenuje binkoštni praznik na Poljskem, ki ga v okolici Krakova slavijo na poseben način. Na drugi binkoštni dan popoldne vse hiti na bližnji grič. Tu plešejo, pojejo, se igrajo različne igre in se gostijo vse do večera. Zvečer na vseh okoliških gričih Krakova zagorijo kresovi. Fantje ob ognjih prižigajo metle ali šope slame, pritrjene na dolgo palico in z njimi tekajo okoli ognja in po polju ali pa jih mečejo v zrak. Temu pravijo *sežiganje sobotke*. Šega je bila včasih razširjena po vsej Poljski, potem pa je počasi izumirala, deloma pa so jo prenesli na kresni dan (24. junij). Vse te šege so poganskega izvora, krščanstvo jim je potem dalo svojo razlago: ognji so spomin na Svetega Duha, ki se je na Binkošti pojavil v obliki ognjenih jezičkov nad glavami apostolov. Tudi današnje pesmi, ki jih pojo ob ognju, imajo krščansko vsebino. Šega pa je doma tudi pri drugih slovanskih narodih. V *Valpurgini noči* (v noči na 1. maj) se okoli podijo čarovnice. Na Slovaškem tedaj po gričih zakurijo kresove, da bi jih pregnali - ogenj naj prežene čarovnice, ki škodujejo ljudem. Mladina med vriskanjem in petjem skače čez ogenj - ljudem, živini in polju naj ogenj podari zdravje in rodovitnost. Kakor daleč sega sij ognja, kakor daleč pride njegov dim, tako daleč bo segel tudi blagoslov. Zato mora biti kres čimvečji in zato fantiči z gorečimi snopi tečejo po poljih in sadovnjakih.

Tudi Slovenci poznamo šege ob kresu - tako proženje gorečih kolesc, kakor tudi preskakovanje ognja. Smrekar je sicer motiv za svojo sličico vzel iz XI. zvezka »Monarhije« (Galicija), pod sliko je podpis »Sobotka Feier«, vendar bi enako sliko lahko pričakovali tudi v V. zvezku (Koroško in Kranjsko). Ni treba veliko domišljije, da prepoznamo v ozadju očanca s polhovko na glavi in s pipo v ustih, tudi nošo bi mirno lahko označili kot slovensko, harmonika pa je sploh naše glasbilo, mar ne?

Manj pa lahko povemo o drugi polovici karte. Verjetno gre za *vaški praznik s kólom (XI.b)* iz okolice Zagreba.

Posebnost Slovencev v Ziljski dolini na Koroškem je *ziljsko štehvanje. (XII.a)* Gre za konjeniško igro (tipološko enaka Sinjski alki), pri kateri jezdec z železnim količem zbijajo lesen sodič - »bariglo«, ki je nasajen na drogu (»štebh«). Na Zgornji in Spodnji Bistriciji štehvanje pomladanska (binkoštna) igra, po drugih vaseh v Ziljski dolini pa štehva na »žegen«, ko vas slavi svojega patrona - torej vsaka vas na drug dan. Praznovanje ima tri dele: dopoldne je *velika meša*, po kosilu (obvezna obredna jed je *čisava župa*) štehvanje, po njem pa *prvi rej pod lipo*. Štehvanje pripravi fantovska družba *konta*, ki jo ustanovijo teden ali dva pred žegnom. Štehvati pa smejo le tisti fantje, ki jim konta to dovoli. Konta poskrbi tudi za »bariglo« (sodič), dečve za zmagovalčev »krancelč«, vsak štehovec pa pripravi svojega konja - navadno težko ziljsko kobilo *moaro*, ki pa ne sme biti osedlana. Štehrovci se zberejo pri lipi. Godci zaigrajo »štehovski kalop« ali navadno koračnico in to je znak za začetek. Prva kobila se v drncu spusti proti 200 m

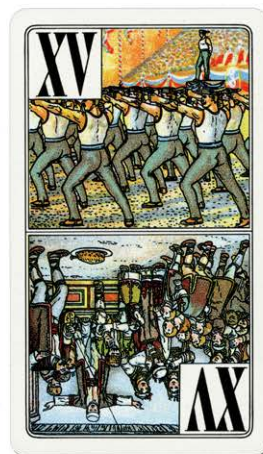
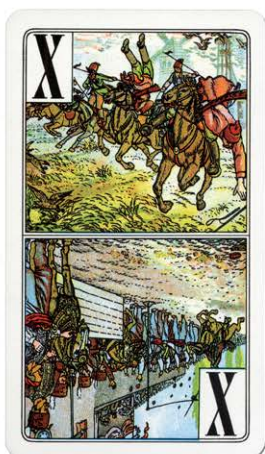

Štehanje v Bistrici na Zilji (Felician von Myrbach). *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Band 8: Kärnten und Krain*, 1891, 117.

oddaljenem štebhu, ki so ga fantje postavili prejšnji večer in nanj nasadili sodič. Fant z železnim količem (kúvlečem ali štehvanom) udari po sodiču in oddirja naprej. Potem sledijo štehvovci drug za drugim. Udarci zapuščajo vedno večje sledi na barigelci, obroči se rahljajo. Štehvovci ponavljajo vedno »nove rajže« toliko časa, da enemu uspe dokončno razsuti sodček in je na tleh ostal le kupček trsk. Sledi zajezd za »obranče«. Mož, ki ves čas kot sodnik stoji ob štebhu, je obroče sproti pobiral, sedaj pa jih nastavlja in nagajivo odmika štehvovcem, ki jih morajo v diru ujeti na svoj količ. Končno je vseh devet »obrančev« oddanih. Štehovska dečva pristopi k sodniku in mu šepetaje zaupa, kateremu od štehvovcev so tokrat dečve prisodile »krancleč«. Še trikrat zdirjajo ziljske moare mimo moža, ki jim ponuja bleščeč krancleč in ga zadnji hip odmakne in šele v tretji »rajži« se pokaže, komu je bil namenjen - kdo bo za eno leto postal *štehovski mojster*. Štehanje je tako končano, kobile so zopet v hlevu in začne se *prvi* ali *visoki rej pod lipo*, ki se ga smejo udeležiti le poštena »nespečana« dekleta, ker bi se sicer lipa posušila. Ples se začne z obredno pesmijo:

*Bueh nan dej te duober čes
te prbe rej začiele smo.
Tuer je z Buegen, Bueh je ž nin,
san Ježeš je Marijen Sin ...*

Z drugo ilustracijo pa smo zopet na Balkanu, v Bolgariji. *Komedijanti z medvedom (XII.b)* bi po naše lahko rekli skupini godcev s plešočim medvedom. Boben, gajde (dude), piščal, bežeči otroci in praznično oblečene žene (verjetno gre za vaški praznik, ki ga navadno komedijanti izrabijo za svoj obisk v vasi, lahko pa bi šlo tudi za pustni dogodek, ko se ljudje radi preoblečejo v Cigane) - to so glavne značilnosti te razgibane ilustracije.

Bolgari iz vrtnic izdelujejo opojno dišeče rožno olje. *Praznik nabiranja vrtnic (XIII.a)* ob igranju gajdaša (dudaša) in bogastvo bolgarske narodne noše prikazuje ena polovica karte, na drugi pa vidimo skupino *tamburašev (XIII.b)* iz panonskega dela Hrvaške. V tamburaškem orkerstru igrajo navadno še na brač (kitari podoben instrument) in na berdo (bas).

Postavljanje mlaja (XIV.a) je v navadi pri vseh evropskih narodih. Mlaj je simbol rodovitnosti in blagoslova, je tudi znamenje ljubezni do dekleta in spoštovanja npr. do župana, župnika. Na Slovaškem, kamor je slikar postavil svoj motiv, fantje v Valpurgini noči (noč na 1. maj), postavijo v znak ljubezni pod okno vsak svojega dekleta s trakovi okrašeno smrečico ali bor, vsi skupaj pa pred gostilno postavijo velik vaški mlaj. Na 1. maja vsi vaščani pridejo k mlaju, dekleta svojim fantom podarijo rožmarinove šopke, potem pa plešejo in se zabavajo do noči. Šele na binkoštni ponedeljek mlaj podrejo in mu odsekajo vrh.

Slovaki imajo tudi zelo zanimive in pester ženinovanjske šege. Prave obredne šege so povezane z *ženitovanjsko pogačo (XIV.b)*. Starešina se še pred začetkom ženinovanjske gostije odpravi z drugom, družico in z godci k nevestini botri iskat ženinovanjsko pogačo ali svatovski kolač. Pravijo, da je nekoč imela taka pogača obliko in velikost mlinskega kamna in je bila narejena iz pol mernika najboljše pšenične moke. V dveh ali treh vrstah so vanjo v krogu zataknjene »klaftro« visoke, v zlat papir ovite palice, na vrhu vsake pa je bila zastavica. Ob straneh s palic visijo jabolka, pozlačeni orehi in drobno pecivo. Tako okrašena je pogača pripravljena sredi mize, ob njej pa čakata boter in botra na nevestine svate. Starešina se mora najprej v imenu neveste zahvaliti, drug pa potem zavije pogačo v velik prt in jo med petjem, igranjem in vriskanjem odnese v nevestino hišo. Medtem ko starešina na šaljiv način pripoveduje o vseh zgodah in nezgodah, ki jih je moral prestatiti in doživeti, preden je lahko prinesel kolač v hišo, ga nosi drug od mize do mize, dokler starešina ne konča svojega šaljivega nagovora. Tedaj kolač postavijo pred nevesto, svati pa drug za drugim v mimohodu vanj zatikajo svoje darove (ali pa jih mečejo v luknjo sredi kolača). Ob koncu ženinovanjske gostije pogačo razrežejo na toliko kosov, kolikor je povabljenih svatov in vsak svoj kos kot »šajdesen« nese domov.

Karta **XV.** spravlja malo v zadrego. Ena stran prikazuje, nič kaj domiselno in pravzaprav v nasprotju z vsemi drugimi motivi in ne nazadnje tudi tehniko risanja, *sokolski telovadni nastop (XV.a)*, druga stran pa nas zopet popelje na vzhod Balkana, v Bolgarijo. Pogojno jo bomo imenovali *otroška igra (XV.b)*. Sredi izbe na tleh vidimo

pogačo (kruh) in ob njej nož (vidi se samo ročaj). Mož na desni je kos pogače obesil na vrv, ki je pritrjena na strop. Na levi čakajo otroci na trenutek, ko bo sodnik v ozadju sobe dal znak, mož bo kolač izpustil, vrv bo zanihala proti skupini otrok in spreten srečnež bo ujel kos pogače. Morda je to res le navadna otroška igra, verjetno pa na božični ali novoletni večer (vsekakor so vsi oblečeni v praznične noše).

Na Moravskem poznajo posebno pustno šego *poselsko pravo*. Na pustno nedeljo se zberejo vsi člani občinskega (krajevnega) odbora pri svojem predsedniku. Dekleta so že pred tem meč, ki je simbol predsednikove moči in oblasti in mu pravijo *pravica*, ovila s pisanimi trakovi in rutami, iz njega naredila lutko (punčko, otročiča) in ga zataknila v stropni tram nad sejno mizo. Ko so vsi odborniki zbrani, pridejo v sejno sobo fantje, da bi »prosili za pravico«, ki jim po stari šegi za čas pusta pripada. Odborniki izmed fantov izberejo »mladega odbornika«, ta pa potem izmed svojih vrstnikov določi še sodnika, prvega in drugega župana in »izvršitelja pravice« (ne kakšnega rablja), ki mu pravijo »dráb«. Ta dobi palico, ki je na enem kraju razširjena, da pri izvrševanju kazni dobro »žvižga«. Tako starejši (pravi) odborniki za pustni čas predajo vse pravice mladim z naročilom, da morajo skrbeti za red. »Pravico« izderejo iz stropnega trama in jo v sprevedu iz občinske hiše odnesejo v gostilno, jo zasadijo v stropni tram, da visi nad mizo kakor lesteneč. Začne se zabava s plesom in petjem, ki jo od časa do časa prekinemo s šaljivko, lahko bi rekli kar z družabno igro, *rihtarja biti (XVI.a)*. Med plesom, ko se plesalci drenjajo, nekdo svojemu prijatelju nekaj podtakne v žep ali za suknjič; ko »tatu« odkrijejo, ga obsodijo in kaznujejo. Nato zopet eden drugega obdolži, da je klevetal »visoki občinski svèt« in zopet sledi kazen. Krivca pokličejo pred sodnika, sodbo izrečejo z vsemi formalnostmi in ga končno obsodijo na udarce s palico. Na pustni ponedeljek nosijo »pravico« v slavnostnem sprevedu ob spremljavi muzikantov skozi vas. Pri vsaki hiši se ustavijo, zaplešejo z gospodinjo in domačimi hčerami in tako nabirajo darove: denar, krofe, slanino in jajca. Na pepelnično sredo je treba »pravico« vrniti; v slavnostnem sprevedu, vendar brez muzikantov, saj je pepelnična sredo prvi postni dan, jo mirno in dostojanstveno nesejo nazaj na občino in jo vrnejo županu.

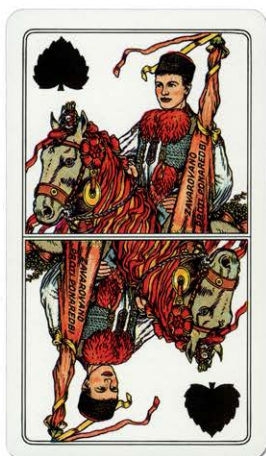
Resno in dostojanstveno pa so nekoč v nekaterih krajih Dalmacije *volili kmečkega kralja (XVI.b)*. Šega sega nazaj v 19. stol. in po podatkih naj bi bil zadnji kralj (ali vojvoda) izvoljen leta 1875. O tem ljudskem prazniku pravi poročilo tako: Najstarejši gospodarji, staroste, se v božičnem času, 27. decembra, zberejo na posvet in izberejo 12 najbogatejših gospodarjev, ki naj bi bili skozi 12 let drug za drugim »kmečki kralji«. Vrstni red je določil žreb. Popoldne so prišli ljudje pojoč, z zastavami, bobni, dudami, ob streljih iz samokresov pred hišo izbranega kralja. Tisti, ki se mu je leto iztekalo, je stopil naprej, pozdravil svojega naslednika z besedami: »Bodi pozdravljen novi kralj« in mu izročil žezlo - znak kraljevske časti (glej sliko). Novi kralj je odgovoril: »Hvala Bogu, ki mi je dovolil dočakati ta dan.« Nazdravili so mu in ga spremili na glavni trg, kjer so

imeli gostijo. Novi kralj je namreč moral prispevati čimveč različnih vrst rib (med njimi nikakor ni smel manjkati zobatec, ki so mu med zobe zataknili jabolko), pripravljenih na različne načine, bariglo vina, 12 velikih hlebov kruha in 12 vrst različnega peciva. Vse, kar je prispeval kralj, so kratko imenovali »čast«. Od drugih udeležencev slavlja je vsak moral prispevati 2 četrtniki (»kvartuča«) vina. Ko je gostija dosegla višek, so zobatca z jabolkom med zobmi predali tistemu gospodarju, ki bo čez leto dni prevzel službo kralja. Po pojedini sredi trga so novo izvoljenega kralja v slavnostnem sprevedu spremili domov, kjer je po stari šegi moral še dva dni gostiti sorodnike in prijatelje. Prva naloga in dolžnost kralja je bila, da je prižgal in varoval božični ogenj - »koledo«. Njegove besede pa imajo polno veljavo le na dan izvolitve, sicer pa se mora tudi on v vsem pokoravati županu.

Karta **XVII.** ostaja, vsaj kar zadeva natančnejšo razlago motiva in geografsko opredelitev, v celoti problematična. Na eni strani lahko prepoznamo *pogreb Pusta* (**XVII.a**), ki ga na plohu vleče klovn s kozjo glavo, ob njem hodi na eni strani hudič, na drugi pa osel. »Velikani« v ozadju spominjajo na karnevalske sprevede. S slovansko tematiko pa se nekako ne ujema druga stran karte (**XVII.b**). Po hlačah, belih rutah, s katerimi imajo moški ovite glave in po belem pokrivalu moškega plesalca bi lahko sklepali na nošo rugovskih Šiptarjev, čevlji, meč plesalca in ruta okoli pasu pa so značilnosti prebivalcev ob črnogorsko-albanski meji.

Ukrajinski ples, po korakih sodeč gre za *kazačok*, prepoznamo na karti **XVIII.a**, druga polovica karte pa nas iz Ukrajine prestavi v Bosno. Skupina ljudi, ženske v tipično bosanskih nošah, moški s fesi na glavi, poslušajo guslarja (**XVIII.b**). V Bosni in v Hercegovini poznajo različne tradicionalne inštrumente (tamburice, zume, različne piščali kot so svirala, dvogrlice, frule, dude oz. diple itd.) od katerih pa so najbolj razširjene in najstarejše *gusle*. Navadno so narejene iz enega kosa lesa, ki je spodaj izdolben kakor velika žlica, skoraj meter dolg vrat pa zgoraj krasi izrezljana konjska ali kozja glava. Čez vdolbino je napeta tenka koža z zvočnicami (resonančnimi odprtini), nanjo pritrdijo preprosto »kobilico« (mostiček), ki podpira eno samo, iz konjske žime zvito struno, na katero guslar z lokom spremlja svoje petje (navadno epskih pesmi) le z nekaj toni.

Potujoči muzikanti in pevci, pogosto slepi berači, so bili nekoč dobrodošli obisko valci mest in vasi. Prepotovali so veliko sveta, igrali in peli in za to dobivali vbogajme v denarju, ki gaje med poslušalci pobiral njihov spremljevalec, navadno majhen fantič. Smrekarje predstavil tako skupino slepih *ruskih* (bolje *ukrajinskih*) *muzikantov* (**XIX.a**) z lajno (vielle), bandurami in balalajko, ki so obiskali kozaško naselje. Ukrajinski pevci so peli verske in ukrajinske pripovedne pesmi - *dume*, ki so jih potem prenašali v druge dežele. Dume so opisovale junaška dejanja zgodovinskih oseb pa tudi povsem preproste dogodke iz vsakdanjega življenja, ljubezen do domovine in do domače hiše. Na drugi polovici karte pa Smrekar ponazarja *trgatev* (**XIX.b**) v vinorodnih krajih vzhodne Hrvaške.

Zgodovinar frater Ireneau de Cruce poroča, da je bilo tržaško ozemlje od 12.stol. dalje naseljeno najprej z romunskimi pribežniki Rumieri in šele potem s Slovenci, ki so bili pastirji in kmetje in so jih imenovali *mandrieri* (iz besede *mandra* =čreda). Staro mandrjansko (mandriersko) nošo in škedenjsko žensko nošo je upodobil slikar na karti *ples ob šagri* (*žegnanju*), v osmini, ko slavi cerkveni patron (**XX.a**). Hlače segajo možem le malo čez kolena, so črne ali rjave, pri strani preklane. Lajblč je kratek, prilagajoč, s srebrnimi gumbi. Poleti nosijo moški širokokrajne klobuke, pozimi pa značilne, dragocene kučme v obliki naslonjala; po tem je to pokrivalo dobilo ime *caregon* in ga je vnuk navadno podedoval po starem očetu. Ženske nosijo široka krila s pisanimi robovi, kratko, težko sukneno jopo, na glavi pa belo platneno pečo s čipkami, padajočo nizko na hrbet in zavezano vrhu glave.

Najpomembnejši pomladanski svetnik na Kranjskem je sv. Jurij. Na njegov god prvič ženejo živino na pašo. Panonski svet pozna obhode Zelenega Jurija (Bela krajina) in *Jureka*, *Jurača* na Štajerskem (**XX.b**). Fanta oblečejo v zelene bukove veje (tu in tam tudi rože) in ga v spremstvu godcev vodijo po vasi. Pri vsaki hiši (nobene ne smejo izpustiti) Jurač zapleše in med plesom vihti okrašeno palico, spremljevalci pa prepevajo jurjevske pesmi in z njimi prosijo za darove: jajca in mast.

Zadnja tarok karta - mond - je zopet umirjena; na eni strani vidimo kozaka na *vojaški straži* - na Kordonu⁹ (**XXI.a**), druga pa nas prestavi nazaj v čas *nočnih čuvajev* (**XXI.b**), ki so hodili po naselji h s helebardo, svetilko in rogom in oznanjali »dvanajsto uro«.

Kot »škis« nas s karte gleda rdečelični *gajdaš*, ki ga pozna vsa Panonija in Makedonija. Pred sabo drži napihnjen meh, spodaj vidimo enojno igralno cev (*chanter*), v ustih ima ustnik (*sapnik*), zadaj pa s trakovi okrašeno bordonsko cev. Ali je morda Smrekar kot gajdaša portretiral sebe? Nekaj potez bi lahko prepoznali in ker so slikarji to pogosto delali, to ne bi bilo nič nenavadnega.

Ostale karte je Smrekar le deloma spremenil: srce je naredil v obliki ščita, zgornji del sulice je uporabil za karo, pik bi lahko bil lipov list, križ pa ročaj meča. Tri ženske figure je po nošah lahko prepoznati (Gorenjka, Belokranjka, Čehinja) na četrti je predstavljena mestna noša, pri moških likih pa ni moč z gotovostjo trditi, kaj naj bi kdo predstavljal: prepoznamo lahko Kozaka (karov kaval), srbskega hajduka (srčni kaval), Slovaka (pikov kaval), Bosanca (pikov fant) in še to ostaja le domneva.

Za konec naj si dovolim še nekaj svojih misli. Težko si predstavljam, da bi Hinko Smrekar sam določil razvrstitev motivov na svojih tarok kartah. Kljub pestremu, od časa do časa res neurejenemu življenju, si verjetno sam ne bi privoščil take nesistematičnosti: želeli bi si neki vrstni red, bodisi po motivih ali po pokrajinah in če že ne skozi celo

⁹ »Kordon« pomeni pas vojaških straž ali vojaških postojank, iz te besede pa izvira tudi Kordun, obmejni pas med nekdanjo Avstrijo in Bosno - Vojna krajina.

serijo slik, pa vsaj na posameznih kartah. Tako pa so motivi razmetani vsevprek, kakor da jih je nekdo na slepo jemal s kupa in jim »štempljal« rimske številke. In bojim se, da je bilo res tako.

In ko smo se »pretolkli« skozi motive Smrekarjevega prepovedanega taroka, ga ob koncu še rehabilitirajmo: »Prodaja igralnih kart Slovan, Primorka, Slovanski tarok zopet dovoljena.«, je oznanil *Slovenski narod* št. 5, 7. januarja 1918.

SLAWISCHE BRÄUCHE AUF DEN TAROCKKARTEN VON HINKO SMREKAR

Der slovenische Maler, Grafiker und Karikaturist Hinko Smrekar (1883 - 1942) entwarf die Vorlagen für die Spielkarten Slawischer Tarock (Slovanski tarok), die von den Ersten slovenischen Spielkartenfabrik in Ljubljana herausgegeben wurden. Es ist nicht bekannt, wer diese Arbeit bestellt hat, auch nicht genau, wann sie entworfen wurden. Man kann nur vermuten, daß Smrekar diese Bestellung wegen seiner fortwährenden finanziellen Schwierigkeiten übernommen hatte und zwar zur Zeit des ersten Weltkrieges (wahrscheinlich zwischen 1914 - 1916)

Die Motive nahm der Künstler aus dem Volksleben aller slawischen Völker. Vor allem stellte er die Bräuche und Trachten, auf einigen Spielkarten auch Instrumente und Tänze dar. Smrekar, ein aufrichtiger Patriot, wie er selbst immer wieder in seinen Briefen an die Freunde betonte, wurde als Serbo- und Russophil bezeichnet und als solcher in Obersteiermark (Scheifling) verhaftet, sein Slawischer Tarock wegen seiner panslawischen Motive am 14. August, 1916 gesetzlich verboten, jedoch im Januar 1918 wieder erlaubt.

Die Ideen und manche Vorlagen für seine volkskundlichen Darstellungen fand Hinko Smrekar im monumentalen Werk *Die Österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild* (Wien 1887-1901).

In ihrem Beitrag versucht die Verfasserin die einzelnen Darstellungen zu erkennen und zu charakterisieren. Auf den Bildern finden wir einerseits einige slovenische Motive, so das Faschingspflügen mit dem Korant, das Kufenstechen aus dem Gailtal, den grünen Georg, den Nachtwächter, andererseits jedoch auch solche, die bei den Slawen allgemein verbreitet sind z.B. das Todaustragen (Winteraustreiben), das Gesundschlagen, mit Wasser begießen, das Feuer überspringen usw.

Die Bilder auf den Spielkarten folgen sich ungeordnet, ohne irgendeines Konzeptes, die Symbole bzw. Spielkartenfarben sind stilisiert (das Herz hat die Form des Schildes,

als Karo dient der obere Teil einer Lanze, das Pik wurde mit dem schwarzen Lindenblatt ersetzt, das Kreuz jedoch mit dem Griff eines Schwertes). Zwei Figuren auf den Damenkarten wurden mit der Oberkrainerin und Weißkrainerin ersetzt.

Ložar-Podlogar, Helena. 1992. Slovanske šege na tarok kartah Hinka Smrekarja. *Traditiones*, 21, 213–226. Retrieved from <https://ojs.zrc-sazu.si/traditiones/article/view/11919>

PO SLEDОВИH ŠAŠLOVEGA GRADIVA O ŠEGAH IN NAVADAH

Koroška je dežela, »ki je z Jarnikom in Majarjem dala prve slavistično usmerjene etnografske zbiralice«, je leta 1952 ob predstavitvi življenja in dela Franceta Kotnika zapisal Vilko Novak: spomnil je, da so Janežičeva in Sketova glasila (Slovenska Bčela, Slovenski Glasnik, Kres) že od sredine 19. stoletja skoraj tri desetletja objavljala bogato narodopisno gradivo, kar je Celovec povzdignilo ne le v »literarno, marveč tudi etnografsko zainteresirano slovensko kulturno ognjišče«. To dediščino je pozneje nadaljeval gimnazijski profesor Janez Šajnik, ki je svoje dijake navduševal za »domačijske vrednote«, jih vodil po deželi, jim govoril o praznikih, šegah, ljudski pesmi, o narodnih pripovedkah in pravljicah in, po besedah njegovega dijaka in pozneje naslednika **Franceta Kotnika**, navezoval srca dijakov na »domačo slovensko koroško grudo«. France Kotnik je pod Šajnikovim vplivom že v 4. razredu zapisoval »narodne pesmi, pravljice in pripovedke«. Po študiju slavistike na graški univerzi in po doktoratu o Drabosnjaku je leta 1908 postal suplent in pozneje profesor (do 1919) na celovski gimnaziji.¹ Prav France Kotnik in profesor slovenščine **Štefan Podboj** sta na gimnaziji »zavzemala slovensko pozicijo«. Oba sta se z navdušenjem vključila v narodno življenje, »z vso previdnostjo seveda, ker je gospodujoči nemški nacionalizem budno pazil, da so se državni uslužbenci, ki niso pripadali njihovemu krogu, strogo držali predpisanih omejitev.« V Celovcu je bila tedaj »znatna kolonija Slovencev«, ki so se zbirali v hotelu Trabesinger. Leta 1914 so osnovali slovensko zgodovinsko društvo in celo načrtovali svoje glasilo, katerega izid pa je preprečila 1. svetovna vojna.² V hotel Trabesinger, na katerega so bili »navezani predvsem samci«, je redno zahajal tudi **Josip Šašel**, ki se je po študiju prava (1906–1910) vrnil v Celovec in po opravljenem sodnijskem izpitu leta 1914 tu dobil sodnijsko službo.

Šašel v svojih spominih na celovška leta sicer ne omenja prof. Kotnika, sta se pa gotovo poznala še iz gimnazijskih let. S prof. Podbojem, ki je kot »samec« tudi zahajal v Trabesinger, pa sta postala dobra prijatelja, hodila v planine, na izlete po podeželju in razpravljala tudi o teoretičnih vprašanjih narodopisja; Šašel je Podboju pomagal

¹ Vilko Novak, *Etnografsko delo Franceta Kotnika. Ob njegovi sedemdesetletnici*. Slovenski etnograf 5./1952, 179–194.

² Josip Šašel, *Kako so nastali zapiski za Narodno blago iz Roža*. Slovenski etnograf 12/1959, 211–221.

pri urejanju narodopisnega gradiva, ki so ga za nalogo zbirali dijaki gimnazije, ter mu pojasnjeval narečne besede in posebnosti; ob tem delu pa se mu je spomin vračal v otroštvo, v »pravljčni svet, v katerem sem preživel svojo mladost na osamljeni kmetiji, ... ko smo dolge zimske večere razsvetljevali še s ,španami', ko je bila velika krušna peč v prostorni ,hiši' še obdana z lesenimi derami, na katerih se je stiskala otročarija«, ³ spomnil se je pravljic in pripovedk, ki so se vpletale v pogovore odraslih in s katerimi so si krajšali dolge zimske večere. V svojih spominih je zapisal, da je že kot gimnazijec imel literarne ambicije in si je sproti zapisoval materine pripovedi. Na začetku 1. svetovne vojne (Šašel je bil rezervni poročnik) je kot rekonvalescent preživljal dneve doma, v Slovenjem Plajberku, 1000 m nad morjem, in si poiskal »duševno ravnovesje« tako, da je začel po spominu zapisovati in na novo zbirati vse tisto, »kar je še odmevalo od sten hiše«. Njegovi gimnazijski zapiski so dobivali knjižno obliko, dodal jim je še »od starine nakopičeno ljudsko izročilo«, ki so ga »babice in dedeji posredovali vnukom in pravnukom v okostenelih stavkih«. To pripovedovanje, tako, kakor ga je slišal, si je zapisoval, pozneje pa logično uredil in ga, na prošnjo urednika Franca Smodeja, ⁴ v letu 1915 pod naslovom *Prerokovanja od vojske*, priložnostno objavljaj v *Miru*, vendar pod pogojem, da je urednik iz varnostnih razlogov (bil je namreč še v aktivni vojaški službi) izpustil njegovo ime. Tudi urednik se je zavaroval tako, da je sam napisal dolg uvod, v katerem je razložil, da objavlja le tista prerokovanja o svetovni vojski, ki ne bodo vznemirjala ljudi. Ali je morda Josip Mairitsch, ki ga v drugi izdaji *Sagen und Märchen aus Kärnten* l. 1935⁵ kot poročevalca iz Slovenjega Plajberka navaja Georg Graber (če seveda ni izmišljena oseba), Šaslov prispevek v nadaljevanjih iz *Mira* preprosto prevedel v nemščino in še to, po Šaslu, neprimerno, brez »pravega razumevanja lokalnega vzdušja«? Šašel je poročilo Graberjevega informatorja analiziral in prišel do zaključka, da leto 1910, ko naj bi nastalo, nikakor ne

³ Josip Šašel, *Kako so nastali zapisi za »Narodno blago iz Roža«*. Slovenski etnograf 12/1959, 211.

⁴ Franc Smodej (roj. 17. 11. 1879 v Šmartnem v Rožni dolini nad Celjem, umrl 21. 9. 1949 v Beogradu) je bil politik in časnikar. V Celovcu je študiral bogoslovje, bil kaplan v Št. Jakobu v Rožu, v Št. Vidu v Podjuni, na Prevaljah in v Timenici (v vseh teh krajih je ustanovil in vodil moški in mešani pevski zbor), od 1907 vikar v Celovcu, kot tajnik je tu reorganiziral Katoliško politično in gospodarsko društvo za koroške Slovence, v njegovem okviru pa pozneje izvedel zasebno ljudsko štetje, da bi dokazal nezanesljivost uradnega, vendar so gradivo, po razpustitvi društva 1911, zaplenili). Zaradi različnih zadolžitev (odbornik Narodnega sveta za Slovenijo in Istro, predsednik Narodnega sveta v Celovcu, po imenovanju vlade v Ljubljani komisar za Koroško, nato poslan v Narodno Veče SHS itn.) je živel večinoma v Beogradu, se v času plebiscita vrnil na Koroško, po plebiscitu pa kot zadnji odšel. Smodej je bil od 1908 do 1919 urednik *Mira*, glasila SLS na Koroškem. (več glej: Silvo Kranjec, Smodej Franc, V: Alfonz Gspan (ur.), *Slovenski biografski leksikon. Tretja knjiga*. Ljubljana 1960–71, 383–384.

⁵ Georg Graber, *Sagen und Märchen aus Kärnten*. Graz, 1935, 348–350 (poglavje *Weltende*).

more držati, kajti »povsem nemogoče je, da bi tedaj mogel kdo zapisati iz ust domačina ‚Kaiser von Österreich‘, kakor stoji v nemškem tekstu; pri Rutarjanih je bil ta vladar tedaj še krepko ‚naš cesar‘. Šele po prvi svetovni vojni ni bil več ‚naš‘ in tedaj je moral nemški zapis nastati.«⁶

Verjetno je Šašel nameraval odkriti, kdo naj bi bil ta Jos. Mairitsch. V rokopisu *Kako so nastali zapiski za »Narodno blago iz Roža«* je na 6. strani namreč zapisal: »O zapisovalcu, Jos. Mairitschu sem mogel zbrati sledeče osebne podatke:...«, nato si je prihranil pol strani prostora, ki pa je ostala prazna.⁷

Sprva je Šašel pisal v knjižni slovenščini in imel pri tem precej težav pri podajanju posamičnih *rutarskih* narečnih izrazov in fraz. Ko pa je postal pozoren še na ritmiko materinega monotonega pripovedovanja, se je odločil za natančno podajanje besedila, povzetega »naravnost iz ust« pripovedovalca. K temu sta ga je še posebej spodbudila raznarodovalni proces in vindišarska propaganda, zato je želel jezikoslovcem v presojo ponuditi vsakdanji govor Rožanov. Šege in navade, predvsem ženitovanjske, so torej, po njegovih besedah, bile zapisane samo v narečju. Kako, kdaj in v kakšni obliki je do prvih Šašlovih zapiskov narodopisnega gradiva prišel *France Kotnik*, ni podatkov. Kotnik je namreč že v prvem semestru svojega slavističnega študija pri *Matiji Murku*, pri katerem se je »mogel posebno uveljaviti s svojim zanimanjem za ljudsko literarno tvornost in življenje«,⁸ v seminarski nalogi obravnaval koroške ljudske šege, zlasti ženitovanjske. S Šašlom sta se gotovo srečevala na gimnaziji, da pa je Kotnik že tedaj poznal oz. imel v rokah tudi Šašlovo gradivo in z njim dopolnil svoje zapiske, je skoraj neverjetno. Med osebami, s katerimi se je v Celovcu družil in prijateljeval in jih tu in tam omenja v spominih, ni Franceta Kotnika, nasprotno pa skoraj dve desetletji pozneje v enem od pisem Franu Ramovšu zapiše, da ga je poleg Podboja k zbiranju gradiva nagovarjal tudi Kotnik. Ali morda Kotnik tedaj ni zahajal v celovški hotel Trabesinger? Dejstvo je, da se je Kotnik že 1906, torej še preden je postal profesor na celovski gimnaziji, uvrstil med sodelavce mariborskega *Časopisa za zgodovino in narodopisje*. V razdelku *Mala izvestja* je objavljial *Koroške narodopisne črtice*⁹ in med njimi že leta 1912 tudi *Ženitovanjske navade v Slovenjem* *Plajpergu* s pripombo *Po zapiskih*

⁶ Josip Šašel, *Kako so nastali zapisi za »Narodno blago iz Roža«*. *Slovenski etnograf* 12/1959, 213.

⁷ Josip Šašel, *Kako so nastali zapiski za »Narodno blago iz Roža«* (rokopis, str. 6). Arhiv Inštituta za slovensko narodopisje Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

⁸ Vilko Novak, *Delo Franceta Kotnika (1882–1955)*. V: isti, *Raziskovalci slovenskega življenja*. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1986, 260–280, (citat, str. 263).

⁹ France Kotnik, *Koroške narodopisne črtice*. (I. „Gnojvoza“ ali „gnojavoža“; II. „Steljeraja“). *Časopis za zgodovino in narodopisje* (ČZN) 5/1908, 103–107. (*Mala izvestja*).

*plajperškega rojaka dr. J. Wieserja sestavil F. Kotnik.*¹⁰ Tekoče, vendar kratko, le v glavnih potezah in v knjižni slovenščini, je opisal svatbo – od izbiranja neveste, ogledov, določanja nevestine dote, pisanja ženitovanjskega pisma, do naročanja oklicev, izbire ženitovanjskih oseb, vabljenja na gostijo, vožnje bale itn., torej skoraj o vseh glavnih prvinah, ki so splošno poznane v poteku slovenskega ženitovanja, vendar o vsaki samo stavek ali dva.¹¹ Določene narečne besede so že tu navedene v narekovaju, kljub temu pa ta Kotnikov opis za strokovnjaka ali ljubitelja ostaja le gradivo, splošna informacija, ki pa je izjemno pomembno izhodišče in spodbuda za nadaljnje raziskovanje. Šašel je pozneje svoje zapise v narečni obliki sproti ne le dopolnjeval, ampak tudi popravljal, kot je sam zapisal, *nekatero netočnosti, na katere je bil opozorjen*. O tem priča leta 1936 v *Arhivu za zgodovino in narodopisje* objavljena t. i. Šašel-Ramovševa razprava *Narodno blago iz Roža*.¹²

Kaj pa se je dogajalo v dolgih dveh desetletjih, torej do leta 1932, ko je za gradivo izvedel in ga naposled leta 1936 izdal Fran Ramovš, nam razjasni, obenem pa sproži veliko vprašanj, novembra leta 2006 po naključju med rokopisno zapuščino Frana Ramovša¹³ najdeno dolgo pismo (brez ovojnice z naslovnikom); pismu je priložen na osmih straneh podaljšanega A-4 formata dolg opis ženitovanjskih šeg iz Slovenjega Plajberka, sledita Dodatek *Nekaj o prislovih* in še tri strani razlage narečnih besed. Pismo, naslovljeno z *Velespoštovani gospod profesor*, prav gotovo ni bilo namenjeno prof. Ramovšu; mislim, da je po pomoti zašlo med njegovo zapuščino; napisano je bilo namreč že 28. maja 1918. leta, torej 14 let pred prvim Ramovševim pismom Šašlu, podpisano pa še z *Dr. Wieser*. Samo domnevam lahko, da je bilo naslovljeno na prof. **Rajka Nahtigala**, ki je v Časopisu za zgodovino in narodopisje 12/1915 (ur. Anton Kaspret), v razdelku *Narodopisni spisi*, objavil razpravo **Freisingensia**,¹⁴ ki je Šašla spodbudila, da se je odločil prispevati svoje védenje o narečju domačega kraja. In prav na to razpravo se je v uvodu omenjenega pisma skliceval Šašel:

¹⁰ Josip Wieser je po prvi svetovni vojni (14. oktobra 1918) prevzel domače hišno ime Šašel in poslej ga poznamo pod tem priimkom.

¹¹ France Kotnik, *Koroške narodopisne črtice. Ženitovanjske navade v Slovenjem Plajpergu (Po zapiskih plajperškega rojaka J. Wieserja, sestavil Fr. Kotnik)*. V: Časopis za zgodovino in narodopisje 9/1912, 128–133. (Mala izvestja).

¹² J. Šašel – F. Ramovš, *Narodno blago iz Roža. Zbral dr. Josip Šašel. Priredil F. Ramovš*. V: Arhiv za zgodovino in narodopisje, knjiga II., Maribor, Zgodovinsko društvo, 1936–1937, 121 str. (Izdano kot priloga k Časopisu za zgodovino in narodopisje).

¹³ *Zapuščina Frana Ramovša*, Biblioteka Slovenske akademije znanosti in umetnosti, št. R 46/III-180:1.

¹⁴ Dr. Rajko Nahtigal (Nachtigall), *Freisingensia. Doneski k razlagi jezika brižinskih spomenikov*. V: Časopis za zgodovino in narodopisje 12/1915. (I. del str. 1–12; II. del str. 77–122; Dodatek str. 155–156).

»Na letošnjih vojaških počitnicah sem čital razpravo Freisingensia v Časopisu XII. l. in odločil sem se, vzpodbujen po pozivu v tej razpravi in da si preženem v gorski samoti dolgčas, po svoji možnosti doprinesiti kaj k razjasnitvi naše dialektologije. Ker manjka meni juristu za kako znanstveno razpravo primerne predizobrazbe, mi je prišla misel, podati kak krajši spis fonetično verno v našem narečju. Vzel sem pri tem za podlago naše ženitovanjske navade, o katerih sem dal podatke že prof. dr. Kotniku za Časopis 1912. Šele pri izvedbi sem zadel na večje težkoče, kakor sem mislil in po končanem spisu sem prepričan, da bi boljše bilo, izbrati za predmet kako poljudno povest, v kateri bi boljše prišel do veljave duh narodnega izražanja, kakor v suhoparni razpravi. Zato pa sem to nekoliko raztegnil, popravil tudi nekatere netočnosti prejšnjih zapiskov, na katere sem bil opozorjen sedaj in jo pošiljam Vam v privatno informacijo s sledečimi pripombami...«.

V nadaljevanju, ki ga bodo lahko strokovno ovrednotili dialektologi,¹⁵ najprej poudarja, da se v Slovenjem Plajberku »govori neko razrečje rožanskega dialekt«, da se »mi dobro zavedamo, da govorimo drugače, kakor <Dravci>, <Gorjanci> in <Poljanci> (celovška okolica), vendar ne tako različno, kakor Podjunci ali Ziljani«, da se njih govor naslanja najbolj na govor Svačánov (Sveče pri Bistrici v Rožu), ki govorijo tudi že »čist î in û, drugače pa imajo zlasti v končnicah polnejše oblike«, da se ime »Rož« ... »po tukajšnjem pojmovanju izteguje samo na Zv. Rož, adj. »rožanski« je nepoznan, »rožeški« pa se izteguje le na kraj Rožek. Pri Dravi in na Gorah imenujejo naše kraje Rute, nas pa Rutarjane in nas radi zasmehujejo zaradi čistega izgovora î in û (líp, na pûľb)«.

Kako npr. Rutarjane skušajo oponašati »zunanji«, pa Šašel nakaže z zbadljivo oz. šaljivo pesmico – pravi ji *ρῆςτμ* za *χῆςττῆς*:

Rûtarjan, za pûtam (plot) rojân; na pûzṇdḇ (pozid, črno ognjišče) ^křšan, je hújšḇ ^kšřšan ..., na katero seveda Rutarjani odgovarjajo, ko npr. fante iz sosednjih vasi, v tem primeru iz Borovelj, odganjajo od domačih deklet:

Borónččḇ món alpa pójdáte v ròn, da^kléte so naše pa mí mamó pròv (món se namreč govori pri Dravi, na Rutah pa pravijo k dûmḇ).

Poudarja, da imajo »Salani«, tj. prebivalci sosednje občine Sele, posebno narečje, o katerem pa dvomi, da bi spadalo k rožanskemu, saj naj bi imeli naglas dosti drugačen, bolj podoben pisni slovenščini, zato tudi »drugačno barvanje naglašanih in nenaglašanih vokalov; potem imajo še več diftongov, kot sp. rožanščina, posebno značilno pri naglašnem é (sliši se nekako ea) in ker izgovarjajo vsak oster naglas z močnim povdarkom, označujemo njihovo govorjenje ‚revkanje‘«.

¹⁵ Z objavo odlomkov iz tega pisma ne nameravam posegati na področje dialektološke stroke; objavljam ga le zato, ker sem ga našla šele v času, ko je že potekel rok za oddajo prispevkov in so tudi kolegi dialektologi svoje članke že verjetno zaključili in ne nazadnje tudi zato, ker bo bralcu lahko pomagalo pri lažjem branju in razumevanju opisa svatbenih šeg v Slovenjem Plajberku. Obdržala sem vse tiste posebne znake, ki si jih je ustvaril Šašel sam.

Kakor je bila in je še danes povsod navada, da so se prebivalci posamičnih vasi ali pokrajin drug iz drugega norčevali, se drug drugemu posmehovali zaradi določenih navad pa tudi zaradi drugačnega načina govora, tako so tudi Rutarjani dražili Selane z oponašanjem njihovega narečja, izbrali pa so si šalo na račun Mete, ki je bila tik pred porodom:

Lih na lòp ndh̃b̃ je bòv^k je nášb̃ Meat̃ ta^k p̃b̃ñúv da je vt̃é^{ak}va^k ana búča; smo rájt̃h̃l da je ud káče, je pa lè an p̃úb b̃iv s táya.

Potem Šasel geografsko in gospodarsko-politično omeji občino in faro Sl. Plajberka, ki »se razteza od Ljubeljske ceste (Brodi) do Medvedjega Dola, je na jug zaprta po visokih Karavankah (Zelenica, Vrtača, Stol), na sever proti Dravski dolini pa po Žingarci. Gospodarsko in politično je odkazana na Borovlje in Celovec, na jug so stiki malenkostni.« Občina, ki je zajemala daleč naokrog raztresene samotne kmetije, tedaj ni imela niti 1000 prebivalcev, vsi so bili Slovenci, prav tako so bila slovenska vsa domača hišna imena, gospodarsko pa so bili odvisni od graščine Humberk (= Hollenburg), zaradi česar so se nekateri, med njimi tudi taki, ki niti nemško niso znali, izdajali za Nemce (Šasel zapiše »nemškutarje«). Središče kraja je bilo »pr c̃h̃rkl̃b̃« (= pri cerkvi), kjer se je reklo »Rezija«¹⁶; tam se je menda obdržala »najčistejša plajperska govorica, pri kateri se vsak naglašen vokal prav pojoče izgovori«. Kot primer zapiše zbadljivko, ki jo poznajo tudi drugod na Slovenskem; nanašala naj bi se na Rezijane, potujoče rokodelce, ki so tam, kjer so brusili nože, škarje itd., popravljali dežnike ali vezali piskre, za sabo pustili smeti. Zbadljivko pa bi danes kdo lahko razumel tudi kot kritiko deklet, ki smeti niso pometle.

*Ht̃ùr óče v Rézjo vés j̃h̃t̃b̃,
mor̃è matvò s̃b̃bó ñh̃st̃b̃,
da sm̃h̃t̃je spr̃ú̃t̃ pumadè,
da s̃è med ñúje^k na zapladè.¹⁷*

¹⁶ Šasel je na Koroškem zapisoval tudi krajevna in ledinska imena. V zvezku *Sodni okraj Borovlje, Celovec* najdemo na str. 2 pod *Slovenji Plajberk* med imeni posameznih delov tega območja (Brodi, Podan, Pəstotà oz. Pustotà, Húrnjə Qónç, Strúharji) tudi imena za središče: Mésto, Rášqoba (Raškoba), Rézija in pri Cerkli. Pravi, da so ime *Rezija* pomnili najstarejši ljudje. Samo domnevamo lahko, da so se na prostoru pred cerkvijo občasno ustavljali Rezijani, potujoči rokodelci (brusači, piskrovezi, dežnikarji) in je v domačem govoru središče kraja dobilo ime *Rezija*, ki pa se je pozneje pozabilo.

¹⁷ Pesem najdemo v Štrekljevi zbirki *Slovenske narodne pesmi*, Ljubljana 1908/1923, zvezek IV, del VI. (*Šaljive in zbadljive*) pod št. 8553 (iz predvòrske fare, zapisal *Matija Valjavec*, obj. v *Kresu* IV. 284) in pod št. 8554 (iz gorjanske okolice pri Bledu, zapisal *Ivan Kunšič*). Še neobjavljeni so Kramarjevi zapisi iz Kroke (1910), Bohinjske Bistrice (1911) in Ljubnega na Gor. (1913) in zapisi Tončke Maroltove leta 1952 v Bovcu in Vrsnem. Gradivo hrani Glasbenonarodopisni inštitut ZRC SAZU.

Zadnji dve strani pisma, kjer je Šašel ponovno poudaril, da v »priloženem spisu ni iskal fines, pač pa se je trudil podati verno ljudsko govorico v njenih značilnostih, v kolikor naj bi bil za to kot nefilolog sposoben«, pa je namenil zelo natančni razlagi izgovorjave posamičnih soglasnikov in samoglasnikov:

Soglasnik *r* izgovarjajo pri nas guturalno, vendar dosti bolj razločno, kakor v nemškem dialektu. Sogl. *g* ne poznamo, rabimo zanj *h* kakor Čehi in sem ga za razliko od slov. *h* označil z *γ*. Posebno težavo pa dela *k*, označil sem ga z višje stoječim ^k. Čeprav je to samo nekakšen rudiment od *k* in ga tujec skoraj ne sliši, ima ljudstvo zanj vendar tanek posluh in ga izgovarja popolnoma neprisiljeno. Težko mi je, tolmačiti ta izgovor; jaz bi rekel, da je podoben enemu posameznemu sunku sape iz grla in prav narahlem pokašljevanju. Tako nekako se izgovarja posamezni ^k ali v zvezi s konsonanti, pred samoglasniki pa se iztisne tak sunek sape obenem z zvokom dotičnega vokala. Ljudstvo se dobro zaveda, da ta konsonant odgovarja pismenemu *k*.

Pri označbi vokalov sem se trudil držati Breznikove slovnice, vendar moram priznati, da nimam dosti dober posluh za vsako nianso, zato sem je zapisoval kolikor mogoče enostavno. Pomagal sem si pred vsem z dolgim (˘) in kratkim (˙) poudarkom. Pri besedah, ki imajo razven naglasa še kak dolg zlog, sem to posebej označil (˘). Dolžinski znak ˆ sem rabil samo pri â (za skrčenko aȳa) in î, û tam, kjer Sp. Rožani te vokale dvoglasno raztegnejo. Posebej sem skušal označiti še ozki ȳ (pȳt). – Vendar se sam ne zanašam, da bi bil v tem povsem točen.

Tudi pri samoglasniku *e* sem razločeval le dve vrsti: *e* in *η*. Zadnji znak piše Scheinigg (Kor. Nar. pemi 1888) z ö. Ta pisava mi je že od nekdaj bodla v oči, ker imam čut, da ne odgovarja dotičnemu glasu. Ta glas – **če je poudarjen** – je sicer sličen nemškemu ö; po mojem mnenju pa zvok temu ne odgovarja popolnoma, ustnice se pri izgovarjanju nikakor ne zaokrožijo, ampak so odprte kakor pri *e*, po mojem čutu se tudi ne dvigne zadnji del jezika, ampak sprednji. Ta naš *t. zv. ö* je vsekakor v zvočni bližini *i*-ja in prehaja tudi, kadar je **nenaglašen**, skoraj popolnoma v *zamolkel i*. Izbral sem si za označbo tega samoglasnika *η* in pridržal ta znak tudi, kadar se v **nenaglašenih** zlogih **čisto kratko izgovori**. V teh slučajih prehaja glas skoraj že v *i*, nekateri tudi bolj na *i* izgovarjajo in sem to označil z *η*. Vsekakor pa je ta *η* tako izrazito pobarvan, da se tudi pri slabem posluhu dobro sliši in zato upam, da se pri zapisavanju nisem motil.

V Scheiniggovih nar. pesm. sem našel nekatere slučaje ö, kateri bi bili pri nas nemogoči, tako n.pr. št. 200 vöterc, nösov, 218 bom pöva, möva (teh mnogo), 233 boš pojödva, 350 mösto, 742 löto, 748 töpov, 775 vesöva, 854 bandöra, 912 vesöv, zapöv, 920 bolöva, 1014 povödov; popelö v št. 930 pa je vsekakor tiskovna pomota za »popöle«.

Govori se pri nas n. pr. létʰ (leto), pu lýtʰ, na stáre líte; smréʰa, na smríčʰ, výtʰ smrť; uráh (oreh), urýtʰ (nom. pl.), pracé vríh (bolj redko pracé vríhov); prýtʰ, bom péva; nýtʰ, bom nésu.

Vsi vokali, ktere nisem označil za dolge, ali s poudarkom, se izgovarjajo **čisto kratko** in dobro slišno. Samo nepoudarjeni o in e delata sitnosti, ker govori dostikrat ena in ista oseba: *pred, prad, prŋd in med, mad, mŋd*; kratki o pa se izgovarja dostikrat tako nerazločno, da sem v zadregi zapisati o ali u: *puγostitŋ in puγustitŋ, zyovŋrŋn pa zyuvŋrŋn*. Trudil sem se, označiti najnavadnejšo govorico (tako zlasti predlogi *ud, du, pu*).

Naglas je pri posameznih besedah stalen, le malokdaj menjava tako, npr. *pálca, s pálcu in palcà, s palcò*. Prav kratek je naglas ``: *morè*.

Pogosti polglasnik sem brez natančnejšega razločevanja označil z ʔ. Tudi ta je pri razločnem govoru vedno zlogotvoren; pri naglejšem govoru pa je dostikrat maloslišen ali pa se pogoltne popolnoma.

Trudil sem se zadeti priprosto govorico, vendar ne morem zatajiti, da sem se tudi temu že nekoliko odvadil. Izogibal sem se samo najnovejših nemčizmov, ki se sedaj rapidno širijo s prometom in šolo.

Na koncu sem zabeležil kopico besed, ne samo takih, ki spadajo k spisu, ampak kakor sem jih slučajno slišal. Le besedo *nasmàčana* sem vjever že pred leti in jo podajem tu z nefilološko domnevko, če ni nastala morda po ljudski etimologiji iz korena *smag*.¹⁸

Šašel je pismo sklenil s prošnjo, naj gospod profesor blagovoli »sprejeti te ... počitniške beležke z znanstveno previdnostjo«, saj se je po svoje trudil, da bi predstavil »najmanjši odlomek rožanščine« in bi mu bilo v zadoščenje, »če bi ta donesek pripomogel kaj pri Vaših raziskovanjih«. Če pa bi gospod profesor želel še kakšna nadaljnja pojasnila, pa mu lahko piše na naslov celovškega sodišča.

Pismu sledi obsežen opis ženitovanjskih šeg z naslovom: »*ᵏᵃᵏᵁ se v Sovŋnjam Plájparzᵔ žŋnijŋ*«. In ker je to edini doslej najdeni Šašlov opis šeg, za katerega lahko rečemo, da vanj ni posegala tuja roka, da je ostal tak, kakor ga je zapisal, pri čemer si je sam določil oz. prilagodil tudi znake za izgovorjavo posameznih glasov, ga objavljam v celoti; dodaten razlog pa je, da omogoča primerjavo vseh treh Šašlovih opisov svatbenih šeg (poleg omenjenega, neobjavljenega opisa še Kotnikovo objavo/1912 in Šašel-Ramovševo/1936).

ᵏᵃᵏᵁ se v Sovŋnjam Plájparzᵔ žŋnijŋ

V staràh cájtah so starŋjᵔ zbírŋᵔ navéste pa žŋnjŋᵔ za svoje utročè. ᵏ so tí prrástŋᵔ, je šovŋ vŋčà s sínám v šíšo navéste na vylàd. Pr tŋj prvŋžnostŋ al pà poznŋj so duvŋčŋᵔ, ᵏdaj se bójᵔ za líᵏof zlíhŋᵔ pa ᵏulíᵏᵔ navésta díva dubí.

¹⁸ V priloženem besednjaku razlaga, da je *nasmàčana žana* ženska s spolno boleznijo; primerjava naj bi torej bila analogna z nepometeno, oz. nasmeteno vežo: *vŋjžà je nasmàčana* = veža ni pometena.

Vъsnъ рѹбъ вѣхтѣѣ, кдѣѣ прѣде жѣнѣн на лѣкоf; унѣ дубѣѣѣ пр томѣ рѣтѣ n жѣстѣ. Al pa zamъdѣѣѣ je tѣ za njѣ sramotѣ, zatѣ^k sѣ račѣ, da jѣm je жѣнѣн navѣsto v^kradu. Жѣнѣн pa глѣда, da нагѣдѣ лѣ^kof s^krѣvѣѣ, da^kna звѣѣѣ.

Za lѣkof глѣхтѣѣ navѣdnѣ v nočѣ ud рѣt^ka na sѣbѣto. Pr томѣ ma жѣнѣн anѣ puraj-tanѣ pa зѣovornѣ пѣvra za moжѣ, da na нѣaгѣovo strѣn mѣrѣнѣѣ, navѣsta pa tudѣ svoѣѣ. Tu глѣхтѣѣнѣ завлѣчѣѣѣ чѣrѣz punѣѣ. ^k so se прutѣ жѣtrѣ dumѣrнѣнѣлѣ, ^kaj dѣ pa ^kulѣ^k dubѣ navѣsta, račѣ muжѣ жѣнѣнѣ pa navѣstѣ »pudѣjta sѣ ročѣ«. ^k se tѣ zѣudѣ, se morѣ mѣrѣнѣ прatѣгѣatѣ. Potlѣ vlѣjѣнѣ muжѣ na ročѣ жѣнѣnѣ pa navѣste vѣnѣ, ta^k da se slѣѣѣ ^karѣnѣje na mѣzo. Tѣ je za рѣbe tovnѣ, ^kpuѣѣѣнѣѣ na дѣrah pa na vѣ^knah, znamѣnѣje, da smѣѣѣ v ѣѣšo tantѣ; tѣdѣнѣ зачнѣ жѣc^katѣ pa рѣtѣ, polѣ se pa tantrѣ пуѣoѣstѣѣѣ.

^k je anѣtѣ lѣkof uprѣavlѣn, гѣrѣ жѣнѣн z navѣsto v fѣrovѣѣ u^klѣce notѣ dѣjѣt.

Жѣнѣн sѣ пуѣѣse potlѣ vѣdovca; s tѣm se zmѣrѣнѣjѣtѣ pr navѣstѣ ^kuѣgѣ bѣѣѣ vsѣ пuvѣbѣѣѣ na жѣoсѣнѣ. Vѣdovѣc hѣdѣѣ potlѣ na vsѣ ^krajѣ vѣbѣt жѣvѣhto, ^kotrѣ pa sosѣde. On ma v^klѣ ^kvobѣ^ka рѣѣѣѣѣ, zѣdѣѣ pa рѣntlnѣ dovтѣ; pa tudѣ na рѣlcѣ ma рѣѣѣѣ s рѣntlnѣmѣѣ. Čѣrѣ прѣde bѣѣ srѣčѣa чѣvнѣ^ka, ^kтѣrѣ je namѣnѣnѣn пuvѣbѣtѣѣ, vzѣme ^kvobѣ^k dovѣ, пuzdrѣvѣ »Bѣh te рѣrmѣ« pa дрѣжѣ nѣa ro^kѣ^k рѣrѣvѣ: Spoѣѣtѣнѣ жѣнѣн pa navѣsta te nѣasta пuzdrѣvѣtѣ pa пuvѣdat ^ktomѣ svѣtomѣ zѣ^konѣ прstѣrѣѣtѣ. ^k boѣ tѣ ^kнѣн пѣucov pa na нѣjѣѣ ^kna пuzѣbѣѣ, al ^kѣrѣ tѣ pa нѣj sѣm Bѣh vѣcнѣ пuvѣѣne. Пuvѣblѣn sѣѣ v svѣtѣ ^kosѣvcѣѣ пр Roжѣnѣѣ ub osmѣh zѣjѣtrѣнѣ, рѣra^ka bѣ v domѣчѣнѣ fѣrнѣн чѣrѣ^kѣѣ ub povѣdnѣjstѣh, vѣhнѣlѣѣѣ pa se bѣomo пр Bѣrtѣ.

Пuvѣdѣнѣ se zahvѣѣѣ, natѣ рѣrѣvѣ vѣdovѣc: hvѣle sѣѣ vrѣdѣn. Polѣ jomѣѣ ѣнѣka ^kнѣн pa пuvѣ, al bѣѣ прѣdѣn sѣm bѣѣ bѣѣ koѣѣ pusvѣn.

Жѣнѣн sѣ пуѣѣse ѣѣ cѣvmarѣѣ, to je тѣ pravѣ cѣvmarѣѣ pa fѣnrѣha, navѣsta pa tatѣ, al je vmaѣѣčѣ ^ka^ko sastrѣ. Cѣvmar, fѣnrѣh pa tatѣ mѣrѣнѣѣ bѣtѣ mѣvѣdѣ, лѣfѣcнѣѣ n vesѣlѣ lѣdѣ. Pr жѣoсѣнѣѣ ^kna smѣ mѣнѣ^katѣ гѣѣcuv, tѣ morѣ жѣнѣн us^kѣbнѣtѣ.

^k so пр notѣrѣѣѣ nѣѣѣ zaѣrѣbatѣ dѣv, pa ^k so u^klѣcѣѣ пр ^krajѣѣ, гѣrѣѣѣ v ndѣlo pu тѣ ѣlѣ-nѣjam u^klѣcѣѣ navѣstѣnѣ s^krѣnѣje vozѣtѣ; ѣnѣvѣda samѣѣ tѣdѣнѣ, al se navѣsta ^k жѣнѣнѣѣ прrѣѣle.

Cѣvmar pa fѣnrѣh se прrѣѣlѣta z lajnѣvcѣm pa z vuѣstnѣmѣ рѣbнѣmѣ na dѣum navѣste. Tѣ dѣ vsѣm рѣѣѣѣcѣ n tudѣѣ ^konѣjѣm прpнѣ na ^komat нѣ^kнѣ rѣѣѣ. Domѣcѣѣ so прrѣѣѣ ѣѣ vsѣ прrѣrѣvѣѣѣѣ, kar navѣsta sѣbѣѣ vzѣme. Pusѣbнѣѣ lѣpa morѣ bѣtѣ anѣ vнѣl^ka s^krѣnѣja, v ^ktѣgro sprѣvѣнѣѣѣ samѣ taѣčѣѣ rѣčѣ. Рѣrѣvѣнѣѣ, bѣl taѣ^kѣ ^kje ta s^krѣnѣja, bѣl je navѣsta boѣgѣta. ^k so se рѣbнѣѣ nѣjнѣdѣѣ pa rzvѣhнѣlѣѣѣ, гѣrѣѣѣ vozѣѣ bѣsat. Tѣ vнѣlko s^krѣnѣjo mѣrѣнѣѣѣ nѣjпрrѣѣѣ sprѣvѣtѣѣ na vѣz, прrѣѣѣ drѣjѣh rѣčѣѣ ^kna smѣѣѣѣ na^kvѣdatѣ.

To pa ^kna гѣrѣ ta^k z lѣpѣ: na tѣ s^krѣnѣjo se je mнѣd tѣm bѣba vsѣdѣva. Ta je ^ka^ka starѣjѣѣѣ, зѣovornѣ n ^korѣjѣznѣa жѣnѣѣ, se naѣѣmѣѣ прѣvѣн чѣdнѣѣ: ublѣčѣe rzѣfѣgѣno jѣpo, se пу^krѣje z starѣm moѣčѣmѣ ^kvobѣ^kam, v ro^kѣh pa дрѣжѣ рѣjѣcнѣѣ vѣle bѣѣ palčѣco. Cѣvmar jo bѣra, pu ^ktѣrѣнѣ pravѣѣѣѣ tѣmѣ ѣnѣdѣ. Жѣnѣѣ pa рѣrѣvѣѣ, da ma pravѣѣѣ n dovѣnѣstѣ rѣčѣѣ varѣvѣtѣ, da bѣ ^kna bѣѣ ^kнѣн u^kradѣnѣѣ.

Cѣvmar račѣ: Bѣѣѣ! Mi mѣmo ud casѣrѣja pravѣѣѣ, donѣѣnѣѣѣ dѣn vsѣѣ vzѣtѣѣ, ^kar je пр ѣѣѣѣ.

Bába: Al máte ud casárja pravíco, jo pa ud očéta ^knímate. Mъnè je gospodár pu-stávov, da rĕcí váhtam.

Cávmar: Donъs gospodárjavă pravíca γòrъ γéra. Bízъ donъ al pà bómo šè tabè udrihlâ.

Pûbъ s^kúšĕjъ v tàm s^krínjo vzъgnětъ z bába vréd, da bъ jo dòn spravĭlъ. Oná jъh udýanja s palcò pa vrĭje: Cásarjъ γré ^kar je casárjavă; v casárjavâm jménъ ^kna smĭte ^krastъ bĭl z sívo jĕmátъ.

Cávmar: Dòrъ, pa udkúpmo. S čĭm te správmo donъ.

Bába: Dájte casárjavo pudúbo, al v njagóvam jménъ prídáte.

Pûbъ natò začnò ėlíhatъ; cávmar pa bába se s^kúšata v flávznah pr márníjъ. Bábъ punújĕjъ an míĕĕn dnár, ^ktĭrъ pa nčĭme casárjavè pudúbe. Ud^kъpnína se duvòčъ pu navéstъnâm boýástvъ, ^ktĭre bába pusébnъ hválъ pa jъh zasmĕhúje zadĕlĭ vuhrnĭje. Da bъ vrátĭlъ boýástvъ navéste, t^kĕjъ pûbъ ud vsâh stranĭ na vĭl^ko s^krínjo pa s^kúšĕjъ pr tàm bábnô jáĕ^ko z žĭĕblъ na s^krínjo prbíť. Tá se bránъ s pálco pa z jazĭ^kam. Al je pròv žyovonâ, dubĭ du pét rájnъš; pûbъ zvlĭčĕjъ prbíte žrablè pa pĕstĭjъ navádĕnъ anâ šè notrè, da sъ bába jáĕ^ko stĕga; ^k dòn s^kóčъ pa pránъ: Sĕdĭĭ pa lè pojťè sréčĕnъ.

To s^krínjo navóžĭjъ najlĭpšomъ pa nájbol u^krĭncanomъ ^konĭjъ na vûz.

^ka^kr šĭtrъ je tĭ vĭl^ka s^krínja ud^kĕplana, zĕrábĕjъ fúrmanъ vsè navéstъnĕ^kĕrĭcí pa jъh znósĕjъ na vozé. Zránъĕn pa smĭjъ tudъ s^krívšъ jamátъ vsè pr šĭšъ, ^kar jĕm pud ròčĕ prĭde, pa samú takъ, da jъh htè ud domácah ^kna vídъ. Navésta šĕ s^krívšъ ^komъ punĭ, čĭj bъ se dáva ^ka^kšĕnâ bûlĕ rĭč udmъ^knĭť. Pusébnъ ėlédĕĭjъ, da vzémĕĭjъ ^kúre, nájrâjšъ pa pĕtĭlĭna. Tudъ žĕvĭno so na tĕ fúrĕm že udĕnâlъ. ^k je fantóra nabásana, jo navésta pu^kropĭ z žĭĕnanò vodò, cávmar pa fĕnrĭh se vsédata na tĭ vĭl^ko s^krínjo, pa z júc^kĕĭĭjam pa rĕĭĭjam zvožvájĭ vozĭ naprĕĭj.

Potlè jъh čá^ka šĕ drúga mûta. ^kdĭ se navésta bĭl žĭĕĕn v drújъ ^krâj vdája bĭl pa žĭĕĕ, vsólĕ zapĕĭĭĭjъ domáčъ pûbъ navéstъ, žĭĕĕnъ pa dĕčĕle. Za tò sъ puĭšĕĭjъ tá^k krâj, da se fúrmanъ ^kna mòĕĭĭjъ zuĕnĭť, al je vĕmâgòč ^ka^kò gónjo. Čĭĭz pòť drĕĭjĭ pudvĕžĕncô bĭl ^kòĕn al pà zaprò ^ka^kò léso, prĭmĕĭjъ tĭ prvâ ^konĭjâ za vûzdo, da ĕa vstávĕĭjъ. Cávmar jъh bára, s^kòd máĭj pravíco zapĭratъ pòť. Unĭ račò: Vĭ puĕĭlĭte nášĕ bvaĕú, ĕa vòčĕte udrihlâtъ z náše (držáve) vsĭ, mí pa vòčĕmo za tó udš^kodnĭno.

Cávmar: ^kaj tĭrĭjate, da nam pòť udprâte.

Zapĕĭĭĭjovcъ punĭjъ, ^kulĭ^k vòčĕĭjъ, cávmar pa pránъ: Al máte pravíco pòť zapĭratъ, mòĕrte tudъ náše ráte ĕrátatъ.

Cávmar pa fĕnrĭh dásta zapĕĭĭĭjovcâm vsâ^k pu an rát. Al ĕrátĕĭjъ, máĭj pravíco puĕĕratъ anò procénto ud navéstъnâ dĭva, an lítr pijáče pa šártĭl puĕĕče; al pa ^kna vrátĕĭjъ, mòĕĭĭjъ tudъ z svojĕ stranĭ dátъ ráte, natò spét dubĭĭj drúje. To se mòĕre punuvĭť tribártъ.

Nĕ^kĕ rátov: ^káj je v Cĕlónovъ pu srĭdъ? (Čĕtrtĭ^k.)

Sĭn se ^kúmĕĭ rodĭ, vočâ se žĕ pu strĕšĕ valĭ? (Voĕĭĭĭ pa dĕĕm).

^kdáj se móre v ršatъ vodà nusítъ? (^k je zmázva).

^káj je nájbol jíbrčnъ v cъr^klъ? (Stréha na ^káncъlnъ).

Šùm šmí, ým ýrmí, bîva bába s^kûz lhtí, ^kaj je tó? (Mlín).

Za^káj mlínar bív ^kvobъ^k nósъ? (Da se pu^kríva).

^ktúra ^kramníja je tη būlъ pr xóscηtъ? (Sû)

Šè n^kól ^kni bú, pa n^kól ^kna bó, pa vъndъ je? (Donéšnjъ dén).

Je ^kfšan pa ^kni ^kristján, zvъ jmhnítъn je njâ stán, ni ^krádu pa ní murív, vъndъ je vbήšan bív? (Zvûn).

^káj ma Gumpříšъ γρῶf v ^koráčъ? (Incъlna pa Qdъlna) – [Igra z besedo »korača«, ki pomeni razkoračene noge, pa tudi krajevno ime, kjer sta neposredna podložnika gradu, namreč kmeta p. d. Incel in Odel.]

Potlè pήljъ naprήj, júc^kηjъ n poјó, lájnovъc pa lájna. Na žήpnnavâm domъ zbáshjъ s^krínje. Tàm jъh puvábъjъ v šíšo pa jъm ^kηj narížhjъ.

Ud tàm γrήjъ cávmar, fénrih, γῶc pa drújъ pûbъ tatъ ofrihte nadhъvat. Prad tatъnô šíšo zaγῶdъjъ pa zapoјó, tá jъh prjáznp spréjme, puvábъ v šíšo pa puγostí. Tam se vηshljъjъ, rájhjъ pa poјó.

An dén prad póra^ko póšle navésta žήpnъ z ro^kῶ všívan čí^kl, žídano xádrco, patnóštr pa an míhъn ^krínc z rῶž, ^ktηrâ sъ prpnè žήpnъ na právo strán na ^kvobъ^k.

Žήpnъ pa róšle navéstъ vínъ pa puγáčo za vηčérjo, polè rdéčo xádrco, črívle pa njηj nъ njé lhḡčnâm sastrâm. Žanà, ^ktηra te rήcí pranáša, je dorъ pváčana. Prad póra^ko morè navésta tudъ fájmōštrъ – ^k γrḡ ^kžъbránjъ (^krščánšcomъ náu^kъ) – prnηstъ šártъl, xádrco pa rûšъlc. Šártъlnè morè dátъ navésta tudъ možém, vádovcъ, cávmarjъ pa fénrihъ, to pa šelè pu xóscηtъ.

Na dén napuvídané póra^ke se začnè svātòvščъnà. Cávmar pa fénrih γrésta z γῶcъ pu tatò. Oná jъh prčá^kúje v ^kríncъ, pa jъm dá rûšъlce, cávmarjъ v^kûlъ nъ v^kûlъ ^kvobú^ka, fénrihъ pa samú na rú ^kvobú^ka; vbá pa máтъ pr rûšъlcâh bile, pvalè pa rdéče pântъlnè. Ud tàm γrήjъ na navéstъn dûm, čήr se zbírηjъ ud njé puváblηnъ svátъ. Vsáčъ dubí ud tatè rûšъlc. Tήmъ zročí cávmar tatò fénrihъ, sám pa morè zanaprgήj γladъtъ na navéstò pa zmíram pr njηj bítъ.

Na žήpnnavâm domъ se zbírηjъ svátъ, ^ktήre je on puvábu. Tήmъ morè mήtъ tatà anô, ^k jo zastôpa, da tála rûšъlce. Tudъ vádovъc príde ^k žήpnъ. ^k svátъ prhájηjъ, jъh žήpnъ pa navésta puzdrávlata vsáčъ na svojâm domъ ta^klé: Zahválm se, da sъ mъ to čést s^kázu; al boš tí ^kηj putrīhъvov, pa na mé ^kna puzábъ, da tъ puvínam. Al ^kár tъ pa náj sám Búh véčnъ puvíne. – Svátъ se vsédηjъ ^k ^kosívъc, puγustíjъ se z fríšnō žúpo, mésar pa prážo.

Pu ^kosívъc bηshḡúje vádovъc. Právъ ud lhḡčnâ stanú, ^ktηrâ rῶžam prmhēja, da je trība svonú vzétъ, upomínja ^k lřomъ zá^kons^komъ žъvlήnjъ, ^ktήre náj prnasè ubívъn sád. Polè prastrè ano bívò γádrco na stólηj, pu^klíce žήpnâ, da pu^klé^kne n prósъ staríjše za udrpščánje. Staríjšъ pužήγηjъ sína.

Pr navéstv se γlíh takṽ γudí. Tíhm̃ morè mḡtv vádoṽc anā, da γa zastóra, al ^kni šíša v sosḡšč̃ñ, da ṽh^k sám upránṽ.

Potlè γḡḡj navésta s cávmarjam pa s ^krstnó ^kot̃ico, žḡḡḡn pa z vádovcam pa s ^krstnīm ^kótr̃j̃ām, vsáčṽ pa z svojím̃ svátṽ prutṽ cḡ^kl̃ṽ, γradé juc^kḡj̃ pa pojò. Pr cḡ^kl̃ṽ pučá^kḡj̃ tḡ pḡṽ svátṽ na drúje, da v^kúr̃j̃ γḡḡj̃ notì. Pránṽj̃, al je navésta pḡj̃ pr cḡ^kl̃ṽ, da bo oná méña tḡ véčṽ bḡsido v zá^koñṽ, al ^kár pa žḡḡḡn.

Γḡc̃ṽ γḡḡj̃ na ^kḡr. V cḡ^kl̃ṽ se barè svátovska méša. ^k je ^končána, zaγḡḡj̃ γḡc̃ṽ an mār̃š, svátṽ pa γḡḡj̃ v^klè ovtárja; nájpḡj̃ vádoṽc, za njím̃ žḡḡḡñṽ ^kótr̃j̃, polè žḡḡḡn pa tḡ drúj̃ṽ mošt̃ṽ. ^k so vs̃ṽ pr̃šl̃ṽ v^kul ovtárja, pustánṽ vádoṽc žḡḡḡñ pr̃ad ovtár, sám pa stórṽ s ^kot̃r̃j̃am za njā. Za tím̃ γḡḡj̃ cávmar, navést̃ñ ^kot̃ica, navésta pa tḡ drúje ž̃anst̃ṽ, našlḡḡje tatā pa féñrih, v^kul ovtárja. ^kot̃ica pustánṽ navést̃o ^k žḡḡḡñ, cávmar n féñrih pa stórṽta zád̃ṽ ^k tat̃ṽ.

Putām je pḡḡḡṽa pa póra^ka.

^k so že vs̃ṽ svátṽ s cḡ^kl̃e udšl̃ṽ, pužṽbráta žḡḡḡn pa navésta še pr vsāh ovtárjah, polè pa sḡj̃ata pr̃ad cḡ^koñj̃o, pu zím̃ṽ v cḡ^kl̃ṽ – med vtroc̃e pa beráče dnár.

Polè se začnè pa γḡsc̃ḡt na žḡḡḡnavām dom̃ṽ al pa v ^ka^kš̃ñj̃ tabér̃ñ. Svátṽ, ^k so se pu rḡḡḡč̃ṽ r̃zšl̃ṽ, se zbḡḡj̃ṽ na γḡsc̃ḡt šelè pudḡḡj̃ṽ al pa zvḡḡḡr.

Γḡsc̃ḡt začnè cávmar z rájam. Nájpḡj̃ pḡle navést̃ñ ^kot̃ico rájat, pa narñdí z u^kr̃ñčaním̃ ^kvobú^kam pred rájam ^križ č̃r̃iz zólo. Polè dá ^kot̃ico féñrih̃, on pa pḡle zapuréduma navést̃o pa tatò rájat, pa vsa^kbr̃t pre^kríža zólo. Šelè pu t̃āh rájah smḡj̃ṽ tḡ drúj̃ṽ svátṽ rájatṽ. Mḡd tím̃ pu^káze vádoṽc svátam̃ ^kráje pr mízah pa γléd̃a, da se j̃m̃ pr̃oṽñ pustríže. Cávmarja pa s^krbíta za tó, da γḡc̃ṽ pr̃id̃ñṽ γḡḡj̃ṽ, da zvast̃ṽ ž̃anst̃ṽ doṽl̃ ráj̃j̃ṽ pa da máj̃ṽ vs̃ṽ γḡsc̃ḡtñṽ ^krádṽ^k čas̃. Oná ^komḡḡḡje vž̃anata pa r̃ube ^kpḡt̃j̃ṽ pr̃pr̃ávlata. Pusébñṽ féñrih morè s^krbḡḡtṽ za tḡ, da vs̃e sváte ^kprháj̃j̃ṽ spošt̃l̃ṽṽ spréj̃me. ^k pr̃ide ht̃r̃ z blíz̃nj̃e ž̃ṽáhte ud žḡḡḡñ al p̃a ud navéste, morè š̃itr̃ṽ cávmarj̃ṽ pa tat̃ṽ nazñañtṽ, da te dbá γrésta pr̃ut̃ṽ z γḡc̃ṽ pa z ṽinam̃. Γḡc̃ṽ zaγḡḡj̃ṽ an mār̃š pa se pustánṽj̃ za tḡstím̃ ^k je pr̃š̃oṽ, tatā jom̃ṽ pa nap̃j̃e.

^k so se vs̃ṽ svátṽ v^kúr̃j̃ zbrál̃ṽ, se začnè vḡl^ka γostñj̃a. Že pḡj̃ se dubí pu^kúhañṽ ṽíñṽ pa m̃ízle jḡdí. S̃ṽḡj̃ pa nós̃j̃ṽ na m̃íze č̃s̃āvo ž̃úpo, ž̃úpo s fodráñjo, temf̃ḡñco, č̃ñḡš̃r̃ñl̃ṽ, sovát̃o, tḡ bíl̃ṽ móč̃ñ^k, č̃r̃ḡḡñco, γonḡj̃ṽ m̃s̃ú, prát̃o, fānc̃oṽte, puγáco pa ta^k nap̃r̃j̃. Vádoṽc (star̃j̃š̃ina) tála še pus̃ibe ^kráj̃č̃č̃è ^kot̃r̃inam̃; tḡ drúj̃im̃ svátam̃ pa ^kr̃z̃íce. Med jḡdj̃ mḡḡj̃ṽ γḡc̃ṽ γḡḡtṽ pr vsāh mízah. Začnó pr cávm̃ar̃jaṽ m̃íz nájpḡj̃ svojò vízo, polè se j̃m̃ móre ^ka^ka drúva v^kázat̃ṽ. Pred vsāč̃a, č̃ḡr̃ γḡḡj̃ṽ, pustánṽj̃ na tal̃ḡj̃ṽ an γṽáz̃ḡ nap̃óñjan z j̃ḡs̃ṽham pa z drúj̃im̃ γrañč̃ím̃ p̃ij̃áč̃ḡm̃. Ud t̃ā sñṽida ñš̃ír̃ ^kna p̃ij̃e, vsāč̃ṽ raj̃š̃ṽ nḡ^kḡ dnárja na tal̃ír̃ al p̃a v p̃ij̃áčo vr̃ze pa pred sosḡda put̃is̃ñ. Tó se punáṽla pr vsāč̃ḡ m̃íz̃ṽ, svátṽ se norč̃új̃j̃ṽ, ^k ñš̃ír̃ ^knoč̃e p̃ít̃ṽ.

Med tím̃ so se nabrál̃ṽ tud̃ṽ táč̃ṽ znānc̃ṽ, ^k ^kniso blí puvābh̃ñṽ, tó so š̃k̃úrt̃ṽ. Tud̃ṽ tí dub̃j̃ṽ rúš̃l̃ce ud tat̃e, pa p̃ít̃ṽ pa j̃ḡst̃ṽ ^kar j̃m̃ svátṽ dáj̃ṽ.

Pudíhñjъ bъл прутѣ вѣщѣтъ se prǫhъ na xóscñt navéstъnă mătъ. Tá se prčáúje s pusébnō častjō, navádñъ jñj γrǫjъ vsъ svátъ pa γóςъ naprūtъ. Oná prnasè sъbōj pudírjanco, ^ktǫro zročí cávmarjъ. Pudírjanca se prnasè v ^kógrъ, notrè je vsè žváht žǫhññje, sádje, ^kvóce, vñřšъ, c^kare; pusébnъ pa morè bítъ zránъn an vñl^k šártъl z vú^knjo na srídъ. Te šártъl je pravézan z rdečím pántъlnăm, ^k je s^kuz vú^knjo na pantlō zvézan. S tó pudírjanco γré cávmar na ^ka^k víšъ ^krāj, al lè móre na bríh, pa zmǫčle med sváte nájprǫj tǫ dróbne rǫčí, našlǫñje pa šártъl nájdélj ^k móre pu brǫγъ dovťj. Ldí so na tó že ^kúmñ ča^kñlъ pa vsъ dírjñjъ, se pre^kúcvñjъ pa pírlñjъ za šártъl, da γa na mále ^konče rzťγñjъ.

V^kul pūnočí al pa še poznǫjšǫ puvábъ vádovъc sváte v smíšnam mǫrññjъ na zmăt. On pránъ, da znáša za moštъv tri rájñš, za žanstvъ pa šñjstréd γróšov bъл tristú ^kráj-carjov. Ğóςъ se zbarō v^kul žǫhñnavē míze pa zayōdñjъ. Tǫtǫ prstōpъta tudъ cávmar n tatà s píjáčo pa vsáčomъ napívlata, ^k prnasè na zmăt. Tǫ prvъ dá vádovъc svoje darívъ, polè pa v^kúrǫ pubíra, ^kar tǫ drújъ prnasō. Žváhta dǫje zránъn dnárja tudъ drúje rǫčí; babǫce, tatè, sastrè pa navéstъnē ^kotǫce se jmññjñjъ rǫúšъnce zatō ^kprnášñjъ tudъ rǫúše, č^kle, pónštre, prtíče pa drúγo prtññíno. Vsáčъ vǫščъ žǫhññъ pa navéstъ sréčo, te dba se pa lǫp zahvalújata.

Ŭd začétka xóscñtъ pa du zmatà májъ svátъ pa š^kúrtъ pusébnō pravíco, da smíj navésto al pa tatō v^krástъ. Nájbol γlédñjъ da v^krádñjъ navésto, to se morè pa zγuditъ na s^krívšnam prad žǫhñnăm. ^krájō tatè pa ^kna smí vďdñt cávmar bъл fénrih, zatō jo je bōl tǫškъ v^krástъ. Navésta pa tatà samé se navádñъ ^kna bránъjъ, udrǫlñjъ jǫh v ^ka^kšnō blízñjo tabérno, tām naročíjъ najšítñjšъ ^k je moγóče prōv vñl^k píjáče. To cého morè rváčatъ za navésto žǫhñn, za tatō pa cávmar. Al pa žǫhñn bъл cávmar prǫj pride, prǫj da je píjáča na mízъ, nči trība njomъ pvačvátъ pa smí zránъn píť.

^kōj pu zmñtъ se ^kríncъ dōv rájñjъ. S tím rájam se xóscñt ^končá. Cávmar pa fénrih mortà za rédam pñlátъ rájat ^krstnō pa bírmsko ^kotǫco, navéstъno mătъ, tatè pa vsè žanstvъ z žváhte; starǫjše žanè zvъ γlédñjъ na tó da prídñjъ na vřsto. Pr tām rájъ bъ mǫl navésta, tatà pa žǫhñn ^krínce dōv djátъ, ^kar pa navádñъ šelè domá stórijъ.

Polè se svátъ pusvovíjъ pa rǫzídñjъ. Vsáčъ vzéme nǫ^kñ mǫzlah jñdǫ za pšajdǫšñ ^kdūmъ.

Navésto spréjme na prágъ žǫhñnavă mătъ, jo pu^kropí pa jñj dá ^kuhvo, hlab ^krúha pa ^klúče, navésta pa jñj víne nǫ^kñ prtá, dnárja pa šártъl. Putām rz^káže mătъ vsè γospodárstvъ, ^ktǫre navésta pu^kropí pa pu^kadí. ^kotǫca pa pustǫle za nová zá^konšča póstъl.

Tǫ prvo ndǫlo pu pǫrǫčъ γrǫjъ tatъ ^kulíne vmívat. Na tatñnam domъ se zbarō žǫhñn, navésta, cávmar pa fénrih z γóςъ. Tam rájñjъ, pojō n se vñšlǫjъ. Pránъjъ, da sta včasъ cávmar n tatà adǫndrǫ vmíva pa se s tím udvézava dovžnústъ, ^ktǫre sta méva. Žǫhñn pa navésta pa sta pu stǫrǫ véřъ šelè sǫdñj pustáva mǫž pa žanà.

Od tega opisa svatbenih šeg do Ramovševe objave v Arhivu za zgodovino in narodopisje je minilo desetletje in pol. Kje je toliko časa ležalo vse Šašlovo gradivo za »*Narodno blago iz Roža*«, ne le omenjeni opis ženitovanja, pravzaprav ne vemo. Nehote se mi vsiljuje predrzna misel, da bi bilo celo možno, da (tedaj še *Josip Wieser*) tega pisma, sploh ni odposlal; napisal ga je namreč konec maja 1918. leta, že oktobra istega leta pa je svoj nemški priimek zamenjal za domače (hišno) ime *Šašel* in se preselil čez mejo na Prevalje. Pismo in opis sta tako lahko obležala med Šašlovim drugim narodopisnim gradivom in sploh nista dosegla naslovnika. Nespodbitno pa je dejstvo, da je bil *France Kotnik* tisti, ki je na Šašla in njegovo v narečju pisano narodopisno gradivo leta 1932 opozoril **prof. Frana Ramovša**. Že 10. novembra 1932 je Šašel prejel Ramovšovo prvo pismo:

»G. inšpektor Kotnik mi je prišel sporočit, da imate dokaj zbranega dialektičnega gradiva za Slov. Plajberk na Koroškem. Mene bi zelo zanimalo to gradivo in bi ga rad pregledal; morda ... bi se dalo gradivo transkribirati v običajno internacionalno fonetično obliko in priobčiti, za kar bi jaz rad poskrbel, če bom videl, da je to za slavistično znanost uspešno.«

Prosil je tudi za pojasnilo načina zapisovanja. Tako se je začelo večletno korespondenčno¹⁹ in osebno sodelovanje med prof. Ramovšem in dr. Šašlom, ki se je zaradi tega počutil zelo počaščen:

»Res mi je v izredno zadoščenje, da so moji zapiski zbudili Vaše zanimanje. Z nemalo bojaznijo sem Vam jih vpisal. Iz Vaših prizanesljivih in zelo umestnih opomb tudi čutim, kako pomanjkljivo je moje delo z dialektičnega stališča. Zato Vas prosim predvsem, imejte pred očmi, da so ti zapiski nastali sprva kot »narodno blago« v ožjem pomenu besede. Še pred vojno sta me prof. Podboj in dr. Kotnik v Celovcu na to napotila, popisal sem najprej »ženitovanijske navade« in nadaljeval te zapise ... že iz osebne nega zanimanja ... Pri vsem tem sem pazil predvsem na deskripcijo, manj na fonetiko, ker sem se zavedal, da za to nimam opreme in da je moje uho preveč neakustično. Na tihem sem upal, da se bo v slučaju objave teh zapiskov našel kak filolog, ki bi pomagal piliti. Kot sedaj vidim, večje sreče res nisem mogel imeti. ...«²⁰

Ramovšu je z nekaj zgledi pojasnil, kako je zapisoval in si prilagajal znake, čutil pa je potrebo, da bi mu »to in ono osebno pojasnil«, zato ga je povabil k sebi domov, v Šmarje pri Jelšah; ker pa se »zavedam in poudarjam, da ne koreninim več tako živo v dialektu, da bi se mogli moji podatki vzeti za absolutno točne«, pa bi bilo še lepše,

¹⁹ *Pisma profesorja Ramovša*. (od novembra 1932, do avgusta 1936). *Slovenski etnograf* 12/1959, 215–221.

²⁰ Pismo Josipa Šašla prof. Fr. Ramovšu z dne 17. novembra 1932, v katerem je poslal tudi prvo pošiljko gradiva. (Arhiv Inštituta za slovensko narodopisje Znanstvenoraziskovalnega centra pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti / = ISN ZRC SAZU; leta 1958 inštitutu podaril dr. Jaro Šašel).

če bi se Ramovš v velikih počitnicah za nekaj časa podal »v naše Rute in tam črpate ob izviru. Pri tem bi videli, kako diven gorski svet je to«. Iz dopisovanja nadalje izvemo, da je Šašel svoje gradivo ves čas dopolnjeval, saj je v pismih prosil, da bi Ramovš kaj dopisal ali zamenjal ali prestavil na drugo mesto.

»Pod zaglavjem vervanje sem že s par vrsticami omenil običaj na cvetno nedeljo; to sem v prilogi nekoliko podrobneje (obširneje) ponovil, zato bi bilo treba teksta v sklad spraviti. K temu sem napisal še nekaj novih običajev, ki bi jih bilo uvrstiti na primerna mesta, ako jih v zbirko sprejmete ...«.

Ker je na novo napisal tudi botrstvo (*gotrino*), je svetoval, da bi se uvrstila za zaglavjem »Nekaj od otrok«. Poslal je tudi nekaj pesmi, ki so jih peli pri ženitovanju, in prosil, da bi bile uvrščene na pravo mesto. Šašel je zelo obžaloval, da ni mogel zapisati tudi melodij, ki so

»mislim prav originalne. Morda napravijo Korošci zopet kako pesniško turnejo v Ljubljano, gotovo bo med njimi kdo iz naših Gur in bi se mogel tedaj fiksirati napev. Lahko pa bi se to zgodilo že prej, tako da pride kdo iz Plajbega z obmejno legitimacijo na Jesenice, ali v Tržič, če spada v obmejni pas 10 km. Ako smatrate to za umestno, sporočite mi, da pišem domov ter da se pravočasno kdo napoti. Tako bi prišli v stik s kakim priprostim domačinom, melodije narodnih pesmi pa se menda itak zbirajo. Pri nas se pojejo večina vse pesmi, kar jih je Scheinigg zabeležil iz rožanskih krajev ...«.

Sodelovanje in dopisovanje med Šašlom in Ramovšem, ki se je nanašalo na *Narodno blago* iz Roža, je torej trajalo vse do izida tega dela. Iz omenjene, in v Slovenskem etnografu objavljene korespondence²¹ pa se je izmuznilo pismo z dne 3. junija 1936, ki sem ga našla v zapuščini F. Ramovša in pojasnjuje še dvojno avtorstvo omenjene razprave:

»Predvsem bi iskreno želel, da bi *Vi izvolili dati svoje ime v nadpis* (recimo: *Nar. blago s Kor. Fonetično priredil prof. F. Ramovš po zapiskih Josipa Šašla*) ter da **bi uvod napisali v svojem imenu** (jaz bi tega ja res ne zmoget!).

Menda sem že povdarjal, da ravno *Vaše* cenjeno ime daje tej objavi ono vrednost, ktero bi sicer ne mogla doseči; brez *Vaše* pomoči bi ti zapiski ostali blago, kakršnega je na pretek, če bi sploh kedaj zagledali beli dan. Tudi uredništvo je dalo prostora gotovo le, da bi se ponašalo z *Vašim* priznanim imenom.«²²

Pismo je bilo odposlano skupaj s korekturami, ki pa jih je Šašel, po lastnih besedah, opravil »v naglici in površno«. Izrazil je željo, da bi se, kljub uvodu, ponekod označila dolžina nekaterih samoglasnikov, »... kjer je to za govorico posebno značilno in se besele le po tem ločijo od enakih z drugim naglasom (npr. *lîpa* = *lepa*, *lîpa* = *lipa*, *mîlîqə*,

²¹ Pisma profesorja Ramovša. *Slovenski etnograf*, 12/1959, 215221.

²² Zapuščina Frana Ramovša. Biblioteka Slovenske akademije znanosti in umetnosti, R 46/III – 180: 3.

cîw = cel, ud *nâ* (náhà), se qna *nâ* (nahá), *lîte*, *drîwje*, *mûč*, *pûle*, *adên-drjâ*, ud *tâ* (tahà *čása*, q *dûmâ idr.*)«. Želel je, da bi mu kar tiskarna sama poslala odtise, vendar se zdi, da je Ramovš naredil t. i. »zapik«, da bi delo čimprej izšlo. Prav tako je iz priloženega besednjaka izločil nekatere besede, ki jih sicer najdemo v rokopisu, pripravljenem za tiskarno,²³ in jih je pozneje Šašel v svojem osebnem, danes zelo dragocenem in enkratnem separatnem izvodu, poleg nekaterih popravkov (npr. v pesmi na str. 33: *Že súnce prsíva ...* je pravilno *prsvíta*), pripomb in mnogih dodatkov, na rob razprave s svinčnikom ponovno vpisal.²⁴ Tako je v slovarski del vrnjenih ali na novo vpisanih več sto besed.

V uvodnih besedah v razpravo beremo, da je prof. Ramovšu sicer rožanski dialekt znan iz drugih krajev v Rožu, da pa je Šašel po njegovih nasvetih in opombah še »to in ono besedo, naglas, zvezo itd. o počitnicah l. 1934. ponovno kontroliral in z njim večje odstavke na glas bral«. Svojo odločitev za krčenje slovarskega dela pa je Ramovš pojasnil v samem uvodu v Slovar: »... v slovarskem dodatku niso povzete vse značilne besede, ki jih bereš v sprednjih pripovedkah in opisih, marveč samo tiste, ki so za rožansko narečje v glasovnem in besednem oziru pomembne ...«. ²⁵ In prav tu, žal, nastopijo za bralca, ki ni poznavalec koroškega dialekta, težave ne samo pri branju, temveč tudi pri razumevanju Šašlovega besedila, saj mnogo besed zaman išče v slovarskem delu.

Za *Narodno blago iz Roža* je torej na Šašlovo željo uvod napisal Fran Ramovš, vendar ga je pisal v tretji osebi. Poudaril je, da je gradivo

»... zapisoval g. dr. J. Šašel verno po govoric, običajni v Slovenjem Plajbergu ... kakor je slišal, čeprav je opazil, da je večkrat ista ali druga oseba v istem kraju isto besedo v kaki drugi zvezi drugače izgovorila ali naglasila. V dvomljivih primerih je pri svojih domačih ... mogel najti točne podatke za pristnost in tudi za dvojnost izgovora. ... Popise običajev, šeg in kmečkega življenja je v vseh izrazitih stavkih, rekih, zvezah zapisal po govoric domačinov, vendar je moral sestavo celega besedila prevzeti sam; ... Ker pa sam ni mogel zapiskov podati v točni fonetični pisavi, je to prireditelj prevzel prof. Ramovš.«²⁶

Razprava je razdeljena v tri glavna poglavja: 1. **Bajke, pripovedke, povesti, prerokovanja, smešnice, uganke, pregovori** (1–42), 2. **Šege in navade** (42–65), 3. **Domačija** (66–99), dodan pa je slovar narečnih besed (101–121). Morda je prav, da opozorim, da ni povsem jasno, ali je gradivo v poglavja razdelil Šašel sam ali je to naredil Ramovš, in

²³ Josip Šašel, *Narodno blago s Koroškega. Nabral Josip Šašel*. (rokopis) 318 str. Zapuščina Frana Ramovša, R 46/VI. – 18.

²⁴ Šašlov osebni separatni izvod *Narodnega blaga iz Roža*, z njegovimi popravki in dopisi, je po zaslugi družine Šašel shranjen v arhivu ISN ZRC SAZU.

²⁵ J. Šašel – F. Ramovš, *Narodno blago iz Roža. Slovar*. V: Arhiv za zgodovino in narodopisje, knjiga II. Maribor 1936, 101121.

²⁶ J. Šašel – F. Ramovš, *Narodno blago iz Roža*, V: Arhiv za zgodovino in narodopisje, knjiga II. Maribor 1936, str. 1.

tudi ne, kdo je uvrstil *na primerna mesta* dodatke, ki jih je Šašel vedno znova pošiljal. Posebno v povezavi s šegami bi lahko našli tudi kaj nelogičnega. Ne samo poglavje *Šege in navade*, tudi druga poglavja namreč vsebujejo gradivo, ki je tako ali drugače povezano oz. prepleteno s šegami in z navadami pa tudi z verovanjem; naj bodo za zgled Pehtra, Torka, Trutomora in še kaj; šege so vpete v delo na polju, ob košnji, žetvi, mlatvi, teritvi, pa v gozdu, pozimi v hiši, ob preji, šteri itn. Različne šege in verovanja so povezana z živino, s pašo, z vsakdanjimi in prazničnimi jedmi, t. i. *letne šege* se navezujejo na posamezne svetniške dneve, ti pa na žegnanja in semnje. Šašel je obsežneje pisal o glavnih cerkvenih praznikih, o vseh treh božičih, o cvetni nedelji in blagoslovu butar, predvsem pa o veliki noči. Vse to pa je uvrščeno v poglavje *Domačija*, in ne, kakor bi morda pričakovali – med *Šege in navade*. In vendar nas tudi v tem poglavju preseneti, da so vanj na prvih desetih straneh uvrščene le šege t. i. *življenjskega kroga*: Od otrok (42–47); Botrina (47–48); Ženitev (48–53); na naslednjih šestnajstih pa opisuje *nošo*, sledi razdelek o *boleznih in zdravilih* (torej *ljudska medicina*), bolezni naj sledi *smrt* (59–60), poglavje pa zaključi *verovanje*. *Narodno blago iz Roža* je torej na 120 straneh objavljeno *po govorici domačinov*, in v *točni fonetični pisavi* in se lahko vsakdo z njim seznani, zaradi dialektološkega zapisa seveda s primerno mero potrpljenja, za »ne-Korošca« pa predvsem posluha za koroško melodično govorico, oz. rožansko narečje.

Šašlov, za tiskarno pripravljeni rokopis, je vložen med Ramovševo zapuščino.²⁷ V njem so poudarjeno (okrepljeno) označeni posebni, v dialektologiji uveljavljeni znaki. Težko je reči, ali jih je vpisoval prof. Ramovš ali Šašel, vsekakor pa sta vsaj občasno delala skupaj, saj je Šašel Ramovšu *na glas bral cele odstavke*.

Doslej pa raziskovalcem niso bili poznani oz. dosegljivi Šašlovi rokopisni *Spomini*,²⁸ ki jih je pisal med 17. novembrom 1947 in 14. marcem 1949, ko je živel na Prevaljah. V njih se prepletajo šege in z njimi povezani dogodki kot svetli utrinki na lastna doživetja in kot odmev pripovedi iz mladosti, ki so bili porinjeni (usodni celo namerno) globoko v podzavest in so se mu v zrelih letih vedno znova vračali v spomin. In prav *Spomini*, na katerih je bil zgrajen simpozijški prispevek,²⁹ saj so bili za večino »novo odkritje«, bistveno dopolnjujejo *Narodno blago iz Roža*. To niso samo opisi iz njih govori življenje samo, v vsej svoji pristnosti, z vso iskristnostjo, radostjo, pa tudi grenkobo. Zapisoval je vse, kar se mu je v tistem trenutku prikradlo v spomin, brez kakšne sistematike, brez časovne ali celo tematske opredelitve, in morda je prav zato branje teh spominov napeta,

²⁷ *Narodno blago s Koroškega. Nabral Josip Šašel* (rokopis). Biblioteka Slovenske akademije znanosti in umetnosti, R46/VI.-18.

²⁸ Josip Šašel, *Spomini* (rokopis). Arhiv ISN ZRC SAZU.

²⁹ Zablatnikov dan 2004. *Simpozij Josip Šašel in njegov pomen za kulturno zgodovino koroških Slovencev*. 29. maja 2004 v Kulturnem domu Slovenskega prosvetnega društva v Borovljah. (Organizator Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik).

občasno pretresljiva zgodba, predvsem pa poučna, saj vsakdo najde v njej kaj zase in za svoje drugačno gledanje in občutenje pokrajine, ki se spušča od Ljubelja proti Celovcu.

Al se pub rodi, se vse veseli, al dečva, pa qoj testa, čahava je.

Danes raziskave šeg ob rojstvu obsegajo vse, kar je povezano z mislijo na potomstvo, od t. i. čaranja rodovitnosti do prastarih splošnih in analognih verovanj, predpisov in dejanj, ki naj bi bodočo mater in še nerojenega otroka obvarovali pred vplivom zlih duhov. Posebno ob samem porodu je bilo treba porodnico in novorojenca zaščititi, zato so ju čimbolj ločili od okolja. Taki pogovori so, če že, načeloma ostajali v krogu starejših, predvsem žensk, splošno pa skrivnost in se o njih ni govorilo. V *Spominih* je Šašel vendarle omenil porod: gostilničarka Foltinja je, tako je zapisal, »vse otroke vedno rodila brez vsake pomoči: zaprla /zaklenila se je na bližnjem skednju, sama dočakala porod, otroka sama tudi odločila in okopala ter šele nato prišla doli. Niti 'čimpeti' si ni privoščila, ko tudi v teh Rutah še žene drvarjev ležijo kake osem dni po porodu.«

Razumljivo je zato, da je Šašel začel svoje pripovedovanje v *Narodnem blagu* ... kar z naslovom *Ud utruq*; ničesar ni povedal o rojstvu, pač pa se je ustavil šele ob izbiri imena otroka, ki naj bi ga določili oz. izbrali botri; naravnost pristrčna je primerjava, da najrajši izberejo ime, ki ga sam *otrok v pesti prinese*. Tudi v *Spominih* večkrat beremo: *Ako je namreč bližnje dni po rojstvu kak znamenit svetnik, se mu ne sme zameriti in je treba otroka krstiti na njegovo ime ker je prinesel ime že v pesti.*³⁰ Otrok je bil torej poimenovan po svetniku, ki je godoval v prihodnjih dneh. Veljalo je, da se takega imena ni smelo zavreči, sicer bi bil svetnik užaljen, otrok pa v življenju ne bi bil srečen. Izjema je bila le tedaj, če naj bi imel otrok ime po očetu, materi ali kakem bližnjem sorodniku. Poudaril pa je tudi, da je nezakonskim otrokom ime lahko določil župnik, ki je pogosto izbral nenavadna imena. V plajberški fari menda število nezakonskih otrok ni bilo tako kritično, vendar se je župnik Andrej Einspieler enkrat poslužil te pravice: ko je namreč umrl zadnji *Erhart* (Jehart), ki je nosil ime ne preveč priljubljenega farnega zavetnika, nihče ni več hotel otroka krstiti na njegovo ime. Einspielerju se ni zdelo prav, da v fari ne bo nobenega Jeharta, zato je odločil, da bo to ime dobil neki nezakonski otrok.

Starejši otroci so morali paziti na mlajše; tako tudi pri Šašlu, kjer je *otročija rastla*. Tudi Josip je moral »trahinati zibiko in tažiti krikunjo predvsem s cucom. Tak cuc sva s sestro kar sproti sfabricirala: v malo cotico sva zavila košček cukra in malo kruha, to glavico sva namočila v toplo mleko in s takšnim cucom sva zamašila krikunjo, prav dobesedno usteca.«³¹

³⁰ *Spomini* (rokopis), str. 141, 172.

³¹ *Nav. delo*, str. 257.

Čris huro qotritā pa pred durimā ženita

H krstu nese otroka babica, spremljata jo dva botra (*qotrej* pa *qotrca*), po krstu pa so navadno šli na kuhano vino. Ko si mati po nekaj tednih opomore, mora z otrokom v naročju in v spremstvu babice iti v cerkev k *wpelvanā*; fajmoštra počaka na cerkvenem pragu, da jo pelje pred oltar na *pužabranja*. Dokler ni bila *pri vpeljevanju*, ni smela prestopiti hišnega praga, sicer bi udarila gromska strela in bi toča vse potolkla. Čez osem dni, ko je porodnica že vstala s *čimpetā*, pridejo botri »na zibu« in v košari prinesejo 30 jajc, 30 žemelj in liter vina, ona pa jih pogosti s kuhanim vinom in *šnitami*. Pri slovesu jim domači dajo kose šartlja, da ga med potjo delijo tistim, ki jih srečajo. In tako velja: *dora sreča k me qotrca sreča*.

Botri so tudi na Koroškem *velika žlahta*, s katero je treba imeti dobre odnose.

Botre naprosijo starši; za krst *qotrija* in *qotrco* vsakemu otroku, za birmo pa fantu botra, deklici pa botrco. Pregovor pravi, da je treba *botrinjo čez goro iskati, da se z njimi v jezo ne pride*. Velik greh je, če tisti, ki je naprošen za botra, prošnjo zavrne: *na mestu, kjer stoji, trava usahne*. Vélíki (glavni) boter je tisti, ki pri krstu otroka na rokah drži: mora darovati *križownaq* in nekaj denarja, babico in mežnarja pa peljati na kuhano vino; na prvo veliko noč po krstu pošlje otroku oblekico, pušelj in t. i. *taško*.³² Tudi birmanski boter oz. botra kupi otroku obleko in še kakšno darilo, za vsako veliko noč pa pošlje *taško*. Otroci in starši morajo botre vikati in jim izkazovati čast in spoštovanje. Če oče umrje, ima boter pravico otroka učiti in dolžnost zanj skrbeti. Če pa otrok umrje ledik, mu da glavni (*vélíki*) boter krono na glavo, ga položi v krsto (*trugo*) in če še ni dopolnil prvega leta, ga tudi sam *k pogrebu nese*. Drugi boter pa umrlemu daruje venec (*krinc*).

V to poglavje Šašel vpleta pravzaprav vse otrokovo življenje, od prvih besed, ki jih spregovori, do prvih korakov, ki jih naredi, govori o boleznih, ki jih zdravijo na svoj način, tudi z *dou žebranjem*, in o *mračnini* in *nočnini*, *urokih* in *mori*, o vzgoji, igri itd., pa tudi o tistih nesrečnikih, *desetnikih* in *desetnicah*, torej o desetih otrocih istega spola, ki so se rodili v isti družini, bili zato zaničevani in so morali po svetu. Otroka pa je treba že v zibki obvarovati pred *truto-* oz. *trutamoro*: pred njo ga obvaruje znamenje – zvezda na pet ali sedem krakov. Ko zagleda svoje znamenje, trutamora ne pride več blizu. Večji otroci pa tudi odrasli, h katerim se med spanjem kakor led uleže mora v obliki psa, mačke, kure ali pa bele žene, se je obranijo lahko samo tako, da v postelji položijo roke in noge navzkriž. Za majhnega otroka, ki ga mati pred spanjem ne pokriža, pa je tudi zelo nevaren škopnik (*šqópnaq*), ki se o mraku pokaže v obliki gorečega škopa, od katerega letijo iskre na vse strani.

³² *taška*: darilo botrov otrokom za veliko noč (šartel, sadje idr.). V: *Narodno blago iz Roža. Slovar*. 101–121. (geslo *taška*).

V nadaljevanju naniza nekaj narečnih besed, ki se jih otrok nauči *qaqr šitrə pusquša marnəvatə*, nekaj nazivov za po vseh štirih kobacajočega otroka in nekaj odgovorov, ki jih otrok dobi na svoja zvedava vprašanja (npr. da otroke *voda/Drava prinese*, da miška zobe prinese, otrok *gre pod kožo gledat*, ko gre spat, škrbastemu pravijo, da mu je *stara baba v gobec splezala*, če ima otrok prevelike čevlje, se pošalijo, češ, *kam gredo čevlji s pobom*, itd.). Otrok ne sme zadenjski hoditi, tudi se ga ne sme prestrašiti, ker se ga *pristrah prime*, ne sme se z vrati loputati, ker sicer otrok *duše vidi*, otrok ne sme vzeti v roke noža, ker na njem *kužej sedi in grize*, tudi se nož ne sme obrniti z rezilom navzgor, ker si sicer *hudobec na njem kremplje brusi*. Posebno pa je treba otroke varovati pred mračnino ali nočnino: o mraku se ga ne sme povijati ali nesti *spud streše*, plenice zvečer in ponoči ne smejo zunaj viseti, celo okno ne sme biti odprto, ko gre sonce dol. Če pa otrok dobi *mračnino*, vse noči ne spi in vrešči; hudo je, če otroka napade *vrid* – težko diha, kašlja, v njem vse hrope, je vročičen; če se ga ne zdravi (*ventva*), zaraste. Najbolje je, da se *vrid dow žəbra*: na *puzedə* (ognjišče v črni kuhinji) je treba razbiti ***ka(m)en spod kapa***, drobir vreči v skledico, politi s kropom, pokriti in položiti pod zibel, zraven pa *dol žəbrati* itd. To in še marsikaj iz ljudske medicine pa zna le kakšna stara ženska, ki navadno svetuje, naj otrok, ki moči posteljo, lula skozi najden kamen, ki ima luknjo, pa se bo odvadil. *Urok* pride nad otroka od sonca, od živali ali pa od ljudi, posebno pa od človeka, ki ima *hud pogled*, to pa je tisti človek, ki ima zraščene obrvi. Urok povzroči glavobol, omotico, slabost. Ko se prvič pride pogledat otroka, je treba reči »***na bodə jomə uraq, na bodə jomə škoda***. Urok se prežene z *živim vozlom*, kako pa se naredi, Šašel nazorno razloži z risbo.

Otroku starši že v najrosnejših letih privzgojijo nekaj osnovnih pravil obnašanja: vsakega naj lepo pozdravi, *vsakemu, ki pride v hišo, mora srečo nesti, srečo dati tj. ta pravo, torej desno roko podati pa reči **Buh vas primə*** ; zahvaliti se mora za darilo, naučiti se mora moliti (*žəbratə*) posebno zvečer. Molitev, ki nam jo je Šašel ohranil v *Narodnem blagu* ..., je rožanska različica molitve, ki jo poznamo kot ***zlati očenaš***.

*Jès qna léžam na to póstal,
jès léžam na Jěžəšow hròb!
Jès se qna udėnam s tím qówtram,
jès se udėnam z Jěžəšəvīm qrížam!*

*Huspúd Búh je zvát,
je ukázu nàm jětə spát,
dòw lěčə, pučívata,
nqúharja se nəč bátə!*

*Nabése so utpríte,
pəqòw je zaqléñan!
Jéžəš nə Maríja,
ví bódəte mojə drštəvə!*

*Svéta trínasta qróna,
tí bódə mojə stréha!
Svétə trjí žrēblə,
ví bódəte mojə továršə!
Svétā Pétra qlúč,
tí bódə mojə pumúč!³³*

Poseben poudarek je Šašel namenil tudi nekaterim praznikom, ki imajo v otrokovem življenju pomembnejšo vlogo: *miklavževo*, *šapelca*, *vseh svetih dan*, *Pehtrna* in seveda *velika noč*, ki se je otroci najbolj veselijo ne samo zato, ker dobijo novo obleko, ampak jim tedaj tudi kotri prinesejo **taško**: (v lepo pokriti košari šartelj, pogačo, sadje ali pomaranče in še kakšno drugo darilo). Prav *taška* se je z grenkim priokusom zasidrala v Šašlov spomin. Njegov krstni boter je bil namreč Boštov Štefan, od te »*kotrine pa k veliki noči nisem nič imel, ker sta bila Bošt in oče eden drugemu kotra otrokom in sta se dogovorila, da k veliki noči ne bodeta nosila ali pošiljala taške svojim krščencem. Tako sem jaz bil po tem dogovoru prikrajšan za ono veliko veselje in radost (nepopisljivo v teh bornih razmerah) nad velikonočno taško.*«³⁴ Kotrca njegovih sester pa na *velikonočno krstnico* (velika sobota) ni nikoli pozabila na *taško* : »*V veliki pisani košari na glavi – spodaj zvitek – notri šarteljni, v vsakem srebrn rajniš, poleg pomaranče, kake fige, rožiči, rudeča jajca itd. vse čedno pokrito z belim prtičem, teta praznično oblečena, židane volje. Nepopisno poetično je bilo, ko se je sončnega popoldne prikazala ta teta z ogromnim korpom na glavi, nas je od daleč pozdravljala s pojočim glasom, vsa nasmejana, v sobi pa hitela razkriti dišeča, blesteča darila, vse zopet z gostobesednim pripovedovanjem ...*«³⁵

Veliko veselje so imeli otroci *na šapelco*, ko so z leskovo palico hodili od hiše do hiše in vse odrasle *našapijə* (*natapo*), pri tem pa so govorili: *šap šap bodəte zdrava sedej pa w novam letə* ali šaljivo: *qə pa lisica w pečə, zec v vodə pa riba w horə* (kot lisica v peči, zajec v vodi pa riba v gori). Dobili so darilo: denar ali kaj drugega. Sam se spominja, da je šel samo enkrat *šapat* : *s pastirsko torbo čez rame in dolgo palco smo*

³³ J. Šašel – F. Ramovš, *Narodno blago iz Roža*. V: Arhiv za zgodovino in narodopisje, knjiga II., Maribor 1936, str. 44, 45.

³⁴ *Spomini* (rokopis), str. 127.

³⁵ *Nav. delo*, str. 137.

*teda v celih tropih hodili otroci od hiše do hiše, prav gori do Ogrisa in doli v Pustoto in šapali vse odrasle in s pesmico voščili srečo. Tisti, ki je bil ušapan, jim je dal nekaj denarja ali kaj drugega. Tako je tedaj našapal, poleg nekaj kvoc in orehov, še okoli 60 krajcarjev bakrenega denarja, za kar mi je oče potem kupil klobuček, tako da sem bil k naslednji veliki noči čisto nov ...*³⁶

Dva dni pred vsemi svetimi pa so revni otroci hodili po hišah **qrže pubirat**, rekli so jim **qržarja**. Na Miklavža in Pehtarno so se darov veselili samo pridni otroci, poredne pa *ta hudi odneso in jih natepo*.

Naštevava razne otroške igre, med njimi npr. opiše zelo priljubljeno igro *most*. Nasmejemo se lahko tudi vrsti spontanih, duhovitih pesmic, s katerimi so si otroci poimensko med seboj nagajali oz. se drug iz drugega norčevali; tistim, ki so objavljene v *Narodnem blagu iz Roža*, je v svoj osebni izvod Šašel s svinčnikom na rob pripisal še nekatere druge:

*Drávc, Rjávc (ali tudi Horjanc, Horjanc) napij se vodè,
da se sirqava méšta
qna vnéme v tabè.*

*Čiqła Néža maq sadi,
Čer pučéne, tam smrdí.*

*Púbara, púbara vóle pradáva,
žéhinja qúpəva, púbán zdājava.*³⁷

Otrok dobi tudi nasvet, kaj naj naredi, če kaj izgubi: hitro naj *hudiču roge navije*: zagrabi naj najbližji šop trave, jo zvije v kito in potolče s kamenjem, potem pa spusti. In to gotovo pomaga.

Posebna prelomnica v otrokovem življenju je **birma**. Birma v domači fari to pa je bil sploh največji dogodek: sam knezoškof krški, gospod Joseph Kahn je bil osebno prišel v tiste gorske kraje in domači župnik Andrej Einspieler se je skrbno pripravljal na to slavnost. Med birmanci je bil tudi mladi Šašel: »Ne vem, koliko sem za ta zakrament dozorel, vendar – postavili so me med birmance, novo obleko sem imel še od velike noči. ... Okoli cerkve so se razpostavili štanti z vse mogočo lectarijo in štegami, medico, pobožnimi drobnarijami Med pokanjem možnarjev, slavnostnim zvonenjem, pri luči nešteti sveč se je izvršilo ‚birmanje‘ ...«. Kotrej ga je peljal k štantom, kupil nekaj *cukrijev*, medu in kot glavno darilo veliko **uro iz lecta** »... veliko, vso rudečo, samo kazalci, številke in velik krog okoli, to je bilo belo...« Čeprav je bila ura samo iz lecta, pa je »kotriju ta birma prišla vendar le dosti drago – po običaju je moral k naslednji

³⁶ Nav. delo, str. 255.

³⁷ Šašlov osebni separaten izvod *Narodnega blaga iz Roža* (dopisano na str. 47).

veliki noči poslati poleg obilne taške (šartelj, vanj zataknen srebrni rajniš, fige in kake pomaranče) še celo novo obleko ...»³⁸

Roke zvežejo pa oči odpro

Poglavje **Ženitu**, objavljeno v *Narodnem blagu iz Roža*, se dokaj razlikuje od prvega opisa, ki ga je leta 1912 objavil France Kotnik;³⁹ Šašel sam pravi, da je v njem nekaj netočnosti, na katere je bil opozorjen in jih je pozneje popravil, besedilo pa razširil ter ga leta 1918, kakor domnevam, namenil (ne vemo pa, ali ga je tudi odposlal) *Rajku Nahtigalu*. Prav ta opis ženitovanjskih šeg lahko prepoznamo v Šašel-Ramovševi objavi,⁴⁰ v kateri pa so posameznim poglavjem dodane še t. i. ljudske modrosti pa tudi nekaj ohcetnih pesmi, zamenjane pa so mnoge narečne besede iz prvotnega besedila; težko je danes ugotavljati, kdo od obeh avtorjev jih je, če primerjamo oba opisa, spreminjal oz. menjaval. Verjetno pa je vzrok za razlike tudi, da se Šašlov opis iz leta 1918 nanaša predvsem na Slovenji Plajberk, objavljena razprava pa naj bi predstavljala narodopisno gradivo celotnega Roža, manj verjetno pa cele Koroške, kakor je prvotni naslov rokopisa – namreč *Narodno blago s Koroškega*.⁴¹ Naj mi bo dovoljeno podati le kratek, »poslovenjen« povzetek še tega opisa, predvsem zaradi primerjave posameznih narečnih besed, ki jih ohranjam: Šašel govori o *ogledih*, *likofu*, ko v ženinovem imenu govori zgovoren *paver*, ko se *zglihajo* in se *maren* (pogajanje, govorjenje) konča, si mlada podasta roke, ki jih polivajo z vinom, da se sliši kapljanje na mizo. Opisuje ženitovanjske osebe: *vadovca*, ki vabi svate, *cawmarja*, ki mora na dan poroke ves čas biti v bližini neveste, in *fenriha*, ki z ženitovanjsko zastavo hodi na čelu svatovskega sprevoda, njegov par pa je teta; zelo nazorno opiše vožnjo bale (*skrine vozat*) in vse težave, ki jih imajo fantje pri tem, od tega, da morajo izplačati staro babo, ki se je usedla na najtežjo skrinjo, do *zapenowca*, če se je nevesta v drug kraj *udawa*. Zapenjavco postavijo tam, kjer se ji *furmani* ne morejo ogniti. Drug drugemu zastavljajo uganke, dokler fantje ne dobijo dovoljenja, da nadaljujejo pot. Dan pred poroko nevesta ženinu pošlje izvezeno srajco, židano ruto, *paternošter* in majhen šopek rož, ki si ga ženin pripne na desno stran klobuka. Ženin ji po dobro plačani ženski pošlje vina in pogače za večerjo, rdečo ruto, *čriwle*. Nevesta mora šartelj poslati tudi *fajmoštru*, na sami ohceti pa ga dobijo

³⁸ *Spomini* (rokopis) str. 256, 257.

³⁹ France Kotnik, *Koroške narodne črtice. Ženitovanjske navade v Slovenjem Plajpergu (Po zapiskih plajperškega rojaka J. Wieserja, sestavil Fr. Kotnik)*. Časopis za zgodovino in narodopisje 9/1912.

⁴⁰ Zapuščina Frana Ramovša. Biblioteka Slovenske akademije znanosti in umetnosti. R 46.

⁴¹ *Narodno blago s Koroškega. Nabral Josip Šašel* (rokopis). Biblioteka Slovenske akademije znanosti in umetnosti, R46/VI.18.

tudi *vadovc*, *cawmar* in *fenrih*. Na dan poroke se na ženinovem in posebej na nevestinem domu zbirajo svatje in s pogostitvijo se začne *svatovščina*; *cawmar* in *fenrih* gresta nato z godci po teto, ki ima za oba pripravljena *krinca* z večbarvnimi *panteljni*; *cawmarju* ga pripne okoli, *fenrihu* pa le na pol klobuka. Pred odhodom od doma na obeh domovih po tleh razgrnejo belo *hadrc*o, da mlada nanjo poklekne, prosita starše odpuščanja in prejmeta njihov blagoslov. Oboji svatje se srečajo šele pred cerkvijo; tisti, ki pride pred cerkev prvi, bo imel v zakonu večjo besedo. Sledi svatovska maša, nakar godci zaigrajo marš, svati pa gredo okoli oltarja: najprej *vadovc*, sledi ženinov boter in za njim ženin in drugi moški svatje. Ko pridejo izza oltarja, se *vadovc* postavi z botrom pred oltar za ženinom, okoli oltarja pa *cawmar* vodi nevestino botrco, nevesto in druge ženske, zadnja gre nevestina teta. Botra »postavi« nevesto pred oltar poleg ženina, *cawmar* in *fenrih* pa stopita s teto za njo. Sledi poročni obred, po njem sejeta pred cerkvijo pozimi pa v cerkvi med otroke in berače denar.

Hoscet je na ženinovem domu ali pa v gostilni, začne jo *cawmar* s plesom (*rajam*): najprej zapleše z nevestino botro, in pri tem z okrašenim klobukom prekriža plesišče, nato zapleše z nevesto, nato še s teto in vsakokrat s klobukom prekriža prostor za ples. Šele po teh treh plesih lahko plešejo tudi drugi. Medtem pa *vadovc* razvršča svate okoli mize; za začetek dobijo mrzle jedi in kuhano vino. Vsem povabljenim svatom, ki prihajajo v presledkih, gredo naproti *cawmar*, teta in godec in šele ko so vsi zbrani, se začne *velka hostnija*. Obvezne jedi na gostiji so: *časava župa*, *fodrano* (ribana kaša), *sovate* pa *sadje*, *beli močnik*, *čepenca*, *hoveje mäs*u, *prate*, *fancovti* itd. Godci pred in med jedjo igrajo svoje viže, potem pa še eno po želji. Pred vsakega postavijo na krožnik kozarec s kisom ali kakšno grenko tekočino. Tega seveda nihče ne pije, pač pa na krožnik položi denar in vse skupaj porine naprej k sosedu. Nabrani denar pobere godec. Proti večeru se na *hoscet* pripelje nevestina mati, ki jo sprejmejo s posebno častjo. Prinese *pudirjanco* – v »qorpə an veləq šartəl puhače, z rdečim trakom prevezan, na sredi ima luknjo notri pa sadje, qvoce, orehe, cigare«. To izroči *cawmarju*, ki gre z njo na hrib in vse po bregu navzdol zmeče, kar se da daleč, nazadnje pa še cel šartelj. Svatje pa te reči spodaj lovijo, se zanje trgajo, za njimi dirjajo in se prekopicujejo. Zvečer pridejo na *hojsce*t tudi *škurta* nepovabljeni gostje, ki jim tudi postrežejo.

Okoli polnoči povabi starešina s smešnim nagovorom (*márenə*) svate na *zmat*, ki znaša za moške 3 rajniše, za ženske 60 grošev in tristo krajcarjev. Vsakemu, ki daruje, napijejo. Svoje darilo da najprej *cawmar*, potem pa okoli drugih pobira, kar so prinesli: žlahta daje zraven denarja tudi druge stvari: botrca da rjuhe, srajce, povštre, prtiče, platno; zato ji pravijo tudi *rjušenca*.

Vse do *zmata* imajo svatje pravico, da smejo nevesto in teto ukrasti – odpeljejo ju v bližnjo gostilno in hitro naročijo čim več pijače, saj mora ceho za nevesto plačati ženin, za teto pa *camar*. Kdor pride, preden je pijača na mizi, mu ni treba plačati.

Po darovanju »*qrince dow rajejə*« : *cawmar* in *fenrih* morata po vrsti peljati plesat vse ženske, pri tem plesu pa morajo nevesta, teta in ženin *krince* sneti.

Svatje odhajajo, vsak dobi *pšajdesən*. Ko ženin nevesto pripelje domov, ji prinese gospodinja (mati ali sestra) na prag *žegnano vodo* in jo pokropi; izroči ji hleb rženega kruha, kuhlo pa ključ vežnih vrat, nevesta pa ji da platno, denar in šartelj, moškim prinese srajce, ženskam pa rjuhe. Prinese tudi s pšenico napolnjeno zibel. Mati ji razkaže gospodarstvo, nevesta povsod kropi in kadi. Botra medtem postelje zakonsko posteljo.

Prvo nedeljo po poroki gredo, kakor pravijo, *teti kolena umivat*. Na tetinem domu se zberejo ženin in nevesta, starešina, *cawmar*, *fenrih*, *godec* in nekaj fantov; rajajo, pojo, se veselijo in gostijo. V starih časih sta ženin in nevesta drug drugega umila in po stari veri sta šele tedaj postala mož in žena.

In ker se na ohceti tudi veliko poje, je Šašel v svoj opis vključil tudi nekaj svatbenih pesmi.

Navadno začne peti *cawmar*:

*Se hóscēt začne,
se začnè vèsělè,
se hóscit qončá
je pa vèsěla qrāj.*

Fenrih nadaljuje:

*Səm cāwmarjow hvápəc
pa vózəm tatè,
al zrávən pa rájтам:
užénu bə sé.*

Tudi svatje pojo:

*Je hóscit vaséva,
uba sta mvadá,
bo pa zíbəqə péva
čístə novà.
Zaqónšče črtwle
dro vóhqə ubúje,
al póle pa pridějə
qrížə, nadlúje.*

Ko darujejo za mladoporočenca, torej pri *zmétə*, ženina s pesmijo opozarjajo:

*Sprelúbə tí žénən,
puhlēj vqlè sabè,
ut qrája vsə púbə
zapúščējə tè.*

Podobna pesmica je namenjena nevesti:

*Sprelúba navésta
puhlěj vqlè sabè
ut qrája vsè děčle
zapúščějə tè.*

Botri pa ženina dražijo:

*Du púnučí boš zību tí
Pu púnučí pa spét qòj tí.*

Nato pojo po vrsti vse pesmi, kar jih znajo, *okrogle* pa posebno tedaj, ko *štajriš* *rajajo*.

Pravijo tudi, da je zakon posebno v prvem, tretjem in desetem letu v nevarnosti, saj ga skuša zlodej razdreti.

Zanimivo je, da Šasel v svojih *Spominih* ne opiše nobene osebno doživete ženi-tovanske gostije, tudi ne samega poročnega obreda. Njegov spomin se pogloblja le v izbiranje zakonskega druga, razmišlja, ali je prav, da se upošteva dogovor med starši oz. vmešavanje ženitnih posrednikov, ali pa je treba izbiro prepustiti mladim in trpeti nasprotovanje ne samo staršev, ampak tudi soseske. Opiše primer Smolnikarjevega Drej-ča, ki mu je doba *žovnirščine* zapustila sledove v *značaju*, znal pa se je tudi z *žovnirsko rutino* postavljati kot *snubec*. Vrbančkova Meta, pri kateri so se že oglašali snubci, tudi bogati, ki so jih v *hišo pošiljali sorodniki*, se je »zagledala« v postavnega Smolnikarja, ki je bil kljub lepemu imenu le kajžar (na Koroškem pravijo *smolje* namreč brinju, ki velja za posvečeno drevce. S smoljem se preganjajo bolezni, tako z bobicami in iz njih iztisnjenim oljem, kakor tudi in še bolj s prižiganjem vejic; vse kaj drugega pa bi bil *smoljar* tj. tisti, ki se ga drži smola). Pri Vrbančkovih so tej zvezi nasprotovali in Meti prigovarjali, češ *pusti ga in njegovo beračijo, te bomo že bolje spravili, pri Smolniku boš imela šrot na pukl, vodo pa pod očmi* ... Šasel razmišlja tudi o tej, kakor pravi, *dvosmiselni krilatci*; na Rutah ni bilo hiše, kjer bi živeli v izobilju, Smolnikarjevi pa so bili med najrevnejšimi, vendar še vedno pred t. i. *samotežnimi*, tj. tistimi, ki so živeli *na roko*. »Šrot« je gozd blizu hiše, iz katerega gospodinja, ki ima na skrbi tudi kurivo, lahko vsak čas dobi suhljad za *ješpič* (črno kuhinjo) – tako bi bilo ugodno, če bi imela »šrot za puklam«, kar pomeni – v bližini. Gorje pa, če je *šrot na puklu*, kar bi se lahko razumelo, da jo mož pretepa. Enako razmišlja o vodi: blagor tisti, ki jo ima *pod očmi*, tj. da je v bližini kakšen studenec, in težko tisti, ki jo mora nositi od daleč. In prav pri Smolnikarju je bil svet kamnit, da ni bilo vode blizu in jo je bilo treba nositi daleč iz grabna – to pa bi lahko pomenilo tudi solze, torej *vodo pod očmi*.⁴²

⁴² *Spomini* (rokopis), str. 157 sl.

Tudi Smolnikarjeva mati – ki naj bi že pred poroko poskrila vso kuhinjsko opremo in poljsko orodje, še verige menda ni pustila, na katero bi mlada *vtvazla* (privezala) kravo, ki jo je od doma *za div dobila* – je nasprotovala tej zvezi, saj ji bo mlada *kuhlo vzela*. Prigovarjala je sinu: *Kaj boš tako visoko letal, svojo gliho si poišči*, bodoči snahi pa je napovedala: *Meta, tudi tebe ne čaka nič dobrega. Zapomni si: meni se godi, tebi pa cveti*. Ker pa je bila Meta nekaj časa v Celovcu, da bi se naučila nemško, pri uršulinkah pa kuhati, je tudi starega Smolnikarja skrbelo, kajti na vasi je »veljalo«, da se *taka spečá, ki pride v Celovc*. Pomembno pa je bilo, da se Vrbančkov oče ni *poslužil stare*, v običaju *zakoreninjene pravice*, da *hčeri določi ženina*, in je prepustil izbiro Meti. Tu pa se začenja Šašlovo tako rekoč strokovno področje – ljudsko pravo, ki se zelo slikovito vpleta tudi v druga poglavja Spominov. Mlada sta sklenila *hojcprif*, v katerem je oče nevesti zapisal *200 rajniš diva*, ženin pa je to *zaženil s 100 rajniš* in določil *30 rajniš jutranje*, ji zapisal še stanovanje in *prežitek* pri Smolnikarjevi hiši ter vse to dal še zavarovati. *Hoscet*, za katero je ena priča posodila 80 rajniš, ni bila *šumna*.⁴³

Povsem drugače se je dogodilo Nacetu Wieserju p. d. Šašlu, ki naj bi prevzel posestvo, ob prevzemu pa bi moral izplačati brate in sestre in le »... *velik div nove gospodinje bi lahko pomagal* – zato se starši niso strinjali z Nacetovo izbiro, ampak so sinu izbrali *bogato nevesto*, ki pa se je k Šašlu vdala prisiljena, ker je bil sin že na *rajži*, ko je bila *hoscet*.«⁴⁴

Na tej *hosceti* je bilo veliko gostov, razvrstili so 14 miz po 12 ljudi po *gamnu* novega skednja, *parno* zadaj pa so spraznili za ples. Pred poroko so seveda naredili t. i. *izročilno pogodbo*, v kateri je zapisano: »Oče Martin izroči Šašelnovo posestvo sinu Nacu, ta je istega dne z Magdaleno Kopriunig sklenil *hajcbrif*, po katerem je prinesla 700 rajniš diva, to vsoto je zaženil s 600 rajniš in ji dal zapisati služnost dosmrtnega stanovanja ...« Nacetovo propadajoče posestvo je pozneje odkupil Andrej Wieser, pri hiši pa se je še naprej reklo *pri Šašlu* (tudi *pri Šošelnu*) in prav to hišno ime je leta 1918 kot svoj priimek prevzel Andrejev sin – naš Josip Šašel.

Spomine Šašel nadaljuje z *očetovo zgodovinsko bandro od Smolnikove kajže na Šašelnovo kmetijo*, torej z letom 1886, ko je oče Wieser zapustil *stoletno torišče prednikov Poden* in se podal na novo ognjišče. Ocenjuje, da je bila zelo drzna poteza *podati se na tako veliko posestvo brez vse fantore* (inventarja). Pred očmi vseh se je pri tem odkrila njegova revščina, saj ni imel niti voza, ampak:

»Imel je edine sani, v te je zapregel edino kravico, na sani pa spravil zibelko z Drečkom, ter malenkostno fantoro, Mico in mene so mama vodili za roko. Tako je šla ta **bandra** skozi Raven, čez Reber, mimo Kovačiča ... Temno se še spominjam,

⁴³ Nav. delo, str. 168 sl.

⁴⁴ Nav. delo, str. 177.

*da sva se v veliki hiši pri Šašelnu z Mico bojazljivo stiskala za krušno peč, ko je Nac sprejemal očeta in mamu zelo glasno, Madlena pa mračno, zlovešče – pozneje je očeta imenovala samo **kajžlar** ...»⁴⁵*

Šašel ni pozabil, kako se je mati v novem okolju s posebno »**arcnijo**« prikupila vedno okajenemu, toda dobrodušnemu Nacetu: v *ripenškem* (velikem) *piskru*, je s starega doma prinesla sir (skuto) in na novem domu nanj pozabila; ko je lonec čez mesece odprla, so v njem seveda že gomazeli črvi:

»... Mislila je to gnilobo dati že svinjam, Nac pa slučajno to vidi, poskusi in navdušeno vzklikne: to ti je rcnija! Bil je ravno ponedeljek, ko je on imel svojega obligatnega mačka, ona skuta pa je bila za to stanje res rcnija ...«⁴⁶

Smrt pobira pa nič ne izbira

Tudi šeg ob **smrti** se v *Spominih* Šašel le dotakne; mimogrede pove, da je neki bistriški gospod prišel na **kosteno mizo** (po naše *beraško palico*) – zbolel je za *dero*, tj. sušico, tuberkulozo, in umrl. Opisuje pa smrt svojega bratca, ki je jedel *gólene* (nezrele) črnice in dobil hudo vročino. Tak spomin kakor kamen obleži na otrokovi duši in se ga tudi v zrelih letih ne otrese: »... so me posadili v hišni kamri k vznožju postelje, v kateri je v hudi vročini bratec težko sopal, njegove oči so se lomile, prižgali so mu dve sveči, žebrale na glas, proti večeru pa je ugasnil. Na angelsko nedeljo, na »plajberški« žegen smo ga pokopali ...»⁴⁷

Smrt bratca ga je tako prizadela, da je še sam zbolel. Spominja se, da se je »vleklo od male gospojnice preko cele zime, v púste in postè ... s silo je šlajmilo iz mene ...« Oče in mama sta sprva uporabljala domače arcnije – sta *ventvala* – oče je »letal k *padarjem*« in tudi k zdravnikom, potem pa je pred veliko nočjo, na *četrtekovem jarmarku*, v Celovcu srečal daljno sorodnico in dobil nasvet: »... pojdi vendar k *Lamplbirtu* – *tja hode ena šintarca al hčera šintarja s Šentvida arcnovat*. Ljudje jo kna morejo prehvaliti, vsakemu je že pomagala ... Ko je ona ‚ljudska zdravnica‘ pogledala moj urin, pravi: ‚Al ta otrok še živi? Oče je samo z glavo potrmal ...« Ženska je ugotovila, da je otrok zbolel od *pristraha*, od prav velike žalosti. Ni upala, da bi ga lahko ozdravila, vendar je oče vztrajal. Kakor so mu pozneje pripovedovali, je oče na njen recept potem v »*apoteki* dobil škatllico zelene maže s katero so me potem preko želodca mazali, ter glažek svetle tekočine, katero so mi dajali zjutraj in zvečer. To je učinkovalo, kmalu sem pol manj ‚črez dajal‘, ko je bil pa glažek prazen, sem bil tudi jaz že na nogah.«⁴⁸

⁴⁵ Nav delo, str. 182

⁴⁶ Nav. delo, str. 185.

⁴⁷ Nav. delo, str. 195.

⁴⁸ Nav. delo, str. 195.

»*Qúmər jē smĩrt naméhanà, tomə ubéna rcnĩja pa ubédən dohtar nča pumáha,*« je Šašel zapisal v *Narodnem blagu* ... v poglavju *Bulízna pa rcnĩje*, v katerem navaja vrsto ljudskomedicinskih nasvetov. Bolj na splošno, kratko, vendar pregledno predstavi šege in navade ob smrti: k bolniku mora priti duhovnik po navadni poti in ne po bližnjici, umirajočemu da v roke *žegnano svečo*, ko izdihne, mu zatisnejo oči, ustavijo uro in pokadijo okoli hiše. Smrt naznanijo žlahti in sosedom, ki umrlega umijejo, preoblečejo in *naparajo*, gospodarjevo smrt pa s trkanjem na panje sporočijo tudi čebelam, sicer bi umrle. Pravijo pa, da živina sama začuti gospodarjevo smrt.

Pokojnega *naparajo* v hiši. Gospodarju in gospodinji se mora ob smrti vse umakniti, celo miza, ki se nikoli ne sme premikati in mora ostati v hiši celo tedaj, ko hišo prodajo; *naparana* sta namreč prav na mestu, kjer sicer stoji miza. Okna zaprejo, da ne piha in da ne napihne mrliča. Sosedje izkažejo posebno čast s tem, da ga pridejo kropit in ponoči *vahtat*, domači jih pogostijo, še posebej pa pogostijo berače in siromake in seveda pogrebce, da se *bodo na onem svetu prepoznali*. Kdor pride v hišo, ne sme pozdraviti z *dober dan* ali *dober večer*, ker bi sicer mrtvi vstal in ga povabil, naj on leže na njegovo mesto, če je tako dobro.

V *trugo* k mrtvemu dajo tri križce, narejene iz lesa cvetnonedeljske butare (*prajteljna*). Iz hiše nesejo pokojnega z nogami naprej, na pragu naredijo s trugo trikrat križ, pogreb pa mora iti proti *britofu* po navadni poti, ne po bližnjicah: vse to z namenom, da se pokojni ne bi vračal. Po pogrebu zvečer se v hiši pokojnega zopet zberejo sosedje in celo noč ob jedi in pijači *vahtajo*. V prostoru, kjer je bil pokojni *naparan*, mora osem dni goreti luč, osmega dne pa se pogrebci zopet zberejo na osmini ter ob molitvi in pogostitvi obhajajo *spomin*.

Po stari veri pa se *zdáne* (zaklete) *duše* mrtvih vračajo k tistim ljudem, s katerimi so živeli v sovraštvu in bi se po smrti z njimi rade pomirile. Pokoja nimajo tudi tisti mrtvi, ki so si v življenju obremenili vest s kakšno veliko pregreho ali pa niso izpolnili kakšne velike obljube. *Zdane duše* morajo tako dolgo ostati na svetu, da jih kdo odreši – odreši pa jih lahko samo tisti človek, ki mu je to dano.

Jēs ubója hrišnaq se utpuvím hādīča, náhóvomə djána n svētvańa

Poglavje *Verovanje*,⁴⁹ ki je seveda nujno povezano tudi s šegami, začne Šašel z *žebrańjem*, (z molitvijo); pravi, da so ljudje včasih veliko več *žəbrálə*: zjutraj in zvečer, pred vsako jedjo in po jedi, posebno pa še ob sobotah in nedeljah, pa seveda predvsem *u svétah cájtah*: *u qváttrnah tédnah*, *q vinahtam*, *q vélči nočè*, *q binqəštam*, *q svínsvatam*

⁴⁹ J. Šašel – F. Ramovš, *Narodno blago iz Roža*. V: Arhiv za zgodovino in narodopisje, knjiga II., Maribor 1936, str. 60.

pa na ndíle n ndíwce svētníqow, qə se pusébnə čestíjə. Dober kristjan je moral vsak dan moliti t. i. učítno spúvat, ki so jo naglas molili tudi vselej na začetku maše in na koncu rožnega venca, da so se skupaj, javno pokesali grehov. Ta stara molitev je pravzaprav z žlahtnimi, domačimi besedami izraženo kesanje: *Jès ubójə hrišnəq se utpuvím hədičə, nánhóvomə djánə n svētváñə. Jès vérjam u Bohá očéta, qə me je ustváru, Bohá sína, qə me je udrišu, Bohá svetá Dəhá, qə me je pusvétu, v tó svéto qrščánsqo qatólšqo cérqow! Se jès spovím Bohú vsemahóčnomə, častitliví mātērə Božjī n vsəm svētníqam, da səm ud mojàh mvádah dní notər du sēdāñe vüre vélqəbártə prehrēšiw sqríwnə, učitnə, vėdjóčə, nevėdjóčə, zópər Bohá, zópər dasét zapúvídə, zópər sēdəm nahválnəh hrihow, zópər pét počútgow mojà svabá tēlėsa, zópər Bohá, zópər svojà bližnā, zópər zvėličėñe mojà ubójə dúše! O le tí n vsə mojà hrišə so mə močnú žòw, qə səm rəžžálu (rəžžáləva) Bohá vsamahóčnā! Zató pa prósəm, qə bə mənə mívost dodėlív mojàmə žəvlėñə tàq dówhə udvòh dátə, da bə se móhu (mohvə) spovėtə n spoqoritə pa Božjò nazyrúntano prjáznost zadobítə n pu tàm riwnam žəvlėñə tí vėčnə zvėličėñe dusėčə! Zató se pa jès udárəm na mojà hrišnə qamnítə srce nòj právəm z učitním hrišnəqam: O huspúd Búh Jėžəš Qríštəš, bódə milostív mənə, mojà ubójj dúšə pa vsəm véřnam dúšam u yícəh, amən.*⁵⁰

(Jaz ubogi kristjan, se odpovem hudiču, njegovemu delu in zapeljevanju. Jaz verujem v Boga Očeta, ki me je ustvaril, Boga Sina, ki me je odrešil, Boga Svetega Duha, ki me je posvetil, v to sveto krščansko katoliško Cerkev! Spovem se Bogu vsemogočnemu, častitlivi materi Božji in vsem svetnikom, da sem (se) vse od svojih mladih dni do sedanje ure velikokrat pregrešil skrivoma, očitno, vedoč, nevedoč, nasproti Bogu, proti desetim zapovedim, proti sedmim naglavnim grehom, proti peterim čutom svojega slabega telesa, proti Boga, proti svojemu bližnjemu, proti zveličanju svoje uboge duše! O, le-ti in vsi moji grehi so mi močno žal, ker sem razžalil (razžalila) Boga vsemogočnega! Zato pa prosim, da bi mi dodelil milost in dal mojemu življenju odlog tako dolgo, da bi se mogel (mogla) spovedati in spokoriti pa zadobiti božjo nedoumljivo prijaznost in po tem revnem življenju doseči večno zveličanje! Zato se pa trkam na svoje grešno kamnito srce in govorim z očitnim grešnikom: O Gospod Bog, Jezus Kristus, bodi milostliv meni, moji ubogi duši in vsem vernim dušam v vicah, amen!)

Z molitvijo pa se je treba še posebej priporočati svetniku, na čigar ime je bil človek krščen. Tako Šašel nadaljuje poglavje s pomembnejšimi svetniki in zavetniki, ki jih kronološko razdeli od januarja do decembra; za vsakega pove, v kakšnem primeru se mu je treba priporočiti. Seveda tudi svetnike imenuje z domačimi imeni: npr. sv. *Folantin* (Valentin), ki sta pravzaprav dva: prvi goduje po svetih treh kraljih in je zavetnik živine, oni drugi v pustnem času pa je za ljudi, sv. *Ajton* (Anton) je priprošnjik za svinje,

⁵⁰ J. Šašel – F. Ramovš, *Narodno blago iz Roža*. V: Arhiv za zgodovino in narodopisje, knjiga II., Maribor 1936, str. 60.

zato mu za *ofer* prinašajo klobase in kakšno pleče, *sv. Boštjan* (pa tudi *sv. Rozalija*) sta za neznane bolezni, *sv. Neži*, ki jo sicer poznamo kot priprošnjico za nesnost kokoši, se v Rožu priporočajo za ovce in ji za ofer nosijo volno, otroci pa so nekoč peli: *Svéta Néža bíce páse, vélqo pálco má, žanè bíce na qopníce, pětělinā štumfe štriqa, cmávā vówné má*; ob *sv. Cenc* (Vincenc) se ptički ženijo: če fant vidi par, se bo tudi on tisto leto oženil; *sv. Marko* prinese ržen kvas, kvasje darujejo za ofer; *sv. Frjan* (Florjan) varuje pred pravim pa tudi večnim, peklenkim ognjem, na ta dan gre procesija v Kapplo; *sv. Janas* je pomočnik na vodi, *sv. Madleni* se je treba priporočiti, če si kaj izgubil, *sv. Ožbotu* pa za denar in pšenico, *sv. Rok* je varuh nog in rok, *sv. Məšòv* (Mihael) vaga (*váhije*) duše, treba je iti na božjo pot (*na čerfat*), pred gromsko strelo obvaruje *sv. Roman*, *sv. Linart* pa je zavetnik žovnirjev in jetnikov. *Sv. Katarini* se priporočajo furmani, *sv. Barbari* pa *knapi* (rudarji), *sv. Miklavž* varuje *holcarje* (gozdarje), k *sv. Luciji* se priporočajo za zdravje oči, na *sv. Štefana* pa se blagoslavlja voda, ki jo vlijejo v ušesa, da človek ne ogluši.

Domači svetnici - *sv. Barbari* nameni nekaj več besed: sprva so jo častili le kot cerkveno svetnico, kot zavetnico rudarjev so pozneje njen god posebno slovesno obhajali z mašo, h kateri so prišli v uniformah, pri njej pa je igrala godba. Po maši je bila v gostilni veselica. Svetnica je ostala do današnjih dni zelo priljubljena. *Sv. Jeharta*, ki se nikakor ni prav udomačil, so vpeljali nemški rudarji, na njegov god (8. jan.) je cerkovnik pobiral za večno luč in za »sedeže v stoli«.

Več izvemo o navadah na vse tri svete večere: *q vinahtám* dobijo posli prosto (*fakance*), saj je navada, da se vsi ljudje za praznike vračajo domov. Že na *kvatni petek* gospodinja speče *mižnáq*, tj. dva hlebca iz ržene in enega iz pšenične moke; preden jih vloži v peč, v vsak hleb zareže križ. Pokriti z belim prtom morajo biti na vse tri svete večere na mizi, zraven postavijo še žegnano vodo, brinovo vejico, križ in skledico pšeničnih zrn. Navada je, da na vse tri svete večere (*q vinahtam*, na *silvestrovo*, na *pernahte*) gospodar kadi, sin pa kropi z žegnano vodo po hiši in gospodarskih poslopih in pri tem molijo *šišnə žéhən*: *Búh vočà, Búh sín, Búh svétə Duh, Búh nàs ubvárə pret vsó nasrěčo, pret vsím hədím!* S tem istim ognjem gospodar potem prižge večno luč, ki jo postavijo k *mižnjeju*, da tam celo noč gori, pisker z ogljem pa postavi na vogal hiše. Iz posameznih kosov oglja, glede na to, kako so »*kosmati*«, torej koliko pepela se jih drži, potem prerokujejo. Na predvečer svetih treh kraljev na vsa vrata s kredo napišejo +M+B+G in letnico, potem šele razrežejo prvi hleb kruha, ga pokropijo, posolijo in vsak, tudi živina, dobi en kos *da bə zmíram močən pa stròw bív oz.* da živine *madvət u pvanínə qna premóre*.

Na cvetno nedeljo (*cvatna nděla*) se žegna *prántəl* za katerega mora hlapec že v petek pred sončnim vzhodom narezati leskovih palic in jih povezati v neparne šope. Prantel potem okrasijo, domači sin ali pastir ga nese k žegnu, sledi procesija

okoli cerkve, potem pa se fantje spustijo v tekmo, kdo bo prej doma, saj velja, da *pər tēstī hišā nájprēj pusíčejo* (pokosijo). Doma s *prantelna* pojedjo tisto, kar je užitno in zdravilno (npr. jabolka, ki so proti bolečinam v grlu), nekaj pa dajo tudi kuram, da bi bolje nesle. Iz lesa naredijo križce, ki jih na *qrstəncə* (veliko soboto) in tudi na *binkoštno qrstəncə* zataknejo v njive, da bi jih tako obvarovali pred hudo uro. Pribijejo pa jih tudi na vrata in tramove skednja, da bo domačija varna pred strelo in ognjem. Streli pa sta dve: *vodena* in *ognjena* in pomembno je, v kakšnem zaporedju udarita, kajti, če je prva ognjena, vodena za njo lahko pogasi, kar je *zasmodila*, obrnjeno pa je usodno. Ob hudi uri pa križce vržejo tudi v ogenj, kajti *blisq pa hròm pràvə: pržjə vúč, al qár tə bóm pusvítu jēs* (blisk in grom pravita: prižgi luč, sicer ti bom posvetil jaz). Z zelenjem iz butare se pokadi hiša tudi na *bilo*, torej na *sveti večer*, na *silvestrovo* in na *pérnahte* – na predevečer svetih treh kraljev, ki je tudi večer *Perhte*.

Višek praznikov na kmetih, *velika noč*, se v Šašlovem gradivu vpleta tudi v druga poglavja, predvsem v zvezi z darilom botrov – s t. i. *taško*, natančneje pa govori tudi o pomenu *velikonočnega ognja*, ki ga blagoslovljajo na *qrstəncə* (velikonočno soboto): na pokopališču fantje poberejo propadajoče lesene križe in jih znosijo na kup ter zažgejo; duhovnik ogenj blagoslovi, otroci ob njem prižigajo na kole ali žico nasajene *hóbe z dríwja* (drevesne gobe) in ta blagoslov raznašajo po hišah, med potjo pa gobe sučejo, da ves čas tlijo. Gopodinje s tem podkurijo na ognjišču, da na blagoslovljenem ognju skuhamo meso za žegen. Pravijo pa, da bi v fari nikoli toča ne pobila, če bi vsaj tri gospodinje ta ogenj na *puzēdə* vzdrževale skozi celo leto. Alelujo pa je treba na veliko noč zjutraj peti na ves glas, da se daleč sliši, kajti *qáqr dálč hvas nasè, táq dálč hədobà ut čəvəqə zbəži*.

Na kmetih je bila večna tekma med »časom in notom«. Pred veliko nočjo je bilo treba pravočasno v hišo poklicati v *štero žnidarja in šiviljo, da se družina na novo obleče*. Pa se ni pazilo in gledalo toliko na lep kraj kakor na trpežnost. Včasih so imeli žnidarji, šivilje in čevljarji, ki so prišli v štero, toliko dela, da so ga komaj končali do *velike krstnice* popoldne, ki se šteje že za praznik, ko prihajajo kotri s taškami, ko nosijo gospodinje pripravljene velikonočne dobrote (posušena svinjska plečeta, klobase, šarteljne, krajce, srceta itd.) v cerkev k žegnu in začnejo z gričev okoli cerkve grmeti *movžnarji*. Skoraj vsakdo gre od pet do ušes (*ut pet do všat*) nov v cerkev: nova obleka, novi čevlji, novo perilo – *tišči marsikje, mahedra in ovira naravne gibe – pa novo je, čedno* – in tako se vsa slavnost kaže tudi na zunaj.

Šent Jur žanè še bábe skuz dúr

Velika noč je pomembna zarezja tudi v kmetskem delovnem koledarju: do jurjevega se je delalo v hiši, na skednju in v hlevu, sedaj pa to delo kliče vse delavne roke ven

na polje, na njive. Gospodar *izganja iz vsakega kotička kar leze ino gre – celo otroke in kake ancugarje*, saj se začenja *poletni not, brez prediha, do jesenske tritve ...*⁵¹ Pravo delo na polju se torej začne na *jurjevo*. V Rutah se praznuje 24. aprila, en dan pozneje kot na Gurah – pravijo, da si je moral svetnik na Gurah najprej brodnino čez Dravo zaslužiti. Sicer pa tudi velja: *Svétə Júřə je búľə qə vsə tĩ drújə; príde w dežəwə, je ha vsə vasəwə, tičəce pojó w hrmówje, qúqěľca pa w buqówjə*. Pred jurjevim je nevarno sedeti ali celo ležati na tleh, saj se lahko dobi revmatizem. Po jurjevem pa se začne oranje in sejanje, ki pa mora biti najmanj v šestih tednih končano – seveda glede na vreme; poznajo zgodnje, srednje in pozno sejanje (*prhódńe, sridńe in póžńe sjanje*) – tako pač, kot so pozimi *bösi, bósi* (vremenska znamenja) pokazali in si je gospodar ta znamenja dobro zapomnil.

Rekli so, da se mora vsako žito *pówna sjátə*, da dobro raste – torej ob polni luni, pšenico pa tedaj, ko *čřišnov cvit u brázdo lěti*. Le za jarco ni *bósa*, kdaj naj se seje, saj še *sosat sosěďə, očə sínə qna móre puwěťə, gdáj jarca hráta*.

Dobro pa je sejati ob suši:

Qə se za bráno qadí, tadəj vohqə vadí! Če se za brano kadi, tedaj je lahko pražiti.

Htúr pər šəšəm móre sjátə, da se za bráno qadí, dubí dovəl žita pa móče, da žyánče vohqə vadí. – Kdor more pri suši sejati, da se za brano kadi, dobi dovolj žita in moke, da lahko žgance praži.

Po stari zaobljubi pa se menda na polju ni smelo delati ob sobotah popoldne, lahko pa se je delalo *pod streho*, na skednju, v stogu in tudi pod kozolcem. *Žejkedaj* (nekdaj) je namreč v Gornjem Koncu neko soboto popoldne padal krvav dež in Gornjači so se zaobljubili, da v soboto popoldne na polju ne bodo več delali.⁵²

Posamezne nedelje po veliki noči imajo v Rožu posebna imena: druga nedelja je *pudyorjánsqa* (procesija gre v Podgorjane), peta je *žəhpówska* (procesija gre na Žih-polje), nedelja pred binkošti (na vrata in okna prislonijo zelene brezove veje, da se lahko Sv. Duh nanje usede) je *qráńsqə*, saj so na to nedeljo prihajali Kranjci na *čěrfat* (na romanje) k svetima Valentinu in Antonu. *Nímšqa nděla* je jeseni, na *gospojnico*: tedaj so prihajali Nemci na Žihpolje na *semenj* in *poslom likofe dajali*. Nemci so za posle zelo radi najemali Slovence, ki so se na semnju razkazovali z narobe obrnjenimi žepi, kar je bil znak, da jih ni še nihče najel, *da še nimajo likofa*.

Slavnostnemu razpoloženju velike noči se v Rožu približa le še *səměń*, *seměńj* – *rodovni in hišni praznik*, ki se v vsaki fari in na podružnicah obhaja na različne nedelje poleti, ko se pri hišah zbere vsa žlahta. Rožanski semnji,⁵³ kolikor se *obhajajo*

⁵¹ *Spomini* (rokopis), str. 230.

⁵² *Nav. Delo*, str. 238, 239.

⁵³ Josip Šašel, *Pravne starožitnosti iz Roža*. Etnolog XVII/1944, 116.

po starih običajih, so najbolj svečana družabna prireditve, ki pa nima nobene zveze s trgovanjem – trgovskemu semnju namreč pravijo *jarmak*. *Semenj* se navadno obhaja poleti ali zgodaj jeseni na nedeljo ali praznik, ko so sadeži dozoreli. Bistvo je v tem, da se zberejo sorodniki gospodarja in gospodinje k pojedini in to brez posebnega vabila – tako, da se *potrdi žvahta*. Gospodinja ima lepo priložnost, da se pred sorodniki postavi z dobro pripravljenimi jedmi. Gostija ima tri dele: *vožina, mavžina, popotnica*; določene pa so tudi jedi: *čisàva župa, sladka župa, dve vrsti mesa – goveje kuhano, ovčje pečeno, različne prikuhe, hrenovca, solata, sadje*. V Sp. Rožu so za konec vožine postregli s *sejmskim (belim) močnikom*, na Gurah pa ne sme manjkati *masovnjak* (v mleku zakuhan pšenični zdrob z jajci in sladkorjem ter zabeljen z maslom). Poznajo tudi *črn močnik*, narejen iz *prge* (tudi pumprava) – tj. moka iz stolčenih kvoc (suhih hrušk). Za moške črn močnik zabelijo z žganjem. Za pijačo imajo samo doma pridelan mošt, medico in na Gurah t. i. Steinbier. *Semenj* se konča najpozneje ob sončnem zahodu, ko postrežejo s kavo, pogačo in fancovti, ob slovesu pa vsak dobi popotnico v *hadrcu*, ki jo je prinesel s seboj. Kar ostane od semnja, pa razdelijo revežem.

Semenj se razlikuje tudi od *žeganja ali pranganja*, tj. od cerkvenega praznovanja patrona oz. posvetitve cerkve. Tedaj ob cerkev postavijo stojnice z lectarijo, štegami, medico, nabožnimi drobnarijami – ves šum in hrup takega žeganja; pred mašo gre procesija – podobno, kakor na Rešnje telo – ob streljanju z možnarji okoli cerkve.

Šašel je zgodovino, razvoj in propad semnja tudi kot pravnik natančno raziskoval: prišel je do zaključka, da je prvotni *sejnam* zaradi socialnih razmer začel propadati in se je obdržal le še pri bogatih in prav to naj bi bil vzrok, da je ostal v spominu le še kot tržni dan.

Núč pa dén štíra dni stujita

Tudi kresni dan, s katerim se začne *poletje*, je bil nekaj posebnega: kurili so kres, vsak je potem s kresišča vzel *hvawñò* (ogorek) in jo nesel na njivo, da bi žito dobro uspelo in da gosenice zelja ne bi objedle. Kresni večer pa je povsod najbolj poznan po prerokovanjih, posebno za ugibanje o ljubezni in poroki. Tako si na kresni večer dekleta v vodi pod mostom umijejo obraz in se nič ne obrišejo: tisti, ki bo dekle v sanjah obrisal, bo njen ženin. Cokla, vržena *vníc*, tj. čez ramo nazaj, pokaže dekletu smer, *kam bo švá njena bándra*, enako pove naklon posoljene koprive. Bodočega moža bo videlo dekle sedeti za mizo, če na kresno noč pometa izbo. Smrt napove uvenela kresnica na oknu, da pa nobena *fowšnýja w híšo qna móre*, je treba na kresni večer nabrati srebro, narediti venec in ga obesiti na vežna vrata. Kdor ima na kresno noč v žepu praprotno seme, lahko opolnoči sliši, kaj se živina v hlevu pogovarja.

Pránhëna

Praznik za faro je bila procesija Rešnjega telesa: *pər pránhëna* so včasih dekleta nosila vence *s púmpave* (iz nizkega osata, t. i. bodeče neže); to naj bi bil najbolj *svét qrínc*, saj je bil tudi Jezus s trnjem kronan. Seme osata pa je tudi dobro proti revmatizmu – *sqrmini*. Šašel govori tudi o drugih rastlinah, ki imajo preroško in zdravilno moč, pa tudi o raznih pripravkih, npr. o *Patrnúžowem putru* (Jernejevo maslo), ki je dobra *rcnija* zlasti za otroke – z maslom jih masirajo po prsnem košu, da lažje dihaajo. Pri hiši je moralo biti vedno dovolj zdravilnih rastlin za vse leto in za to so morale poskrbeti gospodinje. Najboljše so tiste zeli, ki so nabrane med veliko in malo *gospojnico*, saj so tedaj *žegnane*. Doma imajo vedno na zalogi razno *jagodičje*, *šentjanževe rože*, *dobro misel*, *rožmarin*, *modri encian* (*ti pvále cján*), *žawlej*, pelin, ajbiš, črne češnje, črnicne (*za ti hudi hrižo n qólaro*), *qomelce*, *meto* itd.

Delo

Začetek dela ob poletni sečnji je bil »na vse prgodnje« prazničen in vesel, seveda tudi ob koncu dneva, ko je delo opravljeno. Pevci so se zbrali in zategnili kako domačo pesem, po večerji je lajnovc nategnil svoj meh, da so se noge kar same začele privzdigovati. Kosci so bili v belih prtenih hlačah in belih čiklih, ženske so jim na klobuk pripele pušeljce. Vzdušje je bilo tekmovalno, vsak je hotel *spodrezati* prednika. Na začetku je bilo treba s koso narediti križ. Ko je bilo višje sonce, so se koscem pridružile še grabljice (*grablovčenje*).

Iz Šašlovega gradiva spoznamo tudi *gorsko košnjo*; seno je bilo treba po drči spravljati z višinske seče dol v skedenj: zgoraj so stlačili in privezali seno na široke veje, na ta vlak se je spredaj kdo usedel in tako je drvelo navzdol. Zgoraj je ravno slišal, kako je začelo avemarijo (*vmarjo*) zvoniti in ni še nehalo, ko je bil že v dolini.

Prav tako je bilo nevarno tudi spravljanje lesa z višin k potem v dolini. »*Presoditi je bilo treba, ali naj se to zgodi pozimi z vprežno živino ali na rtičih na katere se privežejo dolgi panji, spredaj pa to drka doli spreten drvar ali pa poleti na kaki riži t.j. na kozah postavljen lesen žleb ali po lojtu (po tleh položen žleb). Če ni gladko drselo, se je lahko zgodilo, da so se panji zavezali.*

***Vsáčomə čəvəqə ud rojstvá naprēj anə zvízda
svítə, qə tá páde, čováq umrjè.***

Zvezde repatice pomenijo nesrečo, bolezen in vojsko, rimska cesta na nebu pa varen večer, ko se lahko brez strahu odpraviš na pot. Menda so tudi trije dnevi v letu zelo nevarni,

vendar nihče ne ve, kateri: če se na ta dan s šivanko dotakneš drevesa, se bo pošušilo, če pa zbodeš človeka, bo umrl.

Kadar v ognju cvili, pravijo, da *uboge duše jokajo*: v ogenj je treba takoj, ko jih zaslišiš, vreči kaj od tistega, kar se ravno kuha, bodisi moke, soli ali kar žgance, da se duše pomirijo.

Qáqršan ldé, taqə vremè

Vreme pa največkrat »zamešajo«⁵⁴ vetrovi. Ko je Bog ustvaril svet, tako pravi staro izročilo, je vsem stvarjem določil njihovo delo, le vetrovom nič. Pa so ga vprašali, kaj naj delajo. In jim je rekel: *po ljudeh se ravnajte, kakor ljudje, tako delajte tudi vi*. Vetrovi so ga ubogali in kjer je bil eden, je bil zraven takoj drugi, pa tretji, pa četrti in so se med seboj vojskovali za oblast. In prav vetrovi delajo vreme: so dobri pa tudi hudobni, delajo sušo pa tudi dež, sneg in točo. Pihajo z vseh štirih strani: *horínc, húrnaq, večérnaq* je doma *na večérnam qrájə*, je dober veter, navadno suh in piha od strani, le če piha pri tleh, prinese dež, če pa gre visoko, na nebu *zasmója*, zato je nebo ob večerih rdeče; dela pa lahko tudi vrtince, v vrtincu pa vedno čepi coprnik, ki se prežene tako, da se vanj vrže nož. *Ti mǝzlə ali súsə vétər* – doma *na púnočnəm qrájə*, suši in razžene megle ter zjasni nebo. *Qrívə ali dówc na zjutrnəm qrájə*, razjasni noči, podnevi pa žene megle na sonce; poleti prinese le droben dež, pozimi pa rahel sneg. *Jəh* (južni veter) *pa pride ut púna* (opoldne) in dela hudo uro, poleti prinese dež, pozimi sneg, vedno pa podi megle. Hudo uro pa pokaže tudi *mávrcə, mívrcə*, če se pokaže zgodaj popoldne, če pa proti večeru, se je nadejati lepega vremena. Če pa je šla *v graben pit*, bo samo dež.⁵⁴

Kmet se, ko ga skrbi, ali bo drugo jutro lahko delal na polju, najbolj zaneše na *púmpavo* (nizek osat, bodeča neža). Vsak dober gospodar obesi velik cvet na skedenj in ga gre vsak dan gledat: če se *sqrčə*, bo dež, če pa se *sprastrə*, bo lepo. V *Narodnem blagu* ... Šašel naniza še vrsto prerokovanj in vremenskih pregovorov, ki se nanašajo tudi na posamezne dneve v letu in naj bi kmeta usmerjali k določenim opravilom. Bolj kakor šege ob delu opisuje kmečka opravila, delovne procese in orodja (npr. oralo, plug). Natančno spoznamo teritev, ki jo napovejo pozno jeseni, navadno okoli vseh svetih. Za terice naprosijo seveda bolj *mlade in lušne dečle*, le *suhla* – ženska, ki dela pri terični jami – mora biti izkušena, priletna ženska, ki zna pravilno kuriti jamo, da s plamenom gori, ki prejo na rantah spretno in hitro obrača, da se primerno posuši in tudi nadzoruje, da je preja lepo utrta. Terice so zgodnje delavke, začno že pred sončnim vzhodom, na vse *prgodnje*, ko s *smoljem* (brinjem) zanetijo terično jamo. Pri prvem

⁵⁴ J. Šašel – F. Ramovš, *Narodno blago iz Roža*. V: Arhiv za zgodovino in narodopisje, knjiga II., Maribor 1936. 82-83.

svitu že prihajajo praznično (*nədivno*) oblečene v spremstvu svojih *teračnjakov*, ki jim nosijo in v bližini jame postavijo trlice. Začne se *tasanje trlic* in *terejanje* teric, ki so razposajene in razigrane, da se jim moški ne upajo v bližino, ker se bojijo, da jih bodo s pezdirjem potrosile ali celo *nabulale*.

Tericam je bilo treba dobro in obilno streči, moškemu, ki pride mimo, pošljejo s prejo povezan *pušeljc*, za katerega mora dati nekaj denarja ali pa poslati pijačo, nikakor pa se ne sme iz teric norčevati, ker ga sicer napadejo in mu pezdir *nabulajo* (zatlačijo) za srajco in hlače. Vsaka terica pa tudi svojemu fantu pošlje s prejo ovit šopek nageljnov, roženkravta in rožmarina, ali pa cel *korpič* z rožicami, steklenico medice, vse žitno seme, cigare, lešnike, orehe itd. S korpičem pa so fantje, *teračnaqa*, povabljeni na večerno zabavo.

Búh dáj sréčo

Poseben ponos za vsakega gospodarja je hlev, poln živine: vsakega gosta je najprej peljal v hlev, kjer je stal rep pri repu. Gost se je ustavil za vsakim oslom, za vsako kravo, za vsakim teletom, povsod je *krepko pljunil proti živinčetu in rekel obredne besede Fej te bodi! Ne bodi mu urak!* Tako naj bi se od živine odvrnila vsaka škoda.

Kdor je nameraval prodati kakšno živinčo iz svojega hleva, bodisi konja, vola, kravo, ali pa ovce in svinje, je o svoji nameri najprej obvestil sosede, potem šele je peljal živino na semenj – *jármaq*. Seveda kupec vedno gleda, da bi napravil dober kup, zato s prodajalcem *hléhata* (glihata, se pogajata) toliko časa, da *qúp sklēneta*. Kupec plača, ali pa da samo *aro*, nato udarita v roke z besedami *Búh dáj sréčo*. Navada pa je bila, da sta oba dala *božjə dnár*: 1 krono za večjo živino, *zéqsi* ali dva pa za drobnico. Ta denar je vzel kupec in ga na poti domov dal kakemu beraču ali pa v domači cerkvi za ofer. Pri trgovanju je bil upoštevan tudi tisti, ki je za živino skrbel, jo krmil, čistil, pasel; to je bil lahko domači sin, hlapec, dekla ali pastir. Sam se je oglasil za *likof* in dobil nekaj denarja.

Kadar pa se sklepa kupčija za kaj večjega, npr. za posest ali hišo, se ne sklene tako hitro. Kupec da včasih samo besedo, da bo v določenem času prinesel denar, in temu rečejo, da ima *stvar zaqəplano*.

Usodi se ne ubeži

»Za trdno sem bil prepričan, da me bodo vsaj letos pustili v rodne Rute onstran Ljubelja – po 13 letih! Pa tudi iz Beograda so rekli: ne! In tako so mnogi moji načrti padli v vodo ...« je Šašel zaupal prof. Ramovšu v pismu, v katerem mu je čestital ob izvolitvi za predsednika Slovenske akademije znanosti in umetnosti. »Resno sem nameraval izpopolniti slovar narečja, posebno v frazeologiji, nadaljevati študijo o rožanskem semnju,

dognati še marsikje pravilne oblike krajevnih imen itd. ...» Pa vendar ni povsem odnehal: odločil se je, da bo o krajevnih imenih kljub temu še napisal posebno razpravo – preveč se greši! Razočaral ga je Slovenski pravopis, še bolj pa specialka Vojnogeografskega inštituta: »Obupno, kakšne napake v imenih! Naši geografi bodo morali skrbeti, da se v novih izdajah to popravi ...«.⁵⁵ In tako je poveljna politika z omejevanjem potovanja domov, tja čez mejo, enega naših vidnejših narodopisnih piscev, raziskovalcev koroškega življenja in jezika, zopet enkrat prikrajšala za dragoceno gradivo in razprave, ki bi jih lahko še napisal. Kaže, da ga je prerokovana usoda dohitevala in spremljala korak za korakom ...

Čeprav si je Šašel vsa leta prizadeval, da bi iz spomina izrinil mladostno prerokovanje, se mu je le-to globoko zarezalo v podzavest. Starega Hanzeja, ki je prerokoval že njegovemu očetu in trdili so, da pravilno, je oče nekoč poklical, da bi prerokoval tudi sinu. Mož je molil iz velikih starinskih bukev, fant pa je moral nanje položiti roko: in izvedel je svojo življenjsko usodo pa tudi to, da bo učen. Poslej ga je kakor senca spremljala slutnja, da mu od kdo ve kje preti usodna nevarnost. Od tedaj je razmišljal tudi o *zagonetnosti življenja*, o skrivnostih, o abstraktnih pojmih – le kaj je večnost? »Brez začetka, kraja, konca. Mama imajo merila za mleko, oče merilo za težo ovc, vola, bika. Za večnost ni merila« In je še zapisal: »Nekaj zagonetnega je v teh starih prerokovanjih. Ti izkušeni možje so imeli možnost opazovati toliko usod, preučevati značaje mnogih rodov, imeli so dar, da so življenjsko pot drugih v glavnih potezah vnaprej pregledali in napovedali. Prerokovanje očetu se je dobesedno izpolnilo.«⁵⁶ Pozneje je obžaloval, da si sebi namenjenega prerokovanja ni zapisal, vendar je tedaj iz neke praznovernosti, spomine na one besede hotel izbrisati, *sem jih še dolgo imel prav v ušesih*, ko pa je potem v gimnaziji zapisoval dogodke iz otroških let, se spominja, da je prav namenoma slikal tisto prerokovanje omalovažujoče, hoteč s tem izbrisati usodni vtis preroštva. *V resnici pa je bila ona situacija izredno svečana; mirne besede Hanzeja so bile res preroške, imel pa sem vtis, da mi hočejo pričarati težke bolestne izkušnje – in te usode sem se hotel otresti, prerokovanje pozabiti ... tiste besede sem res pozabil, svoji usodi pa nisem ubežal, čeprav sem se trudil«* In zdržal je v vsem, ker je bil tako potrpežljiv in morda tudi zato, ker je bil tako delaven, tako razumen, razmišljujoč, in ker je bil tako usodno navezan na slovensko koroško grudo, svojo rojstno domovino tam daleč za vrhovi Karavank.

⁵⁵ Pismo predsedniku SAZU, prof. Franu Ramovšu, pisano na Prevaljah dne 21. junija 1950. Biblioteka SAZU, zapuščina Frana Ramovša št. R 46/III – 180:4.

⁵⁶ *Spomini* (rokopis) str. 199.

TRACING ŠAŠEL'S MATERIAL ON CUSTOMS AND TRADITIONS

Helena Ložar Podlogar explores the ethnographic contributions of Josip Šašel, a key figure in documenting Slovenian folk traditions in Carinthia (Koroška), Austria, alongside predecessors like France Kotnik and Štefan Podboj. It highlights the rich cultural heritage of this region, emphasizing its significance as a hub of Slovenian ethnographic and literary activities since the mid-19th century, as noted by Vilko Novak in 1952. The text traces the legacy of early collectors like Jarnik and Majar, followed by Šajnik, who inspired students like Kotnik to record folk songs, tales, and customs, fostering a deep connection to the Slovenian Carinthian homeland.

Šašel, a lawyer and ethnographer, built upon this tradition. Born in Slovenji Plajberk, he began noting his mother's tales as a gimnazija student and later expanded his work during World War I as a convalescent, compiling material from memory and oral traditions. His writings, initially published anonymously in *Mir* in 1915 under the title *Prophecies of War*, reflect his commitment to preserving local dialects and customs. The document questions whether his work influenced German translations, such as Georg Graber's 1935 *Sagen und Märchen aus Kärnten*, though Šašel criticized their lack of local nuance.

The text delves into Šašel's detailed accounts of wedding customs in Slovenji Plajberk, recorded in the local Rožan dialect. These include rituals like the *likof* (engagement feast), the role of the *vadovec* (inviter), and the symbolic transfer of the bride's dowry chest, guarded by a humorous elderly woman. His 1918 letter to an unnamed professor (possibly Rajko Nahtigal) reveals his intent to document dialect authentically, spurred by denationalization pressures. This letter, found in Fran Ramovš's archives in 2006, includes a phonetic transcription of wedding customs, offering a rare unedited glimpse into his work.

Šašel's collaboration with Kotnik and Podboj at the Celovec (Klagenfurt) gymnasium and their gatherings at the Trabesinger hotel underscore their efforts amidst scrutiny of German nationalism. His later work, *Narodno blago iz Roža* (1936), co-edited with Ramovš, compiles extensive folklore, covering death rituals, religious beliefs, saint veneration, seasonal festivities like Easter and Midsummer, and agricultural practices. These reflect a blend of Christian and pre-Christian traditions, such as blessing fields with Easter crosses or predicting weather with natural signs.

The document also touches on Šašel's personal struggles, including postwar restrictions that prevented his return to Carinthia from Belgrade, thwarting plans to refine his dialect dictionary and toponymy studies. A childhood prophecy of hardship haunted him, shaping his reflections on fate and resilience. Despite this, his meticulous records—spanning customs, dialect, and daily life—remain a vital legacy, capturing the

essence of Slovenian Carinthian identity against the backdrop of cultural and political challenges.

Ložar-Podlogar, Helena. 2012. Po sledeh Šašlovega gradiva o šegah in navadah. *Spomini II: zbornik simpozija o Josipu Šašlu*. Mohorjeva. str.149–186.

O LJUDSKEM ŽIVLJENJU V *DOMU IN SVETU*

Ko je *Dom in svet* začel izhajati, Slovenci še nismo imeli znanstvenih časopisov za razne stroke, zato so vsi dotedanji slovstveni listi prinašali tudi poljudnoznanstvene spise. Tako je tudi **Lampetov** DOM IN SVET bil namenjen »zabavi in poduku«, nato »ilustrovan list za leposlovje in znanstvo«, končno pa »list za slovenske družine« in »list za omikane Slovence sploh«, kakor se je sam označeval. Toda tudi v novejšem času je časopis objavljal znanstvene spise, predvsem o slovstvenih in umetnostnih vprašanjih.

Če pogledamo, kaj in koliko je *Dom in svet* prispeval k poznavanju slovenskega ljudskega življenja v tistem pomenu, ki ga obravnava znanost, imenovana tedaj narodopisje ali etnografija, danes pa jo zaradi enotnosti imenujemo etnologija (narodoslovje), vidimo, da je tega bilo sorazmerno malo. To je razumljivo zaradi tega, ker ta stroka pri nas še ni bila razvita in so jo do našega stoletja gojili predvsem ljubitelji, ki so zbirali različno gradivo, predvsem ljudske pesmi, pripovedništvo, pregovore in uganke; iz družbenega življenja pa šege ali običaje, kar so vse imenovali »narodno blago« ali folklor, zanimanje zanjo pa folkloristika. Ta dva izraza se v reviji tudi največ ponavljata.

Če sežemo za prvo informacijo po Doklerjevem Jubilejnem kazalu za prvih petdeset letnikov *Doma in sveta*, ki je tako vsebinsko kot oblikovno zelo nepopolno, bomo razočarani, saj najdemo pod zaglavjem »VI. Narodopisje in narodno blago« (str. 32) niti ne poldrugi stolpec naštetih prispevkov. Da se sestavljaec ni posvetoval z nobenim strokovnjakom, o tem priča že ta naslov, saj je »narodno blago« — kar so obenem z »narodno« pesmijo naši predniki prevzeli od Hrvatov in Srbov v nasprotju s poimenovanjem vseh sosednjih narodov (nem. Volkslied, Volksbrauch, Volksgut itn.) — vendar sestavni del »narodopisja«. Tudi pregled naslednjih nekaj letnikov te podobe bistveno ne spremeni.

Pregledati pa moramo celotno Jubilejno kazalo, da bomo videli, da to skromno zaglavje ne daje prave slike o spisih v DS, ki vsebujejo gradivo o ljudskem življenju predvsem Slovencev, pa tudi drugih narodov. Potrebno je poudariti, da so pripovedniki v vseh letnikih DS, posebno pa v prvih, v svoja dela vpletali cele opise predvsem ljudskih šeg, opisovali pa so tudi druge strani ljudskega življenja. Tako je npr. Ivan Grafenauer poudaril v članku o Francu Jakliču (DS 50, 140), da »... je začel Podgoričan v svojih povestih razgrinjat ... kar vso Suho krajino z njenimi ljudmi in njihovim življenjem ... časih naravnost z narodopisnimi podrobnostmi (Sin, Mož na strehi)«. In podobno bi mogli reči o vseh glavnih Dom in svetovih pripovednikih do Detele, Finžgarja, Bevka, Preglja in drugih. Novejša raziskovanja naših pisateljev že nadrobneje predstavljajo to stran njihovega dela.

Ker je etnološka znanost na začetku našega stoletja začela dobivati svoja glasila (*Časopis za zgodovino in narodopisje* 1904, *Carniola* 1908, *Etnolog* 1926), mnogo pa so objavljale tudi sorodne revije, je bila potreba po objavljanju v literarnih časopisih manjša. Najmanj pa so v takih časopisih objavljali strokovnih spisov o *tvarni* (materialni) kulturi, ker je za tako delo bilo potrebno strokovno znanje in ker ljubitelji tega področja ljudske kulture (razen noše) niso imeli za »narodopisje«.

Najobsežnejši spis s tega področja v DS v njegovem Kazalu niti ni zajet v ustreznem VI. zaglavju, marveč v VIII. pod Narodno gospodarstvo. To so Janka **Jovana** Domači obrti na Kranjskem v letnikih 1903, 1904 in 1905. Ta razprava je načela prvič pri nas raziskovanje te strani ljudskega življenja, čeprav z gospodarskega in zgodovinskega vidika. Postala je podlaga za nadaljnja raziskovanja in glede nekaterih obrti še danes ni presežena. Pisatelj je upošteval kolikor moč razširjenost posameznih obrti po krajih, način izdelave predmetov, gospodarski in trgovski pomen prodaje itn. Tako je obdelal lončarstvo, lesno obrt (to najobširneje, 1903), slamnikarstvo, sitarstvo, žbljarstvo, čipkarstvo (vse 1903), piparstvo, pletarstvo (1904), oglarstvo in glavnikaarstvo (1905).

Drugi spis o tvarni kulturi je Franceta **Kotnika**: O slovenski kmetski hiši (1906), ki ga je spodbudila razprava Matije Murka o ljudski hiši pri Južnih Slovanih. Kotnik poroča o slovenskem delu te razprave z nekaterimi dodatki, sam pa opisuje mežiško dimnico in zgradbo za živino ter poziva k raziskovanju slovenskega kmečkega stavbarstva.

Dokaj etnološkega gradiva vsebujejo članki, ki so zajeti v Kazalu v zaglavju »II. Zemljepis. Potopisi. Turistika«. V teh so poleg slik stavb, noš itn. včasih pomembni drobcji iz ljudskega življenja, ki jih drugod ne najdemo zapisanih. Taki spisi so npr. I. Ažmana o Koprivniku v Bohinju (1893), Badjurovi potopisi po gorah (1908, o Veliki planini 1909 itn.), P. Bohinjca o Gotnem brdu (1903), A. Koblarja o Železnikih (1892), Fr. Lampeta Izprehod na Notranjskem (1895—96), F. Miklavca o Ribnici na Pohorju (1898), predvsem pa Ivana **Trinka** opis Beneške Slovenije (1898) in Rezijske (1907), ki sta prva v slovenščini o teh dveh pokrajinah.

Seveda povedo marsikaj o tej stroki tudi življenjepisi, spominski članki o ljudeh, ki so se z njo ukvarjali, kakor npr. Debevčev o Navratilu (1895), Breznikov Karlu Štreklju v spomin (1912), Grafenauerjev ob smrti Števana Kūharja (1915), Nahtigalov o Matiji Murku (1935) in še kateri. Toda tudi taki spisi so raztreseni v Kazalu v raznih zaglavjih, ne le pod Biografije in življenjepisi podatki.

Podobno so med ocenami skrite take o strokovnih delih, kakršne so za našo stroko npr. **Mantuanijeve** o Sičevih ljubiteljskih mapah, o »narodnih« vezeninah, okraskih na pirhjih in kožuhjih, na orodju in pohištju, o kmečkih hišah na Gorenjskem ter o njegovi amaterski brošuri o ljudskih nošah (1919, 1922, 1923). To so cele študije o predmetu, ki ne izražajo le kritičnega stališča do načina obravnave predmetov, marveč so tudi izhodišče za strokovno raziskovanje. Isto velja za **Steletovo** oceno Karlovškove knjižice

Slovenski ornament (1936) in **Vurnikovo** oceno nove izdaje Sičevih *Slovenskih narodnih noš* (1927), ki jih je prav Vurnik v tistem času začel prvi pri nas (v *Etnologu*) strokovno raziskovati.

V tem zaglavju Kazala je navedenih tudi mnogo spisov o življenju zunaj slovenskih pokrajin, saj je potopisje pri Slovencih bilo od nekdaj zelo razvito. Toda sestavljavec Kazala zopet ni razlikoval, kaj sodi v »narodopisje« in kaj v »potopise«. Spis splošnega značaja je Vekoslava **Bučarja**: Narodopisna razstava češko-slovanska v Pragi (1895), o kateri je istočasno strokovno poročal Matija Murko v Letopisu Matice slovenske. Niko **Zupanič**, ki je živel v Beogradu in se zanimal predvsem za antropologijo (fizično) in historično etnologijo, je objavil članek Telesna metamorfoza naroda na našem jugu (1907), kar je prvi spis iz te stroke v slovenščini. Janko **Barle**, ki je pisal tudi v druga glasila o ljudskem življenju in je živel na Hrvaškem, je pisal o noši Slavonk (1892) in se v članku zavzemal tudi za opisovanje in slikanje slovenske ljudske noše. Barle je opisal tudi slavonsko hišo (1891).

Še več so opisovali zunajevropske dežele in ljudi, kar je bilo v skladu s poučnim in zabavnim značajem prvih letnikov časopisa. Med glavnimi potopisci je bil zemljepisec Ivan **Knific**, ki je obiskal tudi slovenske izseljence v Vladikavkazu (1912), Rusijo (1914) in ruski Turkestan, o katerem je poročal kar v treh letnikih (1915—1917). Prvi urednik *Doma in sveta* Frančišek **Lampe** je pisal o svojem popotovanju po »jutrovih deželah« (1892—1895). Potopisov in opisov različnih domačih ter tujih krajev in pokrajin je navedenih v Kazalu dvakrat toliko kot spisov v zaglavju Narodopisje. Dokaz, da so se Slovenci od nekdaj mnogo bolj zanimali za tujino kot za življenje lastnega naroda, posebno ljudskega. Delno pa je tega nezanimanja bila kriva tudi vzgoja, ki jih na domačo kulturo ni dovolj opozarjala. Bili so sicer posamezniki, ki so od Valvasorja dalje v raznih jezikih (slovanskih, v nemščini, madžarščini in italijanščini) pisali o slovenski ljudski kulturi, vendar to ni bilo v razvidu novejšega časa. Etnologija pri nas sploh ni bila razvita in so se za njeno področje najprej zanimali zastopniki slavistike, zemljepisa, zgodovine, umetnostne zgodovine.

Zavoljo predmetnega značaja in preglednosti obravnavamo ljudsko življenje v raznih pregledih — in tako tudi v pričujočem — po njegovih sestavinah: tvarna, družbena in duhovna kultura. *Družbeno kulturo* ali *življenje* sestavljajo vse tiste dejavnosti, ki posameznika ali skupine ljudi vežejo s širšo družbeno skupnostjo. To so predvsem šege in navade (s hrvaškosrbskim izrazom: običaji), igre, ljudsko gledališče, ljudski plesi, šport v novejšem času.

O tem področju ljudskega življenja na Slovenskem imamo v *Domu in svetu* še manj spisov kot o tvarni kulturi. Največ vsebujejo še razni pripovedni spisi od Fr. **Jakliča Podgoričana** in njegovih sodobnikov do najnovejših pripovednikov. Nekaj gradiva o šegah v raznih krajih prinašajo tudi že naštetih potopisi po Slovenskem, tako npr.

H. Šalamuna Ptujski okoličani (1897), ki je najobsežnejši spis o letnih in življenjskih šegah v neki pokrajini, kar jih je objavil DS. Podobnega pomena je tudi **Trinkov** spis o Beneški Sloveniji (1898). Kratek zapis o »nastrižnem kumstvu«, prvem striženju las pri dečkih v Beli krajini, je objavil Fr. Š. (1917). V novejšem času je Milko **Ukmar** (danes Matičetov) opisal Koledovanje v tomajski župniji na Krasu in v Trebčah (1940) ter objavil nove koledniške pesmi.

O nekaterih šegah raznih ljudstev vsebujejo podatke tudi nekateri že navedeni potopisi.

Največ pa je v *Domu in svetu* bilo objavljenih spisov in gradiva o slovenski duhovni kulturi, kar so tedaj radi imenovali folkloristika ali kar narodno blago, ne da bi pomislili, da to od Hrvatov (in Srbov) prevzeto »narodno blago« pomeni v srbohrvaščini »imetje, zaklad, bogastvo« (nem. Volksgut) in ne naše večpomensko, v tem primeru docela brezbarvno in nesmiselno »blago«, ki pomeni v slovenščini nekaj stvarnega, ne pa duhovnega. Žal še danes pogosto uporabljajo ta neustrezni izraz kar poprek za vse oblike in izraze ljudskega življenja.

O »folkloristiki« je pisal neki S. D. (ki ga je pa Kazalo prezrlo) na platnicah 9. številke 1896 in dokazuje, da je poznal tedanje avstrijsko pisanje o predmetu, čeprav ni razlikoval (kot mnogi pozneje in še danes ne pri nas) folklore, ki je gradivo, in predmeta znanosti — folkloristike.

Že vse 19. stoletje je bila moda, zapisovati ljudske pesmi, pa tudi ljudsko pripovedništvo (pravljice, pripovedke, bajke), pregovore, verovanja in uganke. Naša glasila so polna takega gradiva, žal ne natančno zapisanega in brez navedbe pripovedovalcev, pevcev, večkrat tudi krajev. Posebno v času zbiranja in izdajanja velike zbirke *Slovenske narodne pesmi*, ki jo je za Slovensko matico urejal Karel Štrekelj, so dijaki, učitelji in duhovniki kar tekmovali, kdo bo zapisal več tega gradiva.

Največ sta za *Dom in svet* zapisala ljudskih pesmi in drugega gradiva Janko **Barle** in Ivan **Šašelj**, oba v Beli krajini. Oba sta bila tudi najbolj razgledana v predmetu. Tako je **Barle**, ki je tudi sicer objavljaj spise te vrste v drugih glasilih, objavil že v prvem letniku *Doma in sveta* kresno pesem iz Gribelj (1888), nato Belokranjske narodne in svatovske pesmi (1894), Kresne ali ivanjske pesmi belokranjskih kresnic (1895), Razne bajke in pripovedke (1889), Kaj pripovedujejo v Podzemlju o kačah (1898) in pod naslovom Narodno blago: Narekovanje za umrlo materjo (1899).

Najvnetejši slovenski zbiratelj pregovorov, Ivan **Šašelj**, je prav tako v Beli krajini zapisal že v drugi letnik *Doma in sveta* več ljudskih pesmi: Belokranjske narodne pesmi (1889), in nato še v letnikih 1893 in 1894. Pod naslovom Narodno blago je objavil razno gradivo (1889), Nekoliko belokranjskih vraž in praznih ver v več letnikih (1889, 1892, 1894), Nekoliko belokranjskih izrazov in slovniških nenavadnostij iz Adlešič (1891 — 1893), pravljice o vilah (1894), največ pa belokranjskih pregovorov in rekov

(1890, 1893, 1903 na platnicah, 1911, 1914, 1916, 1918, 1919, 1920, 1922) in še Iz belokranjskega besednega zaklada (1896—98, 1915, 1919). Šašel je bil zadnji, ki mu je *Dom in svet* objavljal te vrste gradivo.

Nekaj ljudskih pesmi, verovanj, pregovorov in besednega zaklada so objavili neznani posamezniki, med njimi tudi pisatelj Peter Bohinjec, štajerski publicist in pesnik Božidar Flegerič, Gašper Križnik in Josip Pajek. Ko je Izidor Cankar z letnikom 1914 preusmeril *Dom in svet* v leposlovno in umetniško revijo, ni bilo v njem več mesta za amaterske potopise, ne za objavljanje najrazličnejšega drobiža.

Poslej je *Dom in svet* objavljal le razprave o ljudski pesmi, ki jih je pa Kazalo uvrstilo v zaglavju »IV. Književnost«, kamor sicer tudi sodijo. Po obsežnem in uspešnem zbiranju ter izdajanju ljudskih pesmi so jih končno tudi začeli raziskovati, saj se te naloge razen J. Glonarja, ki je Štrekljevo zbirko dokončal in ji napisal spremno študijo, dotlej še nihče ni lotil. Na začetku dvajsetih let je začel — sicer bolj esejistično — pisati o teh vprašanjih Alojzij Res, ki je v *Domu in svetu* objavil tri članke. V prvem: Pot do romantičnega pojmovanja narodne pesmi (1923) je pokazal razmere, ki so pripravile romantično pojmovanje ljudske pesmi kot izrazu »ljudske duše«. V drugem: Narodna pesem v romantiški luči (1924) in tretjem: Bistvo narodne pesmi (1924) je — sledeč O. Böcklu — razpravljal o izviru pesništva ter o razmerju t. i. ponarodelih pesmi do ljudskega pesništva, pri čemer se je prvi pri nas zavzel za pravilnejšo rabo »ljudska«, namreč »narodna« pesem, kar edino ustreza njenemu poimenovanju v drugih evropskih jezikih.

V tem desetletju je prešernoslovec Avgust **Žigon** v razpravi Lepa Vida (1927) primerjal Prešernovo predelavo te ljudske pesmi in prvi dognal njen starinski ritem, primerjal njene različice in pokazal na njeno kulturnozgodovinsko ozadje v orientalskem, predvsem mavrskem svetu. Ista ljudska balada je bila tudi predmet razprave Ivana **Grafenauerja**: Slovenska narodna balada o Lepi Vidi (1937—38), s katero je začel vrsto razprav o ljudskih pesmih z mavrskimi motivi. Tu je zapisal dognanje, da se v tej baladi zrcalijo razmere v Sredozemlju med 9. in 11. stoletjem. Razpravlja o motivu »črnega zamorca« v njej in o motivu zvažitve žene na ladjo v bizantinski pripovedki o trojanski vojski, kakor tudi v srbski pripovedki o zlatem runu, v ruskih bylinah o kralju Salomonu in v srednjevisokonemški pesnitvi o Kundruni.

K isti ljudski pesmi se je Grafenauer povrnil z razpravo Novi doneski k zgodovini narodne balade o Lepi Vidi (1942), v kateri je primerjal hrvaške in italijanske različice domnevne predhodnice slovenske balade ter rekonstruiral njen razvoj. Ti dve ali druge Grafenauerjeve razprave so bile izhodišče za njegovo obsežno monografijo: Lepa Vida — Študija o razvoju in razkroju narodne balade o Lepi Vidi (1943).

V *Domu in svetu* pa je Grafenauer v teh letih objavil še več razprav, v katerih je obravnaval naše najstarejše pripovedne ljudske pesmi. V prvi: O Zariki in Sončici in še kaj o »španskih« junakih (1939) je dokazoval, da se je pesem udomačila pri Slovencih

med 12. in 13. stoletjem in da je bil Zarikin mož Saracen. Iz tega območja je tudi članek Poljska kraljica (1929), v katerem je avtor razložil, da je »poljska« spačenka namesto »neapeljska«, tj. normanska, in so ozadje pesmi boji med Normani in Saraceni. V članku Še Mavri v narodni pesmi (1939) piše avtor o neki mlajši različici Lepe Vide in o romanci o romarju sv. Jakoba Komposteljskega, o čemer je razpravljal že v študiji Slovenska narodna romanca o romarju svetega Jakoba Komposteljskega (1937—38), v kateri je pokazal, da so ta prastari motiv v srednjem veku prenesli na viteške romarje. V razpravi Zamorci in zamorske deklice v narodnih legendah (1939) raziskuje Grafenauer tri ljudske pesmi, ki bi naj nastale v 13.—14. stoletju, ko so Saracene dolžili onečaščenja Najsvetejšega.

Grafenauerjeve razprave v *Domu in svetu* niso le najtehtnejši spisi s področja duhovne kulture, marveč najboljši spisi o slovenski ljudski kulturi sploh v tem časopisu.

Prav tako sodijo v slovstvo kot v narodopisje razprave in članki Franceta **Kotnika** o koroškem ljudskem slovstvu, posebej še o ljudskih igrah. Pisatelj sam jih je v sintetičnem pregledu v Narodopisju Slovencev II. uvrstil v to stroko. V *Domu in svetu* je objavil Nekaj črtic o pasijonskih igrah na Koroškem (1912), poročilo o predstavi Drabosnjakovega Pasijona v Štebnu pri Bekštajnu (1912) ter razpravo Drabosnjakov Ahasver (1922), o bukovniški priredbi tega mednarodnega ljudskega besedila.

S področja glasbe je — za člankom Marija Kogoja: O narodni pesmi (1921) — pomembna Stanka **Vurnika** Študija o stilu slovenske glasbe (1930), v kateri je označil različna območja v slovenski ljudski kulturi ter njihovo ljudsko glasbo.

Tudi s področja duhovne ljudske kulture je *Dom in svet* objavil nekaj knjižnih ocen. Med njimi je bila vidna Evgena Lampeta odklonilna ocena Štrekljevih Slovenskih narodnih pesmi (1898—1904), v kateri jih je (posebno Pesmi zaljubljene) odklanjal kot npravno oporečne in mladini neprimerne.

Če pregledamo v celoti objave o ljudski kulturi v *Domu in svetu*, vidimo, da so bile po obsegu in pomenu skromne, povečini delo ljubiteljev, razen razprav Ivana Grafenauerja.

Ložar-Podlogar, Helena. 1989. O ljudskem življenju v Domu in svetu. *Dom in svet*, 42—48.

RAJKO LOŽAR, UPRAVNIK ETNOGRAFSKEGA MUZEJA 1940–1945

PO ZAPISKIH LOŽARJEVE AVTOBIOGRAFIJE

Rajko Ložar v svoji neobjavljeni biografiji¹ v poglavju *Upravnik Etnografskega muzeja* za uvod osvetli zgodovino in prve zametke Etnografskega muzeja. Poseže v leto 1821, ko so »možje, ki so snovali načrt za ustanovitev muzeja, predvideli tudi zbirko narodopisnega gradiva, ki naj bi obsegala opise in slike narodnih noš in stavb, običaje, narodne pesmi, napeve in ostalo narodno dediščino, zlasti tudi folkloro«. Za vzorec naj bi jim sicer bil graški muzej Joanneum, kljub temu pa je bila glavna pobuda v »tedaj povsod prisotnem interesu za narodno blago in tradicije, ki ga je zbudila pri evropskih narodih romantika«. Največje zasluge za ta projekt naj bi imel tedanji škof *Avguštin Gruber*. Muzej je poslej dobival darove, med katerimi ni manjkalo »pravega etnološkega materiala, kajti dva slovenska misijonarja sta poslala muzeju zbirke predmetov, ki sta jih nabrala na svojih misijonskih področjih: škof *Friderik Baraga* je daroval zbirko gradiva, nabranega pri plemenu Očipve Indijancev, živečem ob Zgornjem jezeru, *Ignacij Knoblehar* pa zbirko predmetov svoje afriške misijonske družine«. Potem se nekaj desetletij o tej zbirki ni govorilo, saj so v muzeju prevladovale prirodoslovne in prazgodovinske vede. In prav to je bil povod, da je narodopisec *Otto Jauker* leta 1904 v glavnem avstrijskem časopisu za narodopisje »ožigosal«¹ ljubljanski muzej rekoč, da ima sicer nadpovprečno bogato zbirko predzgodovinskih in rimskih najdb, zelo malo pa narodopisnega gradiva. Posebna kritika je veljala dvorani IV, kjer naj bi našel »zmešnjavo rimskega stekla, loncev in nakita, novodobnih ladijskih modelov, srednjeveških mečev, novcev, ključev in ključavnic, pozlačenega Rimljana itd. ... dragocena je pregledna zbirka majolik. ... Narodopisno zanimiva je zadnja dvorana, ki razstavlja domače tkanine in dele obleke, pri čemer izstopa predvsem ornamentika in barve. Na štirih lutkah je prikazana značilna ljudska noša (telovniki, krila, rute, zlate haube, verižice in pasovi, cikle in plašči)...

¹ Ložarjevi spomini na čas doktorskega študija na Dunaju, šole za rezervne oficirje v Bileci in na delo kustosa – arheologa v Narodnem muzeju do začetka 2. svetovne vojne so pod naslovom *Za spremenbo – nekaj drugega*, v nadaljevanjih izhajali v *Ameriški domovini* od septembra do oktobra 1979. Nadaljevanje objave je potem sam, iz meni neznanega vzroka, umaknil, čez dve leti pa dovolil, da je skrajšano in popravljeno besedilo izšlo v Buenos Airesu (*Vestnik XXXII/1981*, št. 3).

vendar je tudi tu čutiti revščino. Razen nekaj skrinj iz 18. in 19. stol. ne vidimo nobenega pohištva in opreme.«² Leta 1905 je v Deželnem muzeju prevzel mesto kustosa *Walter Schmid*, doma iz okolice Kranja, ki je »s sabo prinesel tudi gorenjsko tradicijo« in v kratkem času »nadoknadil to, kar je druga polovica 19. stol. zamudila, oziroma, česar zaradi povodnji arheološkega gradiva tudi ni mogla narediti, če hočemo biti pravični«, kot je zapisal Ložar. Delo Schmidta in njegovega naslednika *Josipa Mantuanija* je v *Narodopisju Slovencev I* podrobno osvetlil *France Kotnik*.⁴

Za narodopisni oddelek muzeja se je začela nova doba, ko se je iz tujine vrnil **Niko Zupanič** in ustanovil *Etnografski institut*: narodopisni oddelek Narodnega muzeja se je osamosvojil in postal državna ustanova, dobil v svojo upravo dvorano V in tudi svoje uradne prostore, imel je svoj proračun za nakup gradiv in za nastavitve strokovnjakov in drugega osebja. Še vedno pa je bil pod isto streho z Narodnim muzejem, od katerega je prevzel 3502 predmeta. Prvi kustos je bil umetnostni zgodovinar *Stanko Vurnik*, restavrator in ilustrator pa slikar *Maksim Gaspari*, čez nekaj let so lahko zaposlili še preparatorja (Drago Vahtar). Ložar je ugotavljal, da je Zupanič strogo muzejsko delo povsem prepustil Vurniku; ta je napisal nekaj »prodornih študij o takih predmetih naše narodopisne vede kot je kmečka hiša na eni strani, na drugi pa naša narodna pesem ... izvršil pa je tudi pionirsko delo s tem, da je muzeju ustvaril fotografski arhiv, kajti posnel je na plošče skoraj vse predmete iz zbirk in vse kar je bilo nanovo nabavljeno«. Moč in bistvo Zupaničevega vodstva pa je Ložar videl v »njegovem znanstvenem delu na polju etno- in paleoetnologije ter v ustanovitvi glasila *Etnolog*, okoli katerega je zbral celo vrsto mednarodnih in domačih imen, ki so na svojih področjih pomenili pozitivne postavke in prispevali listu etnološke, etnografske, lingvistične, antropološke in druge študije«. Zupanič je s predavanji, ki jih je imel na številnih mednarodnih kongresih in zborovanjih, predstavljal nova spoznanja v stroki in tako zastopal slovenski narod v mednarodnem svetu, »čeprav so ga poznali predvsem kot Jugoslovana in ne kot Slovenca«.⁵ Po Vurnikovi smrti (1932) je Zupanič šele leta 1938 lahko dobil novega asistenta – *Frančka Kosa*, tudi umetnostnega zgodovinarja, ki naj bi »zastopal bolj pragmatične nazore kot njegov učitelj Izidor Cankar«, obdelal pa je poslikane kmečke skrinje.

² Otto Jauker, *Ethnographische Chronik aus Österreich. Ueber volksskundliche Sammlungen in Krain. Zeitschrift für österreichische Volkskunde* [Wien], 10, 1904, 158–159.

³ Franjo Baš. *Walter Schmid. Slovenski etnograf* 3/4, 1951, 386–387.

⁴ France Kotnik, *Pregled slovenskega narodopisja. Narodopisje Slovencev I*, Ljubljana, 1944, 21–52.

⁵ Ložar pove, da so ga antropologi in arheologi v Ameriki pogosto spraševali po Zupaniču, nikoli pa po kakem drugem Slovencu. Prav tako je glasilo *Etnolog* dosegljivo v mnogih ameriških knjižnicah.

Ko je Niko Zupanič leta 1940 prevzel na univerzi stolico za etnologijo,⁶ je ostalo mesto ravnatelja Etnografskega muzeja prosto. »To priliko prostega direktorskega mesta sem izrabil in vložil prošnjo na Ministrstvo prosvete v Beogradu, da bi na izpraznjeno pozicijo nastavili mene. Čez čas je res prišel na mojo prošnjo pozitiven odgovor.« Minister dr. Korošec je dr. Rajka Ložarja imenoval za vršilca dolžnosti ravnatelja Etnografskega muzeja. To imenovanje naj bi ljudem na univerzi verjetno prekrizalo načrte; prof. dr. France Kidrič je namreč kmalu po imenovanju prišel k Ložarju v pisarno z vprašanjem, kako se je »moglo zgoditi, da sem to mesto dobil jaz?« Šele pozneje je izvedel, da se je, na prigovarjanje prof. F. Kidriča, za isto mesto potegoval prof. *Anton Sovre*, klasični filolog, ki je osebno prišel k dr. Korošču, od njega pa zvedel, da je mesto ravnatelja EM že zasedeno in da mu je žal, da tega ne more spremeniti. Prof. Sovre je razumel in priznal, da je Ložar za to mesto »brez dvoma bolj kvalificiran«. Ložar, ki je bil že dvanajst let zaposlen v Narodnem muzeju, se v Etnografskem muzeju poslej ni več čutil tako osamljen. Ozračje je bilo popolnoma drugačno, v muzej so vsak s svojimi zamislimi in predlogi prihajali strokovnjaki, ki jih je zelo cenil: dr. France Kotnik, dr. Sergij Vilfan, France Marolt, prof. Ivan Grafenauer, Boris Orel. »Dasi nisem imel nobenega namena konkurirati z narodopisci, ki so delovali v stroki že desetletja in vsi več let pred mojim prevzemom Etnografskega muzeja, sem vendar začutil neko povezanost s temi ljudmi kot znanstveniki in delavci, ki imajo med seboj žive stike. In to se je kmalu pokazalo tudi v praksi. Nemara je bil jezik Zupaničeve etnologije preveč internacionalen in v domačem svetu ne zadosti zasidran ter znan, da je nehoti nastala potreba po bolj slovenskem miljeju v delokrogu Etnografskega muzeja.« Po Ložarjevem mnenju se Zupanič morda ni dovolj zavedal, da je na strokovnem področju slovenska etnologija »dorasla in postala polnoletna in da ima celo vrsto odličnih delavcev, ki so prinesli nove poglede in metode na to polje. To novo stanje vede je nekaj let po prevzemu ravnateljstva dobilo svoj zunanji organizacijski izraz v delu *Narodopisje Slovencev*,⁷ ki je združilo okoli sebe vrsto znanstvenikov, kot so bili Ivan Grafenauer, Anton Breznik, France Kotnik, Boris Orel, Sergij Vilfan in drugi, ki so po zaslugi založnika *Jožeta Žužka* sestavili to prvo referenčno publikacijo slovenskega narodopisja in to v najtežjih časih našega naroda. Moj delež pri celi stvari je bil ta, da sem kot vodja Etnografskega muzeja nudil temu projektu inštitucionalno ozadje in središče, ga tehnično in organizacijsko vodil ter prevzel v obravnavo materialno kulturo, ker so mi moje študije na polju neolitske kulture odpirale vidike in perspektive, ki so vodile ne samo v etnološka

⁶ Niko Zupanič je sicer želel ostati ravnatelj, muzej bi mu služil kot inštitut in seminar, vendar mu prosvetno ministrstvo v Beogradu tega ni dovolilo.

⁷ O tem glej: Helena Ložar - Podlogar, Ozadje nastanka »Narodopisja Slovencev«. *Traditiones. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje* 27/1998, 159–174. Gl. ponatis na straneh 149–167.

področja primitivnih narodov, temveč tudi v sodobne ljudske kulture. Da pa sem kmalu po prevzemu zavoda uvidel, da je treba celotnemu narodopisnemu delu pri nas dati neko bolj sestavno in sistematično strukturo, o tem ne more biti dvoma.« Reviji *Etnolog*, katere uredništvo je Ložar tudi prevzel, ni spreminjal imena. »V tem oziru sem bil konservativen, a imel sem tudi svoje poglede na narodopisno vedo. Bolj kot pri pravih narodopiscih, sem iskal odgovorov na vprašanja teoretične fundiranosti etnografije pri etnologih in stremel za tem, da posamezna deskriptivna dejstva interpretiram, če le mogoče, v etnološkem ali narodoslovnem smislu.« To potem utemelji še s konkretnim primerom: »Dejstvo, ali lonce dela ženska ali moški, je samo po sebi zelo irelevantno in komaj kaj več kot folklor. Če pa bi dobili celo vrsto primerov, da so izdelovale lonce ženske in to podrobno zasledovali tudi v zgodovinskem kontekstu, nastane iz tega možnost, v tej ženski vlogi prepoznati tradicijo takih etnoloških kultur, kjer je to pravilo. Isto je tudi pri beljenju hiše; ako hišo *bajsajo ženstva* ali ženske, pomeni, da je hiša veljala kot ženska last, tako kot je v nomadskih kulturah *šotor* zadeva ženske. Na take stvari sem bil posebno pozoren v obravnavanju planšarskih kultur v gorah. Kakor jezik, tako kaže vsaka etnografska vrednota v neko višjo sestavno vrsto etnološkega reda in to je bilo vodilo pri mojem delu. Zato sem reviji z lahkoto pustil ime, ki ji ga je dal njen ustanovitelj Niko Županič.« Seveda pa Etnolog v vojnih časih ni mogel obdržati mednarodne ravni. »O tistih časih, ko je okoli sebe združeval pomembne znanstvenike iz domovine in tujine, smo lahko samo sanjali. Leta 1941 je izbruhnila vojna, za njo je prišla okupacija in vse internacionalne vezi so bile pretrgane. Etnolog je bil navezan na ozek krog sodelavcev, kljub temu je v znanih razpravah Ivana Grafenauerja o prakulturnih bajkah pri Slovencih odpiral poglede, ki so bili dotlej neznani. Prav tako so tudi drugi sodelavci uvajali nova pota in ni bilo razloga, da bi se zaradi omejenega obsega in skrčenja sodelavcev morali opravičevati.«

V organizacijskem pogledu je Ložar vodstvo muzejske knjižnice in inventarja pustil Frančku Kosu, ki je to delo opravljal že v času Zupaničevega ravnateljstva. Dal pa mu je tudi druga pooblastila. Po Kosovem posredovanju je muzej pridobil veliko panjskih končnic, ki jih je učitelj Kokalj nabral v našem delu Koroške, kjer je služboval. Ko je nekdo (imena se ni več spomnil) v odkup ponudil veliko zbirko lepo izdelanih naglavnih rut, je Ložar zaprosil za podporo Bansko upravo; rute je tako za Etnografski muzej iz posebnega fonda kupil dr. Marko Natlačen. S svojih terenskih poti (še preden so deželo zaznamovali bloki) je Ložar prinesel v muzej veliko lončarskih izdelkov, iz cerkve na Koreni nad Vrhniko je odkupil tudi staro gotsko zakristijsko omaro, ki jo je, po obvestilu advokata Marijana Marolta, prodajal vrhniški župnik. Ko se je nad deželo razbesnela vojna vihra, je prof. dr. Lambert Ehrlich izročil muzeju zbirko predmetov, ki jih je na svojih raziskovalnih poteh na Malajskem polotoku nabral njegov sošolec dr. Paul Schebesta iz Mödlinga pri Dunaju. Vsi ti predmeti so izvirali iz pigmejskih kultur in so zelo dragoceno gradivo.

Obsežno je bilo konservatorsko delo: preparator Drago Vahtar je prepariral vse lesene predmete iz muzejskih zbirk, ponovno je bila preparirana tekstilna zbirka, Maksim Gaspari je na predmetih popravil slikarije.

»Moje etnografsko delo pred letom 1940, ko sem prevzel Etnografski muzej, ni bilo veliko in v etnografskem delu nisem bil posebno specializiran kandidat ... V ožji kontakt s problemi etnografske vede in s spomeniki sem prišel potem zaradi dveh projektov: prvi je bilo sestavljanje *Narodopisja Slovencev*, drugi pa t. i. *Obnova*. Najprej o prvem: Boris Orel in založnik Jože Žužek sta nekega dne leta 1941 prišla v muzej s predlogom, da bi sestavili *etnografsko čitanko*, ki bi predstavila glavne narodopisne panoge in spomenike in bila tudi primerno ilustrirana. Ideja je bila lepa, toda jaz sem predlagal, da bi se izdala publikacija, ki bi podala pregled celotne vede, ... zagotovo pa z bibliografskim aparatom. To mi je narekovalo spoznanje, da je navadnemu človeku nemogoče dobiti jasno sliko o slovenski etnografiji, ker z izjemo del, kot je A. Siča o noši, ljudje nimajo nobene druge strokovne informacije. Razen tega bi narodopisni priročnik dobro služil tudi napredku vede same. Predlog sta sprejela. Časi za dejansko raziskovanje terena pa niso bili ugodni, kajti zunaj t. i. blokov⁸ je bila raziskovalcu dostopna komaj četrtnina kranjskega ozemlja, Štajersko pa sploh ni bilo dostopno. Kljub temu smo naredili nekaj potov na teren: najprej v logaški konec, kjer smo obiskali Logaške Rovte vse do Vrha Sv. Treh Kraljev nad Vrhniko (3., 21.–24. avgusta 1941), Petkovec in njegovo okolico, nato Žibrše in sosednje predele (6. sept., 16. in 19. okt., 29. nov.). Ta pota so me seznanila z geografsko razsežnostjo škofjeloško-cerkljanske hiše, katere subkultura je ravno v hribih zapadno in severozapadno od Logatca. Že leta 1940 sem se seznanil s Kozjanskim, nato z ozemljem do Št. Petra pri Svetih gorah in z mejnim ozemljem do hrvaškega Obsotelja. Leta 1943 sem napravil več poti v okolico Novega mesta, kjer je bila ohranjena še stara dimnica, zapisal pa sem tudi strokovno vinogradniško znanje posestnika in vinogradnika Ivana Košaka. Štiri dni (26.–29. avgusta 1941) sem porabil za študij Suhe krajine južno od Žužemberka, vse do severnega roba Roga in nazaj v smeri Dolenjskih Toplic.⁹ Ugotovil sem, da so ta ozemlja v etnografskem pogledu zelo malo znana, kar me glede Suhe krajine ni presenečalo, bolj čudno pa je bilo, da z izjemo *Rudolfa Badiure* ni še nihče posvetil v Logaško- Rovtarsko-Žirovski konec in v »kraljestvo« Svetih Treh Kraljev, ki je vendar ležalo tako rekoč pred nosom Ljubljane.«

⁸ *Bloki* so bili oštevilčeni in Ložar navaja, da je prestopal zaporno cono na št. 15 (Koseze), št. 16 (Dravlje), št. 21 (Ježica), št. 24 (Tomačevo), št. 27 (Jarše), št. 33 (Studenec), št. 36 (Hrušica), št. 52 (Dolenjska cesta), št. 60 (Opekarska cesta).

⁹ Iz Zagradca ob Krki je najprej potoval k Sv. Petru na Kamnem Vrh, od tam na Korinj, se spustil na Kal in v Ambrus. Potem je šel v Ratje, Lopato in Hinje, pa v Smuko in Toplo Reber in po dolini Krke do Dolenjskih Toplic.

Drugi projekt, pri katerem je sodeloval tudi Etnografski muzej, je bil *Obnova* porušenih vasi in kmečkih domačij; projekt je bil osnovan sredi leta 1944 po odloku predsednika Ljubljanske pokrajine potem, ko je bila najprej izvedena anketa. Član konstrukcijskega in regulacijskega odseka je po dolžnosti, kot vodja Etnografskega muzeja, postal tudi R. Ložar. Odbor je imel redne seje, delo *Obnove* na terenu se je določalo po predhodni oceni škode, ki jo je določila komisija. Ložar je sodeloval le tam, kjer je šlo za etnografsko pomembne objekte, to pa je bilo na Igu, na Dobravi – Brezju, v Polhovem Gradcu, na Vrhniki, v Šmarju in okolici (Tlake, Paradišče, Hrastje), v Stični, Šentvidu in Radohovi vasi. Glede načina obnove pa predvsem v konstrukcijskem odseku niso bili enotni: na eni strani sta bila stavbenik in načelnik *Ivan Kavka* in arh. *Rado Kregar*, ki sta zagovarjala mnenje, »da je treba obnavljati porušene objekte, in tudi sicer vasi tako, da se v glavnem ohrani etnografski in tradicionalni značaj objekta, drugače pa se mora tehnologija obnove vršiti po modernih principih funkcionalnosti, ekonomičnosti, higijene in na podlagi planiranja, ki ima za podlago norme, to je ustaljene sestavne dele gradbenih objektov, ki imajo standardne mere in se morajo uporabljati v vseh objektih, ter morajo nadomestiti individualno izdelovanje sestavnih delov.« Ložar in arh. Simon Kregar pa sta zagovarjala dosledno ohranitev tradicionalne gradnje objekta, pri čemer pa je treba upoštevati »vse principe ekonomike, higijene, praktičnosti.« Oba arhitekta sta zelo natančno in na umetniški ravni izdelala vsak svoje načrte, vsak svojega zagovarjala in utemeljevala.

Povojni čas je potrdil, in brez pridržka je tudi Ložar priznal, da sta imela sicer bolj prav Kavka in R. Kregar, po drugi strani pa je čutil, da modernizacija starih kmečkih domov ne pomeni v vsakem pogledu napredka, ponekod se celo pokaže kot nazadovanje. »Ako postaviš na deželi, kjer imaš v bližini živino, hišo, ki je vsa svetla, ker ima moderna okna, ... in so stene z njimi preprežene, potem boš gotovo v taki hiši imel nadlogo muh. To je bila prva stvar, ki sem jo opazil pri takih predelavah... Razen tega pa moderna doba še ni našla ekvivalenta naši stari kmečki peči, ki so jo mlade gospodinje v mnogih primerih vrgle ven. *Hiša* [kot bivalni prostor, op. H. L. P.] ... je prostor, ki ga noben moderni dom, naj bo še tako sofističen, ne more nadomestiti,« je zapisal Ložar. In dodal: »Na svojih raziskovalnih poteh sem ugotovil še izredno visoko stopnjo ohranjenosti starega pristnega ambienta tako v poslopjih kakor tudi v tehnologiji in izrazoslovju. Ker nisem prej nikoli hodil po takih potih in sem v prostem času predvsem hodil na planine, sem se začudil, da je pred vrati Ljubljane, v krajih, ki leže na grebenu hrbta severno od črte Grosuplje–Šmarje, v etnografskem pogledu še popolnoma neobdelan svet. Samo zaradi popisovanja hiš in starin sem se tja še večkrat vračal... Posebno zanimanje je veljalo pletenim slamnatim posodam... Tudi severna stran hribovja med Šmarjem in Savo je kazala še sorazmerno dobro ohranjeno strukturo, npr. Dobrunje, Sostro, Podlipoglav, Zgornji Kašelj in Zadobrova. Tedaj sem obžaloval, da je vso pozornost tedanjih slovenskih etnografov nase vezala le alpska ali gorenjska hiša.«

V nadaljevanju Ložar kritično komentira knjigo Marjana Mušiča *Obnova slovenske vasi*,¹⁰ v kateri Mušič pravilno opozarja arhitekta, naj se bolj posvetijo tudi podeželju, zamolči pa, da je »večina idej, ki jih v knjigi objavlja, bila v razpravi že pri *Obnovi*, ki je gledala bodočnost, ni pa imela bodočnosti v žepu. Tudi organizacija tehničnih baz je bila tedaj že v zametku dana v obliki finančnih sredstev, ki jih je dala za izgradnjo opekarne v sektorju Veliki Gaber – Radohova vas. Niti stavbenik Kavka niti arh. Rado Kregar v knjigi nista omenjena.«

V nadaljevanju svoje avtobiografije Ložar razmišlja o razmahu slovenskega narodopisja v tridesetih letih 20. stoletja, za katerega naj bi bili zaslužni »trije možje, ki so s svojo dinamiko in entuziazmom to vejo naše kulture zbudili iz spanja, zlasti pa iz šablonske miselnosti, ki je videla narodne tradicije samo v nošah določenih tipov in v lepo harmoniziranih quasi-narodnih pesmih«. Prvi med njimi je bil *Stanko Vurnik*, »ki je prinesel v vedo eksaktno kritično metodo. Četudi so bili mnogi njegovih rezultatov etnografsko na šibkih nogah, ker se je preveč zanašal samo na stilno analizo, je vendar postavil veliko stvari v pravo razmerje in jih pravilno vrednotil.« Še izrazitejše pa je bilo Vurnikovo delo na področju glasbene interpretacije in kritike in njegovo iskanje praforme in pristne oblike. Po njegovi smrti naj bi ga nasledil France Marolt.¹¹ Kot tretji za stroko pomemben mož je omenjen Boris Orel, vendar še v času, ko je bilo njegovo glavno področje raziskovanja duhovna kultura.

¹⁰ Marjan Mušič, *Obnova slovenske vasi*. Celje, 1947. Delo se mu zdi pomembno zato, ker navaja natančne podatke, koliko slovenskih domov in domačij ter gospodarskih poslopij je bilo ali popolnoma uničenih ali poškodovanih (22.835 domov in 14.351 gospodarskih poslopij). Knjiga je sicer ilustrirana, vendar pri večini slik ni naveden niti kraj niti fotograf; med njimi je Ložar prepoznal celo vrsto svojih. Prav tako pogreša bibliografijo in kazalo. Prav se mu zdi, da avtor kritično presoja romantično pojmovanje slovenske etnografije, ki je »videla le avbo in narodni ornament, ni pa videla življenja na deželi«. Mušič šteje med etnografe, ki naj bi odpravljali romantiko v narodopisju, Murka, Vurnika, Kotnika, F. Baša in Orla. Kar zadeva Kotnika, se Ložar z Mušičem ne strinja, saj ga je sam imel za »zadnjega predstavnika romantične struje pri nas, ki do pragmatičnega pojmovanja sploh ni prišel«, Orla pa je štel med pomembne raziskovalce duhovne kulture, predvsem šeg, in ni vedel, da je Orel (ta je prekinil stike s predvojnimi prijatelji potem, ko je bil Ložar prisiljen zapustiti domovino) medtem opustil to, morda za tisti čas nekoliko tvegano raziskovalno področje, in se kot ravnatelj Etnografskega muzeja posvetil predvsem materialni kulturi. Mušiču je zameril, da ni omenil njegovih poglavij iz *Narodopisja Slovencev*, ki jih je sam imel za »prvo, na trdna tla znanstvenega pragmatizma postavljeno obravnavo slovenske domačije in slovenskega ljudskega gospodarstva«. Ko je dobil v roke Mušičevo knjigo o slovenskem kozolcu, za katero pravi, da je »znanstveno nemogoča«, pa je poudaril, da je odslej »med največje sodobne romantike etnografskega žanra treba šteti tudi Marjana Mušiča samega«.

¹¹ Nadaljevanje tega razmišljanja opuščam, saj ni neposredno povezano z muzejem, bolj morda z obema današnjima inštitutoma ZRC SAZU.

Čeprav je bilo delo v muzeju dokaj intenzivno, pa je bilo na vsakem koraku čutiti vojno ozračje. Tudi služba v Etnografskem muzeju v tistem času »ni bila noben piknik«. (Ložar je velikokrat v takih zvezah uporabljal to prisposodbo.) »Razmere so gnale človeške živce do roba zdržljivosti. Karkoli si napravil, vse se je obrnilo v svoje nasprotje in pokazalo svojo dialektično masko.« Spomladi leta 1943, torej še pod italijansko okupacijo, je podpisal prošnjo Frančka Kosa italijanskim oblastem, da bi smel v Rim na študij. Ker se je Kos tudi v službenem času pridno učil angleščine, je slutil, da se pripravlja na diplomatsko službo. Iz Rima se je Kos oglasil dvakrat: prvič, ko je prosil, da bi dobil na razpolago zbirko pigmejskega gradiva, ki jo je prof. Ehrlich dal muzeju, in drugič, ko je poslal obvestilo, da bodo zavezniki bombardirali Ljubljano, in naj se muzejske zbirke spravijo v zaklonišče. »Njegovo prošnjo za Schebestovo zbirko sem odklonil, in to iz dveh razlogov: prvič, ker bi bilo v tistih nevarnih časih riskantno pošiljati tak material po svetu, in drugič, ker je bilo moje mišljenje, da naj kot svojo vizitko, s katero bi se rad predstavil raznim slovenskim cerkvenim funkcionarjem v Rimu in s tem prišel z njimi v stik, porabi kakšen drug motiv. Na razpolago je imel celo vrsto pripravnějšíh razlogov, s katerimi bi bil lahko branil slovenske interese.« Ložar je namreč ves čas mislil, da bo po vojni prav Franček Kos postal njegov naslednik in da bo »dvignil muzej na tisto višino, na kateri bi ga bil on sam rad videl. Še kot kustos je velikokrat izražal nezadovoljstvo nad mojim delom, npr. nad zbiranjem gradiva, češ tega bo po vojni vsepovsod dovolj, ali nad člankom o prazgodovinskih osnovah našega narodopisja. Moje mišljenje je bilo, da bodo ti ljudje po vojni lahko izrazili svoje poglede in izvedli svoje načrte.«

Dogodki pa so se iztekli drugače: ravnatelj Etnografskega muzeja je postal Ložarjev prijatelj Boris Orel, ki je bil tedaj sicer še bančni uslužbenec, vendar je že dolgo svoj prosti čas namenjal raziskovanju slovenske ljudske kulture, posebno še šegam. Ložar je njegovo delo spremljal vse od tridesetih let, ko je Orel začel objavljati v Domu in svetu, in ga je zelo cenil. Kazalo je, da je z njim »v interpretaciji običajev in obredij pri nas zavel nov duh... Imel sem priliko opazovati ga pri delu v Sv. Marku niže Ptuja, kjer je maja 1940 beležil ves potek ženitovanjskega obreda in bistveno izpopolnil njegovo, dotlej precej pomanjkljivo sliko.«

Po naključju je Ložar s sabo v begunstvo odnesel svoj zadnji terenski zvezek, v katerem so zapisi njegovih raziskovanj med 28. februarjem in 8. aprilom 1945 (12 terenskih dni). V tem času je popisoval predvsem hiše in iz slame pletene posode v 22 krajih širše okolice Ljubljane, v zvezku pa je tudi nekaj zapisov njegove žene Marte Ložar o noši (obiskani kraji: Podolnice, Vrzdenc, Tlake, Gajniče, Mali vrh, Sv. Križ pri Šmarju, Blato, Velika Loka, Lanišča, Bevke, Drenov Grič, Blatna Brezovica, Cikava, Stična, Šentvid, Žubina, Vel. Gaber, Peščeje, Velika Račna, Sv. Urh nad Horjulom, Dobrova, Bizovik). Vsi drugi zvezki z gradivom iz Šmarja, Repč, Paradišča, Vrhnike,

Gore, Brezja pri Dobrovi, Malega Vrha pri Šmarju itd. so ostali v muzeju. V vseh teh krajih je tudi fotografiral, posnetki so zabeleženi v zvezkih, filmi pa so seveda ostali in bi morali biti v muzejski fototeki.

Ložar je bil delaven in strog ravnatelj in marsikateremu trn v peti. Čeprav se je držal stran od politike, se je prav zaradi nje moral umakniti, če je hotel rešiti svojo glavo. »Dne 8. maja popoldne sem šel zadnjikrat iz muzeja domov s svojim Dürrkopp kolesom, za katerega nakup mi je leta 1941 posodil denar Boris Orel. Zvečer ob osmi uri sem nanj vrgel kovček, v katerem je bilo najnujnejše perilo, nekaj hrane in moji dokumenti. S tem kolesom sem prišel dva dni kasneje preko Ljubelja v Vetrinj na Koroškem. Postal sem begunec.«

V Epilogu k življenjepisju je Ložar pripisal: »Rad bi se sestal s svojimi znanci in prijatelji, da bi v miru pretresli vse te strahotne dogodke in jih spravili iz svoje zavesti, kjer leže kakor težki kamni. Toda ni jih več. Šli so vsi nepovratno pot... S kom bom še govoril? Sam s seboj.«

RAJKO LOŽAR, DIRECTOR OF THE ETHNOGRAPHIC MUSEUM 1940-1945

In his unpublished autobiography, Rajko Ložar detailed the history and evolution of the Ethnographic Museum in Ljubljana, where he served as director between 1940 and 1945.

The museum's origins trace back to 1821, inspired by the romantic nationalist movement and its interest in cultural heritage. From the outset, the vision was to collect and preserve costumes, customs, folklore, and material culture. Early contributions by missionaries Friderik Baraga and Ignacij Knoblehar enriched the museum's holdings, although ethnography has remained in the shadow of more established fields, such as natural history and archaeology. This marginal position was already criticized in 1904 by Otto Jauker, who lamented the scarcity of ethnographic materials.

A turning point came with the work of Walter Schmid and Niko Županič, who founded an independent Ethnographic Institute separate from the National Museum. Županič professionalized the discipline, founded the journal *Etnolog*, and established international networks. Stanko Vurnik contributed significantly through the development of photographic archives and ethnographic studies.

Ložar succeeded Županič in 1940, following the latter's transition to university work. Despite competition from Anton Sovre, Ložar was appointed director and initiated a new phase of museum development. He collaborated with respected intellectuals

such as France Kotnik, Sergij Vilfan, and Ivan Grafenauer and supported key national projects such as *Narodopisje Slovencev* (Ethnography of the Slovenians).

During World War II, Ložar remained active despite the severe constraints. He continued fieldwork, collecting items such as pottery and painted beehive panels, and prioritized conservation and systematic ethnographic documentation. However, international scholarly contacts have deteriorated because of wartime isolation.

In 1945, political pressures forced Ložar into exile, ending his directorship. His reflections, preserved in his autobiographic notes, reveal a profound dedication to Slovenian ethnography; combining theoretical commitment with practical museum work. Despite his accomplishments; he expressed sorrow over the loss of colleagues and disruption of scholarly continuity.

Ložar-Podlogar, Helena. 2003. Rajko Ložar - upravnik Etnografskega muzeja 1940-1945: po zapiskih Ložarjeve avtobiografije. *Etnolog*, [na spletu] (13=(64)), 97–107. Dostopno na: <<http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-WKWUH475>>.

OZADJE NASTANKA »NARODOPISJA SLOVENCEV«

Z redkim pogumom in vztrajnostjo so se lotili avtorji te knjige velike naloge, da zberejo naše po knjigah, časopisih, rokopisih in raznih zbirkah raztreseno narodopisno gradivo in ga strnejo, izpopolnijo z lastnimi izsledki, v prikaz naše celotne ljudske kulture. Pri tem so se morali omejiti na vire, ki so jim bili dostopni v Ljubljani, in zlasti niso mogli uporabljati našega glavnega narodopisnega vira, podeželja. Ta pomanjkljivost je bila zelo občutna, vendar je knjigi vnaprej določila obseg in pomen ... »Narodopisje« (je) pokazalo sadove dosedanjega etnografskega dela o Slovencih, ... nakazalo obsežne in nujne naloge ... Postalo je s tem mejnik v našem etnografskem slovstvu, naša prva etnografska sinteza. [Bohinec 1945: 119]

S temi besedami je V. Bohinec v *Etnologu* XVII. začel svojo obsežno recenzijo zbornika *Narodopisje Slovencev*. Vsekakor je pravilno napovedoval, da bodo to prvo sintezo *prihodnja raziskavanja v posameznostih bržčas kmalu prehitela, ... pa bo vendar za dolgo časa temeljna opora in izhodišče za vsako naše narodopisno delo* [Bohinec 1945: 119]. Več kot petdeset let po izidu *Narodopisja Slovencev I* smo na posameznih področjih naše vede res dobili temeljna dela, nismo pa še dobili kompendija, ki bi presegel tistega iz leta 1944. To upam trditi kljub kritikam, ki so se v povojnih letih kar vrstile na račun *Narodopisja*, resda predvsem njegovega uvodnega teoretičnega članka »Narodopisje, njegovo bistvo, naloge in pomen«, ki ga je napisal urednik zbornika Rajko Ložar. Kritike pa so bile zelo različne: nekatere z utemeljitvami in argumenti, druge (predvsem mlajših generacij) pa zopet zato, ker je pač bilo, recimo odkrito, primerno kritizirati delo človeka, ki je bil prisiljen (le zakaj, saj o njem na Ministrstvu za notranje zadeve ni niti kartoteke nekdanje OZNE) zapustiti domovino, čeprav je bil »neveren« lahko le s svojim umom, široko razgledanostjo, natančnostjo, znal pa je biti tudi strog in nepopustljiv. Zakaj bi ga sicer po vojni vabili nazaj, seveda ne v univerzitetno Ljubljano, ampak v provinco, na Ptuj, kjer naj bi odkrival arheološka najdišča – seveda, če se ne bi našel kdo, ki bi se ga hotel za vedno znebiti. Pa ne, da bi se Ložar otepal takega dela, prav narobe – tako delo ga je zelo privlačilo. Ni pa mogel več zaupati ljudem, nikomur, tudi t. im. prijateljem ne.

S tem prispevkom ne želim izpostavljati posameznih kritikov, temveč želim le za zgodovino stroke osvetliti nekaj ozadja nastajanja zbornika *Narodopisje Slovencev*, ki je vsa leta ostajalo v temi. To želim navsezadnje tudi zato, ker so Rajka Ložarja kritike prizadele predvsem, ker niso upoštevale takratnih razmer in časa, ki so ga avtorji in urednik, obenem tudi pisec dveh tretjin zbornika, imeli od zamisli do izdaje knjige. Čez petnajst let, ko je redno spremljal sodobna stremjenja v etnologiji in antropologiji, je sicer še zapisal, da

do danes še nisem čutil potrebe po kaki bistveni reviziji svojih pogledov in tistega metodičnega prijema snovi ... Seveda to ne pomeni, da se ... v preteklih letih nisem ničesar naučil ... Ako bi me ponovno zadela naloga urediti nekaj sličnega ..., bi bilo vsekakor treba upoštevati tudi moderne heuretične principe in metodološke pridobitve na etnološko–antropološkem polju, s katerim sem se seznanil v glavnem v zadnjih letih potom severnoameriške antropologije. Ta je načela mnogo problemov, ki ... se dajo – ob primerni kritiki in interpretaciji – jako plodno aplicirati na etnografijo Starega Sveta. ... treba bi bilo mnogo pozornosti posvetiti francoskim antropologom in etnologom, katerih formalistični principi bi bili za slovanske etnografe in etnologe kaj dobro dopolnilo in spodbuda,¹*

vendar pa je v osemdesetih letih, ko sva se prvič srečala, priznal, da bi danes marsikaj drugače zastavil in zapisal.

Potem, ko so izšli *Pogledi na etnologijo* kot tretji zvezek zbirke *Pogledi*, v kateri naj najdejo prostor obravnave o osrednjih vprašanih posameznih, zlasti humanističnih ved [Kremenšek in Baš 1978] in je S. Kremenšek v svojem prikazu razvoja slovenske etnološke misli očital, da je *Narodopisje Slovencev* izšlo v času, *ko je Osvobodilna fronta slovenskega naroda proglasila kulturni molk* [Kremenšek 1978: 45] (zanimivo bi bilo pogledati v bibliografijo, kaj vse je izšlo istega leta), smo v Inštitutu za slovensko narodopisje (takrat še) pri SAZU sklenili kaj več izvedeti iz »prvih ust«. Za pogovor smo naprosili lastnika založbe Klas. Gospod Jože Žužek je povedal marsikaj, česar prej nismo vedeli (npr. da je k njemu prišel znanec in ga povprašal, ali bi bilo mogoče izdati kakšno knjižico, ki bi borcem *dvignila slovensko zavest*) in prinesel tudi nekaj gradiva. Za zgodovino pa morajo stvari biti dokumentirane, za *prihodnje čase*, zato se je dr. M. Matičetov, ki je kot sodelavec pri drugem delu *Narodopisja Slovencev* nekaj več vedel o takratnih razmerah, po posvetu z dr. N. Kuretom odločil, da je pogovor z gospodom Jožetom Žužkom, lastnikom založbe KLAS, treba posneti na magnetofonski trak, da *ohranimo nekako ozadje tega pomembnega dela kot protiutež raznim pisanjem, raznim slabo poučenim piscem, ki ... pišejo o tistem času, o tistih delih vse mogoče* (dr. Matičetov). Žužku pa se je zdelo na začetku tega pogovora, ki ga je 11. junija 1980 v prostorih Inštituta za slovensko narodopisje vodil in snemal dr. Milko Matičetov,

pomembno omeniti ... pa četudi rečemo, da naj bi bilo to nekakšen povzetek, vendar je to le oranje ledine, le pritegnitev vseh podgrup te stroke, ki je le bila prikazana enkrat kot izgleda za daljšo dobo, kajti sedaj smo že 35 let po tem pa nimamo še ponatisa, odnosno kaj boljšega. To se pravi, da je bilo takrat to potrebno, je še danes to

* hevristika – nauk o metodah raziskovanja in pridobivanja novih spoznanj; po SSKJ I. str. 792.

¹ To misel je zapisal v uvodu k svoji razpravi *Ljudska obrt in trgovina v Sloveniji (Zgodovinski zbornik, Buenos Aires, 1959, str. 72)*, ki je bila namenjena *Narodopisju Slovencev*, vendar v domovini ni doživela natasa.

potrebno ... Sem prepričan, da vsak poznavalec lahko pozitivno oceni ne samo delo kot tako, ampak zamisel založbe, da je v tistih časih lahko s svojimi sredstvi izdala neko tako delo, ki je tako bogato ilustrirano in še honorirano z najvišjimi honorarji, ki so tedaj obstojali. Meni se zdi, da je bilo to eno zelo korajžno delo in jaz sem bil na to delo sila ponosen in je tudi to eno najboljših del, ki sem ga izdal.

Žužek ob kritikah poudarja, da je bilo nemogoče v delo vključiti tudi tisto, kar je ravno tiste dni nastajalo, ali pa se razvijalo od 45. do 49. leta, ko bi moral iziti drugi del (*impresum* je imel sprva leto 1949, leta 1952 pa je bil naslovni list zamenjan) in ko sedanje oblike družbene stvarnosti ni bilo ... takrat je bila v razvoju in vsak bi moral ta priročnik vzeti v roke s stanjem leta 1940, pred vojno.

Tonski zapis tega razgovora je shranjen v Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Dopolnila pa ga bom še z gradivom, ki ga hrani rokopisni odderek NUK-a pod inv. št. 25/68 in obsega predvsem korespondenco med založnikom in urednikom, dalje s podatki, ki jih odkrivam v zapuščini Rajka Ložarja (še v zasebni lasti) in ob prebiranju njegovega dopisovanja s sorodniki, predvsem z mano, njegovo nečakinjo, in z Ložarjevo zapuščino v Slovenskem etnografskem muzeju, ki so jo našli ob urejanju muzeja in se v veliki meri nanaša prav na *Narodopisje Slovencev*.

Založba KLAS si je za svoj program postavila izdajanje predvsem slovenskih originalnih del, ne prevodov, med temi deli pa naj bi bila tudi temeljna dela kot npr. predzgodovina Slovencev, življenje Slovencev v preteklosti itd. Gospod Žužek je želel k sodelovanju z založbo pridobiti čim širši krog najboljših strokovnjakov prav s teh omenjenih področij. Ko pa je prebiral takratno strokovno revijo *Etnolog*, se mu je ob člankih, ki jih je bral, porodila misel, da bi bilo zelo primerno, če bi to gradivo nekje širše izšlo, v neki knjigi, in ker je poznal Borisa Orla, ki je sicer takrat še bil uradnik v Hrvatski banki (pred aprilom 1941 Jugoslovanska banka) – ta je imela svoje poslovne prostore v drugem nadstropju nebotičnika, založba Klas pa je bila v pasaži nebotičnika – ga je obiskal in mu razložil svoj načrt. (Zdi se mu, da je to je bilo leta 1943.) Pri prvem razgovoru še nisva prišla do oblike, pustil sem pač Borisu Orlu, da je vso stvar bolj razmislil, je pripovedoval Jože Žužek. Boris Orel je na naslednjem sestanku predlagal širši odbor, kar je bilo založniku prav, saj je bilo v programu založbe, da se za vsako edicijo vključi več ljudi, čim več in čimbolj vidne strokovnjake. Takega odbora pa Boris Orel samokritično ni želel voditi, ampak se je že predhodno dogovoril s kustosom Narodnega muzeja dr. Rajkom Ložarjem.

Ker pa sem se tudi z njim poznal osebno, že prej iz študentskih let, mi ni bilo niti treba stopiti k njemu, pač pa se je on sam oglasil v moji knjigarni in sva tam imela prvi, takorekoč začetni razgovor o tem. Jaz sem od tedaj naprej imel stike samo še z njim, kajti njemu sem po priporočilu Borisa Orla absolutno prepustil vse v zvezi z uredništvom in v zvezi z vsebinsko izgradnjo Slovenskega narodopisja.

Ložar je potem, ko je določil, katera področja narodopisja naj bi delo vsebovalo, predvidel tudi že, da bo *Narodopisje Slovencev* izšlo v dveh delih. Izbral pa je tudi sodelavce: dr. Anton Breznik, dr. Ivan Grafenauer, dr. France Kotnik, dr. Josip Polec (na njegovo mesto je potem stopil dr. Sergij Vilfan), France Marolt, Boris Orel in dr. Rajko Ložar. Prvotni načrt je najti v arhivu Slovenskega etnografskega muzeja. Naj že na tem mestu povemo, da je v poglavju Oris zgodovine slovenskega narodopisja prvotno predvidel še prispevek Stanka Vurnika Študij materialne kulture in ljudske umetnosti, Franceta Marolta Študij narodne glasbe in folklorni festivali in prispevek Ivana Grafenauerja Raziskovanje narodne pesmi. Ta Oris naj bi zaključilo poglavje Novejše smeri našega narodopisja (avtorja ne imenuje, morda bi tudi to poglavje napisal sam R. L.). Vseh teh prispevkov v *Narodopisju* ni, prav tako pa tudi ne poglavij: Slovenski ljudski plesi, Slovenska ljudska glasba (oboje France Marolt), Slovenska ljudska upodabljajoča umetnost (podpoglavja: Osnove, Stavbarstvo, Kiparstvo, Slikarstvo, Ljudska umetna obrt: tkalstvo, vezilstvo, rezbarstvo, lončarstvo), Ljudski ornamentalni stil, Narodopisni značaj in stil slovenske ljudske umetnosti (vse bi napisal Ložar sam) in zaključno poglavje Duševni in duhovni značaj slovenskega naroda v zrcalu njegove ljudske kulture. Le poglavje Domača obrt, trgovina in promet je bilo pozneje tiskano v Argentini.

Na sestankih so si vsi sodelavci *Narodopisja* razdelili delo, določili, koliko pol bo kdo napisal, koliko slik bo prispeval. Urednik Rajko Ložar je, potem ko so vsi z založbo Klas in gospodom Jožetom Žužkom dne 15. julija 1943 podpisali »Dogovor«, sklenil 16. julija 1943 še z vsakim sodelavcem posebej pisni »Dogovor«, v katerem je bil točno določen naslov, obseg posameznega prispevka, navodila za pisanje opomb (*Opombe v rokopisu staviti na koncu posameznega prispevka, tu je na prosto dano, ali jih avtor navede kot pripombe literature k stranem, ali pa kot splošno navedbo literature. Opombe štejejo v obseg.*), datum oddaje prispevka in ilustrativnega gradiva, priložen pa je bil tudi vzorec za enoto na stroj pisanega rokopisa. Šele po teh, danes bi rekli »internih pogodbah« je 17. julija 1943 še urednik sam podpisal »Dogovor« z založbo in Jožetom Žužkom.² Vse to je bilo potrebno, da je gospod Žužek lahko *pripravil* denar, kar je bila za mladega založnika zelo odgovorna naloga. Z drugimi sodelavci je imel gospod Žužek stik le v zvezi z izplačevanjem honorarjev.

Delo za prvo knjigo je teklo še nekako po načrtu. Za drugo knjigo pa se je začelo zatikati predvsem pri dveh avtorjih, kakor je razvidno iz dokumentacije, ki sem jo potem zapustil Narodni in univerzitetni knjižnici.

V arhivu Slovenskega etnografskega muzeja najdemo le dve pismi Žužka Ložarju: v prvem (7. 12. 1943) ga opozarja, da je

² Vsi »Dogovori« so shranjeni v arhivu Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani.

termin (za oddajo) že za nami ... da nam predložite vse rokopise za I. del najkasneje do 10. t.m. dopoldne, za drugi del do 1. jan. 1944. dopoldne. Do tedaj mora namreč (založba) pogodbeno izročiti rokopise v tiskarno. Kasnejša izročitev rokopisov ne bo povzročila samo pozno izdajo, ampak tudi 40%no podražitev. Založba je ob razpisu knjig za naročnike že določila cene ... zato smatra, ... vse sodelavce–zamudnike odgovorne za podražitev.

Narodopisje Slovencev I. je izšlo s polletno zamudo, zato se je Založba KLAS in knjigarna Žužek naročnikom opravičila s posebnim pismom in jih tudi prosila, da z razumevanjem sprejmejo tudi novo ceno:

Založba»Klas« Vam izroča dolgo pričakovano knjigo NARODOPISJE SLOVENCEV. Prosim Vas, da nam oprostite zamudo, ki so jo proti naši volji povzročile okolnosti. Prvotno je bilo preračunano, da bo delo izšlo v dveh knjigah po 15 tiskovnih pol v velikosti 14x20 cm. Snov pa je zahtevala radi slik večjo obliko in drobnejši tisk. Poleg te spremembe pa je morala založba, da bi delo ne izšlo okrnjeno, zvišati tudi število pol na 22 za prvi zvezek in na 18 pol za drugi zvezek. S tem narastkom pol ter večjo obliko 17x25 cm in drobnejšim tiskom je knjiga narastla na dvojni obseg. Sotrudnikom ni bilo mogoče pravočasno oddati rokopisov, zato je bilo delo oddano v tiskarno že po podražitvi papirja in tiska. Tako so nastali ... dvojni stroški, kar dviguje knjigi prodajno ceno.

Založba je našla rešitev tako, da je za svoje naročnike naročila tisk na najboljšem papirju in vezavo v platno in jih prosila, da pri

prevzemu dela doplačajo ... Lir 35. Naročniki pa, ki želijo knjigo na navadnem papirju in vezano v pol platno, dobijo oba dela brez doplačila. Upamo, da bodo (naročniki) spričo tega pojasnila s še večjo vneto podpirali naše težko delo in nam ostali zvesti naročniki.

Z urednikom je imel gospod Žužek predvsem pogovorne stike, osebno opravljene in ne pismene. Kadar pa je dr. Ložar naletel na težave, je samoiniciativno založnika redno obveščal pisno, za kar mu je ta še danes hvaležen, ker drugače bi bilo to vse še nedokumentirano. Videl je, kakšne težave so nastopile predvsem pri dveh avtorjih; pri Francetu Maroltu,

katerega sem sicer jaz tudi parkrat zaprosil, celo bil osebno pri njem na domu, torej interveniral za njegov prispevek, mi ga (je) obljubljaj, nikdar se ni izgovarjal na kulturni molk, pač pa me je vedno odpravil s tem, da ima že vse pripravljeno in tudi marsikaj pokazal, vendar članka dokončal ni,

se nadalje spominja Jože Žužek. Zamudnik, ki pa je potem vendarle še pravočasno oddal svoje prispevke, je bil France Kotnik.

Ložar je predgovor k Narodopisju napisal junija 1944. Matičetova je zanimalo, ali je takrat zato, da bi delo lahko izšlo, bila potrebna kakšna cenzura. To ga je zanimalo

posebno zato, ker se je na nekem debatnem večeru v Etnografskem društvu govorilo, da je bil izid druge knjige ustavljen, da izida ni dovolil takratni kulturni referent dr. Franz Koschier iz Celovca. Glede cenzure za prvi del Jože Žužek odgovarja:

Veste, kako je. Jaz sem imel izjemno srečo. Čeprav sem bil s strani takratnih oblasti negativno gledan, sem imel to srečo, da je bil slučajno na oddelku pri upravi za dovoljevanje knjig, kaj lahko izide in kaj ne, neki moj daljni sorodnik, ki je bil advokat, odnosno notar v Ptuj: Malešič, ne vem, če je Matija, se trenutno ne spomnim, ker je bil samo daljni sorodnik. Meni osebno je bil zelo naklonjen. Bil je pregan iz Štajerske in se je zatekel v Ljubljano, v Ljubljani dobil službo, kot notar je dobil dobro, odgovorno službo. Na vso srečo jo je dobil on, ker ne bi ne samo moje delo, ampak tudi marsikatero drugo slovensko delo ne izšlo, če bi nekdo, nenaklonjen Slovincem, sedel na tem delovnem mestu. On je moje stvari pustil zelo hitro skozi in nisem imel nobenih težav glede tega.

Odgovorni so konec 1943. leta in skozi vse leto 1944 zelo pazili, da ni izšlo za takratne politične razmere kaj *neprimerne*. Žužek se je spominjal težav, ki jih je imel pri izdajanju Gradnika, ko so mi bile tri pesmi zavržene (in) se mi je (Malešič) prišel opravičiti, ker je bil tudi on osebno opozorjen, da tiste tri pesmi ne smejo v zbirko, sicer bi jih on sam pustil (gre za pesniško zbirko *Pojoča kri* – op. HLP).

Drugi del *Narodopisja Slovencev* se je pripravljalo vzporedno s prvim, vendar pa ga, po Žužkovem zagotovitvi, niso mogli tiskati predvsem zaradi čakanja na rokopise in zaradi tiskarne, ki ni zmogla takoj tiskati. Žužek je bil naprošen: *naj grem k takratnemu tehničnemu vodji tiskarne, h gospodu Jeranu, naj pri njem interveniram, ker vse stvari nismo mogli tako hitro napraviti.*

Iz dokumentacije je razvidno, da so bile težave v zvezi s klišiji za ljudske noše in neprestanim čakanjem na Kotnikov prispevek, ki je potem še pravočasno prišel in na prispevek Franceta Marolta, ki pa ga ni bilo. Matičetov je opozoril, da imajo sodelavci nekakšno *bibliofilsko dragocenost*, to je separate iz *Narodopisja Slovencev*, ki so izšli dvakrat, še preden je izšlo samo delo. Sam ima en separat Kotnikovega prispevka in enega Grafenauerjevega, prvič z letnico 1945, drugič 1946, medtem ko je v *Narodopisju Slovencev II* impresum 1952. Žužek je pojasnil, da je to zato, ker je on za tisti del stavka, ki je bil že postavljen, in za tisti del knjige, ki je bil že v polah natisnjen, po sugestiji urednika Ložarja interveniral, da

smo dobili po trideset izvodov separatov, da bi se vsaj to ohranilo, če bi, recimo vse skupaj šlo nekam ... Ne vem pa, kateri mesec so bili tiskani tisti separati. V tiskarni je tako, da se lahko že decembra meseca natisnjeno tiska z impresumom z letnico prihodnjega leta. Sem pa dal tiskat dovoljno število, tako da je bilo vsaj po trideset, da bi se vsaj to ohranilo. No, ohranilo se je vse in tudi tekst.

Žužek je to imenoval izreden izid druge knjige, ki je nekako končal delo, čeprav ni v pravi zasnovi tako izdano, kot je bilo to od založnika mišljeno.

Tu ga je prekinil Matičetov s pripombo: *V Narodopisju Slovencev II je en tekst, ki ni prišel, in to je ljudska obrt, ki ga je Ložar potem izdal nekje v Ameriki, posebej. Veste za to? – Ne, za to pa ne vem. – V Ameriki ga je izdal v nekem časopisu, manjkala mu je ena stran in je tisto pustil prazno, češ da nima rokopisa. Rokopis je bil pri Orlu in bi ga lahko dobil.*

Vendar to v tistem času vsekakor ni bilo tako preprosto. *Narodopisje Slovencev I* in krtačne odtise prispevka o obrti in trgovini je Rajko Ložar vzel s sabo v begunstvo, najprej na Koroško, kjer je bil soustanovitelj slovenskih taboriščnih šol, profesor etnografije in umetnosti na taboriščni gimnaziji v Peggezu pri Lienzu (do kon. 1946) in v Spittalau ob Dravi (tu tudi ravnatelj od 1949 do 1951, obenem pa superintendent za vse taboriščne šole v Avstriji). Dobro sta mu služili pri pouku etnografije, pri pripravljanju radijskih oddaj in pisanju prispevkov za različne časopise. Tako ni čudno, da sta se mu dve strani izgubili. Obe deli in še ogromno materiala, ki ga je med svojim begunstvom zbral na Koroškem –

Kadar sem mogel in nisem bil preveč lačen, sem tudi delal študije na terenu po vaseh, ki vse leže v strmih gorskih pobočjih in uvalah, ... tudi po Tirolskem, kjer povsod v imenih najdeš sledove stare slovenske kolonizacije. Imam tri letna poročila tamošnje gimnazije s članki o teh imenih in to so velike knjižne redkosti. ... Zelo malo verjetno je, da bom mogel objaviti ves material, ki sem ga zbral v begunskih letih na avstrijskih tleh. Že samo, če bi hotel pripraviti svoje raziskave koroške hiše za tisk, bi rabil dve leti; obdelal in katalogiziral sem nad 200 hiš, ki jih ni več ... izvršil sem nalogo, ki so jo i slovenski i nemški-avstrijski narodopisci zanemarili in sem v dvanajsti uri rešil, kar se je še dalo³

– vključno z dvema zajetnima mapama domačih in šolskih nalog gimnazijcev po temah: hiša, prehrana, šege ob različnih prilikah, pregovori, stare molitve, pesmi in še kaj, je romalo z njim 1952. leta v Ameriko. Tu se pokaže, kaj mu je pomenila slovenska ljudska kultura! Tudi odločitev za Ameriko ni bila lahka. Ker je bil zaveden Slovenec, je poskušal vse, da bi ostal s Slovenci ali vsaj blizu njih. Povabilo nemških arheoloških znanstvenikov, da bi prišel na univerzo v Nemčijo, je zavrnil, leta 1950, ko mu je ustno že bilo obljubljeno mesto arheologa na graški univerzi, je na pisno vlogo dobil negativen odgovor: *bil sem namreč od Nemcev zapisan kot narodnjak in denunciran na graški policiji kot »äußerst deutsch feindlich»*.⁴ Kakšna ironija!

³ Pismo nečakinji Heleni z dne 8. marca 1968.

⁴ Pismo nečakinji Heleni z dne 7. decembra 1966.

Pred objavo svoje razprave »Ljudska obrt in trgovina v Sloveniji«, ki je izšla skupaj s še petimi drugimi razpravami (za etnologe je zanimiva Maksimilijana Jezernika »Rim in drugo Baragovo potovanje v Evropo«) v *Zgodovinskem zborniku* v Buenos Airesu [Marolt (ur.) 1959], je Rajko Ložar sicer pisno prosil svojega prijatelja in naslednika v Etnografskem muzeju Borisa Orla, da bi mu ti dve izgubljeni strani in slikovno gradivo k članku poslal, vendar na svoje pismo ni dobil odgovora; šele več mesecev po izidu razprave je (brez priloženega pisma) dobil iz Ljubljane krtačne odtise, ilustrativnega gradiva pa ne. Manjkajoči strani se nanašata na nadaljevanje popisa prazgodovinske tkalske tehnike v Beli krajini, ki ga je prvič objavil Josip Mantuani, (avtorju v Ameriki ta tekst ni bil dostopen, nam pa danes lahko pomaga navedba vira), manjka pa tudi začetek poglavja o ljudskem pletilstvu. Povejmo še to, kar je v uvodu o usodi razprave povedal že Ložar sam: ... da se spisu, čeprav izhaja 15 let star,

ni treba sramovati. Kakor sem v svojih poglavjih o naselju, zemljišču, kmečki hiši, gospodarstvu ter hrani zasledoval oz. se držal Ariadnine rdeče niti, ki mi je pomagala iz labirinta etnografskih deskriptivnih dejstev in detajlov do etnoloških ... osnovnih principov in spoznanj, tako sem tudi ... ljudsko obrt in trgovino vrednotil zlasti kot material, ki naj nas vodi do višjih etnoloških rezultatov. [Ložar 1959: 71]

Obrt in trgovina bi po prvotnem načrtu morala biti tiskana med razpravami *NS I*, kjer je zajeta materialna kultura. Zaradi posebnih razmer, v katerih je delo nastajalo, pa je urednik svoj prispevek umaknil in ga želel prihraniti za drugi del zbornika. Istočasno je umaknil tudi krajši prispevek o ljudskih vozilih, poteh, ograjah, razsvetljavi in komunikacijskih sredstvih. Namesto vsega tega je v *NS I* vključil prvi del razprave Borisa Orla, ki mu je internacija v Dachau preprečila dokončanje dela. Upravičeno bi pričakovali, da bo uredništvo *Narodopisja Slovencev II* v kratkem uvodu vsaj malo nakazalo usodo zbornika, pa če bi to tudi bilo diplomatsko in spretno vijuganje med čermi. Pa ... kdor molči ...!

Medtem ko je razprava, ki pri nas ni izšla, bila nekaterim v krtačnih odtisih dostopna za uporabo, pa so vse pošiljke *Zgodovinskega zbornika*, ki ga je avtor na različne načine skušal poslati sorodnikom, bile zaplenjene in dane v NUK pod ključ kot »emigrantska literatura«.

Prva knjiga *Narodopisja Slovencev* je izšla in bila zelo lepo sprejeta, po Žužkovem spominu

ne samo v naši, slovenski kulturni javnosti, ocene so bile zelo dobre, predvsem pa so se oglasili etnografi iz naših sosednjih dežel, etnografi ... evropskih severnih narodov, ki so se zelo pohvalno izrazili o tem kompendiju ... Mene kot založnika je ta stvar (pri izidu prve knjige) zelo veselila, ne glede na to, da je bilo veliko stroškov, ker knjiga je bogato ilustrirana, vse klišeje je bilo potrebno na novo napraviti ..., brez subvencije ... subskribenti so del stroškov vnaprej krili, kar je šlo za stroške klišejev in nekaj akontacij honorarjev.

Recenzije in odmevi na prvo knjigo so Matičetovega posebej zanimali. Spomnil je Žužka, da je nekoč omenjal neko norveško kritiko, ali morda zasebno pismo, naslovljeno na založbo, kar je Žužek potrdil, ga je doma iskal v svojem arhivu, vendar ga ni našel. Bilo pa je še drugo, iz Madžarske, ki pa je prišlo na Ložarjev naslov.

Od kritik naj na tem mestu omenim pismo prof. dr. Milovana Gavazzija, enega vodilnih jugoslovanskih in evropskih etnologov, s katerim je tudi R. Ložar imel strokovne stike. Nekaj korespondence je ohranjene v Ložarjevi zapuščini, med drugim tudi pismo z dne 31. avgusta 1944:

Vrlo poštovani gospodine kolega!

Hvala za pismo i za »Narodopisje Slovencev« – stiglo mi je znatno kasnije, pa sam bio u brizi za sudbinu knjiga. Hvala Vam za moj i za seminarski primjerak ... Prvo što treba bez ikakva sustezanja toplo i srdačno čestitati, jest: da je ta knjiga uopće izišla, u ovim ružnim vremenima, kraj današnjih teškoća i svakojakih smetnja, običnih i neobičnih. Čestitati treba i Vama kao protagonistu, i svima ostalima uz Vas. Da ima u djelu i ovaj i onaj nedostatak, nedotjeranost pa neizjednačenost obradbe pojedinih partija (u poredbi jednih prema drugima) – to je razumljivo i neizbježno u ovakvu djelu, koje radi nekoliko autora sa različnih vidika, k tomu još u ovim vremenima i napokon u djelu, koje je, kako slutim, radjeno razmerno veoma naglo. Ovo poslednje dakako da se zapaža, možda čak i na izboru slika (više slika pojedinih predmeta materijalne kulture bilo bi sigurno korisno – pa i muzejski) – ali i preko toga se može i mora glatko prijeći kraj same činjenice, ponovno iztičem, što je ovakvo djelo uopće tu! I što će drugi dio, ako Bog dade zacijelo slijediti što skorije – a u tome s osobitim interesom očekujem odsjeke o rukotvorstvu, pa o transportu a djelom i o nošnjama. Nadam se, da će u budućnosti biti prilike, da negdje na pozvanom mjestu objelodanim opširniji prikaz "Nar. Slov." – dok stigne vrijeme za to (i eventualno budu oba djela gotova).

V primeru, da za to kmalu ne bo prilike, Gavazzi napoveduje, da mu bo ponovno obširneje pisal, mu posredoval svoje vtise, kakšno vprašanje pa tudi kakšno kritično pripombo k posameznim prispevkom in sugestijo

ako si je mogu dopustiti – k jednom novom, još boljem izdanju, koje se pouzdano nadam, da će ovo prevažno djelo u kratkom vremenu morati doživjeti, ako Bog da mira i reda, jer ne sumjam, da će ga i sami Slovenci razgrabiti, a pogotovu da će brzo biti razprodano, ako bude imalo puteva i u široki svijet.

Že v tem pismu pa je Milovan Gavazzi imel nekaj vprašanj predvsem v zvezi z ornim orodjem: sprašuje po izvoru slike »kavlja« (rala) na strani 140 in ali se lahko zanese na avtentičnost in natančnost te slike kot celote in posameznih delov orodja. (nije na pr. jasno, kakvu ručicu, prihvati, ima straga ta sprava). Ali je vir, iz katerega je slika vzeta, zanesljiv? Ali je še kaj podatkov o takem orodju s Pohorja ali kakšnega drugega kraja, po možnosti z nomenklaturou?

Vrlo biste nas obvezali odgovorom na to pitanje – u vezi je s drugim (etnološkim) dijelom radnje g. Bratanića o oračim spravama ... Vam posebno i ovdje na kraju još zahvaljujem u ime našega seminara i u ime svoje za poslane primjerke, za koje se nadam, da ćemo jih moći uzvratiti i kojima smo se uistinu svi živo obradovali kad smo ih ugledali.

Žal pa so se kmalu že začele druge težave. Vojne razmere so preprečile reden izid tudi druge knjige. Žužek:

Ob vedno hujše stopnjevajočih se razmerah v vojni, odnosno pri zalaganju knjig, odnosno pri kontaktiranju z avtorji, ... je drugi del knjige zastal tam nekje pri deseti poli v tisku, ostalo gradivo pa se je po zaslugi urednika v celoti rešilo.

Od tod dalje sledimo dogodkom s prebiranjem korespondence med Ložarjem in Žužkom. V svojem drugem pismu, 31. 10. 1944., ki ga najdemo v arhivu Slovenskega etnografskega muzeja, Žužek namreč uredniku sporoča, da ga bo v odsotnosti nadomeščal gospod Božidar Pauer⁵, na katerega se *blagovolite obrniti v slučaju potreb ... ki bi nastale pri dovršitvi tiska oziroma izdaje knjige Narodopisje Slovencev II. del*. Opozarja tudi na zamudnike, saj se *založnica čuti dolžna knjigo čimprej izdati, ker jo je že ob izidu I. dela subskripcijsko prodala.* Urednik naj tudi pazi, da bodo korekture v redu izvršene, z roko pa je pripisal: „*Prosim, da končne korekture pregleda g. prof. Dular.*“⁶

Ložar s pismom 4. novembra 1944 potrjuje prejem tega dopisa in gospodom obem sporoča, da se po svojih najboljših močeh trudim, do kraja izvesti delo, ki sem ga prevzel in da bom, kolikor je le v mojih močeh, skrbel, da se izdaja tega dela reši tako, kakor veleva njegov nivo pa tudi interesi založbe.

Ker pa so že pred časom nastopile težave, ki so jih povzročile izredne razmere v deželi (Žužek in Ložar sta o tem večkrat govorila), je urednik želel še pisno opredeliti svoje stališče:

Kot sem g. Žužku že opetovano razložil, so posamezni avtorji prekoračili obseg tako, da je to močno vplivalo na vsebinsko dispozicijo, kakor sem si jo zamislil kot urednik. Da nisem posegel po svinčniku ter črtal presežnih delov prispevkov, zato je vzrok moje trdno prepričanje, da je v posameznih prispevkih zbrano tako tehtno gradivo,

⁵ Božidar Pauer, potomec stare ljubljanske strojarske rodbine, od leta 1928 lastnik večje tovarne peciva in keksov v Zgornji Šiški (danes tovarna Lek) je bil, po pripovedovanju gospoda Jožeta Dularja in potrditvi Pauerjeve hčerke Lili Krek, prijatelj Jožeta Žužka in velik mecen založbe KLAS

⁶ Pisatelj Jože Dular (njegovo povest Krka umira in pesmi Trepetajoča luč - 1945, je tudi založila založba Klas) je bil od februarja 1944 do maja 1945 profesor slovenščine in italijanščine na II. Državni gimnaziji v Ljubljani, potem je do jeseni 1945 poučeval na dopolnilnih tečajih v Domžalah, od jeseni 1945 na šoli v Metliki, ko pa je bil leta 1951 ustanovljen Belokranjski muzej, je Dular postal njegov ravnatelj in ga je vodil polnih trideset let – vse do svoje upokojitve.

da tega ni kazalo storiti, kajti izdaja Narodopisja je zaenkrat pri nas edinstvena. Z ozirom na to naraščanje gradiva, sem predlagal gospodu Žužku, da predvidi še tretji zvezek Narodopisja in da zato v drugem zvezku ne objavimo registrov. K temu stališču me je opravičevalo še naslednje.

Od drugega zvezka je sedaj zmetirano 11 pol; manjka še 7 pol, na katere je treba spraviti prispevke o noši, o umetnosti, o glasbi in plesu ter ljudskem zdravstvu in registre. Da je to nemogoče storiti, ne da bi knjiga trpela škodo, je na dlani. Kot poglavitna dva prispevka pričakujem rokopis g. Marolta ter gospoda Kotnika. Opetovano sem že ta dva gospoda opominjal ter prosil za izročitev prispevkov, vendar do danes rokopisov še nisem prejel. Prav radi tega, ker sem skušal ustreči želji g. Žužka, da morajo biti vsi avtorji zastopani v delu, sem izločil svoj prispevek o umetnosti, prispevek o noši bi pa obsegal kvečjemu 1 in 1/2 pole. Jasno je, da neizročitev prispevkov od strani g. Marolta in Kotnika zadržuje izdajo Narodopisja in tudi sicer povzroča težave. Zato sem z včerajšnjim datumom (3. nov. 1944 - op. HLP) oba gospoda ponovno pozval, da mi do srede, 8. t.m. do 12. opoldan pismeno sporočita termin, do katerega bosta zanesljivo in nepreklicno izročila svoje rokopise in Vam bom o tem takoj sporočil. Ako imenovana dva gospoda tega sporočila do zahtevanega časa ne bosta izročila in bom še nadalje v negotovosti glede izročitve rokopisa, potem ne morem prevzeti nikake odgovornosti več za potek dela in ne jamčim, da bi delo še letos izšlo in bom moral postopati samo po mojih uredniških dispozicijah, ne upoštevajoč željo založnikov, da pri sodelovanju ne sme manjkati noben avtor, ki je naveden v naslovu prvega (I.) dela. V tem primeru bom ostalih 7 pol porabil za veliki rokopis o ljudski noši, ki je pripravljen in za katerega je polovico klišejev že pripravljenih, prispevki o ljudski glasbi in plesu, o ljudski umetnosti, o ljudskem zdravstvu, zaključek članka g. Orla ter register pa bodo izšli v III. delu, ki bo s tem imel že obseg 10 do 11 pol. ... Prednje Vam dostavljam na znanje ter v pretres in prosim za izjavo. Istočasno sem opozoril vse sotrudnike za sestavljanje registrov.

Zagotavljajoč Vas, da bom vse storil, kar je v moji moči, Vas prosim, da gornje resno prevdarite in sem pripravljen za tozadevne razgovore.

Z odličnim spoštovanjem R.Ložar

Potem, ko je zamudnikoma potekel rok, ki jima ga je postavil urednik, je le-ta s pismom 10. novembra 1944 založbo obvestil:

da imenovana gospoda moji želji nista ustregla. Oba sta izjavila, da pismenega sporočila ne bosta izročila. Prof. dr. Kotnik mi je ustmeno približno naznačil, da ima del prispevka že gotov, in da ga bo oddal, kadar bo gotov. Gospod ravnatelj Marolt pa je želel z menoj ustmenih razgovorov, ki pa z moje strani niso zaželeni, ker je takih razgovorov med nama bilo že obilo in so bili vsi naknadno brezuspešni in brez pomena. Prednje Vam dostavljam na znanje, s pristavkom, da v takih okolišnih ne morem

sprejeti nikakega jamstva za pravočasen izid knjige, zlasti še ne zagadelj, ker me izostajanje teh dveh prispevkov bistveno ovira tudi pri izdelavi rokopisa o noši.

Zahvaljujoč se Vam za naklonjenost beležim z odličnim spoštovanjem R. Ložar.

Vsa ta pisma je Ložar poslal v vednost tudi sodelavcem *Narodopisja Slovencev*.

Kljub prvotni zavrnitvi pa se je Ložar čez nekaj dni vendarle srečal s Francetom Maroltom in se z njim dogovoril, da bo rokopis predvidoma gotov do božiča, Maroltova gospa pa je menda pristavila, naj računajo do novega leta, o čemer Ložar poroča gospodom na založbi 24. novembra 1944 in pristavlja:

Po mojem mnenju je zadnji termin pravilnejši, vendar sem kljub temu skeptičen. Gospod Marolt je želel tudi, da se mu obseg prispevka zviša za 1/2 pole, tako da bi skupno obsegal njegov prispevek 4 pole. Ta predlog sem zavrnil z ozirom na to, da je že itak od prvotnih 2 1/2 pole bil zvišan njegov prispevek na 3 1/2 pole.

Glede rokopisa gospoda dr. Kotnika o zdravstvu sem mišljenja, da tudi z njim ni računati pred Novim letom, kajti razvidim, da avtor še zbira slovstvo o tem predmetu. Iz teh dejstev, s katerimi moram kot urednik računati, moram tudi izvajati nekatere konsekvence, o katerih čutim dolžnost Vas obvestiti:

1. Predvsem moram sporočiti, da rokopisa o noši, nadalje kazal in registrov ne bo mogoče v končni obliki izdelati prej, preden bodo izročeni ter postavljeni prispevki imenovanih dveh gospodov. Ker bodo ti prispevki v najboljšem slučaju postavljeni sredi januarja 45, je pred tem terminom po logičnem prevdarku sleherni delo na prispevkih o noši, kazalih in registru brezpredmetno, breuspešno in neumestno. Povedal sem že, da bo morala noša na račun ostalih prispevkov odstopiti najmanj dve poli, skrčeni pa bodo morali biti tudi registri in kazala. Z ozirom na to, še posebej pa z ozirom na dejstvo, da sem po svojih dispozicijah točno računal, da bo vse moje delo za Narodopisje II končano konec oktobra, sem prisiljen odložiti vsa dela za Narodopisje II do srede januarja 1945 ter se zopet posvetiti tej nalogi v trenutku, ko bosta izročena oba rokopisa gospoda Marolta in gospoda Kotnika. (podčrtal R. Ložar). Z ozirom na to, da radi drugih nujnih del ne morem v takih okoliščinah izgubljalati časa za drugo knjigo, upam, da boste ta moj sklep razumeli ter ga odobrili.

2. V zvezi s prednjim opozarjam najresneje na vprašanje registrov in kazal: V dopisu od 3. XI. sem pozval sodelavce, da izroče registre za svoje prispevke do 20. nov., ker sem predpostavljal, da dobim oba rokopisa do konca novembra. Ker se to ni zgodilo, nastopi tu isti moment in da se izognemo kesneje raznim nevšečnostim glede obsega teh registrov in kazal, Vas prosim za določno izjavo, ali naj sodelavci kljub temu izdelujejo registre, ali pa naj jih odložijo do srede januarja, da ne bi nastali ev. kaki nepotrebni stroški in terjatve.

3. Doslej je zmetiranih 11 pol. Prosim Vas, da ukrenete vse potrebno, da se te pole takoj stiskajo ter spravijo radi varnosti na raznih krajih, kar je tako v interesu založbe kot tudi sodelavcev.

4. Prosim Vas, da podpirate pri ravnateljstvu Narodne tiskarne mojo prošnjo, da tiskarna predhodno, iz varnostnih razlogov odtisne, čim bo stroj, ki tiska *Dobro knjigo*⁷ prost, na kak slab papir prispevke Breznik, Grafenauer in Ložar, vsakega v po 30 izvodih. O tem predmetu sem že govoril z g. ravnateljem Jeranom, ki mi je to obljubil izvršiti, prosim Vas pa najintenzivnejše, da podpirate tudi Vi mojo prošnjo, kajti natisk II pol bo trajal, če računamo današnje razmere, vsaj do novega leta.

5. Moja želja je in vljudno Vas prosim, da blagovolite tudi od svoje strani obvestiti o nadaljnjih okoliščinah, v katerih se nahaja druga knjiga, g. prof. dr. Grafenauerja, ker smatram za svojo posebno dolžnost, da Vas na to opozorim z ozirom na dragoceni njegov prispevek, ki je bil že pred pol leta izročen. Tudi predlagam, da bi z njim obravnavali vprašanje honorarja ter ga z ozirom na to, da se je natisk knjige zavlekel, čimprej v obojestransko zadovoljnost rešite. Isto bi predlagal tudi za ostale sotrudnike.

6. Kar se rokopisa noše tiče, so bili oddani v delo že nekateri klišei. Z ozirom na to, da bo morala noša iziti na tesno skrčenem obsegu, namesto na 3 polah največ na eni, sem ustavil tudi nadaljnje izročanje predlog za klišee, ker bodo dosedanj predvidoma popolnoma zadoščali za ilustracijo tvarine.

7. Glede na te nastale težave upam, da boste razumeli ter odobrili pojasnilo, ki bo moralo v drugi knjigi *Narodopisja* bralcem razložiti vse te nepravilnosti in ki ga smatram kot predpogoj za nadaljnje delo pri *Narodopisju*. Sodim, da bo tako pojasnilo samo v korist založbe ter da bo varovalo znanstveni ugled sotrudnikov in predvsem moj. Brez takega pojasnila ne bi mogel prevzeti odgovornosti za vse spremembe, ki jih je moj koncept *Narodopisja* že moral doživeti.

Zagotavljajoč Vas, da bom po svojih najboljših močeh vodil v okviru zgoraj navedenih točk delo za *Narodopisje II* ob priliki do srečnega in zelo zaželenega zaključka ostajam z odličnim spoštovanjem R. Ložar.

To je bilo verjetno zadnje uredniško pismo gospodom na založbi Klas. (Ložar namreč vsa pisma naslavlja s *Spoštovani gospodje*). Glavni urednik Rajko Ložar se je maja 1945 umaknil na Koroško in (vrnimo se k magnetofonskemu zapisu in pripovedi gospoda Jožeta Žužka) uredništvo je potem prešlo, ... meni se zdi, da je bilo potem kolektivno (Boris Orel, Ivan Grafenauer). Oba urednika sta potem nakazala pot, kako naj bi tudi drugi del *Narodopisja Slovencev* zagledal svet.

Tudi o teh povojnih razmerah, v katerih se je dokončavalo že med vojno začeto delo, izvemo nekaj iz dokumentov, ki so shranjeni v rokopisnem oddelku NUK-a. Boris

⁷ Dobra knjiga je bila knjižna zbirka, ki jo je leta 1944 urejal Borut Žerjav, ki je po vojni, pod psevdonimom Borut Klas, sodeloval pri slovenskih oddajah na francoskem radiu (psevdonom naj bi si, kakor povzemam po *Biografskem leksikonu*, privzel prav po založbi KLAS, katero naj bi, po istem viru, tudi denarno podpiral).

Orel je, kakor vemo, kmalu po vojni posredoval pri oblasteh, da bi dovolili natis drugega dela *Narodopisja*. Bili so neki zadržki, samo ugibamo lahko, kakšni, da Ministrstvo za prosveto LRS dolgo ni dalo soglasja. In še potem, ko je soglasje že prišlo, se stvar do srede leta 1949 ni premaknila z mrtve točke.

Boris Orel [1949: 150] v *Slovenskem etnografu* najprej spomni na to, da so sodelavci NS imeli predvsem namen, podati *pregled raznih panog slovenske etnografije in folklore na podlagi dosedanjih raziskovanj*, delo, ki ga je v času okupacije porodila med drugim tudi želja, obračunati z raznimi nacističnimi zasužnjevalnimi tendencami, ki so jih v okupacijskih letih razširjali razni nemški lažni etnografi na področju okupirane Štajerske in Dolenjske, pa naj bi tudi pokazalo na razne vrzeli in dalo smernice za nadaljna etnografsko-folklorna raziskovanja. Prispevek pa je namenjen predvsem kot *pojasnilo vsem, ki so kot naročniki prejeli I. knjigo, pa tudi drugim, ki se za usodo tega dela zanimajo*. Sporoča, da se je novo uredništvo (dr. Ivan Grafenauer, Boris Orel) iz tehtnih razlogov odločilo, da bo izdalo še drugo knjigo *Narodopisja Slovencev* in s tem delo zaključilo. Kot *tehtne razloge* navaja tudi to, da je bilo kmalu po osvoboditvi dotiskanih že 8 pol druge knjige (Breznik, Grafenauer, Kotnik), ti odtisi že dlje časa krožijo v domačem in tujem znanstvenem svetu ter jih znanstveniki že marsikje tudi citirajo. Predstavlja tudi vsebino II. knjige, kakor že omenjeno, brez Ložarjeve razprave Ljudska obrt in trgovina in seveda še vedno brez prispevka Franceta Marolta, ki ga tudi do tedaj še ni napisal. Izdajo *Narodopisja Slovencev* s tako vsebino pa je Ministrstvo za znanost in kulturo LRS odobrilo. *Knjiga pa vse do danes ni mogla iziti predvsem zato, ker je bila knjigarna J. Žužek ... medtem likvidirana... Uredništvo upa, da bodo razgovori z Državno založbo glede izdaje II. knjige čimprej uspešno zaključeni.*

7. junija 1949 pa je Žužek prejel ultimativen dopis avtorjev NS II:

Knjiga »Narodopisje Slovencev II«, ki je bila na tem, da izide že pozimi 1946, iz raznih razlogov vse do danes še ni izšla. Ker je sedaj situacija taka, da so z načelno odobritvijo Ministrstva za prosveto LRS odpadli glavni zadržki in je treba premagati le nekaj tehničnih ovir, se nam vsiljuje misel, da so morda kaki razlogi za zavlačevanje izdaje pri bivšem založniku samem.

V tem primeru bi bili podpisani avtorji prisiljeni, poslužiti se avtorske pravice, da namreč po dveh letih neizida lahko prosto razpolagamo s svojim delom, tu konkretno, da navežemo neposredne stike z Državno založbo Slovenije in se z njo dogovorimo. Seveda pa bi nam vsem bilo ljubše, če bi se stvar dala urediti tako, kakor je bilo prvotno dogovorjeno. Upamo, da tudi Vam ni vseeno in da se še čutite nekako obvezanega do nas.

Zato nam boste pač oprostili, če Vam tu predlagamo rok, do katerega bi želeli, da s svoje strani nekaj ukrenete in nam o tem poročate; poldrugi mesec časa imate in do 31. julija Vas prosimo za odgovor.

Po tovariških pozdravih in obveznem *Smrt fašizmu – svobodo narodu* sledijo podpisi: Boris Orel, Ivan Grafenauer, France Kotnik, Marta Ložar in Milko Matičetov (ta je bil v letu 1946 povabljen za izdelavo trojnega kazala k NS I in II). Datum je pripisan z roko 7. junija 1949 (pisava dr. Ivana Grafenauerja; op. HLP).

29. junija 1949 je gospod Jože Žužek odgovoril Borisu Orlu: najprej se je zahvalil za dopis in nadaljeval:

Nemalo truda, neprilik in skrbi mi je dalo od snovanja do danes NS, ki sem ga nameraval z vso ljubeznijo in veseljem izdati še leta 1944. V neustaljenih časih se je snovalo in pod neugodnimi prilikami za privatnika nadaljevalo. Do danes vsa čast vsem avtorjem, razen tov. Maroltu, posebna zahvala Vam in uredniku II. dela za ves, res požrtvovalen trud, Vam pa še posebna zahvala za osebno posredovanje pri oblasteh za dovoljenje natiska. Vesel sem Vaših uspehov in potrudil se bom, da Vas in vse podpisnike pisma zadovoljim. Po Vaši sporočitvi o dovoljenju sem se obrnil na Poročevalčevo tiskarno, ki mi je nezadovoljivo odgovorila. Tako sem hotel zadevo urediti najprej v tiskarni, potem se pogovoriti z avtorji in nato z Državno založbo Slovenije.

Predlagam in prosim Vas, da se v ta namen enkrat vsi skupaj snidemo in o tem pogovorimo. Prepričan sem, da bomo tako najprej in ugodno za vse rešili to zadevo.

Datum sestanka in kraj blagovolite določiti avtorji.

Do sestanka je potem res prišlo in po pogovorih s sodelavci je Jože Žužek uredil, da je nadaljnje pole izdala Državna založba. Dovolil je tudi, da se spremeni (*prelepi*) naslovni list z impresumom: sprememba imena založbe, kot urednika sta navedena le Ivan Grafenauer in Boris Orel, ne pa tudi Ložar, ki je dejansko za 11 pol (toliko po Žužku, medtem ko B. Orel v *SE* omenja le 8 pol) izpeljal delo do krtačnih odtisov. To nekako priznavajo tudi urednika in Državna založba, saj v kolofonu navaja: *Redakcija zaključena decembra 1945*. Delo pa ni izšlo v tisti zasnovi, kot je bilo zamišljeno po prvotnem načrtu, saj France Marolt svojega obljubljenega prispevka, ni nikoli dokončal, pa tudi ne kompletno, saj ni smela iziti razprava Rajka Ložarja »Ljudska obrt in trgovina«, ki je bila postavljena in že v krtačnih odtisih. Drugemu delu *Narodopisja Slovencev* pa so dodana že v uvodu prvega dela napovedana kazala: »Kazala slik«, »Stvarno kazalo«, »Krajevno kazalo« in »Osebno kazalo«. *Kazala, ki jih je sestavil Matičetov, so mojstrska, njihov pomen se bo pokazal tudi pri bodočih raziskovanjih.*⁸

Dr. Rajko Ložar je medtem v svojem begunstvu v Ameriki sproti in redno sledil dogajanjem v stroki doma, sprva v ameriških knjižnicah, pozneje pa so mu že tudi iz domovine pošiljali etnološke publikacije, tako knjige, kakor tudi strokovne revije *Slovenski etnograf*, *Traditiones*, *Glasnik SED* pa *Pogledi na etnologijo* in zbornik s posvetovanja slovenskih etnologov v Brežicah z naslovom *Etnologija in sodobna slovenska družba*

⁸ Pismo nečakinji Heleni z dne 28. avgusta 1980.

(1978) itd. Večkrat je sam nameraval na napade odgovoriti, pa si je premislil, ker bi verjetno v isti številki bil tiskan tudi odgovor. To pa bi bilo nič drugega kot jesti odli-zane polže: čimbolj jih v ustih žvečiš, več jih je, tako da moraš nazadnje vse izpljuniti, je zapisal.⁹ V pismih se je vedno znova vračal h kritikam, ki jih je različno sprejemal: jezno, nekatere s humorjem in ironijo, druge samo z vzdihom *O Holly Moses*, lotil se je vsakega prispevka posebej, pohvalil, kar se mu je zdelo pohvale vredno, pripisal svoje gledanje na predmet ne glede na to, kdo je članek napisal; nekatere članke je imenoval *klobasarije*, ker so dolgovezni in bi profesorji ... morali ta mlade – ali mogoče ne več tako mlade ljudi učiti, kako se izraža precizno, kratko in jedrnato.¹⁰

Višek vsega pa mu je vedno bilo tam, kjer nataknejo *Narodopisje Slovencev*, ki nekaterim ne da spati. Ostro je reagiral na tiste kritike, ki so presegale mejo strokovnosti in so bile zgolj politično obarvane in slabo ali sploh ne argumentirane. Ob teh ni izbiral besed. Kot *highligh* gonje zoper NS pa omenja tudi tisti prispevek [Jezernik 1979], v katerem se avtor sprašuje, kakšna strokovnost je to, da v poglavju o hrani ni omenjeno, kako je okupator pobijal vole in si iz njih delal zrezke, ali pa neupoštevande kakšnega dela, ki je tudi izšlo 1944, vendar pa ni bilo splošno dostopno (npr. S. Matejeva = Silverija Pakiža delo o prehrani, bivališčih noši itd. internirancev na Rabu ipd.).

*[O]memba klanja volov naj bi dokazala znanstvenost in strokovnost NS! To je bedarija, kakršne še ni zapisal noben Slovenec. Okupator je poklal presneto malo volov, ker je prišel do finega mesa potom 'purgarjev', ki so si s tem varovali hrbte ... Kritiki se ne zaveda, da bi v tem primeru NS bilo zaplenjeno, založnik pa bi izgubil ves denar, ki ga je vložil v Narodopisje Slovencev. Drugo vprašanje pa je, ali ni to stvar zgodovinarjev NOB, saj ima etnologija samo eno nalogo: služiti spoznavanju in resnici kot taki, ne pa proslavljati političnih in socialnih sistemov.*¹¹

Včasih pa se je ob kakšni prav razpisal in sam opisal, kako in zakaj je delo nastalo.

Najodločneje se moram zavarovati pred očitkom, da je Narodopisje izraz kake družbene strukture, recimo reakcionarno-meščanske. Narodopisje ni predstavljalo niti ideologije buržoazne družbe niti ni manifestiralo namenoma slovenske narodne samobitnosti.... Narodopisje je imelo samo en namen: dati sintezo tega, kar se imenuje etnografska kultura in kar o njej vemo in kar smo o njej pisali. Imelo je v prvi vrsti namen, odkriti vrzeli, pokazati probleme in nič drugega. To je bil moj koncept in po tem konceptu je NS tudi izšlo tako kot je. Ideja sama pa ni zrasla na mojem zelniku, temveč na zelniku Borisa Orla¹² in Jožeta Žužka. Ta dva sta nekega dne prišla

⁹ Pismo nečakinji Heleni z dne 28. avgusta 1980.

¹⁰ Pismo nečakinji Heleni z dne 6. julija 1980.

¹¹ Pismo nečakinji Heleni z dne 28. avgusta 1980.

¹² Ložar pristavlja, da je bil B. Orel, "... kot je bilo vsakemu znano, prominenten član OF, saj je

k meni v muzej s predlogom, da bi izdali Slovensko etnografsko čitanko, ki bi ljudem pokazala glavne panoge naše etnografske kulture in glavne spomenike ter ljudi seznanila s tem. Orlu in Žužku sem rekel, da je čitanka lepa stvar, da pa je to, kar rabimo, sintetičen znanstveni pregled našega narodopisja, ki bo služil povojni generaciji kot 'referenčno delo'. Čez nekaj dni sta prišla nazaj k meni in rekla, da sta moj predlog sprejela, med drugim tudi zato, ker je znanstveno bolj realističen kot čitanka. Ako je tedaj kdo prelomil kulturni molk, ga nisem jaz, temveč vsi, a med temi vsemi je bila večina na strani Osvobodilne fronte.¹³ Za umetnost sem hotel, da jo obdela dr. Franček Kos, moj asistent ... pa je bil predčasno poslan v Rim.¹⁴

Ložarjev načrt je tudi bil, da bi Rado Lenček sestavil etnološko bibliografijo, vendar do tega ni prišlo.¹⁵

Zanimivo pa je tudi pismo starejšega datuma,¹⁶ v katerem se je Ložar spomnil, da mora razložiti tudi to, zakaj njegovi prispevki nimajo numeriranih opomb.

Moji prispevki v Narodopisju Slovencev se od ostalih razlikujejo po tem, da nimajo nobenih numeriranih opomb, torej niso anotirani ... temveč navajam literarne vire pavšalno. Zakaj se je to zgodilo, sem omenil v pregledu 'Ljudska obrt in trgovina'.

Iz uvoda v ta pregled izvemo, da je kot urednik Ložar ob izdaji NS I žrtvoval svoje opombe zato, da je pridobil veliko prostora za druge avtorje. Pozneje je to obžaloval: *Ker se je ta kompromis pokazal škodljiv takoj ob izidu NS I, za vrednotenje mojih prispevkov pa splošno negativen, je moj prispevek o obrti in trgovini z njim prelomil ter se vse opombe nanašajo na posamezne strani citiranih del* [Ložar 1959: 72]. Ta prispevek pa je, žal, brez ilustracij, saj avtor originalnih ni imel, iz krtačnih odtisov pa seveda ni bilo mogoče narediti reprodukcij. Pove tudi, da ima na srečo

"... svoj avtorski izvod NS I z interpoliranimi praznimi listi za ev. dostavke tukaj [v Ameriki] in ta izvod ima tudi na srečo v vseh prispevkih številke, ki se nanašajo na opombe. Teh opomb pa na nesrečo (podčrtal R.L.) nimam in morajo biti kje v Ljubljani ali na Etnografskem muzeju ali na Akademiji (?) ali tam, kjer se nahaja moje zaplenjeno imetje ... V neki kritiki o NS se je kritik spotikal ravno nad tem, da Ložarjevi prispevki niso opremljeni z nobenimi opombami, kar je resnica.

bil blagajnik za ves Tivolski rajon, kateremu so somišljeniki izročali svoje denarne prispevke za OF, (enkrat tudi jaz), ne samo Slovenci..."

¹³ V oklepaju našteva: prof. Ivan Grafenauer, Boris Orel, Sergij Vilfan, dr. Kotnik in drugi.

¹⁴ F. Kos, umetnostni zgodovinar in etnolog, je bil v letih 1937–1943 kustos v Etnografskem muzeju v Ljubljani, po vojni pa je deloval v slovenski in jugoslovanski diplomaciji, 1945 kot svetnik jugoslovanske ambasade v Londonu, potem stalni član jugoslovanske delegacije pri OZN v New Yorku, veleposlanik v Bernu in na Japonskem itd.

¹⁵ Pismo nečakinji Heleni z dne 6. julija 1980.

¹⁶ Pismo nečakinji Heleni z dne 26. julija 1973.

V istem pismu me prosi, ali bi te opombe lahko kje našla.

Iz opomb pa bo razvidno, kakšno ogromno literaturo sem prežrl za svoje prispevke, seveda pa še mnogo manjka. Tudi Keleminova kritika [Kelemina 1954], da nisem rabil zgodovinskih virov, bo postala potem nevzdržna. Ravno zgodovinske vire, kot so objave urbarjev etc. sem v prvi vrsti upošteval...“ Potem še nadaljuje: „... Cela ta stvar ni čisto nič osebna zadeva, temveč zadeva interesa slovenske znanosti, (podčrtal R.L.) v tem primeru etnografije ... Te opombe pa bodo dobrodošle vsakemu bodočemu raziskovalcu slovenskega narodopisja. Zato je cela ta stvar zadeva znanstvenih institucij, ne moja osebna zadeva.¹⁷

Pozneje je sledilo še eno pismo, v katerem svojo prošnjo dopolnjuje: *Opombe k mojim prispevkom so bile pisane s tinto na liste rjavega konceptnega papirja, kot je bil takrat v navadi ... morda so celo kje doma.*¹⁸ Opombe sem pred kratkim našla – sicer ne v čistopisu, kakor mi v pismu opisuje, upam pa, da bom z njimi vseeno lahko dopolnila Ložarjeve prispevke v Narodopisju Slovencev I. Najti je treba samo še izvod z označenimi številkami in mestom opombe, ki pa ga med zapuščino, ki jo hranim sama, ni. Morda je ta izvod še ostal v Ameriki.

To so poti in stranpoti nastajanja nekega dela, ki se je porajalo v hudem obdobju slovenske zgodovine in se zato ni moglo razviti in zajeti vseh področij naše ljudske kulture. Bilo je kritizirano in vendar vedno znova uporabljano, marsikdaj osnova za druga dela, nepogrešljiv in težko dostopen učbenik študentom, vzrok burnim debatam in vendar je kot kompendij še vedno osamljeno. Mi pa lahko le ugibamo z besedami njegovega urednika ob neki drugi priliki: »Kaj bi bilo, če bi bilo«...?

LITERATURA

- Bohinec, Valter. 1945. Narodopisje Slovencev. *Etnolog* 17, 1944: 119–125.
- Jezernik, Božidar. 1979. Raznolikost pogledov na etnologijo. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 19 (3): 61.
- Kelemina, Jakob. 1954. Narodopisje Slovencev I. in II. *Slovenski etnograf* 6–7, 1953–54: 321: 330.
- Kremenšek, Slavko. 1978. Družbeni temelji razvoja slovenske etnološke misli. V: Kremenšek, S. in A. Baš (ur.) 1978: 9–65.
- Kremenšek, Slavko in Angelos Baš (ur.). 1978. *Pogledi na etnologijo*. Ljubljana, Partizanska knjiga (Pogledi; 3): 5–7.
- Ložar, Rajko. 1959. Ljudska obrt in trgovina v Sloveniji. V: Marolt, Marjan (ur.), *Zgodovinski zbornik*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija: 70–131.
- Marolt, Marjan. 1959 (ur.) *Zgodovinski zbornik*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija.
- Orel, Boris. 1949. Kaj je z drugo knjigo »Narodopisja Slovencev«. *Slovenski etnograf* 2: 150.

¹⁷ Pismo nečakinji Heleni z dne 26. julija 1973.

¹⁸ Pismo nečakinji Heleni z dne 16. avgusta 1973.

**THE BACKGROUND BEHIND THE GENESIS OF »NARODOPISJE
SLOVENCEV«
(ETHNOGRAPHY OF SLOVENES)
SUMMARY**

»The Ethnography of the Slovenes«, an anthology whose first part was edited by Rajko Ložar and published by the Klas Publishing House (owned by Jože Žužek) in the war year of 1944 and whose second part, edited by I. Grafenauer and B. Orel, was published only in 1952 by the Državna založba Slovenije, of course without the article »Folk Crafts and Trade« by Rajko Ložar, also has a history of its own, which was mostly passed over in silence. In 1945 Rajko Ložar had to flee into exile (where he published the paper expurgated from the second edition of »The Ethnography of Slovenes«), after which his work was the target of all kinds of criticism. With this article, the author wishes to shed light on the dark aspects of the anthology's genesis, based on an 1980 interview with Jože Žužek, the owner of the Klas Publishing House, taped by Dr. Milko Matičetov, the documentation preserved by the manuscript department of the National University Library in Ljubljana and, last but not least, the ethnological legacy of Rajko Ložar (in private hands) and his correspondence with relatives, especially his niece, who is the author of this article.

Ložar-Podlogar, Helena. 2005. Ozadje nastanka „Narodopisja Slovencev“. *Pretrgane korenine: sledi življenja in dela Rajka Ložarja*. Založba ZRC, ZRC SAZU, 305–321.

VSE JE VIHAR RAZDJAL... ŽIVLJENJE IN DELO RAJKA LOŽARJA

Rajko Ložar je bil umetnostni zgodovinar, arheolog, etnolog, kritik in publicist, urednik *Doma in sveta* (1931–1932), *Zbornika za umetnostno zgodovino* (1936–1940), *Umetnosti*, *Ilustracije* in *Kroga*, in od leta 1953 tudi član mednarodne svobodne akademije znanosti (Académie internationale libre des sciences et des lettres). Med obema vojnama je s članki, razpravami, esejističnimi in kritičnimi prispevki v mnogih slovenskih, jugoslovanskih in tudi nekaterih tujih strokovnih publikacijah in v takratnih slovenskih dnevnikih in mesečnikih vidno posegal v slovensko znanost in kulturo.

Bil je izredno nadarjen, razmišljujoč, ambiciozno delaven, dober organizator, natančen in strog, vendar za svojo okolico preveč samozavesten in sam svoj, prekritičen, vzkipljiv, zaradi prehitrih reakcij v svoji spontanosti morda za koga tudi žaljiv. Sam je o sebi premišljal in zapisal:

Po svoji materi sem podedoval zelo osovraženo mi potezo – močno nagnjenje k sanjam ... dogodki name silno vplivajo in iz zavesti reflektirajo v podzavest. Bolj vznemirljiva pa je nasprotna stran, da se mi v sanjski podzavesti pojavlja mnogo kaj, kar pod to ali ono obliko dobi resničnost.

V mladosti je znal biti družaben (dober plesalec in pevec), duhovit pa tudi ironičen in sarkastičen, v svojih zrelih letih, ko bi bil lahko najbolj ustvarjalen, je v begunstvu postal zagrenjen samotar, vase zaprt, kljub temu pokončen in ponosen, pozneje, ko se je vračal k svojim člankom, tudi neverjetno samokritičen, v starosti pa bolan, osamljen in potrtn. Tvegala bom sodbo, da je Ložar morda celo bolj tragična osebnost slovenske polpretekle dobe kot njegov le nekaj dni mlajši sodobnik Edvard Kocbek: Kocbeku je ostala mati domovina, čeprav nekaj časa mačeha, Ložar je izgubil vse, kajti zanj je *Domovina ... elementarna stvar. Rabiš jo kot telo kri ali kot pljuča zrak!* Vihar sredi 20. stoletja in vihar v njem samem mu je vzel domovino, mu razdejal družino in ga izruval iz zemlje in naroda, ki mu je posvetil dve desetletji svojega raziskovanja in ustvarjanja.

Rajko Ložar se je rodil 29. avgusta 1904 v Ljubljani kot drugi od osmih otrok. Ded Valentin iz Nadgorice pri Črnučah je v ljubljanskem predmestju Krakovo kupil posestvo in tu se je rodil Rajkov oče Jernej; poročil se je z Marijo Bobnar, ki je v Ljubljano prišla

služit iz gorenjskih Cerkelj. Otroška leta je Rajko do 1917 preživel na Komenskega cesti v Rokodelskem domu. Oče je bil krojaški mojster in v pritličju Doma, v katerem sta z ženo vzela v najem gostilno, sta dobila tudi stanovanje. Mati je kuhala za rokodelske pomočnike, ki so imeli v domu najete sobe ali so tam le občasno prenočevali, pa tudi za zunanje abonente, predvsem tovarniške delavke iz Prve kranjske izdelovalnice prešitih odej, iz Tobačne tovarne, Tiskarne Kleinmayer&Bamberg in iz bližnjih trgovin. Tu so bili, razen najmlajše sestre, rojeni vsi Ložarjevi otroci.

V Rokodelskem domu so bili naročeni na nekaj tujih in domačih časopisov (dunajski *Das illustrierte Blatt*, *Die Wiener Illustrierte Zeitung*, ljubljanski *Ilustrirani glasnik* in *Slovenca*, oče pa je bil naročen še na *Dom in svet*), ki so prinašali slike z bojišč. Tako je Rajko že kot otrok spremljal vojne dogodke (posebno ga je zanimala Soška fronta), kmalu pa jih je občutil tudi v družini, ko so vpoklicali očeta in strice. Kot priznan krojač se je oče, kakor tudi vsi tisti rokodelci, ki so delali v za vojsko pomembnih obratih (torbice za naboje, nahrbtniki, čevlji), kmalu lahko vrnil, saj je vojska potrebovala uniforme, te pa je izdeloval *štab najboljših ljubljanskih krojačev*, med katerimi je bil kot absolvent krojaške akademije v Stuttgartu (Herren Bekleidungs-Akademie) tudi Jernej Ložar.

Politično in kulturno razgiban čas, ki ga je Rajko preživel v Rokodelskem domu, in ljudje, ki so ta čas sooblikovali, vse to se mu je vedno znova vračalo v spomin: zapomnil si je, da so v t. i. *zadnji sobi* (na steno je slikar Matej Trpin naslikal stenski triptih: Blejsko jezero z otokom, levo slap Peričnik, desno slap Savica) leta 1916 in 1917 sestankovali člani Jugoslovanskega kluba iz Dunajskega parlamenta s politiki vseh drugih slovenskih strank (dr. Karlom Trillerjem, dr. Ivanom Tavčarjem, dr. Vladimirjem Ravniharjem in s socialisti), da so tu npr. zasnovali glavni del besedila *Majske deklaracije*. Kako ponosen je bil dvanajstletni fantič, ki je mimo policijske straže dr. Janezu Ev. Kreku smel prinesiti cigaro in črno kavo, stregel Ivanu Cankarju, se prvič srečal z dr. Antonom Korošcem, dr. Hohnjecem in drugimi politiki. V Domu je stanoval, obdan s skladovnico knjig, dr. Josip Gruden (prijatelji so ga klicali December). V društveni sejni sobi so imeli vaje tamburaši, vodil jih je Rado Jeločnik, in Pevski zbor Rokodelskega doma pod vodstvom Pavla Gorjupa, na majhnem gledališkem odru so začeli svoje umetniške kariere mnogi gledališki igralci in pevci. Na vrtu pod košatimi kostanji je bilo središče družabnega in kulturnega življenja širšega okolja, tod so bile poleti veselice pa tudi razna zborovanja; na kegljišču je Rajko s pobiranjem in postavljanjem kegljev zaslužil svojo prvo žepnino.

Proti koncu prve svetovne vojne so se razmere v Rokodelskem domu zelo spremenile: dohodek gostilne je bil vedno manjši, družabno življenje je zamrlo, družina se je večala in stanovanje Ložarjevih je postajalo premajhno. Naročil v krojaški delavnici, vezanih na vojsko, je bilo vedno manj. Starši so se zavedali, da bo treba začeti znova. Leta 1917, tik pred zlomom Avstrije, so nemško usmerjeni meščani začeli prodajati svoje premoženje, preden bi ga zaplenili. Jernej Ložar je za 37.000 avstrijskih kron na

Šempeterski cesti 20 (današnja Trubarjeva) kupil hišo Kočevarja Ottokarja Cernsteina, zidano v 18. stoletju in povezano z nekaj mlajšo na tedaj Sv. Petra nasipu (danes Petkovškovo nabrežje). Hiša je bila potrebna popravil in prezidave, zahtevala je velike investicije in visoka posojila. Najprej je bilo treba zasuti dvoriščno jamo, v kateri so na začetku 19. stoletja prvi lastniki – predelovalci živalskih kož, kože namakali, jih s posebnim dvigalom potegnili na podstrešje, kjer so se sušile, in potem suhe pošiljali v strojarno. Hiša je tako, kot še nekaj drugih na Trubarjevi cesti, še danes zaščitena kot zgodovinski spomenik prvih ljubljanskih obrti. Pritlična stanovanja so preuredili v krojaško delavnico in trgovino, prostore, kjer je podjetje Klauer imelo produkcijo in trgovino likerjev, pa v gostino Pri kaplanu.

Družabno življenje je ponovno zaživelo s t.i. *ujedinjenjem*; strankarske meje so padle, za isto mizo so sedeli somišljeniki Slovenske ljudske stranke, liberalni demokrati in pravi socialisti. Povratniki iz vojske so imeli Pri kaplanu stalna omizja, k njim pa so prisledli tudi drugi gostje, ki so z zanimanjem prisluhnili obujanju vojnih spominov. Ložar se kot največjega mojstra v pripovedovanju spominja Rada Šturma: *Gostje bi ga bili poslušali tudi preko policijske ure ... jaz seveda ga nisem mogel, ker sem bil »natakar« in sem moral streči tudi druge goste*. Se je pa pri tem omizju namenoma vedno malo dalj časa mudil, da bi ujel vsaj del pripovedi, kajti ugotovil je, da je Šturmov vojaški oddelek bival nekje v tirolskih Alpah, kar ga je povsem prevzelo, saj je goram že tedaj namenjal svoj prosti čas in svojo ljubezen. Zanj je bilo gornišvo humanizem in presrečen in ponosen je bil, ko mu je Šturm podaril svoj vojaški cepin, saj mu posled ne bo treba za ture *uporabljati štila od metle*, kakor je zabrusil materi, ki ga, odkar je po naključju izvedela, da ji je zamolčal neko nesrečo, ni rada pustila na take avanture.

V Ložarjevi gostilni Pri kaplanu so se zbirali tudi člani pevskih zborov Ljubljana (vodil jih je Marko Bajuk), Ljubljanski zvon in Slavec in na gostilniškem dvorišču so peli pozno v noč. Pri Ložarjevih se je doma veliko prepevalo: oče je bil izvrsten basist in s vsakom Francem Pajkom sta pogosto nastopala na odru Rokodelskega doma in doživela ne le velik aplavz, ampak tudi odlične kritike v tedanjih dnevnikih. Glasbeni talent so podedovali takorekoč vsi otroci, najbolj sestra Marija in brat Drago. Končali so glasbeno šolo, vendar za spopolnjevanje na konservatoriju, žal, ni bilo možnosti. Investicije v prenovu hiše so zahtevale preveč posojil, ki jih je bilo treba odplačevati. Rajku pa note, kakor pravi sam, niso šle v glavo, pesmi pa si je takoj zapomnil in njegov osebni pevski repertoar je bil dokaj bogat. Imel pa je tudi svojo filozofijo: *Pesem mora biti občutena, toda ne sentimentalna in solzava, dramatična toda ne patetična, tragična, toda ne žalostna, šaljiva, toda ne vulgarna*. In še dodal: *Ker je sentimentalna, zato v mojem repertoarju ni pesmi Gor čez izaro*. Oče Jernej, vesele narave, za svoje prijatelje in za ljudsko stranko zelo velikodušen dobitnik, je začel bolehati in je leta 1936 umrl.

ŠOLANJE

Rajko Ložar je bil po končani Mestni deški vadnici (1910–1914) sprejet na Klasično gimnazijo prav v času, ko je na srbski fronti že divjala prva svetovna vojna. Mnoge šole so bile kmalu spremenjene v vojaške bolnice, tudi poslopje klasične gimnazije, na fronto pa so bili vpoklicani tudi mnogi profesorji, zato so se pri pouku pogosto menjavali. Klasično gimnazijo so zato začasno preselili na realko (*tako so lateinpocarji prišli med realfukse*), kjer so imeli le popoldanski pouk, ki pa je bil dokaj *kaotičen in je bilo sploh čudno, da smo se kaj naučili*. Ložar v zborniku ob stoletnici stavbe klasične gimnazije ni omenjen med odličnjaki, matematika mu je delala velike težave (sam je zapisal, da prof. Ivan Svetina *gotovo ni nikdar imel tako zabitega študenta kot je bil on*), drugače pa je bilo s humanističnimi predmeti. Posebno zanimanje je že zgodaj pokazal za umetnostno zgodovino. Na eni strani je prof. Evgen Jarc (za Ložarja poleg prof. Jožeta Debevca ena najmarkantnejših osebnosti proforskega zbora) pri urah latinščine dijakom slikovito govoril tudi o grškem kiparstvu, Izidor Cankar, izredni profesor na tedaj ustanovljeni ljubljanski univerzi (1919), pa je na Učiteljišču na Resljevi cesti gimnazijcem občasno predaval o umetnosti in poudarjal pomen umetnostne zgodovine za vzgojo in splošno razgledanost. Prav ta, za gimnazijce organizirana predavanja, so ga tako navdušila, da je posej, še kot srednješolec, že hodil na univerzo v seminar poslušat Cankarjeva predavanja o starokrščanski in zgodnj srednjeveški umetnosti, navduševal pa se je tudi za sodobno umetnost ekspresionizma (o evropski umetnosti »ekspresionalizma« je v razredu sošolcem pripravil predavanje), sledil je polemikam med umetniki starejše (Ivan Vavpotič) in mlade (France in Tone Kralj) generacije. Že tedaj so ga, bolj kakor sama umetnost in njena zgodovina, kakor je sam zapisal, *animala filozofsko-teoretična, estetsko in metodično-kritična dela o umetnosti*.

Torej odločitev za študij po maturi (22. julija 1922) ni bila težavna – na Filozofski fakulteti je vpisal umetnostno zgodovino in klasično arheologijo pri profesorjih Izidorju Cankarju, Vojeslavu Moletu, Ljudomilu Hauptmannu in dr. Josipu Mantuaniju, ki je bil le honorarni predavatelj, čeprav je bil, po Ložarju, kot kustos za arheologijo in avtor vrste razprav, veliko bolj usposobljen za profesorja klasične arheologije kakor Mole, ki je bil predvsem umetnostni zgodovinar. Filozofijo in psihologijo je predaval prof. France Veber, slovstveno zgodovino pa je Ložar vpisal pri profesorjih Francetu Kidriču in Ivanu Prijatelju. Vsem tem predmetom je dodal še jezikovne tečaje iz angleščine, ruščine in češčine. Seminarska naloga (*K doneškom za topografijo in zgodovino umetnosti na Kranjskem*), ki jo je pripravil pod Cankarjevim mentorstvom, je bila leta 1923 objavljena v *Zborniku za umetnostno zgodovino* [Ložar 1923: 78]. V svojih kritičnih prispevkih, ki jih je že kot študent (1922, 1923, 1924) objavljajl v *Slovencu*, *Jutranjih novostih* in v *Križu na gori*, je čutil vpliv Izidorja Cankarja in njegovih interpretacij:

mного prahu pa je zbudil npr. njegov članek »K problemu religiozne umetnosti v naši dobi« [Ložar 1924], ki ga je pozneje sam obžaloval, ker ni *zadosti jasno očrtal vzroka, zakaj je naša cerkvena umetnost zašla v slepo ulico, ... saj naši podobarji in slikarji niso imeli prilike, seznaniti se s tem, kar se je godilo po svetu ... Na noben način nisem hotel žaliti ... naših cerkvenih in ljudskih podobarjev*; ti (Pengov, Jebačin) pa so njegov članek razumeli kot kritiko njihovih del.

Izidor Cankar se je zavedal, da bo Ložar kot umetnostni zgodovinar v Ljubljani le težko dobil službo; mesto v Etnografskem muzeju je s težavo preskrbel dr. Stanku Vurniku, drugih možnosti ni bilo na obzoru, pač pa je vedel, da bo Deželni muzej v prihodnje nujno potreboval arheologa. Že v tretjem, nato pa znova v petem semestru je svojemu študentu svetoval nadaljevanje študija arheologije v Gradcu pri znanem prof. dr. Walterju Schmidu. Ložar pa se je, čeprav o kakšni štipendiji ni bilo govora, odločil za Dunaj, kjer je videl več možnosti predvsem zaradi bogatih knjižnic.

DUNAJSKA LETA

Aprila 1925 se je vpisal na Dunajsko univerzo, ki je bila tedaj za Slovence že v tuji državi in je od inozemskih slušateljev zahtevala visoke študijske pristojbine. Na Dunaju je več Ljubljancev študiralo arhitekturo, tehniko in ekonomijo (visoka šola za trgovino) in bilo je več študentov humanističnih ved, ki jih je štipendirala ljubljanska univerza. Ložarjeva stalna družba pa so bili predvsem koroški študentje.

V prvem dunajskem semestru je še vedno hotel postati umetnostni zgodovinar in je zato na prvo mesto postavil umetnostnozgodovinske predmete, toda že v naslednjem semestru je vrstni red predmetov zamenjal in na prva mesta postavil predmete in vaje Emila Reische (Kiparski okras grških templjev), ki je bil tedaj predsednik Avstrijskega arheološkega inštituta, pod katerega okriljem so izkopavali tudi ob Donavi, v Dalmaciji, na Tirolskem in tudi na južnem Koroškem in Emanuela Löwija (Grško slikarstvo), dodal pa je še Arnolda Schoberja (Antične podlage zapadnoevropske umetnosti) in Rudolfa Eggerja (Ravena, Aquileja, Salona). Posebno zadnji je nanj močno vplival, saj se je tematika predavanj nanašala tudi na arheologijo in rimsko zgodovino našega ozemlja. Njegova interpretacija rimske zgodovine je bila za tisti čas povsem nova.

Prof. Arnold Schober, ki je sam obdeloval nagrobnike Norika in Panonije kot spomenike provincijalne umetnosti, je svojemu študentu svetoval, naj za disertacijo na enak način, kakor sam raziskuje nagrobnike, obdela sarkofage. Nalogo je sprejel, čeprav se je z njo *podajal na neznano ozemlje*, kakor je zapisal, saj naj bi do tistih časov sarkofagi bili *študirani le z epigrafičnega stališča*, ne pa še celostno obdelani. Študiral je strokovno literaturo, pregledal vse revije, ki so bile navedene v velikih folijantih antičnih napisov (*Corpus Inscriptionum Latinarum – CIL*), predvsem v III. zvezku,

ki je vseboval napise na nagrobnikih, milnikih ali na temeljnih kamnih iz podonavskih dežel, vmes pa je bilo tudi nekaj napisov na sarkofagih. Po svoji že preskušeni metodi si je izdelal katalog spomenikov, ki je pokazal, da mora sam na Madžarsko, Češko, v Avstrijo, Jugoslavijo in Italijo. Tako njegova disertacija *ni nastajala za pisalno mizo, ampak se je pisala z nogami*, je ugotavljal in natančno popisal svoje takorekoč celoletno potovanje po omenjenih deželah. Od 200 popisanih in fotografiranih sarkofagov jih je v disertaciji obdelal oz. opisal 120. Sam pravi, da *zaradi patološke obzirnosti in strahu* pred profesorji, teh nikoli ni konzultiral, kar je spoznal kot napako, vendar se mu je zdelo, da tudi mentorji niso kazali posebnega zanimanja za njegovo delo. Z nalogo je hitel, saj ni imel denarja za nadaljnji semester, na Dunaju pa je tedaj tudi ozračje postalo vse nemirnejše in zaradi demonstracij, položaj nevaren.

Sarkofage je Ložar tipološko razdelil glede na arhitekturo zgradbe, znotraj tega pa še po okrasu v skupine posamičnih kamnoseških delavnic. Pozneje, čez sedem let, je sam opozoril na nekatere pomanjkljivosti in jih popravil v razpravi »Ornamenti noriško-panonske kamnoseške industrije« [Ložar 1934].

Čez mnoga leta je v svojih spominih o disertaciji zapisal zelo ostro samokritiko in menil, da bi jo bili člani komisije morali, tudi zaradi mnogih tipkovnih napak, brez usmiljenja odkloniti. – Na podlagi disertacije je bil pripuščen k rigorozom iz klasične arheologije (Emil Reisch in Emanuel Löwy), umetnostne zgodovine (Julius Schlosser), filozofije (Robert Reininger – Platon in Aristotel; in Heinrich Gomperz – predsokratična filozofija). Promoviral je natanko pet let po maturi, 22. julija 1927.

V času Ložarjevih dunajskih let je bil urednik *Doma in sveta* France Stele, ki je ob nekem službenem obisku na Dunaju nagovarjal Ložarja, naj napiše kak prispevek. Tako je, pod pritiskom kratkega roka, ki mu je bil na voljo in ni dopuščal stvarne presoje, nastal polemičen članek »Kaj hočejo« [Ložar 1927a], ki pa je, ko se je Ložar v zrelih letih oziral nazaj, zgubil svoj pomen in ni prikazal tega, kar je prvotno nameraval: *namesto da bi napisal stvarno in neprizadeto poročilo o tem, kar me je na Dunaju zanimalo, sem svoja doživetja in misli zmetal na kup v obliki polemike proti raznim domačim kritikom, ki so jemali pod lupo slovenske kulturne delavce modernih smeri*. Tudi za to, da je leta 1930 prevzel souredništvo znanstvene in leposlovne revije *Dom in svet* in pozneje *Kroga*, mu je bilo v zrelih letih žal: *Na Slovenskem se je mislilo, da je mlad človek, ki je bil impulzičen in domisličast že rojen urednik. Zato je bilo toliko uredniških kriz in slabih listov. Od vseh svojih neumnosti obžalujem najbolj sprejem uredništva pri DS ter odobravam potem prostovoljni odstop*.

Umetnostno zgodovino pa je Ložar v osmem semestru povsem opustil, so pa dunajska leta njegova razmišljanja spremenila. Čeprav je še vedno imel Izidorja Cankarja za *najbolj briljantni slovenski umetniški in esejistični intelekt*, pa se je vpliv njegovih teorij o sistematiki umetnosti in medsebojni odvisnosti slogov in svetovnih nazorov

začel umikati v ozadje. Na Steletovo prigovarjanje, naj napiše kritiko knjige Izidorja Cankarja *Sistematika stila ... ker da je treba slišati tudi drugo stran in dati priliko tudi drugim učencem, da izrazijo svoje mnenje*, se je, zopet v časovni stiski, morda preveč ambiciozno lotil tudi tega [Ložar 1926]. Bistvo njegovega razmišljanja naj bi bilo v tem, ali se *umetnostna zgodovina obravnava kot umetnost zgodovine ali pa kot zgodovina umetnosti ... Če bi imel več časa, bi povedal sicer isto, vendar bolje formulirano in dokumentirano*, tako pa je to pisanje Cankar imenoval *neumnost*, kar mu Ložar menda ni zameril, ugoodejši pa naj bi bil odmev v umetniških krogih.

VOJAŠČINA

Novembra 1927 je Ložar odšel na 9-mesečno služenje vojaškega roka v Bilečo, v šolo za rezervne oficirje. Tu sta bila tudi oba Ložarjeva dobra prijatelja – Tine Debeljak in Janez Traven. Služiti vojsko v osrčju Hercegovine za mestne fante ni bilo lahko, čeprav je bil Ložar kot hribolazec dokaj utrjen. Pa vendar:

Mi, dečki iz mesta, nismo spadali med tiste izvoljene rekrute z dežele, od katerih so bili mnogi boljšega zdravja in boljših fizičnih kondicij kot mi, a so prišli v neboraške čete in so tam lupili krompir, medtem smo mi eksercirali na terenu, zaraženem od gadov, modrasov in rumenih strupenih kač kamenjar.

Na terenu je mrgolelo strupenih kač, spomladi so jih napadli komarji in dve tretjini bataljona je zbolelo za malarijo, med njimi, tik pred odhodom domov, tudi Ložar. Njegovih vojaških izkušenj in naporov pa z oficirsko šolo ni bilo konec: kot oficir je moral še dvakrat na naporne orožne vaje v Kragujevac: leta 1931 dvomesečne, 1937 pa tritedenske, ko jih je 100 kilometrski pohod vodil vse do Kremne doline, in dobra stran tega pohoda je bila, da je in situ videl bogomilske stečke, druga pa, da je vsaj tistih nekaj tednov lahko deloma pomagal slovenskim fantom, večinoma iz najrevnejših dolenjskih vasi, ki so mu bili kot oficirju dodeljeni in so bili sicer pod stalnim šikaniranjem podoficirjev in kaplarjev.

MUZEJSKO DELO

Po vrnitvi iz vojske je bil Ložar več mesecev brez službe. Pisal je kritike in članke v *Slovenca*, *Dom in svet*, *Čas* in *Jutro*. Čeprav je bila v muzeju tedaj arheologija brez strokovnega kustosa, v državnem budžetu ni bilo postavke, ki bi omogočala razpis. Kljub temu je avgusta 1928 na prosvetno ministrstvo v Beogradu vložil prošnjo za mesto kustosa – pripravnika in oktobra prejel pozitivno rešitev. Velike zasluge za to je imel Izidor Cankar, sošolec tedanjega muzejskega ravnatelja dr. Josipa Mala in osebni svetovalec predsednika SLS dr. Antona Korošca. Tako se mu je 3. novembra 1928,

ko je prestopil muzejski prag, odvalil kamen od srca, saj je tedaj vedel, da vsi stroški, ki so jih imeli starši z njegovim študijem in z njim povezanimi potmi, niso bili zaman.

Prvo delo, ki mu ga je kot pripravniku zaupal ravnatelj Josip Mal, so bile korekture za zbornik *Slovinci v desetletju 1918–1928*, dr. Ferdo Kozak ga je uvedel v knjižničarsko delo, da je knjižnico po njegovem odhodu lahko sam vodil, prevzel pa je tudi knjižnico Muzejskega društva, razpošiljal njegov *Glasnik* domačim in tujim znanstvenim organizacijam in širil krog knjižnih zamenjav.

Leta 1931 je opravil strokovni izpit in postal redni kustos za arheologijo. Področje njegovega dela je bilo obsežno in vsestransko: prevzel je katalogiziranje in pozneje vodstvo muzejske knjižnice (do leta 1938), skrbel za grafični kabinet, v celoti za arheologijo in za numizmatični oddelek. Vodil je po arheoloških zbirkah, po Sloveniji organiziral in nadzoroval arheološka izkopavanja (takrat predvsem naključne najdbe kmetov in gradbincev, posebej pa naj omenim izkopavanja v Novem mestu, v Globodolu pri Mirni peči, na Ljubljanskem barju, v Bašlju, na Magdalenski gori pri Grosupljem itn.). Za lastno uporabo si je izdelal kartoteke vsega materiala, ki je tedaj bil v posamičnih zbirkah, in na tej podlagi predstavil arheološki oddelek v novem *Vodniku po zbirkah Narodnega muzeja* [Ložar 1931]. S poročili in razpravami, predvsem v *Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo*, je arheološki vedi tedaj postavljал nove temelje.* Težave pa so se začele najprej, pri čem drugem – kakor pri denarju. Dvanajst let, ko bi po zakonu lahko že dvakrat napredoval v višji plačilni razred, ni bilo denarja ali pa tega ni nihče predlagal. Terenske poti je v veliki meri plačeval sam, dokler ni ugotovil, ko je pri merodajnih službah prosil vsaj za kakšno dnevnico, da je vse dnevnice že dvignil ravnatelj. Svojo jezo in užaljenost je sproti stresal na papir, na posamezne liste ali v nekakšne delovne dnevnike. Tako zvemo, da je npr. *pomožnemu osebju bilo prepovedano, Ložarju delati usluge kot npr. prinesti knjige iz licejske knjižnice ali dostaviti kakšno pošto v predmestje Ljubljane*. Posamične dogodke, opažanja in lastne sprotne pripombe si je zapisoval tudi v koledarček, kjer zasledimo npr. pripombo: *Kdaj si bo dal ravnatelj tapecirati vrata, da se ne bo na hodnik slišalo, kako se morajo podrejeni obnašati do mene!* To da slutiti, da je bilo ozračje napeto, odnosi med sodelavci niso bili rožnati, pri tem pa verjetno tudi sam s svojo zagledanostjo vase (pozneje v taboriščnih zapiskih beremo: *Ni bolj praznega človeka od tistega, ki je sam sebe poln! Sem to jaz?*) in pogosto težavnim značajem, ni bil brez krivde. Vseeno pa so glavne projekte delali skupaj: borili so se za nov muzejski zakon (o tem v svojih zapisih dokaj natančno poroča), za razdelitev muzeja na tri enakovredne muzeje: narodni oz. arheološki, prirodoslovni in etnografski. Ložar je iskal zveze pri svojih prijateljih v Beogradu in se zavzemal, da bi že končno nehali delati krivico dr. Franu Kosu, ki je bil že vse predolgo v. d. vodja prirodoslovnega muzeja, obenem je omenjal tudi svoj dvanajstletni položaj v istem plačilnem razredu.

1945	M.A.J.	M.A.J.	1945
6. Nedelja Janez		dop. od prižigov tu dalje čr. tunel na ono stran Arkelov der gov novoten katedrali nemurno spazje	10 Četrtek Vnebohod
7. Ponedeljek Stanislav		no pri tunelom kto je v živeti skalo kot skalo je 14 noči ne vohi spal blon for no cina	11 Petek Frančišek
8. Torek Prikaz Mih.	iz Ljubljane kvečer v Ljubljano - tam ob 2 ^h No 11 puko Rimskovca v Vablan. Trije do gost.	ob 2 ^h pon. vafi. greci govt. do z vstopu. 11. 4 ^h pelo bravi. Angl. vija	12 Sobota Pankracij
9. Sreda Gregorij N.	it. po naselil Ljubljano. 6. Mo. Vlado sestavil P. Mih. i. Ljubljana v. d. z. j.	Zahvala na min. izp. in m. j. kals.	Beležke abot2 q. m. z. n. e. l.

Zapisek v koledarčku o odhodu iz Ljubljane, 8. maja 1945 (Zasebni arhiv).

Rajko Ložar v Gradcu ob Muri, 22. 7. 1948. Ložarjev pripis ob slikah iz Gradca: Glava je od skrbi težka; Skrbi kvartijo brezdelno razpoloženje. (Zasebni arhiv).

Leta 1938 je bil med dvanajstimi pobudniki za ustanovitev Akademije upodablja-
jočih umetnosti v Ljubljani [Ložar 1938]: več strani dolga »Spomenica Pripravljalnega
odбора...« z utemeljitvijo je, po stilu in vsebini sodeč, verjetno Ložarjevo delo. Odbor
pa je poslal tudi posebno pismo ministru v Beograd in sestavljal ves kadrovske in finančne
načrt. Žal ustanovitev ni bila odobrena, nasprotovali so ji Hrvati, saj bi tako zgubili
kar nekaj slovenskih študentov. Akademija je bila ustanovljena šele po vojni, z drugimi
pobudniki, brez omembe Ložarja in drugih.

Z upanjem, da bo lahko pridobil kakšnega študenta, ki bi bil pripravljen pomagati
pri izkopavanjih in ki bi ga lahko uvedel v muzejsko delo, je Ložar leta 1940 vložil
prošnjo za privatno docenturo na univerzi. Docenturo je takoj dobil, vendar je prof.
Balduin Saria njegova predavanja omejil na grško umetnost, v provincialno arheologijo
pa naj bi se ne spuščal. To so bila že vojna leta, njegova predavalnica pa je bila vedno
polna do zadnjega kotička in nenadoma ga je prešinilo, da morda kdo posebno pazi na
njegove besede. Docenturo je hotel umakniti, vendar je bila vloga zavrnjena z enim
samim stavkom: *Prošnja se zavrne!*

Če izvezemo dejstvo, da je Ložar dejansko bil ali pa se je počutil zamlčan, v
nekaterih strokah pa zelo kritiziran, so ga uspehi njegovih kolegov, predvsem iz vrst
arheologov, ki so mu tudi v Ameriko pošiljali separatne odtise svojih razprav, vedno
znova navduševali.

V svoji deloma objavljeni biografiji piše tudi o tem, kako je postal upravnik Etno-
grafskega muzeja. V uvodu je najprej osvetlil zgodovino in prve zametke tega muzeja.
Posegel je v leto 1821, ko so *možje, ki so snovali načrt za ustanovitev muzeja predvideli*
tudi zbirko narodopisnega gradiva, ki naj bi obsegala opise in slike narodnih noš in
stavb, običaje, narodne pesmi, napeve in ostalo narodno dediščino, zlasti tudi folkloro.
Za vzorec naj bi jim sicer bil graški muzej Joaneum, kljub temu pa je bila glavna pobuda
v *tedaj povsod prisotnem zanimanju za narodno blago in tradicije, ki ga je zbudila pri*
evropskih narodih romantika. Največje zasluge za ta projekt naj bi bil imel tedanji škof
Avgustin Gruber. Muzej je poslej dobival darove, med katerimi ni manjkalo

pravega etnološkega materiala, kajti dva slovenska misijonarja sta poslala muzeju
zbirke predmetov, ki sta jih nabrala na svojih misijonskih področjih: škof Friderik
Baraga je daroval zbirko gradiva, nabranega pri plemenu Očipve Indijancev, žive-
čem ob Zgornjem jezeru, Ignacij Knoblehar pa zbirko predmetov svoje afriške misi-
jonske družine.

Potem se nekaj desetletij o tej zbirki ni govorilo, saj so v muzeju prevladovala
prirodoslovne in prazgodovinske vede. In prav to je bil povod, da je narodopisec Otto
Jauker leta 1904 v glavnem avstrijskem časopisu za narodopisje ožigosal ljubljanski muzej
rekoč, da ima sicer nadpovprečno bogato zbirko predzgodovinskih in rimskih najdb, zelo
malo pa narodopisnega gradiva. Posebna kritika je veljala dvorani IV, kjer naj bi našel

zmešnjavo rimskega stekla, loncev in nakita, novodobnih ladijskih modelov, srednjeveških mečev, novcev, ključev in ključavnic, pozlačenega Rimljana itd. ... dragocena je pregledna zbirka majolik ... Narodopisno zanimiva je zadnja dvorana, ki razstavlja domače tkanine in dele obleke, pri čemer izstopa predvsem ornamentika in barve. Na štirih lutkah je prikazana značilna ljudska noša (telovniki, krila, rute, zlate haube, verižice in pasovi, cikle in plašči) ... vendar je tudi tu čutiti revščino. Razen nekaj skrinj iz 18. in 19. stol. ne vidimo nobenega pohištva in opreme. [Jauker 1904: 158–159]

Leta 1905 je v Deželnem muzeju prevzel mesto kustosa Walter Schmidt, doma iz okolice Kranja, ki je *s sabo prinesel tudi gorenjsko tradicijo* in v kratkem času *na doknadil to, kar je druga polovica 19. stol. zamudila, oziroma, česar zaradi povodnji arheološkega gradiva tudi ni mogla narediti, če hočemo biti pravični*, je zapisal Ložar. Delo Schmidta in njegovega naslednika Josipa Mantuanija je v monografiji *Narodopisje Slovencev I* podrobno osvetlil France Kotnik [1944].

Za narodopisni oddelek muzeja se je začela nova doba, ko se je iz tujine vrnil Niko Zupanič in ustanovil Etnografski institut: narodopisni oddelek Narodnega muzeja se je osamosvojil in postal državna ustanova, dobil v svojo upravo dvorano V in tudi svoje uradne prostore, imel je lasten proračun za nakup gradiv in za nastavitve strokovnjakov in drugega osebja. Še vedno pa je bil pod isto streho z Narodnim muzejem, od katerega je prevzel 3502 predmeta. Prvi kustos je bil umetnostni zgodovinar Stanko Vurnik, restavrator in ilustrator pa slikar Maksim Gaspari, čez nekaj let so lahko kot preparatorja zaposlili še Draga Vahtarja. Ložar je ugotavljal, da je Zupanič strogo muzejsko delo povsem prepustil Vurniku; ta je napisal nekaj

prodornih študij o takih predmetih naše narodopisne vede kot je kmečka hiša na eni strani, na drugi pa naša narodna pesem ... izvršil pa je tudi pionirsko delo s tem, da je muzeju ustvaril fotografski arhiv, kajti posnel je na plošče skoraj vse predmete iz zbirk in vse kar je bilo nanovo nabavljeno.

Moč in bistvo Zupaničevega vodstva pa je Ložar videl v

njegovem znanstvenem delu na polju etno- in paleoetnologije ter v ustanovitvi glasila Etnolog, okoli katerega je zbral celo vrsto mednarodnih in domačih imen, ki so na svojih področjih pomenili pozitivne postavke in prispevali listu etnološke, etnografske, lingvistične, antropološke in druge študije.

Zupanič je s predavanji, ki jih je imel na številnih mednarodnih kongresih in zbornikih, predstavljal nova spoznanja v stroki in tako zastopal slovenski narod v mednarodnem svetu, *čeprav so ga poznali predvsem kot Jugoslovana in ne kot Slovenca*. Po Vurnikovi smrti (1932) je Zupanič šele leta 1938 lahko dobil novega asistenta – Frančka Kosa, tudi umetnostnega zgodovinarja, ki naj bi *zastopal bolj pragmatične nazore kot njegov učitelj Izidor Cankar*, obdelal pa je poslikane kmečke skrinje.

Ko je Niko Zupanič leta 1940 prevzel na univerzi mesto profesorja etnologije, je ostalo mesto ravnatelja Etnografskega muzeja prosto. *To priliko prostega direktorskega mesta sem izrabil in vložil prošnjo na Ministrstvo prosvete v Beogradu, da bi na izpraznjeno pozicijo nastavili mene. Čez čas je res prišel na mojo prošnjo pozitiven odgovor.* Minister dr. Korošec je Rajka Ložarja imenoval za vršilca dolžnosti ravnatelja Etnografskega muzeja. To imenovanje pa naj bi ljudem na univerzi verjetno prekrizalo načrte; prof. dr. France Kidrič je namreč kmalu po imenovanju prišel k Ložarju v pisarno z vprašanjem, *kako se je moglo zgoditi, da sem to mesto dobil jaz.* Tedaj Ložar tega vprašanja ni razumel; šele pozneje je zvedel, da se je, na prigovarjanje prof. F. Kidriča, za isto mesto potegoval, prof. dr. Anton Sovre, klasični filolog, ki je osebno prišel k dr. Korošču, od njega pa zvedel, da je mesto ravnatelja EM že zasedeno in da mu je žal, da tega ne more spremeniti. Prof. Sovre, ki je tedaj živel in delal v Beogradu in bi to bila priložnost, da se vrne v Slovenijo, je razumel Koroščevo odločitev in priznal, da je Ložar za mesto ravnatelja Etnografskega muzeja *brez dvoma bolj kvalificiran.*

Ložar, ki je bil že 12 let zaposlen v Narodnem muzeju, se v Etnografskem muzeju* poslej ni čutil več tako osamljen. Ozračje je bilo popolnoma drugačno, v muzej so vsak s svojimi zamislimi in predlogi prihajali strokovnjaki, ki jih je zelo cenil: dr. France Kotnik, dr. Sergij Vilfan, France Marolt, prof. Ivan Grafenauer, Boris Orel.

Dasi nisem imel nobenega namena konkurirati z narodopisci, ki so delovali v stroki že desetletja in vsi več let pred mojim prevzemom Etnografskega muzeja, sem vendar začutil neko povezanost s temi ljudmi kot znanstveniki in delavci, ki imajo med seboj žive stike. In to se je kmalu pokazalo tudi v praksi. Nemara je bil jezik Županičeve etnologije preveč internacionalen in v domačem svetu ne zadosti zasidran ter znan, da je nehoti nastala potreba po bolj slovenskem miljeu v delokrogu Etnografskega muzeja.

Po Ložarjevem mnenju se Zupanič morda ni dovolj zavedal, da je na strokovnem področju slovenska etnologija

dorasla in postala polnoletna in da ima celo vrsto odličnih delavcev, ki so prinesli nove poglede in metode na to polje. To novo stanje vede je nekaj let po prevzemu ravnateljstva dobilo svoj zunanji organizacijski izraz v delu Narodopisje Slovencev, ki je združilo okoli sebe vrsto znanstvenikov kot so bili Ivan Grafenauer, Anton Breznik, France Kotnik, Boris Orel, Sergij Vilfan in drugi, ki so po zaslugi založnika Jožeta Žužka sestavili to prvo referenčno publikacijo slovenskega narodopisja in to v najtežjih časih našega naroda. Moj delež pri celi stvari je bil ta, da sem kot vodja Etnografskega muzeja nudil temu projektu inštitucionalno ozadje in središče, ga tehnično in organizacijsko vodil ter prevzel v obravnavo materialno kulturo, ker so mi moje študije na polju neolitske kulture odpirale vidike in perspektive, ki so vodile ne samo v etnološka področja primitivnih narodov, temveč tudi v

sodobne ljudske kulture. Da pa sem kmalu po prevzemu zavoda uvidel, da je treba celotnemu narodopisnemu delu pri nas dati neko bolj sestavno in sistematično strukturo, o tem ne more biti dvoma.

Reviji *Etnolog*, katere uredništvo je Ložar tudi prevzel, ni spreminjal imena.

V tem oziru sem bil konservativen, a imel sem tudi svoje poglede na narodopisno vedo. Bolj kot pri pravih narodopiscih, sem iskal odgovorov na vprašanja teoretične fundiranosti etnografije pri etnologih in stremel za tem, da posamezna deskriptivna dejstva interpretiram, če le mogoče, v etnološkem ali narodoslovnem smislu.

To je potem utemeljil še s konkretnim primerom:

Dejstvo, ali lonce dela ženska ali moški, je samo po sebi zelo irelevantno in komaj kaj več kot folklor. Če pa bi dobili celo vrsto primerov, da so izdelovale lonce ženske in to podrobno zasledovali tudi v zgodovinskem kontekstu, nastane iz tega možnost, v tej ženski vlogi prepoznati tradicijo takih etnoloških kultur, kjer je to pravilo. Isto je tudi pri beljenju hiše; ako hišo bajsajo ženstva ali ženske, pomeni, da je hiša veljala kot ženska last, tako kot je v nomadskih kulturah šotor zadeva ženske. Na take stvari sem bil posebno pozoren v obravnavanju planšarskih kultur v gorah. Kakor jezik, tako kaže vsaka etnografska vrednota v neko višjo sestavno vrsto etnološkega reda in to je bilo vodilo pri mojem delu. Zato sem reviji z lahkoto pustil ime, ki ji ga je dal njen ustanovitelj Niko Županič.

Seveda pa *Etnolog* v vojnih časih ni mogel obdržati mednarodne ravni.

O tistih časih, ko je okoli sebe združeval pomembne znanstvenike iz domovine in tujine, smo lahko samo sanjali. Leta 1941 je izbruhnila vojna, za njo je prišla okupacija in vse internacionalne vezi so bile pretrgane. Etnolog je bil navezan na ozek krog sodelavcev, kljub temu je v znanih razpravah Ivana Grafenauerja o prakulturnih bajkah pri Slovencih odpiral poglede, ki so bili dotlej neznani. Prav tako so tudi drugi sodelavci uvažali nova pota in ni bilo razloga, da bi se zaradi omejenega obsega in skrčenja sodelavcev morali opravičevati.

V organizacijskem pogledu je Ložar vodstvo muzejske knjižnice in inventarja pustil Frančku Kosu, ki je to delo opravljal že v času Zupaničevega ravnateljstva. Dal pa mu je tudi druga pooblastila. Po Kosovem posredovanju je muzej pridobil veliko panjskih končnic, ki jih je učitelj Kokalj zbral v našem delu Koroške, kjer je služboval. Ko je nekdo (imena se ni več spomnil) v odkup ponudil veliko zbirko lepo izdelanih naglavnih rut, je Ložar zaprosil za podporo Banske upravo; rute je tako za Etnografski muzej iz posebnega fonda kupil dr. Marko Natlačen. S svojih terenskih poti (še preden so deželo zaznamovali bloki) je Ložar prinesel v muzej veliko lončarskih izdelkov, iz cerkve na Koreni nad Vrhniko je odkupil tudi staro gotsko zakristijsko omaro, ki jo je, po obvestilu advokata Marijana Marolta, prodajal vrhniški župnik. Ko se je nad deželo razbesnela vojna vihra, je prof. dr. Lambert Ehrlich izročil muzeju zbirko predmetov,

ki jih je na svojih raziskovalnih poteh na Malajskem polotoku nabral njegov sošolec dr. Paul Schebesta iz Mödlinga pri Dunaju. Vsi ti predmeti so izvirali iz pigmejskih kultur in so zelo dragoceno gradivo.

Obsežno je bilo konservatorsko delo: preparator Drago Vahtar je pripravil vse lesene predmete iz muzejskih zbirk, ponovno je bila pripravljena tekstilna zbirka, Maksim Gaspari je na predmetih popravil slikarije.

Ložarjevo etnografsko delo pred letom 1940, ko je prevzel Etnografski muzej, ni bilo obsežno, in, po lastnih besedah, za etnografijo ni bil posebno specializiran kandidat. V tesnejši stik z njo in s spomeniki je prišel potem zaradi dveh projektov: prvi je bilo sestavljanje *Narodopisja Slovencev*, drugi pa t. i. *Obnova*.

Najprej o prvem: Boris Orel in založnik Jože Žužek sta nekega dne leta 1941 prišla v muzej s predlogom, da bi sestavili *etnografsko čitanko*, ki bi predstavila glavne narodopisne panoge in spomenike in bila tudi primerno ilustrirana. Nad zamislijo je bil Ložar navdušen, vendar je predlagal, naj bi raje izdali monografsko publikacijo, ki bi podala pregled celotne vede in predvsem tudi z bibliografskim aparatom.

To mi je narekovalo spoznanje, da je navadnemu človeku nemogoče dobiti jasno sliko o slovenski etnografiji, ker z izjemo del, kot je A. Siča o noši, ljudje nimajo nobene druge strokovne informacije. Razen tega bi narodopisni priročnik dobro služil tudi napredku vede same.

Žužek in Orel sta predlog sprejela. Čas pa za dejansko raziskovanje terena ni bil ugoden, kajti zunaj t. i. *blokov* je bila raziskovalcu dostopna komaj četrtnina kranjskega ozemlja, Štajersko pa sploh ni bilo dostopno. Kljub temu je bilo opravljenih nekaj teren-skih raziskav: najprej je šel v logaški konec, kjer je obiskal Logaške Rovte vse do Vrha Sv. Treh Kraljev nad Vrhniko (3., 21.–24. avgusta 1941), Petkovec in njegovo okolico, nato Žibrše in sosednje predele (6. september, 16. in 19. oktober, 29. november). Na teh poteh se je seznanil z geografsko razsežnostjo škofjeloško-cerkljanske hiše, katere subkultura je bila prav v hribih zahodno in severozahodno od Logatca. Že leta 1940 se je odpravil tudi na Kozjansko, nato se je seznanil z ozemljem do Št. Petra pri Svetih gorah in z mejnim ozemljem do hrvaškega Obsotelja. Leta 1943 je šel Ložar večkrat v okolico Novega mesta, kjer je našel še ohranjeno staro dimnico, popisal pa je tudi strokovno vinogradniško znanje posestnika in vinogradnika Ivana Košaka. Štiri dni skupaj (26.–29. avgusta 1941) je raziskoval Suho krajino južno od Žužemberka, vse do severnega roba Roga in nazaj v smeri Dolenjskih Toplic.

Ugotovil sem, da so vsa ta ozemlja v etnografskem pogledu zelo malo znana, kar me glede Suhe krajine ni presenečalo, bolj čudno pa je bilo, da z izjemo Rudolfa Badiure ni še nihče posvetil v Logaško-Rovtarsko-Žirovski konec in v »kraljestvo« Svetih Treh Kraljev, ki je vendar ležalo tako rekoč pred nosom Ljubljane,

je zapisal v svojih biografskih spominih.

Drugi projekt, pri katerem je sodeloval tudi Etnografski muzej, je bil *Obnova* porušenih vasi in kmečkih domačij; projekt je bil osnovan sredi leta 1944 po odloku predsednika Ljubljanske pokrajine potem, ko je bila najprej izvedena anketa. Član konstrukcijskega in regulacijskega odseka je po dolžnosti, kot vodja Etnografskega muzeja, postal tudi R. Ložar. Odbor je imel redne seje, delo *Obnove* na terenu so določali po predhodni ocenitvi škode, ki jo je določila komisija. Ložar je sodeloval le tam, kjer je šlo za etnografsko pomembne objekte, to pa je bilo na Igu, na Dobravi – Brezju, v Polhovem Gradcu, na Vrhniku, v Šmarju in okolici (Tlake, Paradišče, Hrastje), v Stični, Šentvidu in Radohovi vasi. Glede načina obnove pa predvsem v konstrukcijskem odseku niso bili enotni: na eni strani sta bila stavbenik in načelnik Ivan Kavka in arh. Rado Kregar, ki sta zagovarjala mnenje,

da je treba obnavljati porušene objekte, in tudi sicer vasi tako, da se v glavnem ohrani etnografski in tradicionalni značaj objekta, drugače pa se mora tehnologija obnove vršiti po modernih principih funkcionalnosti, ekonomičnosti, higijene in na podlagi planiranja, ki ima za podlago norme, to je ustaljene sestavne dele gradbenih objektov, ki imajo standardne mere in se morajo uporabljati v vseh objektih, ter morajo nadomestiti individualno izdelovanje sestavnih delov.

Ložar in arh. Simon Kregar pa sta zagovarjala dosledno ohranitev tradicionalne graditve objekta, pri tem pa upoštevati *vse principe ekonomike, higijene, praktičnosti*. Oba arhitekta sta zelo natančno in na umetniški ravni izdelala vsak svoje načrte, vsak svojega zagovarjala in utemeljevala.

Povojni čas je potrdil, in brez pridržka je tudi Ložar priznal, da sta imela sicer bolj prav Kavka in R. Kregar, po drugi strani pa je čutil, da modernizacija starih kmečkih domov ne prinaša v vsakem pogledu napredka, ponekod se pokaže celo kot nazadovanje.

»Ako postaviš na deželi, kjer imaš v bližini živino, hišo, ki je vsa svetla, ker ima moderna okna ... in so stene z njimi preprežene, potem boš gotovo v taki hiši imel nadlogo muh. To je bila prva stvar, ki sem jo opazil pri takih predelavah ... Razen tega pa moderna doba še ni našla ekvivalenta naši stari kmečki peči, ki so jo mlade gospodinje v mnogih primerih vrgle ven. Hiša [kot bivalni prostor, op. H. L. P.] ... je prostor, ki ga noben moderni dom, naj bo še tako sofisticen, ne more nadomestiti, so bila njegova razmišljanja in opažanja na terenu, ki jih je zapisal in še dodal:

Na svojih raziskovalnih poteh sem ugotovil še izredno visoko stopnjo ohranjenosti starega pristnega ambijenta tako v poslopjih kakor tudi v tehnologiji in izrazoslovju. Ker nisem prej nikoli hodil po takih potih in sem v prostem času predvsem hodil na planine, sem se začudil, da je pred vrati Ljubljane, v krajih, ki leže na grebenu hrbta severno od črte Grosuplje–Šmarje, v etnografskem pogledu še popolnoma neobdelan svet. Samo zaradi popisovanja hiš in starin sem se tja še večkrat vračal ... Posebno zanimanje je veljalo pletenim slamnatim posodam ... Tudi severna stran hribovja med

Šmarjem in Savo je kazala še sorazmerno dobro ohranjeno strukturo, npr. Dobrunje, Sostro, Podlipoglav, Zgornji Kašelj in Zadobrova. Tedaj sem obžaloval, da je vso pozornost tedanjih slovenskih etnografov nase vezala le alpska ali gorenjska hiša.

Ložar pa je kritično komentiral tudi po vojni izdano knjigo Marjana Mušiča *Obnova slovenske vasi* [1947], v kateri je Mušič pravilno opozarjal arhitekte, naj se bolj posvetijo tudi podeželju, zamolčal pa, da je

večina idej, ki jih v knjigi objavlja, bila v razpravi že pri Obnovi, ki je gledala bodočnost, ni pa imela bodočnosti v žepu. Tudi organizacija tehničnih baz je bila tedaj že v zametku dana v obliki finančnih sredstev, ki jih je dala za izgradnjo opekarne v sektorju Veliki Gaber – Radohova vas. Niti stavbenik Kavka niti arh. Rado Kregar v knjigi nista omenjena.

Pomen knjige pa je videl v tem, da navaja natančne podatke, koliko slovenskih domov in domačij ter gospodarskih poslopij je bilo ali popolnoma uničenih ali poškodovanih (22.835 domov in 14.351 gospodarskih poslopij). Knjiga je sicer ilustrirana, vendar pri večini slik nista navedena niti kraj niti fotograf; med njimi je Ložar prepoznal celo vrsto svojih fotografij. Prav tako je pogrešal bibliografijo in kazalo. Prav se mu je zdelo, da je avtor kritično presojal romantično pojmovanje slovenske etnografije, ki je videla le avbo in narodni ornament, ni pa videla življenja na deželi. Mušič šteje med etnografe, ki naj bi odpravljali romantiko v narodopisju, Murka, Vurnika, Kotnika, F. Baša in Orla. Kar zadeva Kotnika se Ložar z Mušičem ni strinjal, saj ga je sam imel za zadnjega predstavnika romantične struje pri nas, ki do pragmatičnega pojmovanja sploh ni prišel, Orla pa je imel za pomembnega raziskovalca duhovne kulture, predvsem šeg, in ni vedel, da je Orel (ta je prekinil stike s svojim najboljšim predvojnim prijateljem potem, ko je bil Ložar prisiljen zapustiti domovino) medtem opustil to, morda za tisti čas nekoliko tvegano raziskovalno področje, in se kot ravnatelj Etnografskega muzeja posvetil predvsem materialni kulturi. Mušiču je Ložar tudi zameril, da ni omenil njegovih poglavij iz *Narodopisja Slovencev*, ki jih je sam neskromno ocenjeval kot *prvo, na trdna tla znanstvenega pragmatizma postavljeno obravnavo slovenske domačije in slovenskega ljudskega gospodarstva*. Ko pa je dobil v roke Mušičevo knjigo o slovenskem kozolcu, za katero je zapisal, da je *znanstveno nemogoča*, pa je poudaril, da je poslej *med največje sodobne romantike etnografskega žanra treba šteti tudi Marjana Mušiča samega*.

Ložar je premišljal tudi o razmahu slovenskega narodopisja v tridesetih letih 20. stoletja, za katerega naj bi bili zaslužni *trije možje, ki so s svojo dinamiko in z entuziazmom to vejo naše kulture zbudili iz spanja, zlasti pa iz šablonske miselnosti, ki je videla narodne tradicije samo v nošah določenih tipov in v lepo harmoniziranih quasi-narodnih pesmih*. Prvi med njimi je bil Stanko Vurnik, ki je prinesel v vedo *eksaktno kritično metodo*. Četudi so bili mnogi njegovih rezultatov etnografsko na šibkih nogah, ker se je preveč zanašal samo na stilno analizo, je vendar postavil veliko stvari v pravo razmerje

in jih pravilno vrednotil. Še izrazitejše pa je bilo Vurnikovo delo na področju glasbene interpretacije in kritike in njegovo iskanje praforme in pristne oblike. Po njegovi smrti naj bi ga nasledil France Marolt. Kot tretji, za stroko pomemben mož, je omenjen Boris Orel, vendar še v času, ko je bilo njegovo glavno področje raziskovanja duhovna kultura.

Čeprav je delo v muzeju bilo dokaj intenzivno, pa je bilo na vsakem koraku čutiti vojno ozračje. Tudi služba v Etnografskem muzeju v tistem času *ni bila noben piknik* (tj. prisposodba, ki jo je Ložar velikokrat uporabljal v takih zvezah). *Razmere so gnale človeške živce do roba zdržljivosti. Karkoli si napravil, vse se je obrnilo v svoje nasprotje in pokazalo svojo dialektično masko.* Spomladi leta 1943, torej še pod italijansko okupacijo, je podpisal prošnjo Frančka Kosa italijanskim oblastem, da bi smel v Rim na študij. Ker se je Kos tudi med delovnim časom pridno učil angleščine, je slutil, da se pripravlja na diplomatsko službo. Iz Rima se je Kos, kljub drugačnim obljubam in dogovoru, oglasil le dvakrat: prvič, ko je prosil, da bi dobil na razpolago zbirko pigmejskega gradiva, ki jo je Ehrlich dal muzeju, in drugič, ko je poslal obvestilo, da bodo zavezniki bombardirali Ljubljano, in naj se muzejske zbirke spravijo v zaklonišče.

Njegovo prošnjo za Schebestovo zbirko sem odklonil, in to iz dveh razlogov: prvič, ker bi bilo v tistih nevarnih časih riskantno pošiljati tak material po svetu, in drugič, ker je bilo moje mišljenje, da naj kot svojo vizitko, s katero bi se rad predstavil raznim slovenskim cerkvenim funkcionarjem v Rimu in s tem prišel z njimi v stik, porabi kakšen drug motiv. Na razpolago je imel celo vrsto pripravnejših razlogov, s katerimi bi bil lahko branil slovenske interese.

Ložar je namreč ves čas mislil, da bo po vojni prav Franček Kos postal njegov naslednik in da bo dvignil muzej na tisto raven, na kateri bi ga bil prav on sam rad videl. Še kot kustos je Kos namreč velikokrat izražal nezadovoljstvo nad Ložarjevim delom, npr. nad zbiranjem gradiva, češ tega bo po vojni vsepovsod dovolj, ali nad člankom o prazgodovinskih osnovah narodopisja. *Moje mišljenje je bilo, da bodo ti ljudje po vojni lahko izrazili svoje poglede in izvedli svoje načrte, je zapisal.*

Vojni čas je pisal usodo muzeju in posameznikom. Kot ravnatelj Etnografskega muzeja Ložar ni imel lahkega položaja. Muzej je bil nekakšno središče političnega delovanja nekaterih uslužbencev, ki so se začeli že pripravljati na pomembne funkcije po končani vojni. Ložar je bil povsem nepolitičen človek. Bil je znanstvenik in kulturni delavec, v politiko se ni vtikal, *Sam o sebi lahko rečem, da sem bil v političnem oziru vselej zelo velik analfabet.* Kocbek je leta 1941, ko sta se zadnjič srečala v kavarni Evropa, napravil zadnji poskus, da bi ga politično prepričal in pritegnil na svojo stran.

Govoril ni direktno, temveč o stvareh, ki so se šele 1945 dejansko tako izvršile, kakor je on napovedoval. Kako naj bi bil jaz razumel l. 1941 njegove besede? Predmet razgovora je bilo vprašanje, kdo bo imel vpliv nad našim prostorom po končani vojni: Rusi ali zahodne demokracije. Kocbek je zastopal mišljenje, da se bo tudi na to ozemlje,

vključno Trst, razširil vpliv Rusije in da bo torej tu tekla meja med vzhodno in zahodno Evropo. Temu nasproti sem postavil svoje mišljenje, da je Trst kot najsevernejše ležeča luka Jadrana vključno z vsem zaledjem dejansko zaledje Sredozemskega morja, ki je za Angleže življenjske važnosti. Če naj kaj veljajo zakoni naravne pameti in logike, predvsem pa vse izkustvo zgodovine, potem Anglija ne bo prepustila vpliva v tem prostoru nobeni drugi velesili. Posebno pa sem poudaril, da s tem ne rečem, da se moje stališče strinja z angleškim, toda zahteva slovenskega političnega realizma je, da s tem računa.

Tako se je Ložar spominjal svojih zadnjih pogovorov s Kocbekom in jih zapisal v svoj taboriščni dnevnik. In še dodal: *Ob pogledu nazaj vidimo, da je imel Kocbek prav – se pravi – nekaj v njem je imelo prav. Mož je tedaj že mnogo več vedel, kot se je meni tisti hip zdelo.* Tedaj je namreč Ložar, verjetno zaradi propagande, ki je segla tudi do taborišča na Koroškem, začel verjeti, da bo Trst le postal slovensko mesto. Pozneje se je seveda pokazalo, kdo je v tem razmišljanju imel prav.

Ložar je bil do muzejskega osebja strog in natančen in zato za koga tudi neprijeten. Na vse načine so ga hoteli kompromitirati, na obeh straneh. V muzejsko fototeko mu je nekdo podtaknil negative streljanja talcev in poskrbel, da jih je našel nemški obiskovalec muzeja. Tako je imel nemško policijo najprej v muzeju, potem pa še preiskavo doma, kjer pa niso ničesar našli, ker je negative še pravočasno skril v *kraljico peči* in pozneje na skrivno, nedostopno mesto, kjer so verjetno še danes. Naprti so mu aretacijo Metoda Mikuža in dr. Franceta Mesesnela. Potem pa se je zaradi grožnje muzejskega preparatorja leta 1945, ko je bilo treba vsako grožnjo jemati resno, zbal za svoje življenje in se umaknil v begunstvo.

V BEGUNSTVU

V tistih nemirnih časih, ko je svet padel s tečajev in so se tisoči in desettisoči znašli kot ribe na pesku, kamor jih je bila odplahnila voda, ki se potem ni več vrnila, da bi jih vzela s seboj nazaj v morje, sem se tudi jaz znašel na Vetrinjskem polju. Prve tedne je tu preživel tako rekoč pod milim nebom, v taborišču razseljenih oseb, dokler niso njegove skupine preselili v predmestje Lienza, v Peggez, kjer je bila ustanovljena taboriščna gimnazija. Postal je profesor za slovenščino in umetnostno zgodovino, kot šolski predmet pa je uvedel tudi narodopisje. Kot neplačani strokovni svetovalec za umetnostno-obrtno stroke pri angleškem oficirju za varnost je dobil nalogo, da organizira delavnice za umetno obrt in pod pokroviteljstvom angleške vojaške uprave pripravlja razstave izdelkov v Celovcu, Judenburgu in Leobnu. 26. oktobra 1945 je zapisal:

Danes so mi naložili vodstvo razstave, katero prireja vojaška uprava vseh taborišč v britanski coni. Po cirkularju vojaške uprave naj bi bila ta razstava v bistvu razstava

begunske beračije. Delo sem nerad prevzel, prevzel pa samo z namenom, da se pokaže kulturno ustvarjanje našega ljudstva pred Britanci (brez ozira na civilizacijo konzervnih škatelj) in naš narodni element, na drugi strani pa, da ljudski interes preide od samega politiziranja na druga področja, kjer se bo morda za marsikoga pokazala rešitev. V tej obliki bom svoje delo za razstavo, kakor tudi poučevanje na gimnaziji vselej lahko zagovarjal.

Ves november so se ljudje po barakah pripravljali na to razstavo.

Po moji zamisli naj razstava pokaže moč in višino slovenske ljudske kulture in zgolj za ta del odgovarjam. V to ljudsko kulturo pa mnogo tega ne spada, kar bodo razstavi še na rame obesili. Pri tem delu se izkazujejo Dolenjci v mnogih ozirih kot samoraslejši, originalnejši in pristnejši nego Gorenjci, ki so od svoje civilizacije že silno pokvarjeni. V kratkem času se je naš človek natančno orientiral tudi po tukajšnji naravi in še otroci vedo, kje raste leska, kje vrba, kje breza itd. Toda ta flora je v primeri z našo tu silno revna ... Delo za razstavo je kulturno delo. Kultura zbližuje, kultura rešuje, kultura izglajuje in omiljuje. Kultura prihaja od srca in duha, politika od volje in razuma.

Ob organiziranju druge razstave leta 1946 pa se mu že toži po resnejšem delu:

Namesto da bi razporejal kamnite sekire, lonce in druge eksponate, sem se moral prepirati s kapriciozno gospo radi boljše razporeditve ročnih torbic iz blaga, bluz, nogavic, čepic, znakov in druge galanterije ... Medtem teko najlepši dnevi, ne da bi narisal in popisal eno samo koroško slovensko hišo.

Ves prosti čas je Ložar namenil svojim raziskavam; najprej raziskavi *Vzhodna Tirolska in Slovenci*, ko je iskal slovenske ostaline predvsem na jezikoslovnem področju in svoje ugotovitve primerjal s tistimi iz tedanje literature. Konec leta 1945 je International Refugee Organisation (IRO) prevzela vsa taborišča v Avstriji in novembra 1946 organizirala preselitev taborišča Peggez v Spittal na Dravi. Tirolska je tako za Ložarja postala preveč oddaljena. Poslej je tudi na tej taboriščni gimnaziji od 1946–1949 poučeval slovenščino, nemščino, umetnostno zgodovino in geografijo, postal celo njen direktor, do 1950 pa šolski superintendent.

Raziskovanju koroške hiše pa se je posvetil od trenutka, ko je v Ribnici ob Vrbskem jezeru zagledal t. i. *hišo z lopo*, v lopi pa *petoujeke* tj. svinjski hlevce. *Te cotave bajte bomo podrli*, so rekli, zato so bile vse njege raziskave poslej namenjene popisovanju in risanju hiš v vseh koroških pokrajinah. Ta tip hiše je bil zanj nov, nihče v domovini ga še ni obdelal. In ko je trkal na vrata, so marsikatera ostala samo priprta: *Da iskreno misliš, verujejo ljudje le, če prosiš za krompir in mleko, ne pa če sprašuješ po omarah in skrinjah. Potem si le prevejan lopov, ki si skuša pod pretvezo ogledati hišo za nočni rop.* Sčasoma je našel ljudi, ki so mu pomagali, na poteh pa ga je kot risar spremljal njegov mladi sotrpin inž. Jože Bavdaž. Pa ni popisoval le hiš, istočasno so ga zanimali

tudi ljudska prehrana in dialekti. O vseh teh spoznanjih je pisal v koroške časopise. Bal se je, da bo nekoč moral zapustiti to deželo, rad bi ostal, vendar

doslej se še ni našel koroški Slovenec, ki bi bil rekel: Pridi, ostani, delaj. Ali je mogoče zahteva previsoka, pričakovanje preveliko? Ali imajo mnogo ljudi moje vrste na razpolago, da me lahko pogrešajo? Ali sem tudi jaz zanje fašist, belogardist? Ali imajo ljudi, ki bodo stali ob smrtni uri hiše z lopo tej ob strani z enako ljubeznijo kot bi jaz, ki sem se nad to hišo počudil kot nad pravim čudežem. Naj bo kakorkoli, prepuščam vse zgodovini, kdo je ravnal prav in kdo ne.

O Avstriji je razmišljal kot o *sorazmerno konzervativni deželi*, kar je po njem *njena dobra in hkrati slaba stran*. Je muzej vsa in ne rabi muzejev. Nasproti ji je postavljala Slovenijo oz. Jugoslavijo, ki je nekoč bila

zelo napredna dežela, kar pa je tudi dobra in hkrati slaba stran ... »Muzejev ne rabi in sama ni muzej, je pa eksperimentalni laboratorij. V tem laboratoriju bodo kmalu propadli, če bo šlo tako dalje, vsi narodi in vsi stanovi in lahko bodo potomci obiskovali nekdanje prebivalce le še na pokopališču. Dokler se vodilni moške v Jugoslaviji ne bodo zavedli, da živa bitja v laboratoriju poginejo, ne bo mogoče za deželo pričakovati vzpona. Iz ruskega zgleda bi se bili že marsikaj lahko naučili.

Zaradi spremenjenih uprav begunskega šolstva pa je Ložar od leta 1950 ostal brez vseh dohodkov. Vodja slovenskih oddaj na celovškem radiu Helmut Hartmann mu je tedaj omogočil redna honorirana radijska predavanja. Ko se je leta 1951 srečal z ljubljanskimi študenti – etnologi, ki so med počitnicami raziskovali v Rožu, jim je, kljub lastni stiski, dal kar tretjino honorarja, ki ga je dobil za pet predavanj. Ves čas je upal, da bo na Koroškem našel zaposlitev, kot arheologa so ga vabili v Nemčijo, kamor ni hotel, že skoraj dogovorjene službe v Gradcu, po posredovanju svojih nekdanjih nemško usmerjenih muzejskih kolegov iz Ljubljane, ki so ga označili kot *Nemcem nenaklonjen*, ni dobil. Vedno bolj je razmišljal o domu in ugotavljal, da se ne bi smel tako navezati na muzej v Ljubljani in bi moral iti prej od doma na deželo. *Dom je vrednota, ki zahteva pametnega spoštovanja, kajti tlaka domu vodi v pogibelj. Če bi se bil pravočasno odtrgal od doma, ne bi bil danes begunec.*

Usoda je določila, da se je Rajko Ložar novembra 1951 podal na pot v Združene države Amerike, kjer je od 1952–1956 delal kot inšpektor materiala v tovarni Imperial Brass Manufacturing Comp. v Chicagu. Decembra 1956 je dobil mesto direktorja mestnega muzeja v Manitowocu v državi Wisconsin (Rahr Civic Center and Public Museum). Ložar se je leta 1969 upokojil in se poslej posvečal urejanju na Koroškem zbranega gradiva, se v poletnih mesecih nekajkrat mudil na Koroškem, vendar je bilo njegovo zdravje že precej šibko. Njegova največja želja je bila, da bi še enkrat videl slovenske gore. Tudi ta se mu ni uresničila – poslovala sva se pred simbolično usodnim ljubeljskim predorom, od koder se je potem spet peš vračal nazaj v dolino proti Celovcu. Umrl je

4. januarja 1985 v Manitowocu, za zadnje počivališče pa si je sam izbral Milwaukee, mesto z večjo slovensko naselbino. Tako v tujem svetu ni povsem sam. *Ko bom umrl, si želim grob – preprosto gomilo z lesenim križem*, mi je dejal ob najinem prvem srečanju, dobil pa ga je na tujem, po ameriški šegi, v tla parka položeno oz. vdeleno majhno črno marmorno ploščo z vklesanim imenom.

NAMESTO SKLEPA

Rajko Ložar je imel bogato knjižnico, z nekaj unikatnimi primerki, ki si jo je ustvarjal od dijaških let. Za knjige bi bil dal tudi zadnji košček kruha. Prišli so njegovi znanci iz umetniških krogov, vedeli so, kam morajo, zaplenili so knjižnico in knjige skozi okno zmetali na lojtrni voz (zraven pa še kakšno »malenkost«, npr. veliko perzijsko preprogo, plastiko sv. Jerneja in še kaj). Niso vse knjige končale v federalnem zbirnem centru, najdragocenejše so obogatile zasebne zbirke. Pa vendar. Ko je na Koroškem tu in tam našel katero od knjig iz bogate knjižnice judovskih lastnikov gradu Silbereg, ki so vsi umrli v koncentracijskih taboriščih, njihove knjige pa so *mnogim gospodom pomagale, da so si obogatili svoje knjižnice*, se je zamislil in v svoj dnevnik 26. oktobra 1945 (ko še ni imel nobenega glasu od doma, da bi kaj vedel o zaplembi), zapisal:

Z ozirom na to, da se bo kaj podobnega utegnilo zgoditi tudi mojim knjigam, želim in prosim, da bi prišle v roke takim ljudem, ki bodo ob vsaki knjigi mogli čutiti utrip mojega srca in duhovne energije ter vezi, ki so mene z njimi vezale.

LITERATURA

- Jauker, Otto. 1904. Ethnographische Chronik aus Österreich. Ueber volkscundliche Sammlungen in Krain. *Zeitschrift für österreichische Volkskunde* [Wien] 10: 158–159.
- Kotnik, France. 1944. Pregled slovenskega narodopisja. *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Klas: 21–52.
- Ložar, Rajko. 1923. K doneskom za topografijo in zgodovino umetnosti na Kranjskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino* 3: 78.
- Ložar, Rajko. 1924. K problemu religiozne umetnosti v naši dobi. *Križ na gori* 1 (6/7), 1924–25: 98–102.
- Ložar, Rajko. 1926. Izidor Cankar, Uvod v umevanje likovne umetnosti. *Sistematika stila. Čas* 21 (7), 1926–27: 290–292.
- Ložar, Rajko. 1927. *Archeologisch-topographisches Verzeichnis der Sarkophage und Sarkophagfragmente aus Noricum und Pannonien* [Neobj. disertacija]. Universität Wien.
- Ložar, Rajko. 1927a. Kaj hočejo. *Dom in svet* 40 (1): 57–64.
- Ložar, Rajko. 1931. Arheološki oddelek. V: *Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani. Kulturno zgodovinski del*. Ljubljana: Narodni muzej: 21–79 [tudi p. o.].

- Ložar, Rajko. 1934. Ornamenti noriško-panonske kamnoseške industrije. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 29: 99–147.
- Ložar, Rajko. 1938. O pripravi na ustanovitev Akademije upodablajočih umetnosti v Ljubljani. *Slovenec* 66 (290): 9.
- Ložar, Rajko. 1979. Za spremembo – nekaj drugega. *Ameriška domovina* 81 (12., 19. in 26. 9, 3. in 10. 10.)
- Ložar, Rajko. 1981. Za spremembo – nekaj drugega. *Vestnik* [Buenos Aires] 32 (3): 165–173.
- Ložar - Podlogar, Helena. 1998. Ozadje nastanka »Narodopisja Slovencev«. *Traditiones* 27: 159–174.
- Ložar - Podlogar, Helena. 2003. Rajko Ložar – upravnik Etnografskega muzeja 1940–1945. Po zapiskih Ložarjeve avtobiografije. *Etnolog* 13: 64, 97–107.
- Mušič, Marjan. 1947. *Obnova slovenske vasi*. Celje: Družba Sv. Mohorja.
- Stroj, Alojzij. 1930. *Jubilejni zbornik katoliškega društva rokodelskih pomočnikov. Ob petinsedemdesetletnici*. Ljubljana: Odbor katoliškega društva rokodelskih pomočnikov.

EVERYTHING HAS GONE WITH THE WIND... RAJKO LOŽAR'S LIFE AND WORK SUMMARY

Rajko Ložar was an archaeologist, art historian, ethnologist, literary critic and publicist. The second of eight children, he was born in Ljubljana on August 29, 1904. His childhood years were spent at Rokodelski dom on Komenskega Street. Upon the completion of four-year grammar school (1910-1914) he was enrolled at the classical department of high school. Evgen Jarc, who taught Latin there, lectured so vividly on Greek sculpture that young Ložar audited classes by I. Cankar at the university. His decision to study art history after his graduation in 1922 was therefore an easy one.

He studied History of Art with Cankar, Antique Art with V. Mole, Classical Archaeology with J. Mantuani, and philosophy with F. Veber. He also audited classes on literary history that were taught by F. Kidrič and I. Prijatelj. On top of this, Ložar studied Czech, Russian and English. After he had completed five terms at the university, Professor Cankar, who was well aware that in Ljubljana employment opportunities for art historians were scarce, advised Ložar to continue his study of archaeology in Graz. Although he knew that the *Landesmuseum* in Graz would be needing an archaeologist in the future, Ložar decided on Vienna instead. By combining classical archaeology with art history, in 1927 he successfully defended his doctoral thesis *Archäologisch-topographisches Verzeichnis der Sarkophage und Sarkophagfragmente aus Noricum und Pannonien*.

Upon his return from Vienna he served army in Bileča, where he was in school for reserve officers. In November 1928 he started working for the National Museum in Ljubljana, first as a novice curator, then, after he had passed the prescribed examination in 1931, a full curator for archaeology. The scope of his work was extensive and versatile: initially responsible for the organization of museum library catalogs, he later became head of the library; he was also in charge of the graphics collection, the entire department of archaeology, and the numismatic

department. He guided visitors through his museum collections and organized and supervised archaeological excavations throughout Slovenia. For his own use he card-indexed all museum collections, which served as a basis for his presentation of the archaeological department in the new edition of *Vodnik po zbirkah narodnega muzeja* (Guide through National Museum Collections, published in 1931).

His reports and papers, published primarily in *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* (Slovenian Museum Society Bulletin), created new building blocks of the archaeological discipline. Hoping to kindle a spark of interest in archaeology in university students, Ložar applied for the position of associate professor for archaeology. Instead of the desired position, however, he was appointed to the post of assistant professor for Greek art.

In 1940, when Niko Zupanič left the Ethnographic Museum to become a university professor of ethnology, Ložar applied for his position, first as an acting manager. Three years later, in 1943, he became head of *Etnografski muzej* (Ethnographic Museum) and editor in-chief of *Etnolog* (Ethnologist). He strongly felt the interconnection between prominent Slovenian ethnographers such as F. Kotnik, S. Vilfan, F. Marolt, I. Grafenauer, and B. Orel. There was an urgent need for a more systematic structure and an emphasis on ethnological research within Slovenia, as opposed to the tendencies of N. Zupanič who favored physical anthropology and research in other parts of Yugoslavia. Ložar was relatively new to ethnology (ethnography), but came to know its fieldwork research methods and objectives, as well as problems, through two of the Museum's projects: the publication of *Narodopisje Slovencev* (Ethnography of Slovenes), and *Obnova porušenih vasi in kmečkih domačij* (Restoration of Destroyed Villages and Homesteads, published in 1944). Because he was severe and meticulous, Ložar was considered fairly unpleasant to work with. In 1945, when one of the Museum workers started to threaten him, Ložar fled Slovenia.

After spending the first few weeks in a refugee camp in Austrian Viktringer Ložar and his inmates were transferred to Peggez, a Lienz suburb. Ložar started to teach Slovenian and art history at the newlyfounded refugee camp high school, where he also introduced ethnography as the subject of instruction. As an (unpaid) adviser for the field of home craft and applied art he received the task of organizing workshops and

prepare exhibits in Celovec/Klagenfurt, Judenburg, and Leoben. After he had been moved to the Spittal/Drau refugee camp in Carinthia he taught Slovenian, German, art history, and geography. He became principal of the camp's Slovenian high school and, until 1950, the camp school supervisor. His leisure time was spent in the research of Carinthian houses, food culture, and dialects. He also loved mountain hiking. Due to the changes in refugee education administration, Ložar's means of income ceased after 1950. H. Hartmann, host of the Celovec/Klagenfurt Slovenian radio hours, helped him to give regular lectures on the air. Throughout his stay in refugee camps Ložar hoped to obtain a position in Carinthia, but this did not happen. He declined an offer to work as an archaeologist in Germany, and could not obtain a similar post in Graz because he did not sympathize with the Germans.

In November 1951 he left for the U.S., where between 1952 and 1956 he worked at the Imperial Brass Manufacturing Comp. in Chicago. In 1956 he received the position of the head of the Manitowoc Rahr Civic Center and Public Museum in Wisconsin. After his retirement in 1969 Ložar worked on the material he had collected in Carinthia and returned to Carinthia several summers. Although his health was already frail he wished to once again behold the mountains of Slovenia. Since in his homeland he was presumably a *persona non grata* this wish did not come true. We parted in front of the tunnel of Ljubelj that links Slovenia with Austria, and which could also be said to be a symbol of Ložar's fate; from there, Ložar once again set, on foot, into the valley toward Celovec/Klagenfurt.

Ložar died on January 4, 1985 in Manitowoc, and according to his instructions was buried in nearby Milwaukee, a city with a large Slovenian ethnic community. Although resting in a foreign land, he is therefore not entirely alone.

Ložar-Podlogar, Helena. 2005. Vse je vihar razdjal ...: življenje in delo Rajka Ložarja. *Pretrgane korenine: sledi življenja in dela Rajka Ložarja*. Založba ZRC, ZRC SAZU, 17–42.

KURETOVE KOROŠKE POTI

UVOD

V tridesetih letih 20. stoletja je zanimanje za ljudsko pesem in ples, šege in navade pa tudi za ljudsko slovstvo nekatere slovenske narodopisce vedno znova vodilo med koroške rojake onkraj Karavank. Med njimi so bili predvsem France Marolt, Ivan Grafenauer in Boris Orel, ki so se tja vračali vedno znova, zapisovali, dokumentirali in raziskovali vsak svoje področje, z objavami v strokovnih in poljudnih publikacijah pa poznejšim rodovom ohranili dragoceno gradivo, ki je samo po sebi klicalo po nadaljnjem raziskovanju. Druga svetovna vojna je te raziskave prekinila, v povojnih desetletjih pa je t. i. železna zavesa zelo oteževala raziskave slovenskih znanstvenikov v zamejstvu.

Po drugi svetovni vojni, ko je bila pri Akademiji znanosti in umetnosti ustanovljena najprej Komisija (1947), nato pa 1951 Inštitut za slovensko narodopisje (ISN SAZU) [Kuret 1972, 1973], je tudi Milko Matičetov, ki je od začetka redno sodeloval pri terenskem delu ekip Etnografskega muzeja in iskal žive priče ljudskega pripovednega izročila, bogato dopolnil arhiv slovenskih ljudskih bajk, pravljic in povedk s koroškim gradivom. Že 1953. leta je v Rutah nad Bistrico pri Pliberku začel zapisovati repertoar pravljničarja Vincenca Pečnika, p. d. Biclja, ki ga je odkrila Marija Jagodic (=M. Makarovič) v Rožu pa kmalu zatem tudi Franca Izopa, p. d. Lebna, iz Gorinčič pri Šentjakobu v Rožu; drugega je našel dr. Pavle Zablatnik. Z njim sta se skupaj podala tudi do nekaterih pripovedovalcev v Ziljski dolini. Milko Matičetov je z dr. Zablatnikom seznanil tudi Nika Kureta in morda tedaj še nihče ni slutil, kakšna trdna strokovna in prijateljska vez se bo spletla med obema znanstvenikoma.

Inštitut za slovensko narodopisje je od prvih let delovanja denarno podpiral tudi delo študentskih ekip na Koroškem, ki jih je vodil Jernej Šušteršič; zbirali so gradivo in predmete za predvideni slovenski narodopisni muzej na Koroškem.¹

¹ Zbrani predmeti so do leta 1978 pozabljeni ležali v propadajoči hiši v Žitari vasi, dokler jih nista nekega dne po naključju odkrila Nužej Tolmajer in Franci Kattnig, ki je o tem pisal v *Našem tedniku*. Tako se je stvar premaknila z mrtve točke: Slovenska prosvetna zveza, ki je pred 25 leti podpirala študente pri njihovem zbiralnem delu, se je javila kot lastnica zbirke in jo preselila v nekdanjo kmetijsko šolo v Podravlju, arhitekt dr. Peter Fister pa je napisal strokovno oceno. V osemdesetih letih je predmete restavriral in konserviral F. Golob, konservator Slovenskega etnografskega muzeja iz Ljubljane, kot zastopnik Prosvetne zveze pa mu je stal ob strani Joži Mečina. Leta 1996 je zbirko uredila Irena Destovnik. Zdaj je shranjena v depoju kulturnega centra v Šentjanžu v Rožu.

Iz več razlogov ta prispevek obravnava čas med letoma 1955 in 1970: najprej, ker je bilo treba za teh 15 let prelistati 30 debelih fasciklov uradne inštitutske in poluradne oz. prijateljske korespondence,² fasciklov, v katerih je za vsako leto med 300 do 400, včasih celo več dopisov oz. pisem; med njimi je bilo treba poiskati povezave z raziskovalnim delom sodelavcev ISN na Koroškem. Inštitutsko arhivsko gradivo dopolnjuje še zasebni arhiv dr. Pavleta Zablatnika, shranjen na njegovem domu v predmestju Celovca. Ves ta arhiv, navsezadnje, osvetljuje tudi koroško politično situacijo.

Prispevek je torej namenjen osvetlitvi težavnega in nekoliko pozabljenega časa sistematičnega raziskovanja ljudskega življenja na avstrijskem Koroškem, ko ni bilo lahko potovati prek državnih meja, saj je bilo treba po več tednov čakati na potne liste in vizume, posameznik je lahko le enkrat na leto odkupil omejeno vsoto deviz, denar za službeno pot pa je bil odvisen od Slovenski akademiji znanosti in umetnosti in prek nje Inštitutu za slovensko narodopisje dodeljenih deviznih sredstev.

Ta čas je tudi tesno povezan z zgodovino ISN, z njegovimi začetki, ko sodelavci in raziskovalci niso hoteli in želeli ostati znotraj državnih oz. republiških meja, temveč so, vsem administrativnim, tehničnim in prometnim težavam navkljub, v svoje raziskave skušali vključiti vse slovensko etnično ozemlje. In naposled, to je bilo obdobje intenzivnega odkrivanja Drabosnjakovih iger, raziskovanja štehanja, prizadevanja za znanstveni film, čas slovenskih oddaj z narodopisno tematiko na celovškem radiu in z njimi povezano presnemavanje teh oddaj za arhiv ISN. Inštitut je v tem času tudi izdajal tudi vprašalnice za terenske raziskave in sistematično zbiral gradivo tako v Sloveniji kakor pri rojakih v zamejstvu z vprašalnicami.

Dežela na senčni strani Karavank je bila tako skoraj enakovredno drugim slovenskim pokrajinam vključena v narodopisne raziskave, gradivo pa upoštevano v razpravah in monografijah. In naposled: to je bil tudi usoden čas, ko se je Niko Kuret zaradi pritlehnih udarcev z obeh strani - z nemške in ene, politično opredeljene slovenske strani - za nekaj let odpovedal raziskovanju na Koroškem.

Niko Kuret je že od začetkov svojega raziskovalnega dela v ISN imel zelo pomembno in vsestransko vlogo. Od leta 1955 je svoje raziskovalne znanstvene korake na Koroškem usmerjal v intenzivno odkrivanje Drabosnjakovih iger, v raziskovanje in filmsko snemanje ziljskega štehanja. In ker je bil to na celovškem radiu čas slovenskih oddaj z narodopisno tematiko, je Kuret videl tudi priložnost za obogatitev inštitutskega arhiva in njegove fonoteke s tem, da bi te oddaje redno presnemavali.

Začelo se je s skromno željo, da bi za arhiv pridobil posnetke Drabosnjakovega *Pasijona*, ki so ga igrali stari igralci Drabosnjakovih iger na Kostanjah, zato je prve magnetofonske trakove kupil iz svojega honorarja: Kuret je namreč že sredi 50. let imel

² Oboje hrani v svojem arhivu Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU.

dogovor z urednikom slovenskih oddaj na celovškem radiu Helmutom Hartmannom in je redno pripravljala prispevke v obliki strokovnih predavanj (več kot 20) ali radijskih priredb Drabosnjakovih iger. ISN tedaj še ni imel magnetofona, trakov se v Sloveniji ni dobilo. Za pomoč so sicer prosili Slovensko prosvetno zvezo v Celovcu, vendar tam niso mogli pridobiti 175 šilingov, kolikor je stal en trak, je bil v pismu (23. 4. 1956) Pavletu Zablatniku izrazil svoje razočaranje Kuret. Pozneje so sicer v inštitutu našli drugo - tedaj ilegalno pot. Zablatniku so poslali 100 separatov razprave Ivana Grafenauerja »Arhivski doneski k podobi Slomška pedagoga«, da bi jih razdelil med zainteresirane, za prostovoljne prispevke pa bi kupili enega ali dva magnetofonska trakova. *Navezani smo tako na kupčije te vrste, pri čemer moramo kajpak nadlegovati svoje prijatelje*, se je v pismu (22. 6. 1956) Kuret opravičeval dr. Zablatniku, ki je tudi sicer na raziskovalnih poteh odstranjeval začetne nazorske pa tudi nacionalne ovire in postal zaupen posrednik, nekakšen most na eni strani med radijskim urednikom Helmutom Hartmannom, pa tudi med domačini in Kuretom.

Dr. Pavle Zablatnik je bil po študiju teolog in duhovnik in morda prav zato tako blizu preprostemu človeku, njegovemu bitju in žitju, njegovi slovenski duši, njeni radosti in trpljenju, ki nujno dajeta pečat ustvarjalnosti, načinu življenja in končno tudi - ali pa predvsem - ohranjanju narodne identitete. Zatorej je bilo več kot razumljivo, da se je tudi študijsko posvetil narodopisju in maja 1951 z disertacijo *Die geistige Volkskultur der Kärntner Slovenen* (Duhovna ljudska kultura koroških Slovencev) promoviral na Filozofski fakulteti graške univerze. In razumljivo je tudi, da sta se oba znanstvenika izjemno dopolnjevala, da so se med obema spletle trdne vezi in da je bil Zablatnik tista oseba, s katero smo še pozneje vedno znova sodelovali vsi, ki jim je Kuret s svojimi raziskavami kazal pot in smer do koroške ljudske kulture.

PRVO SREČANJE KURETA IN ZABLATNIKA IN PRVI NAČRTI ZA SKUPNO DELOVANJE

Leta 1955 je Niko Kuret načrtoval film o štehvanju. Prvi osnutek scenarija je pripravil po Maroltovem opisu [1935], šego pa je želel tudi sam videti, pri čemer tedaj ni mogel slutiti, kakšne usodne razsežnosti bosta dobila njegovo raziskovanje in trud za film. Dr. Pavletu Zablatniku je prvič uradno pisal 17. septembra 1955: sporočil mu je, da po nalogu ISN prihaja na Koroško, ker si mora ogledati štehvanje na Brdu pri Šmohorju, da bo lahko pripravil scenarij za film, ki naj bi ga snemali prihodnje leto (1956). Veselilo bi ga, če bi se ob tej priložnosti lahko srečala, da bi se pogovorila še o drugih načrtih, ki zadevajo narodopisje na Koroškem in povezave z ISN, deloma pa tudi z uredništvom slovenskega radia v Celovcu.

Kuret je namreč razmišljal o oživitvi Drabosnjakovih iger z domačini, in sicer v radijskih priredbah v izvirnem Drabosnjakovem narečnem besedilu, pri čemer naj bi

mu z nasveti pomagal tudi dr. Zablatnik. Inštitut si je želel za svojo fonoteko pridobiti kopijo magnetofonskega posnetka, o tem pa se je nameraval Kuret pogovoriti še z direktorjem celovškega radia, saj je tam načrtoval predavanje o narodopisju v Sloveniji. Tako so bile že v tem pismu nakazane poglavitne smeri Kuretovega raziskovanja in delovanja na Koroškem: oživitev Drabosnjakovih iger, štehvanje, razmišljanje o filmu in radijske oddaje z narodopisno vsebino.

Zablatnik se je veselil osebnega srečanja s Kuretom, saj je njegovo znanstveno delo, predvsem na področju folklorne, že dolgo dobro poznal. Zamisel o oživitvi Drabosnjakove igre v priredbah za radio se mu je zdela imenitna. Prepričan je bil, da bo celovski radio pripravljen sprejeti takšne oddaje, menil pa je tudi, da jih bodo veseli poslušalci. Kuretu je izrazil hvaležnost za to delo, za prizadevanje za koroško dramatsko folkloro.

Takoj za tem (verjetno že 1. oktobra 1955) je šel Kuret na pot in se prvič osebno srečal z Zablatnikom, ki ga je, kakor zvemo iz zahvale (5. oktobra), povabil na prekrasen izlet po Koroškem; bila sta pri Hodiškem in Vrbskem jezeru. Tedaj mu je Zablatnik zaupal tudi nekaj svojih načrtov, predvsem o izdaji Kotnikovih *Storij*.

ZGODBE O DRABOSNJAKOVIH ROKOPISIH

Drabosnjakov *Pasijon*

Kuret se je tedaj očitno že dogovarjal z uredništvom slovenskih oddaj na celovškem radiu; tam je bilo nekaj njegovih predavanj oz. prispevkov že na sporedu, za postni čas pa je obljubil priredbo *Pasijona*. Zablatnik je zato predhodno obiskal Kostanje, kjer je izvedel, da je živih še veliko igralcev, ki so nekoč igrali Drabosnjakov *Pasijon* (v pismu je omenil le Kristusa in Petra), da je pri starejši generaciji ta igra še vedno v živem spominu in da znajo nekateri kar po več vlog oz. cele odlomke še vedno na pamet. Zato je bil prepričan, da ne bo težko najti igralcev za uprizoritev Kuretove radijske priredbe. Vsekakor pa bi bilo treba pritegniti nekdanje igralce s Kostanj. Še vedno niso izgubili upanja, da bodo mogoče po uresničitvi člena 7 državne pogodbe mogli kdaj misliti spet na poživitev Drabosnjakovega *Pasijona* na Kostanjah samih.

Kuret se je že kot študent s posebno vnamo posvečal ljudskemu odru in pri tem spoznal ljudske igre koroškega bukvnika A. Š. Drabosnjaka. Za ljudski oder je v 30. letih, po rokopisih, ki jih je hranil France Kotnik, priredil *Igro o izgubljenem sinu*, *Božično igro* in *Pasijon*. Tako je Drabosnjaku utrl pot v matično domovino, prav Drabosnjak pa naj bi mu bil, po lastnih besedah, pozneje pomagal najti pot v narodopisje in ga najtesneje povezal s koroškimi Slovenci.

V postnem času leta 1956 so na celovškem radiu predvajali Kuretovo radijsko priredbo Drabosnjakovega *Pasijona*, ki pa so ga tedaj igrali Šentjakobčani, po Zablatnikovem mnenju sicer dokaj dobro, ni pa mu bilo všeč, da so nekateri igralci mešali

kostanjsko narečje s šentjakobskim. To je obžaloval, ker je vedel, da živi še mnogo nekdanjih igralcev *Pasijona* in da starejši še znajo cele odlomke na pamet. Predvideval je, da bi bilo mogoče dobiti dovolj igralcev kar na Kostanjah pa tudi v Tmari vasi in še nekaterih krajih, kjer je bilo igranje Drabosnjakovega *Pasijona* tradicionalno, vendar je za to, da bodo Pasijon igrali Šentjakobčani, zvedel prepozno in se tako ni dalo nič več spreminjati, saj so bili že sredi vaj [Zablatnikovo pismo Kuretu, 14. 4. 1956]. Kuret ni vedel, kdaj bo radio predvajal njegovo priredbo, in je seveda ni slišal, sam pa o izreki Šentjakobčanov ni mogel soditi. Pripomnil je, da je igro priredil po rokopisni predlogi nekega Unikarja iz Št. Ruperta in da je tudi sam čutil vplive knjižne slovenščine, pa tudi nedoslednost v narečnih izrazih in oblikah. Žal je prepozno spoznal, da bi rokopis le moral dati najprej v pregled Zablatniku, da bi ga narečno poenotil.

Medtem pa sta Zablatnik in gospod H. Hartmann, urednik slovenskih oddaj na koroškem radiu, že začela razmišljati, da bi *Pasijon* na novo posneli na Kostanjah. Tedaj so bili npr. živi še Kristus (kostanjski organist, p. d. Majar), Kajfež (kmet Kaufmann iz Borovnič), hauptman (kmet Oprisnik), Marija Magdalena (kmetica Oprisnik), Marija Mati božja (?), Simon iz Cirene (neki Simon Burger), umrla pa sta Judaž in Anaž.

Sporočilo, da je na Kostanjah še mnogo starih igralcev, je Kureta posebno vznemirilo in navdušilo:

rad bi šel tja, jih fotografiral in ujel na magnetofonski trak, kar še znajo. Če pa bi ves Pasijon še enkrat posneli pri njih, bi bilo pa sploh sijajno.... Poskusil bom dobiti službeni potni list in bi v tem primeru žrtvoval eno dnevnicco, da kupim 360 m magnetofonskega traku za Inštitut in da prinesem posnetke s seboj. [Kuretovo pismo, 23. 4. 1956]

V Sloveniji so tedaj za pridobitev potnih listov nastale velike težave, ki bi mogle Kuretov ponovni prihod v Celovec odmakniti za nedoločen čas. Na srečo je dobil povabilo avstrijskega zgodovinskega društva za udeležbo na posvetovanju 17. septembra in po tem posvetovanju sta lahko z Zablatnikom, po posredovanju kostanjškega župnika Martina Kuhlerja, obiskala nekdanjo Drabosnjakovo domačijo na Zgornjih Jezercih št. 17. Ogledala sta si staro pajštvo - nekdanjo Drabosnjakovo »delavnico«, nato pa sta se odpravila na Drabosinje, k *pinji*³ pri Žvanu in na Kostanje, kjer sta posnela in fotografirala igralce. Magnetofonski trak za tonske posnetke je Kuret kupil s honorarjem za svoji predavanji na radiu. Gospod župnik Kuchler je hranil celó Drabosnjakov izvirnik *Izgubljenega sina*, ki naj bi ga tudi igrali Kostanjčani. *Vesel sem, da se je župnikovemu vabilu odzvalo kar lepo število igralcev Pasijona in da so se še kar dobro postavili*, je zapisal Zablatnik v pismu 16. 10. 1956.

³ *Pinja* je stari oder v Črezpolju pri p. d. Žvabu, kjer so zadnjič igrali Drabosnjakov *Pasijon* leta 1932.

Kuret je slutil, da imajo morda na Kostanjah shranjeno celo kakšno masko Smrti ali Satana ali pa da bi ju morda kdo po spominu znal znova narediti, zato je povprašal, ali so morda še ohranjeni rekviziti, obleka, pokrivala pasijonskih predstav; vse to je želel fotografirati. Župnik Kuchler je vedel, da je ohranjena maska Satana, ki so jo tedaj uporabljali pri miklavževanju, morda pa celo dve.

Do Hitlerjeve dobe so bile maske, kakor tudi vsi drugi rekviziti pasijonskih predstav, last kostanjskega izobraževalnega društva: do razpusta tega društva 1942 jih je nazadnje hranil tedanji predsednik kostanjskega izobraževalnega društva Filip Dragašnik, p. d. Rumaš (!) na Blatu. Ko so Rudmaša [pravilno Ramuša, op. H. L. P] 1942 z drugimi zavednimi Slovenci vred pregnali z doma in ga izselili v Nemčijo, se je rekvizitov za pasijonske predstave polastil Oprisnik.

Kuret ga je spoznal na Kostanjah in ga tudi slikal kot igralca, vendar je bil Oprisnik pod vplivom koroškega narodopisca Georga Graberja in njegovega nemško usmerjenega kroga, zato se je zavedal, da bo treba ravnati previdno, da bi dobili te stvari v roke in jih mogli fotografirati. Gospod Kuchler je obljubil, da se bo za stvar zavzel in je z vso diplomacijo skušal priti do cilja - s pomočjo takih ljudi, ki so pri tem možu dobro zapisani ali zanj vsaj nesumljivi. Oprisnik pa naj bi imel tudi obleke in pokrivala za pasijonsko igro. Mogoče pa je, da je marsikaj odnesel Georg Graber - župnik naj bi poižvedel tudi o tem [Zablatnikovo pismo 1. 12. 1956].

Leto 1959 je bilo za oba prijatelja tudi sicer strokovno zelo vznemirljivo: Kuret je namreč od nekoga dobil obvestilo, da ima podjunski župnik menda neki rokopis pasijonske igre iz leta 1780. Že nekaj dni pozneje je Zablatniku sporočil natančnejše podatke:

pasijonsko igro naj bi naskrivaj menda pretipkal vaš gospod kanonik Aleš Zechner po izvodu, ki ga je hranil rajni Štefan Singer in je zdaj menda izginil. On ta prepis - vsaj tako upam - še hrani. Naša velika prošnja bi sedaj bila, da nam Ti pripraviš pot do njega. Prosili ga bomo, naj bi nam dal besedilo pretipkati za naš arhiv.

Bil pa je začuden, da se je zadeva ... *že razvedela po Ljubljani in me ljudje sprašujejo, kaj in kako je s stvarjo, ki le ne bo od muh, če se bo kaj našlo!* [Arhiv P. Zablatnika. Kuretovo pismo, 9. 4. 1959]

Po Zablatnikovem posredovanju se je Kuret lahko povezal tudi s stolnim kanonikom, gospodom Alešem Zechnerjem, kateremu je Zablatnik bistvene stvari že razložil, Kuret pa mu je v pismu 6. maja 1959 samo še enkrat poudaril, da si kot vodja oddelka za ljudske šege in igre v ISN prizadeva, da bi v njegovem arhivu zbral čim več predragocenega narodnega blaga iz vseh slovenskih dežel.

Da nam je Koroška še prav posebno pri srcu, najbrž veste. Nisem se npr. strašil ne truda ne stroškov, da sem na mikrofilmu in v fotokopijah ohranil študiju, znanoosti in zgodovini vse doslej na Koroškem znane in ohranjene rokopise iger Andreja Drabosnjaka.... Razumeli boste potemtakem, kako veselo me je vznemirila novica

o nekem pasijonskem tekstu, ki doslej ni bil znan in ga hranite Vi. Oprostili boste, če Vas iskreno prosim, da nam pomagate, da pridemo do - čimbolj natančnega - prepisa Vašega prepisa. Še lepše bi bilo, če bi se našel original. V tem primeru pridem spet osebno v Celovec in oskrbim z lastnimi pripravami mikrofilmanje vsega teksta. Kanonik Zechner dolgo ni odgovoril pač pa je v mesečni reviji Vera in dom objavil prispevek »Pasijonske igre v Železni Kapli«, ki lahko služi kot dokaz, da je imel v rokah izvirno besedilo, ki ga je 1899 našel dekan Štefan Singer saj navaja:

Podpisani je imel rokopis v rokah in ga vrnil leta 1938 g. Štefanu Singerju, ki je postal žrtev zadnje vojne. Rokopis, ki je bil pisan v obliki kodeksa, se do zdaj v zapuščini Štefana Singerja ni našel.⁴

Iz izvirnega besedila pasijonske igre navaja nekaj citatov, tako npr. prolog:

Andohtlivi ukupej zbrani poslušavci! Poslušajte, kaj jes vam bom na zanie dau. Od terpliena Kristusa Jezusa i s tem prekounite vaše pregriehe kjer je vršah Jezusu anu taku veliku martru.

16. maja 1959 je kanonik Aleš Zechner Kuretu poslal pismo, v katerem je predstavil rokopisno knjižico, osvetlil pa tudi nekatera žalostna dejstva koroške kulturne zgodovine:

Sprejel sem Vaše pismo ... V zadevi rokopisa pasijonske igre, ki se je uprizarjala v Železni Kapli, sem si izposodil rokopis od pokojnega dekana, zgodovinarja Štefana Singer, ki je postal vojna žrtev. Bil je krasen rokopis, vezan v usnje, besedilo igre v slovenskem jeziku, navodila za voditelja igre pa v nemškem jeziku vmes. S pokojnim šmihelskim župnikom Jožefom Picej, ki je bil takrat kaplan v Železni Kapli, sva rokopis deloma prepisala. Rokopis sem vrnil g. dekanu Singerju. Žal rokopisa v zapuščini dekana Singerja do zdaj nismo našli. V času zadnje vojne so v dekaniji v Kapli na Dravi požgali cele kupe slovenskih knjig in drugih arhivalij, Singerja so odpeljali v ječo in v taborišče. Uničili so takrat tudi druge dragocene rokopise. V Železni Kapli je nacistična policija vzela nasilno iz župnišča lepo slovensko knjižnico, ki je bila ukončana [uničena, op. H. L. P.], tako se je godilo v mnogih krajih slovenskega dela Koroške, obrnil sem se še enkrat na sedanjega župnika v Kapli na Dravi in ga prosil, da še išče. Morda se še najde del rokopisa. Upanja ni veliko. V slučaju, da se kaj najde, Vam sporočim.

Pasijona iz Železne Kaple, ki so ga tam igrali pred drugo svetovno vojno, pa se je tudi Zablatnik še spomnil:

Toliko vem, da so v Železni Kapli okoli 1937 igrali neki Pasijon, ki pa ni bil znani stari Kapelski pasijon z letnico 1816 (Singerjev). Tedaj je bil kanonik Zechner za župnika v Železni Kapli. Znano mi je tudi, da so iz tega Pasijona in še iz drugih kompilirali Globašani pod vodstvom rajnega župnika Sekola nov pasijon, ki so ga Globašani letos

⁴ Gl. Zechner 1959.

v postu večkrat igrali s sijajnim uspehom. Jaz sem bil pri prvi predstavi in tam tudi v imenu KKZ spregovoril za uvod. Pasijon v marsičem spominja na Singerjev izvod, v marsičem na Drabosnjakov pasijon, marsikaj pa mi je bilo novo. Na Belo nedeljo gostujejo Globašani s Pasijonom v Kolpingovi dvorani v Celovcu.

O kanoniku Zechnerju, od katerega je tudi sam prejel podobno pismo kot Kuret, pa je hudomušno pristavil:

sem moral ugotoviti, da je mož čuden lokalni patriot, da mu nikakor ni za to, da bi se koroško narodopisno blago kakor koli registriralo kje izven Koroške. Ko sem mu per longum et latum pojasnjeval, zakaj pri tem gre, da gre za zgolj kulturne zadeve in kulturne interese, mi je končno le obljubil, da bo poiskal prepis, o katerem ne ve, kje ga ima. Dejal je, da rokopisa ni prepisal v bohoričici, marveč po današnjem pravopisu. Škoda! Če le ni tudi popravljal besedila po svojem jezikovnem čutu. Pač pa mi je v tolažbo še povedal, da menda le ni popolnoma izključeno, da je Singerjev izvod morda le še kje v župnišču v Kapli ob Dravi. Pozanimal se bom za to.

Kuret je bil navdušen:

če boš pa sam utegnil - vsaj v počitnicah - napraviti majhno »hišno preiskavo« v kape-lskem župnišču, bo imenitno. In ko bi Ti bila sreča mila, da bi našel original, me nobena reč ne zadrži, da bi ne prihitel k Tebi!

Pozneje iz uradnega poročila N. Kureta (11. 1. 1961, št. 1) Predsedstvu Slovenske akademije znanosti in umetnosti zvemo o njegovem potovanju v Avstrijo, kjer je v Gradcu predaval na univerzi, si v Lassnitzu pri Murauu ogledal Paradeis- und Hirtenspiel in se v Celovcu sestal s prof. Francetom Ciganom, članom koroškega deželne odbora za zbiranje ljudskega blaga, zvemo pa tudi še nekaj podrobnosti o Drabosnjakovih igrah. Zablatnik ga je namreč seznanil s svojimi najnovejšimi najdbami: v Tmari vasi je odkril rokopis variante Drabosnjakove *Pastirske igre*, na Drabosnjakovem domu na Kostanjah rokopis njegovega *Ahasverja*, iz zapuščine rajnega dekana Singerja, v Kapli ob Dravi pa je rešil novo različico *Pasijonske igre*. Vsi rokopisi, ki so bili v zasebni lasti in neodtujljivi, so bili ISN na razpolago za mikrofilmanje.

Usoda Izgubljenega sina

Medtem se je Kuret že ukvarjal z Drabosnjakovim *Izgubljenim sinom*. Odločil se je, da bo rokopis priredbe pred izročitvijo uredniku slovenskega radijskega programa Hartmannu poslal v pregled Zablatniku. Zanimalo pa ga je, kakšne bi bile možnosti za uvrstitev *Izgubljenega sina* na radijski spored. Zablatnik mu je lahko takoj sporočil, da je bil Hartmann priredbe *Izgubljenega sina* zelo vesel; za radio je nameraval uporabiti ves tekst priredbe za dve oddaji in načrtoval pritegnitev igralcev s Kostanj.

Kuret pa je že načrtoval tudi priredbo *Božične (Pastirske) igre*, ki jo je imel v izvirnem prepisu. S tem bi bila izčrpana vsa tedaj dosegljiva Drabosnjakova dela,

čeprav je raziskoval naprej: zanimalo ga je, kako je z rokopisom oz. prepisom Drabosnjakove igre *Aman in Estera*, ki naj bi jo po nekaterih vesteh imel prof. Lessiak in ji ni mogel priti na sled. Pozneje, ko so se dogovarjali s Kostanjčani, da bi za radio igrali *Izgubljenega sina*, so ti tudi obljubili, da bodo skušali ugotoviti, ali je še kje kakšen star prepis omenjenega dela, da ne bi bili odvisni od Lessiakove milosti.⁵

Kuret je Drabosnjakove igre neutrudno iskal na vse načine: 12. decembra 1957 je koroškemu mesečniku *Vera in dom* poslal v objavo kratek članek »Kje so še Drabosnjakove igre?«:

Prihodnje leto bomo mogli obhajati 190-letnico rojstva Andreja Šušterja, »zvrhnega Drabosnjaka« iz Kostanj. Vsak slovenski Korošec in vsa Slovenija onstran Karavank pozna tega znamenitega bukovnika, čigar igre so igrali tu in tam po slovenskem Koroškem skoraj 150 let. Zadnja predstava njegove igre je bila na Kostanjah v slovenščini leta 1935. Njegove igre so raztresene v različnih prepisih, ki jih pa, kolikor do zdaj vemo, vseh skupaj ni nad deset! V njih so se nam ohranile tri Drabosnjakove igre, »Pastirska igra«, »Izgubljeni sin« in Kristusovo trpljenje«. Drabosnjak je napisal ali priredil več iger. Samo po naslovu sta nam znani, na primer, še »Aman in Estera« in »Bogat mož«. Prepisa teh dveh iger nimamo nobenega. Mogoče so pa vendarle po slovenskih domovih na Koroškem še drugi zvezki s prepisi kakšne Drabosnjakove igre, morda sta vmes celo »Bogat mož« in »Amon in Estera« pa še kaj drugega! Poglejte v teh zimskih dneh, ko ni toliko nujnega dela, po starih omarah in skrinjah pri vas doma! Morda kaj takega najdete. Če res to hranite na svojem domu, glejte, da se ne pokonča! In javite svojo najdbo!

Uredništvo je prosil, da o morebitnem odzivu obvesti ISN SAZU.

Za leto 1957 pa so bile v ISN devizne vsote za službena potovanja zelo zmanjšane. Kuret je vedel, da skoraj ni možnosti, da bi prišel na Koroško. Zaposlovali so ga Drabosnjakovi teksti, ki jih je hranil gospod Kuchler in bi jih bilo treba mikrofilmati. Zablatniku je poslal seznam besedil s prošnjo, da bi povprašal pri Mohorjevi družbi, ali bi bila pripravljena oskrbeti te mikrofilme, morda celo prevzeti stroške, saj jih inštitut,

⁵ Primus Lessiak (roj. 1878 v Kotmari vasi v Rožu, umrl 1937 v Št. Martinu pri Celovcu) je bil sin slovenskih staršev, ki pa se ni imel za Slovenca. Po habilitaciji na univerzi v Pragi je postal profesor za zgodovino nemškega jezika in literature in je veljal za uglednega avstrijskega dialektologa in onomastika. V delu *Die Einheit Kärntens im Lichte der Namenforschung und Sprache* je skušal dokazati teorijo, da je koroško narečje »windisch« v svojem razvoju šlo v drugo smer kakor druga koroška narečja, jezik koroških Slovencev naj bi se torej razlikoval od slovenščine na Štajerskem in Kranjskem, vzrok za to pa naj bi bila gorska veriga Karavank kot naravna ločnica. Svoje teorije je utemeljeval tudi z navajanjem izposojenk iz nemščine. Njegov učenec je bil prof. Eberhard Kranzmayer.

ki bi želel mikrofilme imeti v svojem arhivu, ne zmore plačati [Kuretovo pismo s priložo, 13. 3. 1957].⁶ Zablatnik pa si tu ni delal iluzij:

Da bi pa MD bila pripravljena oskrbeti mikrofilmanje vseh v pošteev prihajajočih tekstov in prevzeti stroške, o tem pa dvomim....Zadeva bo morala priti pred odbor, ta bo pa najbrž odklonil. Veselilo bi me pa, ako bi odbor proti mojemu pričakovanju odločil pozitivno. ...Če bi vsaj vse Vaše priredbe Drabosnjaka izdala! Tu imam več upanja... [Arhiv P. Zablatnika. Kuretovo pismo, 16. 4. 1957].⁷

Kuret je namreč prirejal Drabosnjakovo *Pastirsko igro* in *Izgubljenega sina*. Pri tem je imel, kakor je pogosto pri takem delu, jezikovne, grafične in vsebinske težave:

Pri prirejanju zaidem včasih v precep. Ne samo jezikovno in glede grafije, tudi vsebinsko. Kar je izrečeno »spotakljivega« (Tega je v Izgubljenem sinu precej) ali »surovega« (tega je v Pasijonu nekaj), to izpuščam, kar ni zmeraj lahko. Kar je nemških barbarizmov, to nadomeščam, kjer morem in znam, a ne dosledno povsod, ker bi dosledno uveljavljanje purističnega načela Drabosnjaka izmaličilo. [Arhiv P. Zablatnika. Kuretovo pismo, 12. 11. 1957]

18. novembra 1957 je dr. Zablatnik povedal predsedniku Mohorjeve družbe, gospodu dr. Janku Hornböcku, da je Kuret, kakor je bilo dogovorjeno, pripravil *Pastirsko igro* in

⁶ Rokopisi, last preč. g. župnika M. Kuchlerja v Kostanjah, ki bi jih želeli mikrofilmati: 1.) Gierten-S(piel) al Anu shavostno ino vsmilenja vrie(dno) Djanje per tam roist(vi) JEZUSA KRIST(USA) ... (Rokopis 24x29 cm, vezava v usnje, 42 nepaginiranih listov.); 2.) (Besedilo o izgubljenem sinu.) Rokopis brez naslovnega lista. (Format 25x20,5 cm, 75 strani.); 3.) (Besedilo pastirske igre in Igre od zgublenga Sina.) Rokopis brez naslovnega lista. (Format 20x25 cm, trdo vezan.); 4.) Rokopis Pastirske igre na pisarniških polah z dovoljenjem za uprizoritev, kor. dež. vlada 27. dec. 1906; 5.) (Besedilo Pasijonske igre.) Rokopis brez naslovnega lista. (Format 19x12 cm, trdo vezana beležnica, prepis žpk. Riepla.); 6.) (Besedilo Pasijonske igre.) Rokopis brez naslovnega lista. (Format 30x24 cm, spisala po spominu p.d. Župčinja 1922.); 7.) (Besedilo Pasijonske igre - brez naslova - in pastirske igre.) Trda mapa v pisarniškem formatu (besedilo prepisal 1890 Filip Teppan p.d. Päver.).

⁷ Kot zanimivost naj bo povedano: Že leta 1956 je Kuret pripravljal knjigo o jaslicah, ki naj bi jo tiskala celovška Mohorjeva družba. Ni želel, da bi izšla pod njegovim imenom, pač pa pod psevdonimom M. E. Turk; psevdonim sestavljajo črke njegovega imena M(iklavž) Kuret. S tem psevdonimom je v inštitutskem arhivu, v Kuretovi mapi shranjen krajši članek (2 strani) *Jaslice*, ki se nanaša na Koroško. Iz korespondence je razvidno, da je prispevek o jaslicah želel dr. Hornböck objaviti v Koledarju celovške MD. Pri morebitni izdaji Drabosnjakovih del pa je menil, da njegovo ime sploh ne bi bilo potrebno. Avtor »Turk« pa se je pri izdajah Mohorjeve družbe pojavil še tri leta pozneje. Tedaj je šlo za knjižico Franceta Turka *Ljubo doma. Povest o veselju in bridkostih v družini* (Celovec, MD, 1959). Šele zdaj, ob prebiranju korespondence med Zablatnikom in Kuretom lahko z gotovostjo trdimo, da se za Francem Turkom skriva Niko Kuret. V pismu 25. 8. 1960 beremo: *Vračka bi prosil, naj mi ... pošlje 5 avtorskih izvodov knjižice »Ljubo doma«. Niti videl je še nisem! Seveda bi moralo biti oboje, denar in knjige, najpozneje do 8. sept. pri Wiegeletu* (to je bilo v času filmanja *Ziljskega štehanja*).

Pavle Zablatnik v študijskih letih v Gradcu [Arhiv Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik, Celovec].

Niko Kuret na terenu 1961 ob raziskavi štehanja [Arhiv ISN ZRC SAZU].

Pavle Zablatnik in Niko Kuret, v ozadju Primož Kuret, leta 1992 [Arhiv Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik, Celovec].

Izgubljenega sina za tisk in da bo Mohorjevi do konca novembra poslal rokopis, skupaj z 89 polami fotografij (iz slovanskega seminarja dunajske univerze) *Pasijona*. Verzov naj bi bilo okoli 6000, k temu pa še nekaj strani uvoda.

Iz upanja, da bi kdo poplačal mikrofilme Drabosnjakovih rokopisov, po pričakovanju ni bilo nič. Od marca do septembra 1957 je stvar mirovala, septembra pa se je Kuret odločil, da gre v Celovec, da bi z lastnimi pripravami (*premakljivo stojalo za kamero, premakljive luči - vse se že dela in bom imel s seboj!*) v prostorih Slovenske prosvetne zveze besedila sam fotografiral; ker je bilo gradiva veliko, je predvidel, da bi delo dokončal sredi decembra. Pa ni šlo gladko: v celovski trgovini, kjer je kupil mikrofilm, so mu prodali napačnega, ki je bil *ves črn in neuporaben*. *Stran sem vrgel 200 šilingov*, je potožil prijatelju. Tako je lahko mikrofilmanje končal šele pred veliko nočjo 1958. Ob 190-letnici Drabosnjakovega rojstva je namreč pripravil za Slovensko etnografsko društvo predavanje o tem *porednem pauru s Korotana*. Poslušalcem pa je predvajal kostanjške tonske posnetke.

Izgubljeni sin je prav dober, le angel in hudič sta ponesrečena, prav tako muzika na koncu. Sem pa presrečen, da imam posnetke tukaj... Lahko si predstavljam, kako živo si v svojem slavnostnem govoru podajal sliko Drabosnjakovega življenja in dela, ko si svoja izvajanja lahko ponazarjal tudi še z magnetofonskimi posnetki odlomkov Drabosnjakovih iger, ki so jih dosti izvirno igrali kostanjski igralci... Mi pa bomo morali proslavo preložiti na jesen, ker zaenkrat še ni upanja, da bi si Kostanjčani upali stopiti na oder z Izgubljenim sinom, upam pa, da jim bomo mogli vdahniti toliko poguma vsaj do jeseni,

je obžaloval Zablatnik [pismo, 17. junija 1958]. O proslavi v Slovenskem etnografskem društvu je v tisku lepo poročal akademik Bratko Kreft. V *Slovenskem poročevalcu* je bralcem predstavil slovensko-koroškega ljudskega dramatika in gledališnika A. Š. Drabosnjaka, preprostega kmeta, o katerem govori izročilo, da je pisal svoje »rajme« celo pri oranju, in vendar njegovo delo stoji skupaj z Linhartovim pri začetkih naše novejši dramatike in gledališča in častno zastopa slovensko Koroško v zgodovini slovenske ljudske kulture. Njegovo do tedaj dostopno delo je nameraval z izčrpno uvodno študijo izdati Drabosnjakov neumorni in zaslužni raziskovalec dr. France Kotnik, vendar ga je prehitela smrt. Ob 190-letnici Drabosnjakovega rojstva se ga je v Ljubljani z intimno proslavo spomnilo Slovensko etnografsko društvo, o njegovem pomenu in liku pa je govoril Niko Kuret, ki nadaljuje Kotnikovo raziskovanje. Kreft je poudaril, da so na Kuretovem predavanju bili posebno mikavni

magnetofonski posnetki odlomkov, ki so jih v izvirnem narečju govorili amaterski igralci iz Kostanjevice nad Vrbo, in sicer iz Drabosnjakovega ‚Pasijona‘ in ‚Izgubljenega sina‘, kakor so ga dajali v radijski priredbi v Celovcu. Prav tako smo slišali primer petja iz ovčarske igre v koroškem narečju. ... Čeprav je bila spominska slavnost intimna, se je

z njo Slovensko etnografsko društvo dostojno in lepo oddolžilo stodevetdesetletnici zanimivega in gorečega slovensko-koroškega ljudskega književnika. [Kreft 1958: 5]

Zapleti z *Izgubljenim sinom* pa so se nadaljevali še mnogo let pozneje: decembra 1964 je umrl prof. Ivan Grafenauer. Za njegovemu spominu posvečeni zbornik je Kuret želel pisati o Marijinem popotovanju ob nekem obrazcu s Koroškega (sledi tega obrazca je nekoč že iskal tudi z Zablatnikovo pomočjo), tema pa tedaj ni bila dobrodošla.

Tako sem moral presedlati, obdelal bom Drabosnjakov rokopis *Izgubljenega sina*, ki sva ga pred leti odkrila pri župniku Kuchlerju. Rokopis sem po Tvojem prijaznem posredovanju posnel na mikrofilm in leži sedaj v lepih povečavah pred menoj na mizi. Toda: en kos filma s 6 posnetki je šel po zlu. Izginil je, morda v laboratoriju, morda pri nas. ... Kaj naj naredim? Nate se obračam kakopak. [Kuretovo pismo, 12. 5. 1965]

Prosil je za posredovanje, da bi pri gospodu Kuchlerju še enkrat izprosil rokopis za ponovno prefotografiranje. Druga prošnja pa je bila, da bi Zablatnik po rokopisu in priloženem listu osebno preveril, v čem, ali sploh se ločita Drabosnjakov prvopis in prepis Janeza Lipiča iz 1877, po katerem je Kuret posnel priloženi tekst: In za ta namen bi zadostovala Zablatnikova kontrola. V rokopisu je Kuret namreč odkril pesemski vložek, ki ga v drugih prepisih ni bilo. Začetke je žal bilo težko brati, ker je bil rokopis poškodovan; morda bi mogel Zablatnik kaj razbrati. Upal si ga je nadlegovati zaradi rahlega upanja, da so rokopisi še pri Zablatniku in bi morda on lahko oskrbel manjkajočih šest posnetkov. Sicer pa je Kuret menil, da taki dragoceni rokopisi k župniku pravzaprav ne spadajo in je zanje treba najti varnejše mesto. (Mimogrede je še opozoril: *Interesantna je Drabosnjakova grafija: v bohoričici skoraj ne uporablja znaka f, ampak samo s. Tudi za k piše navadno c itd.*). Zablatnik pa je, žal, rokopis že vrnil, zato je naročil, da ga bodo dostavili, ker pa ga do 3. junija 1965 še ni dobil, je župnika Kuchlerja poklical po telefonu:

ni bil posebno prijazen, nekako čudaški se je zdel, takega nisem poznal. Ko sem ga vprašal, ali pride kaj v Celovec, je kratko dejal 'Nimam tam nobenih opravkov'. Nato sem ga še enkrat prosil za rokopis in pripomnil, da bi prišel po binokostih sam ponj, ker zdaj ne utegnem. Dejal je, da mi ga bo izročil, če mu garantiram, da pride spet v njegove roke. Zares čudaško. Odgovoril sem, seveda, da garantiram.

Ob vsem tem je Kuret razmišljal, kam bi bilo najvarneje spraviti rokopis, in 5. junija 1965 sporočil:

NUK v Lj. bi bila namreč voljna rokopis *Izgubljenega sina* (Drabosnjakov original) odkupiti. Kot začetno ceno nudi 1000 S, plačljivih takoj s strani poverjenika... Če bi pa gospod Kuchler na to ne šel (rokopis sicer ni njegov, ampak je last Valentina Dragašnika p.d. Čepkova s Črezpolja - če mu ga Čepek ni prepustil, tega ne vem), bi ga bilo treba spraviti v hrambo v vašo Študijsko knjižnico. Tak rokopis ne more in ne sme biti v zasebni lasti. Opozarjam, da je to edini Drabosnjakov ohranjeni igrski

originalni rokopis in zato pravzaprav nima cene. S pištolo mu ga seveda ne moreš iztrgati, če (kdo ve zakaj) na njem sedi. Je pa to splošno kulturna zadeva, za katero soodgovarjamo vsi, ki zanjo vemo. Če bi ti res bil spet toliko požrtvovalen, da bi šel sam do Kuchlerja, bi te vprašal, kdaj utegneš in ali bi imelo smisel, da bi šel jaz s Teboj. Če bi zadevo utegnil pokvariti, in se gospod boji »komunista« iz Jugoslavije, potem za nič na svetu ne grem s Teboj. Dobra stran bi bila edino v tem, da bi fotografiral kar pri njem.

Neugoden občutek pa je gospod Kuchler popravil s prijazno kartico (13. 6. 1965) in tako je Zablatnik izvedel,

da je mož bolan in da mi misli pripeljati vso Drabosnjakovino v Celovec ter jo izročiti knjižnici Krščanske kulturne zveze, kateri že leta predsedujem - s Kuchlerjem sva se pred časom o tem že menila, zdaj se je menda spomnil tega razgovora. Če do petka 18. t. m. ne prejmem od Kuchlerja obljubljenih rokopisov, se peljam v petek dopoldne sam ponje, ker bom tedaj najboljše utegnil.

Tudi Kuret je medtem pisal gospodu župniku, pa je pismo prišlo nazaj: gospod Kuchler je umrl za embolijo in jasno je bilo, da bo zadevo lahko reševal samo še Zablatnik ali pa če bi po sreči na Kostanje prišel kak slovenski duhovnik. 29. septembra 1965 pa je prispelo Zablatnikovo pismo s sporočilom, da je

že ob pogrebu kratko govoril z dekanom dr. Hornböckom, da naj skrbi, da se pri urejevanju župnikove zapuščine Drabosnjakovi rokopisi ne zgubijo. Skušal jih bom rešiti za Vaš inštitut. Sreča je v tem, da je dekan zaveden Slovenec, s katerim se bo dalo o vsem tem pametno govoriti. Kdo bo prišel v Kostanje za župnika, seveda še ne vemo. Za prvo silo sooskrbujeta faro zdaj lipski in dvorski župnik, oba zavedna Slovenca, Adamič in Demšar. Tudi z njima bom še govoril.

Kuret pa je pred časom pokojnemu župniku tudi poslal fotografije igralcev s prošnjo, da bi vpisal imena. Tudi v zvezi s tem je upal na Zablatnikovo pomoč: *Že vem, na koga se bom obrnil, da na seznam, ki si ga priložil, vpiše k ustreznemu imenu številko s hrbtni strani ustrezne fotografije.* Osebnost se je peljal k posestniku Žvanu v Črezpolje:

sam mi je identificiral osebe, ki jih predstavljajo slike; medtem ko si priložil za Šimena Bürgerja kar 2 slike (582, 588), nisi priložil nobene za Magdaleno Kokot. Ali je nisi slikal? Slikati bi bilo treba še ostale nekdanje igralce, ki skoraj še vsi živijo. Ne vem, koliko imaš že slikanih. Poslal si samo 11 fotografij za 10 oseb; to je približno samo ena tretjina še živčih nekdanjih igravcev pri Drabosnjakovem Pasijonu.⁸

⁸ Ob tem je Kuret na rob z rdečim svinčnikom pripisal Kupper, kar pomeni, da se je treba za nadaljnje delo o tem pogovoriti s prof. Milanom Kupperjem, s katerim je ISN sklenil dogovor, da bo zanj fotografiral narodopisno zanimiva dogajanja na Koroškem.

Marca 1968 je Kuret spomnil urednika slovenskih oddaj na celovškem radiu H. Hartmanna, da se približuje 200-letnica Drabosnjakovega rojstva; domneval je, da bo uredništvo ta dogodek gotovo želelo počastiti s posebno oddajo, zato je pravočasno z obžalovanjem sporočil, da zaradi drugih obveznosti pri njej ne bo mogel sodelovati.

Rad bi se angažiral tu pri nas, tako v radiu kakor v časopisu Delo, če bom našel odprta ušesa. Pri nas je skoraj bolj potrebno, kakor pri Vas. Pač bi bilo umestno, da bi, recimo, Krščanska prosvetna zveza intervenirala pri Mohorjevi, naj vendar že izdajo vse tri Drabosnjakove igre, katerih rokopis v moji priredbi imajo že nekaj let. To bi bilo lepo kulturno dejanje v tem letu in za ta jubilej. Jaz sam ne bom več dregal.

Že pred desetletjem, kakor omenjeno, je za oder priredil Drabosnjakove igre; obljubljen mu je bilo, da jih bo tiskala in izdala Mohorjeva družba v Celovcu. Pa vse do obletnice, po Zablatnikovih besedah, niso ukrenili kaj dosti.

Spet sem moral dopovedovati, da smo Drabosnjaku dolžni vsaj to, da letos izidejo pri Mohorjevi igre, ki si jih Ti priredil. Pa veš, da igra šiling važnejšo vlogo kot oddolžitve spomnu velikega našega ljudskega poeta. V prvi vrsti pač računajo in računajo, koliko odjemalcev bo imela knjižica.

Ob 200-letnici je Zablatnik resignirano zapisal, da je z *Mohorjevo križ. Jaz sem že večkrat podregal, naj bi izdala Drabosnjakove igre v Tvoji priredbi, pa se nič ne zgane. Za 200-letnico Drabosnjakovega rojstva pa bom vpregel še posebej KKZ [Krščanska kulturna zveza, op. H. L. P.], da jo pomaga zguncati.*

Na koroškem radiu je ob 200-letnici rojstva *porednega paura v Korotane* spomin-sko oddajo pripravil Pavle Zablatnik, medtem, ko je kmečkega poeta dr. Niko Kuret primerno približal ljudem v Sloveniji.

Kuret ni bil človek, ki bi ljubosumno skrival svoja odkritja: pripovedoval je o njih predvsem tistim, za katere je vedel, da jih stvar strokovno zanima. Kar nekajkrat se je primerilo, da so se njegovih odkritij in zbranega gradiva polastili drugi. Tako je npr. leta 1969 nameraval izdati komentirano besedilo *Izgubljenega sina*, zapletlo pa se je z akademikom Bratkom Kreftom. To zvemo iz Kuretovega pisma Zablatniku 23. maja 1969:

Za tukajšnji Koroški zbornik sem obljubil napisati študijo o Drabosnjakovem Izgubljenem sinu. Bil sem zadnjič na Dunaju in zabeležil v Nacionalbibliothek nekaj literature. S tem v zvezi bi potem prišel še v Celovec in morebiti pogledal spet na Kostanje. Najbrž že slutiš, da mi je Kreft diplomatsko izpeljal objavo teksta igre, tako da bo zdaj tekst izšel pri Obzorjih, moja študija, ki naj bi bila spremna študija, pa v Zborniku. ... Zanima me samo, kje je rokopis, ki si ga hranil Ti. Tudi okoli njega se je, kakor vem, smolil Kreft, ni mi pa znano, kako sta dogovorjena. Vsekakor bi jaz rad objavil nekaj reprodukcij iz rokopisa.

Zablatnik je bil presenečen:

Da Ti je prof. Kreft diplomatsko izmaknil objavo teksta Drabosnjakovega Izgubljenega sina, nisem slutil. Pač pa se je Kreft meseca januarja, ko je imel pri avstrijsko-jugoslovanskem društvu v Celovcu predavanje o slovenski književnosti in gledališču, zanimal za izvirnik Drabosnjakovega Izgubljenega sina, češ da je od Tebe izvedel, da je izvirnik namenjen Slovenski akademiji, pač pa menda še v mojih rokah. Želel je preveriti nekaj strani. Povedal sem mu, da bo rokopis v kratkem izročen ISN pri SAZU, ko bo urejena zapuščina pok. župnika Kuchlerja, da pa sem rokopis posodil študijski knjižnici na Ravnah za razstavo Drabosnjakovih del, ki so jo tam priredili za dvestoletnico Drabosnjakovega rojstva in da je knjigo začasno z jamstvom prevzel g. ravnatelj dr. France Sušnik. Prof. Kreft je nato dejal, da si bo rokopis potem takem ogledal na Ravnah. To se je najbrž tudi zgodilo. Kakega posebnega dogovora nisva imela, nisem pa slutil, da se njegovi načrti križajo s tvojimi, nasprotno sem bil mnenja, da sta se med seboj tako in tako zmenila, ker se je skliceval nate.⁹

In še zadnje poglavje, ki sega v leto 1970 in se nanaša na Kuchlerjevo zapuščino in na *Izgubljenega sina*, ki je bil še vedno v Študijski knjižnici na Ravnah. Akademik Kreft je začel »pritisniti« na Kureta z vprašanji, kakšna je usoda rokopisa *Izgubljenega sina*, ki naj bi ga hranil Zablatnik iz Kuchlerjeve zapuščine. Bil je nestrpen, ker je želel, da bi rokopis hranili v Sloveniji. Zablatnik mu je odgovoril:

Glede Izgubljenega sina iz Kuchlerjeve zapuščine sem izvedel od pristojnega dekana dr. Hornböcka, da Inštitut lahko prevzame rokopis za kak primeren dar za Krščansko kulturno zvezo v Celovcu. Rokopis pa je trenutno v Študijski knjižnici na Ravnah - bolj skrbno in varno shranjen, kot je bil pri meni, prosil me je svojčas zanj gospod ravnatelj dr. Fr. Sušnik za neko razstavo. Povedal sem ... da je zadeva okoli Kuchlerjeve zapuščine rešena in da je rokopis namenjen za ISN SAZU. Ravnatelj pa bi ga rad imel pri ostali Drabosnjakovini v svoji Študijski knjižnici. Rekel sem, da se o tem naj sami med seboj pomenite, kam naj končno pride rokopis na varno.

V dokumentih Inštituta za slovensko narodopisje je bil zadnji dopis na temo »Drabosnjak« spisan 5. maja 1970:

Nujno sporočite, kakšen dar za Krščansko kulturno zvezo je zaželen v zameno za Drabosnjakov rokopis. Z dr. Sušnikom se bomo že pomenili, mi vztrajamo na »prioriteti«. Končno, če rokopis mi »odkupimo«, je naš. Dar, naj bo že kakršenkoli, bi prinesel osebno v Celovec 19. junija, ko boste imeli prireditev Das Volkslied in Slowenien, Friaul und Kärnten. Glede »daru« ne bodite preveč skromni. To med nama.

⁹ V še neobjavljeni bibliografiji akademika Bratka Krefta ni navedena nobena študija o *Izgubljenem sinu*, ki bi bila objavljena v omenjenem času, prav tako ne med izdajami mari-borske založbe Obzorja.

Zaradi morebitnih nesporazumov velja opozoriti, da Drabosnjakovi rokopisi niso ostali v arhivu ISN. Večina originalov iz zapuščine prof. Franceta Kotnika je bila že tedaj varno shranjena v Študijski knjižnici na Ravnah, zato je razumljiva odločitev, da tudi *Igra o izgubljenem sinu* sodi tja:

Na prošnjo dr. Franceta Sušnika smo jih odstopili Študijski knjižnici v Ravnah, ki jih je uvrstila med drabosnjakiana iz zapuščine rajnega Franceta Kotnika. Inštitut si je pač pridobil fotokopijo (1:1) Drabosnjakovega originala Igre o izgubljenem sinu, ki jo zdaj hrani v svojem arhivu. [Kuret 1973: 12]

Ob 150-letnici Drabosnjakove smrti (1975) je Kuret v prostorih SAZU postavil izjemno odmevno razstavo o Drabosnjaku in njegovem delu, ki je potem potovala po Sloveniji in so jo prenesli tudi v Celovec.

PRESNEMAVANJE SLOVENSКИH NARODOPISNIH ODDAJ KOROŠKEGA RADIA. TONSKI ZAPISI S TERENA

Niko Kuret je bil že sredi 50. let dogovorjen s Helmutom Hartmannom za redne prispevke na celovškem radiu, tj. v obliki strokovnih predavanj¹⁰ ali radijskih priredb Drabosnjakovih iger.¹¹ Tedaj še ni razmišljal, da bi kopije narodopisnih oddaj lahko pridobil za arhiv Inštituta za slovensko narodopisje, ki še ni imel magnetofona in tudi trakov v Sloveniji ni bilo mogoče kupiti, za nakup v tujini pa so bile potrebne devize. Ko je zvedel, da je na Kostanjah še nekaj starih igralcev Drabosnjakovega *Pasijona* in da bi morda z njimi celovški radio igro še enkrat (prvič so jo igrali Šentjakobčani) posnel v kostanjskem narečju, je začel iskati možnosti, kako bi prišel vsaj do enega magnetofonskega traku, da bi posnetek lahko prinesel tudi v inštitutski arhiv. Najprej je Inštitut za pomoč uradno zaprosil Prosветno zvezo v Celovcu in dr. Francija Zwittera, vendar tam niso mogli *za nas dobiti 175 S, kolikor velja en zavitek magnetofonskega traku*, je poročal v pismu 23. aprila 1956. *Poskusil bom dobiti službeni potni list in bi v*

¹⁰ Za prvim predavanjem Narodopisje v sedanji Sloveniji (1955) je sledila vrsta strokovnih radijskih predavanj, od katerih naj omenimo: O šaljivih storijah slovenskega ljudstva (1957), Star adventni običaj (1958), Višarska legenda (1960), Čar in blagoslov ob prvem kmečkem delu (1961), Oj fantje, kam pa vi nocoj ... (1961), Božični panj pri Slovencih (1961), Nova spoznanja o zilijskem štehanju/intervju (1963), Sodelovanje vzhodnoalpskih narodopiscev (1965), Jesenski pust (1965), Pust na Slovenskem (1967), Rajni predniki in verne duše (1967), Zahvalni praznik in Martinovo (1967), Zimski kres in božični čas (1967), Pehtra baba (1969), Božično drevo (1969), Jaslice (1969), Sveti trije kralji (1970).

¹¹ Predvajane so bile njegove priredbe iger Andreja Šusterja Drabosnjaka: *Komedija od celiga grenkiga trpljenja ino smrti Jezusa Kristusa naišega lubiga Gospoda* (1956); *Pastirska igra* (1956); *Igra od izgublaniga sina* (1957).

tem primeru žrtvoval eno dnevnicco (45 S), da kupim 360 m magnetofonskega traku za Inštitut in da prinesem posnetke s seboj.

V ISN so medtem tudi razmišljali, kako bi prišli do denarja za nakup magnetofonskih trakov, da bi za inštitutsko fonoteko sproti presnemavali tudi druge slovenske narodopisne oddaje, ki jih je na terenu pripravljaj in posnel celovški radio. Tedaj je Inštitut vodil akademik prof. Ivan Grafenauer, ki je tudi sam nameraval na Koroškem dopolnjevati gradivo za svojo razpravo o Slomšku; že konec leta 1955 je namreč prosil profesorje slovenske gimnazije v Celovcu, da bi mu pomagali pri raziskavi »slomškiane«. V maju 1956 je bila razprava »Arhivni doneski k podobi Slomška pedagoga« [Grafenauer 1956] tiskana in Inštitut je pripravil 100 separatov, ki so jih 22. maja 1956 z uradnim dopisom poslali Zablatniku, da bi pomagal pri njihovi »prodaji«. Uradnemu dopisu pa je bilo po Grafenauerjevem naročilu priloženo poluradno Kuretovo pismo, ki zadevo pojasnjuje takole: 100 Grafenauerjevih separatov pošiljajo kot »zamenjavo«, česar ni jemati dobesedno, je le »opravičilo za ekspedit«. Zablatnik naj jih razdeli interesentom po lastni presoji, lahko pa tudi kakšnega pošlje v Ameriko ali na Tržaško. Izvode je naročil in plačal Inštitut,

ki ima pri tem neki svoj interes; zelo dobrodošlo bi namreč bilo, ako bi ta ali oni izmed Vaših znancev, katerim boste izvode razdelili, lahko Vam izročil kakšno malenkostno odškodnino. To določite kar sami. Inštitut bi namreč nad vse nujno potreboval vsaj en magnetofonski trak, ki si ga tukaj sploh ne more nabaviti, ker se ne dobe, iz inozemstva pa ga ni mogoče naročiti, ker nimamo deviz. Navezani smo tako na ‚kupčije‘ te vrste, pri čemer moramo kajpak nadlegovati svoje prijatelje, da nam gredo na roko.

Kuret je natančno navedel tip in dimenzije magnetofonskega traku, ki bi ustrezal, celo za ceno (175 S) je vedel, saj se je ob svojem bivanju v Celovcu in Beljaku pozanimal o tem. Če bi se nabralo kaj več denarja, bi Zablatnik lahko poslal nekaj izvodov v Ameriko in na Tržaško (*Mi tukaj neradi pošiljamo uradno na nekatere naslove!*). S separati pa je imel Zablatnik težave pri avstrijski carini, ker ni bila navedena vrednost pošiljke. Posrečilo se mu je uradnike prepričati, da Inštitut oz. Akademija znanosti in umetnosti želi v zameno za poslane knjige samo en magnetofonski trak v vrednosti 175 šilingov. Inštitut je torej za knjižico v obliki posebnega odtisa želel dobiti le simbolno vrednost, Zablatnik pa je stvar zastavil bolj »trgovsko« - odločil se je, da bo za vsak izvod separata skušal dobiti po 10 šilingov: *tako bi bil skupni znesek 1000 šilingov, da se morete finančno vsaj nekoliko zganiti*. Verjetno je cena in skupna vsota sodelavce Inštituta presenetila, saj niso upali na toliko denarja. Skupaj z zahvalo za trud s prodajo separatov so Zablatniku sporočili, naj proda samo 80 separatov, dvajset jih je namenjenih v Ameriko in na Tržaško. Inštitut pa da toliko denarja ne more vzeti zase: od denarja bi vzel le toliko, kolikor staneta magnetofonski trak ali dva, preostali denar pa pripada prof. Grafenauerju za njegovo raziskovalno delo na Koroškem, saj so separati njegovi.

Čeprav je bilo s posredovanjem Pavleta Zablatnika in Helmuta Hartmanna za presnemavanje narodopisnih oddaj že vse dogovorjeno in odobreno, je Inštitut s podpisom upravnika, prof. Grafenauerja, 19. februarja 1958 še uradno naslovil prošnjo na direkcijo celovškega radia:

Vaš slovenski program je na hvalevreden način ustvaril kar nekaj res uspešnih narodopisnih oddaj, ki bi bile v študijske namene nepogrešljive v našem tonskem arhivu. Dovoljujemo si torej prositi Vas, da bi nam te oddaje v Vašem študiju presneli na naš magnetofonski trak...¹²

V prilogi je seznam oddaj, ki bi jih želeli: Florjanovanje, Ljudska verovanja o smrti, O Kristusovi meri, Adventni običaji, Šentjurja jagajo, Gnojvoža na Komeljnu, O turških jamah pri Pliberku, Steljeraja, Kvančnikov oča pripoveduje, Kres v Podjuni, Božič pod Obirjem, Stare božične z Obirskega, Trikralske iz Radiš, Koledniške iz Blač, Dovžebanje.

Kot protiuslugo za slovenski program celovškega radia ponujajo nekaj slovenskih posnetkov, npr. Slovenski božič - božične ljudske pesmi v priredbi Matije Tomca (35 min.), Božična in trikralska igra iz Mežiške doline (20 min.), Koledniki iz Mežiške doline (10 min.).

Podobna prošnja Inštituta za pridobitev posnetkov narodopisnih oddaj je bila istega dne naslovljena tudi na Radiotelevizijo Ljubljana: *V Vašem arhivu so narodopisni posnetki, ki bi jih v celoti ali deloma želeli presneti na lastni trak za našo fonoteko. Vljudno prosimo za Vaš pristanek in poudarjamo, da bi rabili presnetki v našem arhivu zgolj študijskim namenom.* Prošnja je bila zavrnjena, medtem pa so z direkcije celovškega radia (direktor P. Goritschnig) takoj odgovorili:

Vljudno Vam sporočamo, da Vaši želji rade volje ustrezemo in na ta način izpolnimo delo povezave med našimi ustanovami. Veseli nas, da Vam moremo z naše strani glede tega pomagati, prav tako pa se bomo tudi odzvali Vaši cenjeni ponudbi. Če imate še kakšne tovrstne želje, smo Vam radi na razpolago.

Sodelovanje s celovškim radiem je trajalo kar nekaj let. Oktobra 1961 je Kuret pisal Hartmannu, da bo Zablatnik na trak Inštituta presnel nekaj svojih terenskih posnetkov, in ker se je v arhivu radia ponovno nabralo marsikaj novega, je povprašal, ali je po toliko letih potrebna nova vloga na celovški radio. Bila je potrebna, čeprav je bila očitno zgolj formalnost. Prof. Grafenauer je v dopisu 17. oktobra 1961 najprej spomnil, da se v Inštitutu radi spominjajo prijateljskih vezi, ki so se spletle leta 1958 ob dogovoru o presnemavanju

¹² Pismo je bilo v nemščini naslovljeno uradno na direkcijo radia: *Ihr slowenisches Programm hat in dankenswerter Weise einige recht geglückte volkskundliche Sendungen gestaltet, die wir zu Studienzwecken in Gänze oder teilweise in unserem Ton-Archiv nicht missen möchten. ...Wir gestatten uns nun, Ihnen die Bitte zu unterbreiten, uns die Sendungen auf unser eigenes Band in Ihrem Laboratorium übertragen zu lassen.*

slovenskih oddaj narodopisnega značaja, zdaj pa ponovno prosijo za dovoljenje, da bi smeli za dokumentarne in znanstvene namene presneti nove oddaje, ki vsebujejo mnogo nepoznanega gradiva neposredno iz ust, kar je za naše narodopisno raziskovalno delo velikega pomena. Prof. Zablatnika kot celovškega sodelavca radia bje inštitut nameraval prositi, da bi s pomočjo gospoda Hartmanna sestavil seznam oddaj, ki bi jih presneli. Direktor Radia Celovec gospod P. Goritschnig je sporočil, da je studio pripravljen še naprej krepiti že pred leti začeto menjavo na področju *folklore - narodopisja*.

Kuret je medtem za prvo knjigo *Prazničnega leta Slovencev* zbiral florjanovske kolednice: želel pa je uvrstiti tudi besedila, ki pri nas sploh še niso bila objavljena. V *Carinthii* I (1930) je v članku L'Estocq »Unterkärntner Brauchtum« našel dve (Eberndorfer Fassung, Rückersdorfer Fassung) v nemškem jeziku, s pripombo *Übertragung aus dem Windischen* (sic!). Nadalje je Georg Graber omenjal *jajčvinje* o florjanovem v Selah pod Košuto, pesmi pa ni navedel niti v prevodu. Besedil Kuret ni mogel nikjer najti, zato je za pomoč prosil Zablatnika, ki mu je sporočil:

V Št. Vidu v Podjuni sem bil pred nekaj leti na Florjanovo zvečer s celovškim radiem in imel reportažo o običaju. Celovski radio ima torej šentviško inačico (Rückersdorfer Fassung) na traku; kolednico poje moški zbor. Spremljal sem kolednike od hiše do hiše ter v reportaži tolmačil potek običaja. To reportažo bi lahko posneli za vaš inštitut, morali bi pač prositi ravnateljstvo radia za dovoljenje. Tudi zase bi rad presnel to koledovanje, pa doslej nisem prišel do tega. Dobrovsko besedilo (Eberndorfer Fassung) pa bom o priliki tudi še posnel na svoj magnetofon, prav tako selsko besedilo,

je obljubil, vendar je pri tem imel težave: v Selah je hotel posneti selsko kolednico, pa so ga opozorili, da je tam tako slab električni tok, da posnetek ne bi bil dober. Janez Olip, ki je zapel dve inačici, mu je obljubil, da bo prišel na snemanje v Celovec.

Novembra 1961 je Zablatnik pripravljal reportažo v Tmari vasi pri Rupertu Kopeinigu, ki mu je zapel melodije vseh pastirskih pesmi. Pritegnil je tudi nekdanjega mežnarja in organista v Lipi nad Vrbo Luko Kultererja, ki je še do leta 1956 s Kopeinigom pripravljaj uprizoritve Drabosnjakove *Božične igre*. Pevski del reportaže so snemali v studiu, saj je *pastiršče pesmi* pel moški zbor. Iz reportaže je celovski radio naredil dve oddaji po 20 min. Februarja je Zablatnik sporočil Grafenauerju, da je trak, ki ga je pustil Kuret, prekratek, da bi mogli nanj posneti vse narodopisne reportaže, zato je dodal še svojega, ki bi ga potem v Ljubljani lahko presneli,¹³ trak pa vrnili, ker bi ga rad shranil za svoj narodopisni arhiv.

Zelo pa bi bil vesel, če bi v ISN lahko zame presneli še tiste trakove, ki so jih že posneli na celovškem radiu iz prejšnjih let... Trakove, ki bi jih porabili za to, Vam lahko

¹³ Medtem pa je ISN že imel možnost snemanja in presnemavanja gradiva v lastni hiši. Švicarski narodopisni muzej (Schweizerisches Volkskundemuseum) iz Basla mu je podaril magnetofon.

pošljem že vnaprej ali pa jih vrnem potem. Zelo bi Vam bil hvaležen, gospod profesor, če bi mogli ustreči tej moji prošnji. Vi imate za inštitut dovoljenje za presnemavanje - vse Vam lahko presnememo, kar bi želeli - jaz bi zase za toliko posnetkov težko dobil dovoljenje za presnemavanje in vendar te stvari stalno potrebujem v znanstvene namene; rad bi jih imel torej vedno pri rokah... Gospod Hartmann Vam bo v kratkem po pošti poslal oba traka z novimi presnetki. Morda bi že kar ob poslušanju teh posnetkov mogli vključiti še drugi magnetofon in hkrati že kar presneti tudi zame.

Ker pa Zablatnik za inštitut ni posebej odbiral, ampak je naročil presneti vse narodopisne oddaje, je v nadaljevanju pisma pojasnil:

Če smo Vam zdaj pri celovškem radiu presneli vse narodopisne reportaže, to ni potratu trakov, kajti Vi s trakov lahko presnamete, kar vam bo prijalo, na nov trak, stari trak pa se zbrše in lahko spet uporabljajo za nove posnetke. Prednost je v tem, da ne izbiramo mi za Vas, ampak da izbirate lahko sami zase.

Tako se je Inštitut po dolgih letih Pavletu Zablatniku lahko oddolžil in mu za njegov osebni narodopisni arhiv prispeval vse tisto gradivo, ki ga je pred časom pridobil z njegovim posredovanjem. Prav tako se je ponovno zahvalil Direkciji celovškega radia in ji zagotovil, da pomenijo tonski posnetki, ki so jih lahko uvrstili v inštitutski znanstveni arhiv, bistveno obogatitev študijskega gradiva in se za ljubeznivo podporo hvaležno zahvaljujejo.¹⁴

ŠTEHVANJE

Posebno poglavje Kuretovega raziskovanja na Koroškem, ki je tudi najtesneje povezano s požrtvovalnostjo Pavla Zablatnika in Krščanske kulturne zveze na eni strani in z ignoranco nekaterih drugih organizacij in posameznikov na drugi, je štehanje, ki po Zablatniku (pismo 23. 9. 1955) *tako kakor rej pod lipo postajata vedno bolj žrtev germanizacije. Ponekod se je to obredje ali opustilo ali pa se vrši samo še v nemškem jeziku - po prizadevanju takozvane ‚Landmannschaft‘ in nemškega ‚Volksbildungsreferata‘.*

Kuret je 2. oktobra 1955, na *šmišelco*, kljub temu šel na Brdo pri Šmohorju, kjer je bil žegen s štehanjem, šega pa naj bila po starem in samo v slovenskem jeziku. Bil je navdušen: *Naletel sem na čudovite ljudi, ki so mi pomagali z nasveti ...Vse sem fotografiral!*

Ker je štehanje v posamičnih vaseh vedno na dan farnega patrona, ko je žegen, si je oskrbel seznam zilijskih krajev in datume štehanja in si tako lahko razporedil terensko delo na vsaj dva kraja na leto.

¹⁴ Izvirnik: *Die bisherigen Aufnahmen, die wir in unser wissenschaftliches Archiv einreihen durften, bedeuten eine wesentliche Bereicherung unseres Studium-Materials, und wir sind Ihnen für Ihr freundliches Entgegenkommen nach wie vor zu größtem Dank verpflichtet [Dopis ISN SAZU, št. 226, 13. 8. 1962].*

Seveda je taka raziskava zahtevala več let trdega in organizacijsko zahtevnega dela. Štehanje je nameraval raziskati sistematično, od kraja do kraja, vse fotografirati, na podlagi lastnega scenarija (prvi osnutek je pripravil po opisu Franceta Marolta, nujno pa je seveda bilo, da je obred sam videl in doživel) posneti film in napisati monografijo, v kateri bi igro postavil v evropski okvir. Vse to je z velikimi organizacijskimi in drugimi težavami sicer uresničil, na koncu pa mu je ostal le grenak priokus. Po treh letih je scenarij lahko že *prebavljal v glavi* in ga kmalu začel *metati na papir*. Iz tistega časa je v arhivu najti nekaj uradnih dopisov, ki se vsi dotikajo snemanja filma, tako podjetjem za produkcijo filmov kakor na televizijo, koroške organizacije itn. Kuret je pripravil ves načrt snemanja, tudi finančni, predvidel je dve kameri, ker je načrtoval direktno snemanje, brez dodatne režije ali sprememb.

»Triglav film« je po večmesečnih dogovorih zaradi visokih stroškov odstopil od snemanja štehanja na Zilji. Kuret je nato obe »prosvetni« zvezi v Celovcu prosil, ali bi za stroške snemalne ekipe skupaj lahko zbrali 4000 šilingov, televizijo Ljubljana pa, ali bi morda prevzela snemanje za svoje potrebe. Povsod je poudarjal: *Štehanje je običaj, ki zaradi prodirajoče germanizacije nezadržno gine in bo živel v stari slovenski obliki kot simbol slovenske Zilje kvečjemu še nekaj let. Čutimo dolžnost, da ga v dostojni obliki ohranimo vsaj na filmu našim zanamcem in znanosti*. Končno je našel razumevanje pri »Viba filmu«.

Upravnik inštituta dr. Grafenauer je o snemanju 16. julija 1959 še uradno obvestil predsednika Slovenske prosvetne zveze v Celovcu, g. Francija Zwittera:

Naša namera, da bi filmali štehanje v Zahomcu, se nam je lani zaradi odpovedi s strani »triglav-filma« izjalovila. Letos se bo, kakor kaže, vendarle dala izvesti ... S svoje strani obveščamo o našem načrtu dr. O. Rudana in upamo, da nam Vaša oblastva ne bodo delala težav. Snemanje filma bo omogočila požrtvovalnost članov snemalne ekipe ... , ki se bodo odpovedali dnevnicam v šilingih ... Zato pa se obračamo do Vas z nujno prošnjo, da priskrbite ekipi v Zahomcu za čas filmanja (do 5 dni) brezplačno hrano in stanovanje. V našem in morda tudi Vašem interesu bo, da ostane bivanje naše ekipe v Zahomcu čim bolj neopaženo! Vsi bodo v Zahomcu samo letoviščarji. ...

Ker je leta 1959 prišlo do nekakšnih nesporazumov med Avstrijo in Jugoslavijo, se je bilo bati, da se bo pri snemanju kaj zataknilo.

Pisal sem našemu generalnemu konzulu v Celovec, ki sva z njim stara prijatelja, naj mi pove svoje stališče. Z Vašimi ljudmi menda ne bo težav; dr. Otmar Rudan nam bo šel na roko, to upa.Viba-film samo želi, da bi v Zahomcu preskrbeli hrano in stanovanje za 4 ljudi za čas snemanja (5dni) na stroške vaših organizacij. Drugih obveznosti ne bi bilo, razen Wiegeletovega sodelovanja. Hartmanna bi prosili za organizacijo radijskega reportažnega avta za zvočne posnetke. [Kuretovo pismo, 6. 6. 1959]

Snemanje je teklo gladko, če odmislimo manjši incident nekega prenapeteža, ki je hotel delo preprečiti. Kuret pa je ostal brez snemalne knjige: *Neznanemu gospodu sem pri Schnablu-Hrepcu izročil svojo snemalno knjigo na posodo. Nisem je več videl. Ker jo moram vložiti v arhiv, jo moram dobiti nazaj. Prosim Te, dobodi ga telefonično in mu naroči, naj mi jo pošlje po pošti.* Kdo jo je odnesel, se je pokazalo čez mesec dni, ko je v *Delu* izšlo poročilo dopisnika S. Frasa o filmu *Štehanje v Zahomcu* [Fras 1956] z mnogimi netočnostimi (čeprav je bilo napisano po snemalni knjigi), vključno z imenom avtorja scenarija, na kar je reagiral prof. Grafenauer, ki je zahteval, da popravijo grobo napako, ki je avtorju ušla, dasi je posnel članek po snemalni knjigi štehanjskega filma: *Etnologa Nika Koširja ni! Filmsko ekipo je vodil in scenarij napisal naš višji znanstveni sodelavec dr. Niko Kuret.*

Čeprav porečeš morda, da berač svojo malho hvali, Ti moram vendarle sporočiti, da je film izvrstno uspel. Polagoma mi prihaja do zavesti, da smo realizirali veliko stvar. Film pojde decembra na festival v Firence. Kako radi bi ga spravili k vam. Toda kje je dvorana s širokim platnom? [Kuretovo pismo, 21. 11. 1959]

... O da bi mogli ta film pokazati tudi našemu življu na Koroškem ter z njim zbujati spoštovanje do starih izročil - do naših starih šeg in navad, do naše domače govorice in naše pesmi! Vse naše kino dvorane v mestih predvajajo filme s širokim platnom. Morda se le da vpreči eno izmed njih tudi za ta »naš« film. [Zablatnikovo pismo, 28. 11. 1959]

Film o štehanju je bil na II. festivalu etnografskega in sociološkega filma v Firencah 1960 nagrajen.

O tem je Kuret govoril na slovenskem radiu v Celovcu, pred tem pa obiskal generalnega konzula in mu razložil, kako ima to priznanje filmu s koroško tematiko velik moralni pomen za naše rojake na Koroškem. Razmišljati je namreč začel, kako bi za Prosветno zvezo organiziral kopijo filma.

Da bi na Koroškem dobili svojo kopijo, se je Kuret trudil dolga leta in moral pogoltniti marsikatero grenko na ta račun, posebno še, ko je končno izšla tudi njegova monografija [Kuret 1963]. Svetoval je vodstvu Prosветne zveze, naj na Viba film naslovi vlogo (to je bilo po pravilih treba narediti), da bi jim posredovali kopijo filma, pa niso ukrepali. Veliko pozneje je izvedel, da leži film, namenjen Prosветni zvezi, na slovenskem konzulatu že dolge mesece, *pa se tudi do tam niso potrudili.*

Kuret po posnetem filmu ni opustil raziskovanja štehanja. Da bi bila njegova knjiga čim popolnejša, je želel dogajanja še vedno spremljati tudi na terenu. Že leto po snemanju filma je hotel v Zahomec, pa mu je Janko Wiegele zadnji hip sporočil, da štehanja ne bo. Pokazalo se je, da ni bilo tako, kar je Zablatnik zelo obžaloval:

Bil sem prepričan, da Wiegeletovo poročilo odgovarja dejstvom, ... ker sem tudi sam nekaj slišal o tem, da je v Zahomcu letos za štehanje menda premalo fantov, ker se

jih je v zadnjem letu preveč poženilo. Tem večje pa je bilo moje presenečenje, ko sva se z g. prof. dr. Ivanom Grafenauerjem na dan štehanja ustavila v Drevljah, da bi tam prisostvovala štehanju, in izvedela, da menda vendarle štehajo tudi v Zahomcu, da Te je torej Wiegele napačno obvestil. ... V Zahomcu so nama nato pravili, da je bilo štehanje letos posebno lepo in »domače«, pač pa so menda štehvali samo 4 fantje. [Zablatnikovo pismo, 21. 9. 1960]

Kuret je za monografijo o štehanju pregledoval mednarodno literaturo, iskal izvir te igre in gradivo primerjal s svojimi ugotovitvami na terenu. Zbral je veliko literature, seveda pa mu ni bila vsa dosegljiva. Ko je knjiga izšla, so se vrstile kritike, ki pa so ostale zgolj pri kritizerstvu; godrnjavce je prosil, naj mu natančno navedejo stvarne napake, da bi s popravki in novimi dognanji objavil nov članek. Pa ni bilo nobenega odgovora. Še huje pa je Kureta prizadela s triletno zamudo napisana kritika prijatelja, narodopisca Oskarja Moserja, pozneje profesorja na graški univerzi.

Dogajanje ob štehanju zaokroža nekaj misli iz skoraj pred štirimi desetletji napisanega osebnega pisma graškemu profesorju Oskarju Moserju; podobnih razmišljanj se danes, ko smo priznani kot enakovredni člani evropske skupnosti, se ne bi mogel sramovati noben kulturni politik.

Kuret odgovora na kritiko, kakor da bi hotel Moserju prizanesti, ni objavil, poslal pa je 4. maja 1967 kopijo tega pisma s pripisom *pod diskrecijo, zgolj informativno, nikjer porabiti!* v vednost prijatelju P. Zablatniku.

Po dolgih letih je prav, da navedemo nekaj odlomkov iz Kuretovega osebnega pisma Moserju, ki je Kuretovo *Ziljsko štehanje* [1963] kritiziral najprej v svoji študiji [Moser 1966], nato pa še v časopisnem članku [Moser 1967]. Motile so ga pomanjkljivosti glede literature, saj naj bi bil Kuret prezrl nekaj manj pomembnih, Kuretu tedaj nedostopnih del, ki naj bi že bila obravnavala to temo. To kritiko je Kuret lahko sprejel. Vendar pa je glavni Moserjev napad veljal Kuretovi ugotovitvi, da se štehanje v Ziljski dolini načrtno ponemčuje. Očitka enostranskega nacionalizma (Kuret naj bi zavzel *einseitig slowenisch-nationalen Standpunkt*) pa ni mogel mirno sprejeti in je moral protestirati.

Nisem napisal žurnalističnega pamfleta za dnevno politiko, ampak sem se potrudil, da bi ustvaril znanstveno delo. Navedel sem dejstva in iz njih potegnili lastne zaključke... Nima smisla, da bi s statističnimi podatki dokazoval dejanski namen germanizacije Koroške. Ta skoraj stoletna stremjenja so splošno poznana in ne izhajajo šele iz časa nacizma, prikriva se jih samo s ,kopreno mirnega skupnega življenja' in se pri tem pozablja Lafontainovo basen o volku in jagnetu. Taka stremjenja smatram, v evropskem duhu gledano, za skrajno reakcionarna. Seveda takih dejanj gospodje Klaus, Sima, Tončič gotovo ne bi podprli, vendar to počno po stari »maniri« majhni »gaulerterji« na deželi, ne da bi se jim zato skrivil en sam las na glavi.

Nadaljeval je z dejstvi:

če so stare obredne pesmi z nemškimi ali celo s «šušmarskimi prevodi» zavestno nasilno izrinjene in če se v slovenskih ziljskih vaseh ne sme pojaviti noben dvojezični, kaj šele samo slovenski plakat (če omenim samo to dvoje), potem jaz lahko to ocenim kot šovinizem v najslabšem pomenu besede. Tak šovinizem me ne razdraži samo kot Slovenca, ampak tudi kot Evropejca...če se v problematično napetem dvojezičnem območju počne in dopušča tako omejena politika, potem se novi Evropi razumevanja slabo piše...¹⁵ Čudi me, da ne moreš razumeti tega mojega stališča. Očitek enostranskega nacionalizma odločno zavračam: Stara reakcionalna nemško-nacionalna drža je doma na drugi strani. Žal še vedno. Morda bo mlada generacija temu nekoč naredila konec.¹⁶ Po mojem mnenju bi bilo, posebno za specifične koroške razmere zelo aktualno, z evropskega gledišča spregovoriti o šegah kot problemu narodnosti. ... Primerjalno narodopisje kaže, da je število avtohtonih 'nacionalnih' šeg zanemarljivo majhno. Cela Evropa ... je ena družina, vendar govorimo o nemških, ruskih, španskih in grških etc. šegah. Pri tem gre pogosto za zelo podobne, celo identične šege, ki pa jim je ljudstvo določene dežele dalo svoj pečat. Zato jih lahko imenujemo nemške, ruske, španske itd. In prav to se dogaja s štehanjem. Niso ga iznašli Slovenci Ziljske doline, prevzeli so ga kot prežitek starega izročila in celo neke druge socialne plasti, vendar so ga razvili in prilagodili svojim potrebam in svojemu okolju. In tako je to sedaj slovenska šega in samo v tem pomenu govorim o slovenskem štehanju in se zato ne počutim prav nič nacionalista, ne narodnostno, kakor tudi ne znanstveno. Samo v tem smislu je treba gledati in upoštevati ziljsko štehanje. Vsak neorganski poseg, vsako nasilno ponemčenje je treba odločno zavriniti in najstrožje obsoditi. Enako stališče zagovarjam kot prepričan Evropejec in kot narodopisec tudi v vseh drugih primerih, pa naj gre tu za Slovaško ali Katalonijo, za Severno Ameriko ali Južno Afriko. Takšno gledanje pa se zdi mnogim odločilnim krogom na Koroškem žal še vedno tuje.

PREPOZNO URESNIČENE SANJE O MEDINŠTITUTSKEM SODELOVANJU

Kuret je bil navdušen in neizmerno vesel, ko je bil na začetku 70. let na Koroškem ustanovljen »Slovenski znanstveni inštitut«, organizacija, s katero je upal na dobro sodelovanje. Pod imenom »znanstveni inštitut« so si namreč vsi predstavljali ustanovo,

¹⁵ Izvirnik: *Wenn in neuralgischen zweisprachigen Gebieten eine solche bornierte und gehässige Kirchturmpolitik getrieben und geduldet wird, so ist es um ein neues Europa der Verständigung schlecht bestellt.*

¹⁶ Izvirnik: *Die alte reaktionäre ‚deutsch-nationale‘ Haltung ist auf der anderen Seite beheimatet. Leider noch immer. Vielleicht macht die junge Generation einmal damit Schluß ...*

namenjeno humanističnim vedam, vključno z narodopisjem in skrbjo za narodno, ljudsko kulturo. Takoj je pisal in ponudil sodelovanje, ne enkrat. Pa ni bilo nobenega odgovora. Zakaj, je postalo razumljivo šele pozneje. 70. leta so bila ena najtežavnejših v razmerjih med obema avstrijskima narodoma. Morda je prav zato nastala t. i. »Izjava za javnost«, ki jo je Kuret za diskusijski prispevek poslal članom Slovenskega etnografskega društva, pa tudi osebno dr. Pavletu Zablatniku.

Po kratkem uvodu je poudaril nujnost, da se na Pedagoško-filozofski fakulteti v Celovcu ... uvede redni kurz iz slovenskega narodopisja. In nadaljeval:

Slovenskim narodopiscem se zdi nujno, da se pri koroški deželni vladi ustanovi mesto slovenskega referenta za domačijstvo (Volktumspfleger) poleg že obstoječega nemškega, da koroški deželni muzej dobi posebnega slovenskega kustosa za Slovensko Koroško, ki je v muzeju bogato zastopana. ... krivično (je), če v kor. dež. muzeju v Celovcu na eksponatih s slovenskega ozemlja njihova slovenska provinienca ni razvidna z napisov ... ni mogoče zagovarjati, da so napisi samo nemški ... nujno se zdi, da koroška deželna ali dunajska zvezna vlada razpiše štipendije ... da bi abiturienti slov. gimnazije mogli študirati narodopisje... Slovenska vlada bi jim morala omogočiti vsaj 1-2 semestra dopolnilnega studija na oddelku za etnologijo ljubljanske univerze... slovenskim narodopiscem se zdi nujno, da se v Celovcu ... ustanovi ustrezni študijski center (inštitut), ki bi med drugim vodil tudi narodopisno raziskovalno delo in skrbel za izročilo Slovencev zunaj meja matične domovine.

Kuret je priznal, da so lahko s pomočjo koroških oblasti smeli snemati filme, izrazil pa je željo, da bi slovenskim narodopiscem tudi v bodoče omogočili podobne akcije v sodelovanju z zamejskimi slovenskimi organizacijami ali ustanovami in v sporazumu z oblastmi. Slovenski etnografi bi bili pripravljeni strokovno sodelovati v narodopisnih terenskih ekipah, če bi jim oblasti zagotovile potrebno varnost. Svoja razmišljanja je sklenil z naslednjim:

Slovenski etnografi izhajajo pri svojem delu iz splošno priznane resnice, da ljudska kultura ne pozna administrativnih ali političnih meja. ... da je temelj vsake narodne kulture, ... zato po pravici terjajo, da naj uživa ljudska kultura tudi zamejskih Slovencev svoboden razvoj po lastni poti in zakonitosti, brez manipulacij in nasilja pripadnikov tujega, čeprav sosedskega etnosa, in naj bo deležna tistega spoštovanja in tiste skrbi, ki jo konec 20. stol. tudi majhen narod upravičeno pričakuje.

70. leta očitno še niso bila pravi čas za uresničitev takih zamisli, tudi v 80. letih je še bilo težko; ledino pa je kljub temu že 1983 zaorala KKZ (Krščanska kulturna zveza), ko je pod svojim okriljem ustanovila etnološki oddelek, ki je v težkih razmerah in ne povsem brez pritiskov po svojih zmožnostih zdržal do osamosvojitve Slovenije. Potem se je začelo novo, bolj sproščeno obdobje: leta 1992 je iz etnološkega oddelka nastal Inštitut (zdaj Slovenski narodopisni inštitut »Urban Jarnik«), ki od 1994 deluje kot samostojni inštitut pod pravnim jamstvom Narodopisnega društva Urban Jarnik.

VIRI IN LITERATURA

- Arhiv ISN SAZU, 1947– Arhiv Inštituta za slovensko narodopisje Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Ljubljana, ISN ZRC SAZU.
- Arhiv P. Zablatnika. 1956– Arhiv dr. Pavleta Zablatnika (Celovec). Korepondenca.
- Fras, S. 1956 Štehanje v Zahomcu. *Delo* (184), 3. 11. 1956 (Kulturna rubrika).
- Grafenauer, Ivan 1956 Arhivni doneski k podobi Slomška pedagoga. V: *Razprave SAZU. Razred za filološke in literarne vede, II.* Ljubljana: SAZU, 147-231.
- Kreft, Bratko 1958. Andrej Šuster - Drabosnjak (Ob 190-letnici rojstva). *Slovenski poročevalec* 113: 5.
- Kuret, Niko. 1963. *Ziljsko štehanje in njegov evropski okvir.* Ljubljana: SAZU (Dela SAZU, II. razred; 16 = Inštitut za slovensko narodopisje; 5).
- Kuret, Niko. 1972. *Naša 25-letnica - Komisija (1947-1951) in Inštitut za slovensko narodopisje SAZU (od 1951). Nastanek, razvoj, delo. Traditiones 1: 9-18.*
- Kuret, Niko. 1973. *Naša 25-letnica - Komisija (1947-1951) in Inštitut za slovensko narodopisje SAZU (od 1951). Nastanek, razvoj, delo (Nadaljevanje). Traditiones 2: 5-33.*
- Marolt, France. 1935. *Tri obredja iz Zilje (Štehanje, Rej pod lipo, Ziljska ohcet).* Ljubljana: Glasbena Matica v Ljubljani, Folklorni institut (Slovenske narodoslovne študije I.)
- Moser, Oskar. 1966. Das Gailtaler »Kufenstechen«. Nach neuen Forschungen und historischen Quellen. *Carinthia* [Klagenfurt] I. 156: 47-95.
- Moser, Oskar. 1967. *Erbe des Abendlandes - Kufenstechen. Kleine Zeitung, 13. 5. 1967: 26-27.*
- Sitar, Jelena. 1995. Niko Kuret in Pavliha. *Lutka* 48: 41-42.
- Zechner, Aleš. 1959. Pasijonske igre v Železni Kapli. *Vera in dom* 11 (7): 107.

NIKO KURET'S RESEARCH IN CARINTHIA

In the 1930s, interest in folk songs, dances, literature, and customs constantly compelled Slovenian ethnologists (e.g., France Marolt, Ivan Grafenauer, and Boris Orel) to conduct research among their Carinthian compatriots beyond the Karavanke Mountains. Each transcribed, documented, and studied his own area and, by publishing their articles in journals and magazines, they preserved valuable material for later generations that called out for further investigation. World War II disrupted these studies and during the decades after the war they were severely hindered, although not prohibited, by the Iron Curtain.

This article is primarily based on material from the archive of the Institute of Slovenian Ethnology; official letters to Carinthian organizations, the radio station in Klagenfurt, and individuals; personal correspondence between Niko Kuret and Pavle Zablatnik, and Zablatnik's personal archive. It discusses the period between

1955 and 1970 - that is, when systematic research was being conducted on folk life in Austrian Carinthia. The efforts of that time are closely connected with the institute's history - that is, the time when its staff and researchers (Ivan Grafenauer, Niko Kuret, and Milko Matičetov) were unwilling to remain limited by national boundaries, but sought to include all Slovenian ethnic territory in their research. Thus the land on the "shady side of the Karavanke Mountains" was included in ethnographic studies on a footing almost equal to other Slovenian regions, and the material from this region was taken into account in articles and monographs.

Perhaps the most important and versatile role was played by Niko Kuret, who from 1955 onwards directed his research in Carinthia towards the intense discovery and study of Andrej Schuster Drabosnjak's plays and filming the traditional Gail Valley quintain, or štehvanje. At that time, he also prepared Slovenian broadcasts on ethnological topics at the Klagenfurt radio station and tried to have them recorded for the institute's archive. On his own initiative and to encourage the Carinthians, Kuret prepared a series of educational and interesting radio broadcasts. He often used his own pay to buy film and magnetic tape for these efforts.

This article especially emphasizes research on the štehvanje tradition and the efforts to produce research films, which appear as a principle theme in the archives, full of conflicts and disappointments. In Kuret's career as a researcher, this was a "fatal" period, in which his desire to conduct studies in Carinthia was suppressed for several years due to low blows from both the German-speaking and leftist Slovenian sides.

The period under discussion was apparently not yet right for all of Kuret's ideas to be realized. In 1983, the Christian Cultural Union eventually broke new ground by establishing an ethnology department under its wings, which managed to survive until Slovenia's independence despite difficult conditions and various pressures. Afterwards, a new and more relaxed period began: in 1992, the department grew into an independent institute - that is, today's Urban Jarnik Institute of Slovenian Ethnography in Celovec/Klagenfurt.

Ložar-Podlogar, Helena. 2008. Kuretove koroške poti. *Čar izročila: zapuščina Nika Kureta (1906-1995)*. Založba ZRC, ZRC SAZU, 159–186.

PET DESETLETIJ SEKCIJE ZA LJUDSKE ŠEGE IN IGRE*

V sekciji za ljudske šege in igre je dolga leta, od začetkov, in potem vse do leta 1968 delal dr. Niko Kuret sam. Njegov načrt je bil ustvariti arhiv ljudskih šeg in iger, na podlagi katerega bi bila potem mogoča poglobljena strokovna obravnava posameznih pojavov in posamičnih prvin v okviru enega pojava. S poznavanjem tujega, predvsem evropskega arhivskega gradiva in strokovne literature, pa bi bilo mogoče domače izsledke in dognanja primerjati s tujimi in pojave postaviti v širši, evropski okvir.

Z zunanjimi tehničnim i sodelavkami je bilo tedaj na eni strani organizirano izpisovanje narodopisno zanimivega gradiva iz periodike in del posameznih raziskovalcev, na drugi strani pa se je gradivo zbiralo s pomočjo vprašalnic, ki so bile razposlane širom slovenskega etničnega ozemlja. To so bili prvi poskusi, da bi ustvarili nekakšno informatorsko mrežo inštituta, predvsem pa pridobili nekaj stalnih zunanjih sodelavcev.

Prve štiri vprašalnice - 1. a) *Naslovi dobrih pravljicarjev*, b) *Božični panj, čok*, c) *Stari domači napisi*; 2. *Otroška igra*; 3. *O prekopavanju mrličev* (umita in v prt zavita lobanja); 4. *Adonisovi vrtički* (božično okrasje)¹ - so bile razmnožene na ciklostil in razposlane na nekatere slovenske šole, župnišča in nekaterim ljubiteljem t. i. narodnega blaga. Ko je leta 1956 začel, sicer še v skromni tiskani obliki, izhajati *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje*,² ki naj bi bil »vez med nami in našimi požrtvovalnimi poročevalci“,³ so v njem dobile svoje mesto tudi vprašalnice 5-6. *Maske na Slovenskem* a) *Pehtra*, b) *Pustne maskare*, c) *Godčevske maske*, d) *Zeleni Jurij*,

* Pogled avtorice na Sekcijo za ljudske šege in igre se ves čas prepleta s pogledom na inštitut kot celoto, saj ga je sama skozi desetletja tako doživljala. V tem pa se ta prispevek razlikuje od prispevkov drugih sodelavcev, ki predstavljajo svoj osebni delež na posamičnih strokovnih področjih. Kot urednica *Traditiones* je H. Ložar-Podlogar način pisanja namerno prepustila sodelavcem. Morda je povsem naravno in je treba razumeti, da je v inštitutu s širitvijo in z drobljenjem skupnega programa v posamezne projekte sčasoma vedno bolj čutili individualnost in manj medsebojne povezanosti.

¹ Odgovori na vprašalnice, rokopisi in prepisi, so shranjeni v Arhivskih zbirkah Inštituta za slovensko narodopisje.

² *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti*. Leto I. 1956- 1957, štev. 1-4.

³ Nepodpisano (Milko Matičetov), Vez med nami, *Glasnik Inštituta za slovensko narodopisje* 1, oktober 1956, št. 1, str. 1.

e) *Kresnice*, f) *Miklavževanje*, g) *Lucija s strežnico*, h) *Novoletne maske*, i) *Trije kralji*; 8 a) *Fantovska vaška skupnost*, b) *Naša ljudska lutka*; 9. *Obredni ogenj in obredna luč na Slovenskem*.

Že leta 1959 je *Glasnik ISN* odprl vrata tudi drugim narodopisnim ustanovam in se preimenoval v *Glasnik Slovenskega etnografskega društva*. Odgovorni urednik je bil sicer vsakokratni predsednik društva, člani uredniškega odbora in avtorji prispevkov pa v glavnem sodelavci Inštituta za slovensko narodopisje in Glasbenonarodopisnega inštituta. Glasnik je tako objavil tudi vprašalnice št. 7. *Glasbila in zvočila na Slovenskem* (Zvočila in običaji, Zvočne igrače, Preprosta glasbila), *Godčevstvo, Mrliške pesmi, Ljudski plesi na Slovenskem*, pa tudi Etnografskega muzeja - t.j. vprašalnica št. 9 (*Oprema in vprega goveje živine, Plugi, orala, brane in drugo poljedelsko orodje*), in celo Sekcije za zgodovino umetnosti pri SAZU (*Vprašanja o ljudskih in obrtniških podobarjih*). Glasnik naj bi, kakor je zapisano prvi številki na pot, posredoval pogled v delo Inštituta za slovensko narodopisje kot znanstvene ustanove, zunanjim sodelavcem odkrival »pomen naloge, ki jo prostovoljno prevzemajo«, s svojo vsebino, predvsem pa s pojasnili, pa naj bi poročevalcem »lajšal trud pri zbiranju odgovorov na vsakokratno vprašalnico« in jim v neprisljeni obliki posredoval nekaj narodopisnega znanja.⁴

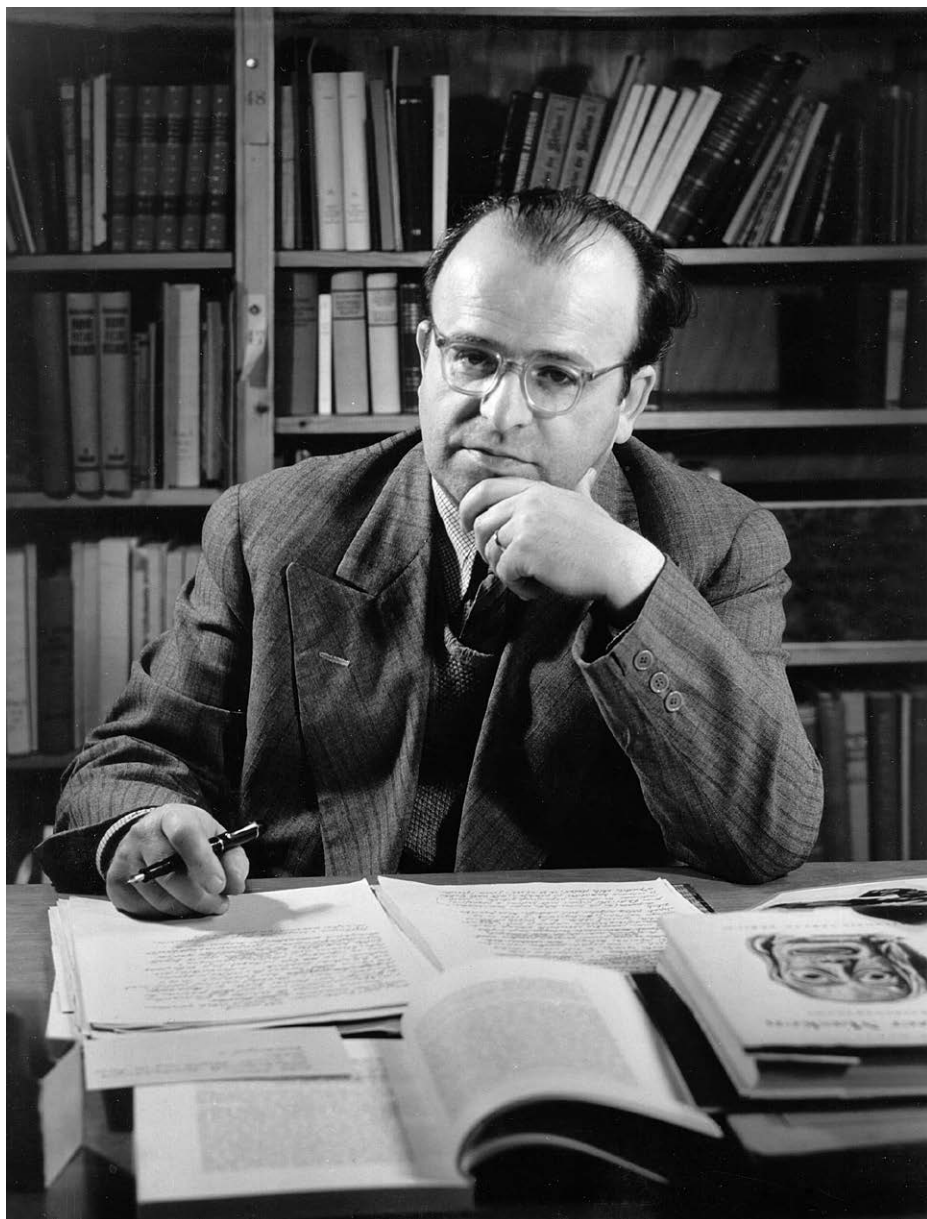
Z združitvijo Slovenskega etnografskega društva in Slovenskega etnološkega društva je Glasnik še enkrat spremenil svoje ime. Od letnika XV, torej od leta 1975 naprej, se imenuje *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* in je prerasel v obsežnejšo, z angleškim povzetkom opremljeno etnološko publikacijo. Kakor je na eni strani tak podvig treba pozdraviti in ga pohvaliti, pa smo na drugi strani s tem zgubili tisto vez, ki nas je povezovala s terenom, kjer so ljudje z veseljem prebirali poljudno napisane kratke sestavke in se nanje tudi odzivali.⁵

Z leti se je tako v *arhivu slovenskih ljudskih šeg in iger* nabralo dragoceno gradivo, ki vsebuje prepise:

- iz tiskanih in rokopisnih virov,
- odgovore na vprašalnice,
- terenske zapiske raziskovalcev ISN,
- kopije terenskega gradiva drugih ustanov, tako Glasbenonarodopisnega inštituta kakor tudi terenskih ekip Slovenskega etnografskega muzeja,
- nekaterih kompleksnih tiskanih virov (*Valvasor, Pajek, Navratil, Turnšek/PVK, OMT, Möderndorfer/VUOS, Kelemina, L'Estocq, Kragl, Šašelj*),

⁴ Prav tam.

⁵ Avstrijski etnologi so npr. ostali pri svojih Nachrichten (vesti), s katerimi tudi ljubiteljske člane društva obveščajo o pomembnejših dogodkih, npr. o simpozijih in konferencah, predavanjih, razstavah, jubilejih, novih publikacijah itn.

Niko Kuret na Inštitutu za slovensko narodopisje (Arhiv ISN ZRC SAZU).

- zapuščin (*Štrekelj, Križnik, Šček*),
- letopisov in zbornikov (*LMS*),
- koledarjev (*Kalendar Najsv. Srca Jezusovega, Narodni koledar*),
- manjših virov (*Brezovnik, Brinar, Dimeč, Erjavec, Finžgar, Flere, Fuchs, Golobič, Gorenjščak, Jalen, Jurčič, Karba, Kenda, Klančič, Kocbek Fr., Korže, Kosin, Kotnik, Krainz, Krek, Kuhar (Hanzej), Kunčič, Kuthmayer, Lešnikova, Levičnik, Likovič, Linhart, Ljubič, Lovrenčič, Mailly, Majar, Marolt, Mavrel, Mertelj, Meško, Miklavčič, Milčinski, Mozetič, Nedeljko, Orožen, Pajek, Pleteršnik, Poženčan, Puff, Rappold, Ribičič, Schlosser, Stepišnik, Stritar, Šašel in Ramovš, Šček, Štuhec, Tomažič, Tomšič, Trstenjak (Davorin), Urbas, Vernaleken, Vrbanjakov (Kleinmayer), Walter Sepp, Zupanc*)
- in periodike, z redkimi izjemami vse iz 19. stoletja: *Laibacher Wochenblatt* 1804-1818, *Der Aufmerksame* 1812-1842, *Illyr. Wochenblatt* 1819-1820, *Danica (ilir-ska)* 1835-1867, *Carniolia* 1838-1844, *Novice* 1843-1902, *Mittheilungen d. Histor. Vereins f. Krain* 1846-1868, *Slov. cerkveni časopis, (Zgodnja Danica)* 1898-1906, *Celjske slovenske novice* 1848, 1849, *Slovenija* 1848-1850, *Vedež* 1848-1850, *Pravi Slovenec* 1849, *Slovenska Čbela* 1850, *Jadranski Slavjan* 1850, *Slovenska Bčela* 1850-1853, *Arkiv za povjesnicu jugoslavensku* 1851-1875, *Prijatelj (Šolski, Slovenski)* 1852-1883, *Zora* 1852-1853, *Slovenski Glasnik* 1858-1868, *Lipica* 1860, *Učiteljski tovariš* 1861-1941, *Torbica jugoslov. mladosti* 1862-1864, *Vrtec doma-čih cvetlic* 1863, *Slovenec (Celovski)* 1865-1867, *Čitalnica* 1865-1866, *Drobtinice* 1865-1900, *Ilirski Primorjan (Slov. Primorec)* 1866-1886, *Slovenski gospodar* 1867-1940, *Slovenski narod* 1868-1949, *Besednik* 1869-1878, *Jadranska zarja* 1869, *Vrtec* 1871-1945, *Soča* 1871-1915, *Zora* 1872-1878, *Slavjan* 1873-1875, *Laibacher Schulzeitung* 1873-1911, *Popotnik* 1880-1949, *Kres* 1881-1886, *Ljubljanski Zvon* 1881, *Mir* 1882-1920, *Ljudski glas* 1882-1885, *Slovan (Hribarjev)* 1884-1887, *Dolenjske Novice* 1885-1919, *Ljudska knjižnica* 1885, 1886, *Angeljček* 1887-1935, *Slovanski svet* 1888-1899, *Dom in svet* 1888-1944, *Zeitschrift für Österreich. Volkskunde* 1895-1919, *Zbornik za narodni život i običaje* 1896, *Slovenski učitelj* 1899-1941, *Gorenjec* 1900, *Naš dom* 1901-1939, *Slovan (Govekarjev)* 1902-1917, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1904, *Domači prijatelj* 1904-1915, *Blätter f. d. Abteilungsunterricht* 1904-191 (Mladika 1920-1941, *Naš čolnič* 1923-1929, *Ce fastu?*, *Mariborski Večernik*, *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo*, *Ljudski oder*, *Slovenski dom* 1935-1945, *Ljudska pravica*, *Tovariš*.
- Posebno dragoceno je gradivo posameznih raziskovalcev in zapisovalcev - zuna-njih sodelavcev inštituta (*Petrine Ocvirk, Nežke Vavpotič, Anice Arnol, Mirjam Tozon, Neže Rejec*, izredno požrtvovalne *Eme Plavec* in *Štefke Jazbar*, ki je leta 2000 inštitutu podarila svojo bohinjsko kroniko, itn.)

Arhivsko gradivo je urejeno po klasifikacijski shemi:

ČLOVEK

VEROVANJA

VEDNOST

LJUDSKO ZDRAVILSTVO

SKUPNOST

LJUDSKO PRAVO

DELO

I Poljedelstvo

II Živinoreja, travništvo

III Vinogradništvo, sadjarstvo, vrtnarstvo

IV Gozdarstvo, lov, ribolov, nabiralništvo

V Obrt, industrija, promet, trgovina, gostinstvo

VI Razne zaposlitve

LJUDSKA UMETNOST

PRAZNOVANJA IN POČITEK

IGRA IN GLEDALIŠČE

PREHRANA, PIJAČA, POŽIVILA

NOŠA

PREDMETI

Omeniti je treba še posebne zbirke gradiva, pridobljenega iz zamejstva (*Rudolf Gustav Puff, Valentin Pogačnik, Franz Ferk*), predvsem pa odgovore na vprašalnice, ki jih je za topografijo Južne Štajerske okrajnim gosposkam, davčnim občinam, gosposčinam in imenjem, župnijskim uradom ter upravam rudnikov in fužin leta 1811 namenil nadvojvoda Janez, njegovo delo pa leta 1842 nadaljeval prof. Georg Göth. Nakup kopij te t. i. *Göthove topografije* (GT), katere izvirniki so v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu, je inštitutu omogočil takratni Kidričev sklad. Göthova topografija, v gotici pisano rokopisno gradivo, zajema 505 krajev in je v inštitutskem arhivu urejena po slovenskem abecednem redu krajev, vsaka enota je posebej oštevilčena, narejena sta tudi slovenski in nemški krajevni katalog.⁶ Sredi osemdesetih let ga je začel obdelovati Niko Kuret in prišel do št. 130, t.j. do kraja Sv. Jedrt nad Laškim. Kot Gradivo za narodopisje Slovencev so do njegove smrti izšli štirje snopiči, skupaj 490 strani, kar je šele petina vsega gradiva. Sodelavci čuti o za dolžnost, da Kuretovo delo nadaljujemo in končamo.

Delo v sekciji za ljudske šege in igre ves čas poteka na več ravneh:

⁶ Gl. Niko Kuret, *Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848. Topografski podatki po odgovorih na vprašalnice nadvojvode Janeza (1818) in Georga Gotha (1842)*. Prvi del, snopič 1/1985, 2/1987, 3/1989; Drugi del, snopič 1/1993.60

Podelitev Herderjeve nagrade na Dunaju 1966. Dr. Niko Kuret je bil prvi Herderjev nagrajenec iz Slovenije, vendar dogodek v javnih občilih ni bil deležen nikakršne pozornosti. Na sliki spodaj je še Helena Ložar Podlogar, Herderjeva štipendistka [Arhiv ISN ZRC SAZU]

- *terenske raziskave* (lastne in s pomočjo zunanjih sodelavcev),
- *dokumentiranje* (zapisi, fotografiranje, zvočno snemanje) in *arhiviranje*,
- *sintetična in primerjalna obdelava gradiva* (po posamičnih prvinah ali po geografsko zaokroženih območjih).

Že v prvih desetih letih terenskega dela se je v inštitutu nabralo nad 2500 fotografij in okoli 1000 diapozitivov predvsem s področja šeg, ki jih do tedaj ni nihče sistematično uredil. Helena Ložar je, kot študentka etnologije, jeseni 1964. leta začela urejati inštitutsko fototeko. Vsaki sliki je bilo treba poiskati njen negativ, jo opremiti z vsemi podatki, ki jih je zahteval fototečni karton (zap. št. slike, št. negativa, format, predmet, kraj, pokrajina, datum posnetka, avtor, opis, objava - kje, kdaj itn.), in pripraviti stvarni in krajevni katalog. Danes nastaja osrednja, računalniško obdelana fotodokumentacija, za katero skrbi dokumentalistka.

Sekcija za šege in igre tudi pozneje ni opustila dela z vprašalnici in anketami; pravzaprav je bila zaradi kadrovskega in navsezadnje tudi finančnega položaja od njih celo odvisna. Leta 1966 so bile ponovno razposlane na ciklostil razmnožene vprašalnice št. 10, t.j. *Tepežkanje*: A) v matični Sloveniji, B) na Slovenskem Koroškem, C) na Goriškem, in leta 1967 vprašalnica št. 11 *'Baba' v ljudskem izročilu*. Potem, ko je izdal svoje monum entalno delo *Praznično leto Slovencev* (1963-1970) v štirih knjigah, in *Jaslice na Slovenskem* (1981), se je Niko Kuret sistematično lotil mask in karnevalov. Razposlal je novo, podrobnejšo in bolj izpopolnjeno vprašalnico in tako pridobil obsežno gradivo o maskah in karnevalih za prvo slovensko monografijo *Maske slovenskih pokrajin* (1984), v kateri je združil vse svoje vedenje ne le o pustnem šemljenju, ampak o maskiranju nasploh. Žal je v rokopisu ostal tisti del knjige, v katerem je Kuret slovenski strokovni javnosti želel predstaviti tudi evropske maske. Knjiga *Maske slovenskih pokrajin* je tisti temelj, na katerem lahko v sekciji, danes že s tremi sodelavci, gradimo nadaljnje, geografsko širše zajete in tudi sociološko podprte raziskave. Upamo, da bomo tako, kakor smo, na pobudo sodelavca sekcije Jurija Fikfaka, poskusno *zagoriške mačkare*, nekoč lahko multimedijsko predstavili vse slovenske maske.

Helena Ložar-Podlogar je po vrnitvi s podiplomskega študija na Dunaju (1966-1968), katerega ji je omogočila Herderjeva štipendija, začela redno delati v Sekciji za ljudske sege in igre. Glavno področje njenega raziskovalnega dela so bile *ljudske šege*, prvotno s poudarkom na *šegah življenjskega kroga*, vendar je že od začetka sodelovala tudi pri raziskavah Nika Kureta o letnih šegah in zato po njegovi smrti lažje prevzela tudi to področje.

Leta 1969 je bila zastavljena velika akcija, ki je zajela celotno slovensko etnično ozemlje - *Anketa o ženitovanjskih šegah*. Na podlagi študija vseh dosegljivih tiskanih virov, od 17. stoletja naprej, je Helena Ložar-Podlogar sestavila vprašalnico z 828 vprašanji, ki je izšla v posebni knjižici. Na vsako vprašanje je bilo treba odgovoriti za tri obdobja:

a) pred prvo svetovno vojno, b) med obema vojnama, c) po drugi svetovni vojni. Morda psihološko to ni bilo najbolj premišljeno, saj bi tako število vprašanj informatorje lahko odvrnilo od dela. (Ob rob naj bo zapisano še to: ko smo se zavedli, kako obsežno nalogo smo zaupali svojim informatorjem, nas je zapekla vest. Osebnost smo obiskali vse slovenske občine in njihovim predsednikom predstavili pomembnost dela, ki ga za nas opravljajo njihovi someščani. Tako se nam je posrečilo skoraj od vseh občin dobiti simbolično vsoto, ki smo jo kot nagrado nakazali požrtvovalnim zbiralcem in zapisovalcem ženitovanjskih šeg). Trajalo je sicer kar nekaj let, da smo akcijo zaključili, kljub temu pa je bil rezultat presenetljiv. Dobili smo odgovore iz 120 krajev, skupaj približno 250.000 novih podatkov. Razveseljivo pri tem je, da so ti kraji enakomerno porazdeljeni po Sloveniji in po zamejstvu, še bolj pa to, kakor je zapisal novinar, da je s to anketo »poraslo zanimanje za ljudsko kulturo, za njene vrednote, ki jih sodobni način življenja prekriva in za staro izročilo, ki bi ostalo za vselej neznano, če ga ne bi danes, ta trenutek zapisali.«⁷

Tako obsežno gradivo pa je bilo treba primerno arhivirati. Žal tedaj še ni bilo računalnikov, odločili pa smo se za metodo, ki so jo uporabljali kolegi drugod po Evropi:⁸ gradivo smo prepisovali na perforirane kartice, kar je bilo dokaj zamudno delo, njih jih pred obdelavo vsake posamezne regije klasificirali, sproti dopolnjevali z lastnimi terenskimi raziskavami in z gradivom posameznih krajevnih arhivov (matične knjige, Ženitovanjske pogodbe). Na podlagi tega gradiva so nastale posamične razprave, tako npr. o svatbi v Prekmurju in Porabju, v Istri, na Dolenjskem, posebej še primerjalna razprava o slovenskih in kočevarskih ženitovanjih, o slovenski svatbi v Ziljski dolini, ki je, dopolnjena z arhivskimi in drugimi pisanimi viri od 18. stoletja dalje in s kritičnim pogledom in ovrednotenjem nemško pisane literature, leta 1995 v Celovcu izšla kot monografija.⁹

Sedemdeseta leta so bila v znamenju dveh pridobitev: Inštitut je leta 1972 dobil svoj zbornik *Traditiones*, ki so s svojim rednim izhajanjem kmalu postale osrednja strokovna revija, začela pa se je tudi prva velika skupna akcija vseh slovenskih etnologov, ki jo je idejno in strokovno vodil prof. dr. Slavko Kremenšek z Oddelka za etnologijo Filozofske fakultete. Pri sestavljanju *Vprašalnic za etnološko topografijo slovenskega etničnega ozemlja* so sodelovali tudi vsi sodelavci Inštituta za slovensko narodopisje. Vprašalnice,

⁷ Peter Breščak, Razvojna podoba ljudskih šeg, *Delo*, 8. januarja 1970.

⁸ Leta 1968 je Helena Ložar s štipendijo Sklada Borisa Kidriča v dveh mesecih študijsko obiskala nekaj pomembnejših etnoloških ustanov v Nemčiji (Bonn, Münster, Marburg/Lahn, Hamburg, Freiburg/Br.) in Švici (Basel, Zürich) in se seznanjala s takrat sodobnim arhiviranjem etnološkega gradiva s pomočjo perforiranih kartic.

⁹ Helena Ložar-Podlogar, *V adventu snubiti - o pustu ženiti. Svatbene šege Ziljanov*. Celovec, Mohorjeva založba, 1995. Dostopna na spletu:

Fotografinja Carmen Narobe, akademik Niko Kuret in mag. Helena Ložar Podlogar na zadnjem božično-novoletnem sprejemu leta 1994 (Arhiv ISN ZRC SAZU).

tiskane v zvezku IX, ki sta jih sestavila Niko Kuret in Helena Ložar-Podlogar, vsebujejo poglavje 36 *Šege: Življenjskega cikla* (A Rojstvo, B Ženitev, C Smrt), *Letne in koledarske šege*, *Delovne šege agrarnega območja*. To so bila tudi leta ostrih in burnih, a tudi konstruktivnih razprav o t. i. smernicah slovenske etnologije, leta borbe za denar in prioriteto raziskovalnih nalog, navsezadnje tudi leta, ko celo, povejmo odkrito, pri samem vrhu Akademije delo in pomen inštituta, ki menda »deluje v sklopu akademije kot zbiralni organ za registracijo domačih šeg, običajev, vraž in ljudske modrosti«¹⁰ ni bilo upoštevano in javnosti predstavljeno tako, kakor bi verjetno zaslužilo.

Osemdeseta leta so bila glede terenskih raziskav skromnejša: za daljše poti ni bilo denarja, za pot do zamejskih Slovencev smo potrebovali posebne dovolilnice oz. je bilo treba nekaj časa plačevati t. i. depozit. Tako je bilo bolj poudarjeno kabinetno delo, pisanje razprav in monografij, začela se je študijska priprava na nadaljevanje raziskav šeg ob rojstvu in smrti. Zgubili pa smo stik z večino informatorjev in se tako šele v devetdesetih letih ponovno intenzivno podali na teren, ki je pokazal, kakšno bogastvo še vedno skrivajo šege, saj je bilo to obdobje osamosvojitve Slovenije, večje demokracije in končno tudi obdobje oživljanja šeg. Ves čas smo se sicer zavedali pomembnosti svojega dela in smo pri njem vztrajali tudi v obdobjih, ko raziskovanje šeg, če to niso bile ravno maske, ni bilo zelo cenjeno. V zadoščenje nam je bilo, da nismo ostali brez odgovora, ko so ljudje vedno bolj povpraševali po tovrstnem gradivu in vedno pogostejše posegali po Kuretovem *Prazničnem letu Slovencev*. Kaj bi jim ponudili, če bi se podredili »pritiskom«?

V tem času je H. Ložar - Podlogar začela raziskovati šege ob smrti in pogrebu, vzporedno z njimi pa vaška pokopališča. Šege in verovanja ob smrti so se morda vse do danes najbolj ohranile in zanimivo je, kako jih na podeželju skušajo vključiti v novejši način pokopa in kako se s širjenjem izza obzidja in s podiranjem starih nagrobnikov spreminjajo naša pokopališča, s tem pa zginja tudi velik del naše kulturne dediščine.

Po smrti Nika Kureta (1995) je bilo treba kadrovsko pokriti tudi njegovo raziskovalno področje. Od koledarskih šeg je sicer že v šestdesetih letih H. Ložar (Podlogar) začela raziskovati novoletne šeme (otepovce) v Bohinju in mačkare v Zagorici na Dobrepolju in v Ponikvah: ob večletnem spremljanju in primerjanju izvajanja ene in druge šege, ki sta obe povezani s šemljenjem, se ji danes postavljajo povsem nova vprašanja in odkrivajo nova dejstva. Na drugi strani pa je raziskovala tudi nekatere šege cerkvenega leta (cvetna nedelja, velika noč, miklavževanje, božič, razne procesije, žegnjanja, štehanje na Zilji), ki so po osamosvojitvi Slovenije ponovno stopile v javno življenje (ali pa dotlej zanje nismo vedeli, ker so jih izvajali skrivaj), pri tem pa se seveda deloma spremenile,

¹⁰ SAZU in znanost na Slovenskem. Iz predavanja predsednika naše Akademije znanosti in umetnosti Josipa Vidmarja, *Delo*, 27. januarja 1968, str. 19 (Za konec tedna).

morda celo zgubile nekaj duhovne poglobljenosti. Raziskavam šeg sedanjosti je namenjen najnovejši projekt *Šege in prazniki na Slovenskem v drugi polovici 20. in na začetku 21. stoletja*, ki bo v delo vključil predvsem mlajše raziskovalce.

Sodelavci Sekcije za šege in igre so se vključevali tudi v raziskovanje *zgodovine stroke*. Jurij Fikfak je svoje raziskave usmeril v 19. stoletje, Helena Ložar-Podlogar pa se je, poleg tega, da je sestavila strokovni bibliografiji dr. Nika Kureta in dr. Toneta Cevca, posvetila izbranim temam; tako je npr. zbrala in komentirala etnološko zanimive prispevke v vseh letnikih *Doma in sveta*, za prikaz ljudskega življenja v Prekmurju je pregledala in izpisala še neobjavljeno rokopisno zapuščino publicista in gledališkega zgodovinarja Antona Trstenjaka (1853-1917), zbrala vso dosegljivo dokumentacijo za osvetlitev ozadja nastajanja zbornika *Narodopisje Slovencev I* (1944), ki zaradi specifičnih razmer vojnega časa v celotni zamisli njegovega prvega urednika R. Ložarja ni bilo nikoli izpeljano. Zanimalo jo je tudi, kako je slovenska ljudska kultura predstavljena in kdo so bili pisci prispevkov o Slovencih v monumentalnem delu nadvojvode Rudolfa *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild*. Prav v navezavi na to tematiko je Sekcija za šege (Jurij Fikfak) v sodelovanju z dunajskim Inštitutom za evropsko etnologijo (Reinhard Johler) leta 1998 v Martuljku pripravila mednarodno konferenco *Ljudska kultura med državo in narodom - Volkskultur zwischen Staat und Kultur*,¹¹ na kateri je s predavanjem sodelovalo 17 raziskovalcev, od tega 3 Slovenci, vsi z Inštituta za slovensko narodopisje (Jurij Fikfak, Maja Godina-Golija, Helena Ložar-Podlogar).

Čeprav je bila raziskovanju šeg namenjena večina raziskovalnega dela, pa tudi raziskovanje iger, tako v pomenu »otroška igra« kakor v pomenu »ljudska (gledališka) igra« ni bilo povsem zanemarjeno. Zbiranju otroških iger je Niko Kuret že v prvih letih namenil veliko časa in truda. K sodelovanju je želel pritegniti učitelje z vseh slovenskih šol, akcija pa je požela porazen rezultat, saj se je od vseh slovenskih osnovnih šol, ki so bile naprošene za sodelovanje, odzvalo le nekaj deset. Nekoliko boljši je bil odziv na srednjih šolah. Kljub temu je v arhivu zbranih prek 1100 otroških iger.

Posebno mesto v Arhivu Inštituta za slovensko narodopisje ima t. i. *Drabosnjakov arhiv*, v katerem hranimo vse kopije del koroškega ljudskega pesnika in dramatika Andreja Šusterja Drabosnjaka (1768-1825). Inštitut je soglašal, da so originali shranjeni v Študijski knjižnici na Ravnah na Koroškem, ki je imela že tedaj večino originalov. Ob 150-letnici Drabosnjakove smrti leta 1975 smo v Prešernovi dvorani na SAZU pripravili obsežno razstavo in z njo gostovali tudi v Mariboru, na Ravnah, v Celovcu in ob kongresu prevajalcev tudi na Bledu. Kompletно gradivo s te razstave je shranjeno v Inštitutu.

¹¹ Helena Ložar-Podlogar, Mednarodno posvetovanje Ljudska kultura med državo in narodom, *Traditiones* 27, 1998, 257-259.

Poleg rednega raziskovalnega dela na področju šeg pa sta tako Niko Kuret kakor za njim Helena Ložar-Podlogar (od leta 1973 sodelavka, od leta 1977, ko sta N. Kuret in H. Ložar-Podlogar v Ljubljani organizirala skupno redakcijsko konferenco Demosa, pa urednica) kot slovenska urednika sodelovala tudi pri bibliografski reviji Demos¹² in pri Mednarodni etnološki bibliografiji (*Internationale volkshundliche Bibliographie* z glavnim uredništvom v Baslu in Bonnu). Udeleževala sta se rednih dvo- oz. triletnih redakcijskih konferenc (Berlin, Dresden, Brno, Budimpešta, Bukarešta, Ljubljana, Bratislava) in na glavna uredništva pošiljala svoje nem ško pisane povzetke o slovenskih etnoloških razpravah. S tem sta evropsko strokovno javnost seznanjala s slovenskimi temami, poleg tega pa tudi sodelovala pri novi klasifikaciji in pri sestavi etnološkega tezavra.

N. Kuret in H. Ložar-Podlogar sta se aktivno udeleževala tudi domačih in tujih konferenc in mednarodnih strokovnih posvetovanj (*Alpes Orientales*, *Ethnologia Slavica*, *Ethnologia Pannonica*, *Österreich und seine historische Nachbarn*, *Pro vita Alpina* idr.), se s predavanji odzvala na povabila tujih ustanov in univerz (Gradec, Dunaj), predavala na slovenskih šolah, kulturnih večerih krajevnih, društvenih, farnih, humanitarnih idr. skupnosti, na radiu Slovenija, Radiu Trst in Celovec, pripravila nekaj scenarijev za slovensko televizijo (Pust na Banjški planoti, Bohinjske novoletne maske - otepovci, Ljubljanske butarice itn.), sodelovala pri *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*, pri *Enciklopediji Jugoslavije* in pri *Enciklopediji Slovenije*. Helena Ložar-Podlogar in Jurij Fikfak sta se leta 1997 aktivno udeležila tudi mednarodne konference *The Masks within the European Traditional* v Binchu v Belgiji. Tam je svetovni muzej mask in karnevalov, kateremu je leta 1968 tudi Inštitut za slovensko narodopisje poslal slovenske maske vseh glavnih pokrajinskih tipov, ki so razstavljene v posebni sobi, od konference naprej ne več kot jugoslovanske, temveč že kot slovenske maske. V zadnjem desetletju je Sekcija za šege in igre samostojno ali v sodelovanju z drugimi znanstvenimi ustanovami organizirala več mednarodnih posvetovanj: leta 1988 v Pazinu ob stoletnici smrti Jakoba Volčiča, nato poleg že omenjenega *Ljudska kultura med državo in narodom* (Gozd Martuljek, 1998), še *Ethnological and Anthropological Approaches to the Study of Death* (Ljubljana, 1999), *Maske in maskiranje na Slovenskem in v zamejstvu* (Ptuj, 2000, Cerklje 2001), *Nove težnje v kvalitativnem raziskovanju* (Bled, 2000).

Druga skupna akcija vseh slovenskih etnologov je delo za Leksikon etnologije Slovencev,¹³ ki mu je prve temelje postavil Niko Kuret, njegovi nasledniki pa zadnja

¹² *Demos. Internationale ethnographische und folkloristische Informationen*. Glavno uredništvo revije je v Dresdnu; namen revije pa je svetovno strokovno javnost seznanjati z delom etnologov vzhodnih in jugovzhodnih, po korenitih družbeno-političnih spremembah pa vseh evropskih narodov.

¹³ Več o tem v prispevku Angelosa Baša 'Leksikon etnologije Slovencev' v tej številki *Traditiones*.

leta veliko časa posvečajo pisanju več kot 1000 gesel s področja šeg in iger. Gonilna moč leksikona, tako v organizacijskem kakor v strokovnem smislu, je ostala v Inštitutu za slovensko narodopisje in na glavnem uredniku, znanstvenem svetniku v pokoju, dr. Angelosu Bašu.

* * *

In za konec bodi za zgodovino inštituta zapisano še to: Inštitut za slovensko narodopisje je bil prvi inštitut pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, ki je uspel kupiti svoj lastni terenski avto, ne da bi s tem obremenjeval akademijska finančna sredstva. Ne prav resno izrečeno misel, da bi lahko kakšno podjetje, namesto da sponzorira nakup ameriških televizijskih nadaljevanj, inštitutu kupilo avto, s katerim bi raziskovalci ob svojem terenskem delu »vozili njegovo reklamo po Sloveniji,« je dr. Kuret, ki je bil vedno človek dejanj, vzel resno in se je takoj pisno obrnil na nekatera močnejša podjetja. Razložil jim je naše zadrege pri obiskih težko dostopnih krajev. V enem letu smo s pomočjo Ljubljanske banke, Peka, Leka, Krke, in celo podjetja Elektro Celje ter z bogatim deležem, ki ga je pater Odilo Hajnšek nabral med slovenskimi rojaki v Združenih državah Amerike, leta 1969 na akademijsko dvorišče pripeljali nov Renault 4 (katrco), pri nas zadnji še francoske izdelave, seveda v tistem času, kakor je bilo v navadi za državno lastnino, z rdečo registrsko tablico, ki se ni prav lepo ujemala z močno, tedaj nenavadno gorčično barvo avtomobila in tudi sicer na podeželju ni vzbujala pretiranega zaupanja. Zato pa so raziskovalci, ko so razložili svoje poslanstvo, našli vedno odprta vrata in ljudi, ki so si bili pripravljeni vzeti čas za pogovor.

FIVE DECADES OF THE SECTION FOR FOLK CUSTOMS AND GAMES

For five decades, the Section for Folk Customs and Games, part of the Institute of Slovenian Ethnology, has been a cornerstone of ethnographic research, initially led by Dr. Niko Kuret until 1968. Kuret aimed to create an archive of folk customs and games, enabling in-depth analysis of specific phenomena within a broader European context, leveraging his knowledge of foreign archives and literature. Early efforts involved external collaborators extracting ethnographic material from periodicals and researchers' works, while questionnaires were distributed across Slovenian ethnic territories to build an informant network.

The first questionnaires, covering topics like fairy tale narrators, Christmas logs, children's games, and funeral customs, were sent to schools, parishes, and enthusiasts. In 1956, the *Glasnik* newsletter of the Institute began, fostering ties with contributors and publishing further questionnaires on masks, musical instruments, and rituals. Over time, it evolved into the *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* by 1975, becoming a robust scholarly publication, though losing its direct link to grassroots informants.

The section amassed a rich archive, including transcripts from printed and manuscript sources, questionnaire responses, field notes, and copies from other institutions like the Ethnographic Museum. Key contributors included external collaborators like Ema Plavec and Štefka Jazbar. The material, organized by themes such as beliefs, work, and celebrations, also features rare collections like Göth's topography from 1811–1842, acquired via the Kidrič Fund.

Fieldwork, documentation, and comparative analysis defined the section's work. By the mid-1960s, over 2,500 photos and 1,000 slides were collected, systematized by Helena Ložar-Podlogar. Major projects included the 1969 wedding customs survey, yielding 250,000 data points from 120 locales, and Kuret's monographs like *Praznično leto Slovencev* and *Maske slovenskih pokrajin*. Post-Kuret, Ložar-Podlogar expanded research into death customs and village cemeteries, while the section adapted to modern challenges, balancing tradition with evolving societal contexts.

Helena Ložar Podlogar za pisalno mizo konec osemdesetih let na Novem trgu 3. (Foto: Jurij Fikfak)

DODATEK

RAZMIŠLJANJA ETNOLOGINJE OB FINŽGARJEVEM GOSTAČU MATEVŽU

Nekoč so otroci radi sedeli okoli svojih dedov in babic, ali na paši ob starem pastirju, in s široko odprtimi, zvedavimi očmi poslušali povedke in pravljice, zgodbe o dobrih in hudobnih vilah, strahovih in junakih, o zakletih gradovih, začaranih princeskah in skrivnih zakladih, o divji jagi, Pehtri babi in Zlatorogu. Niso bile le besede tiste, ki so pričarale zgodbo, govorile so roke, oči, govorila je mimika obraza in drža celega telesa. Fantje so v svojih dedih, ki so še služili vojsko pod dunajskim cesarjem ali so se borili na tujih frontah vse do Galicije, videli prave junake. Od tistih časov je minilo komaj šestdeset, sedemdeset let in vendar si danes težko predstavljamo, da ne bi bilo radia, ki tu in tam tudi za otroke predvaja kakšno zgodbo ali »pravljico za lahko noč«. Še težje si predstavljamo, da ne bi bilo televizije, ki zgodbi doda še sliko. In junak mora biti prav tak, kakršnega si je zamislil slikar stripov in risank ali režiser igre. Nekoč je otroška domišljija imela prosto pot, da je zaplavala v pravljичni svet. Vsak si je junaka po svoje predstavljal, se z njim poistovetil, vsak je zgodbo po svoje doživljal, ji verjel, si jo zapomnil ali jo morda za nekaj časa celo pozabil – prej ali slej se je vrnila in se tako prenašala od ust do ust, potovala od generacije do generacije ter se ohranila za prihodnje rodove. Tudi naš pisatelj, Fran Saleški Finžgar, je na jesen svojega življenja ponovno podživiljal zgodbe svojega deda, očeta, svojih sovaščanov; vpletal jih je v svoje povesti in nas tako povabil, naj prisluhnemo utripu časa neke, največkrat prav njegove rojstne vasi Doslovče.

Že v srednji šoli se je Finžgar spraševal, od kod neki izvira ime njegovega rojstnega kraja in šele po mnogih letih je knjižničar dr. Jože Rus odkril staro listino iz 12. stoletja, v kateri se današnje Doslovče imenujejo *Vidoslaviči*. Menda po prvem naseljencu Vidoslavu, ki naj bi se pred roparskimi ljudstvi z vzhoda umikal proti zahodu in se ustavil v ozki dolini pod Karavankami. Nad njo se dviga travnato pobočje Reber, še višje pod Stolum so skalnate Peči, Dolina pa pravijo predelu proti Jesenicam in Zgornjesavski dolini.

Ob preseljevanjih so ljudstva za svoje novo bivališče vedno iskala mesto, kjer je bila voda. Mlademu Francetu je že ded pripovedoval, da je sredi njihove vasi nekoč bil neusahljiv studenec. In tako ima naselitev Vidoslava ob studencu pod Pečmi svoje zgodovinsko ozadje, ime vasi se je skozi stoletja v pogovornem jeziku spreminjalo od Vidoslavičev, Vidoslavcev vse do današnjih Doslovč. Mladega pisatelja so zanimala tudi domača hišna imena, iz katerih so pozneje nastali priimki. Prav ta domača imena pričajo,

da so se prvim neslovenskim naseljencem z vzhoda pod Karavankami pridružili Slovenci: bili so drvarji, tesarji, tkalci, krojači, čredniki in oglarji. Zgodovinski viri tudi povedo, da je leta 1004 Henrik II. briksenški škof podaril Savsko dolino, kamor so škofje naseljevali svoje podložnike. Tako so na briksenška posestva okoli Bleda iz južnotirolske doline Vintschgau verjetno prišli tudi pisateljevi predniki po očetovi strani, ki niso dolgo ostali Vintschgauerji, ampak se jih je prišlo poslovenjeno ime Finžgar.

Pisatelj se je torej na stara leta v mislih vedno pogosteje vračal v svojo domačo vas in k mladostnim spominom: napisal je spomine *Leta mojega popotovanja*, v podzavesti pa je že nastajala njegova »labodja pesem« – povest GOSTAČ MATEVŽ. V uvodu pravi, naj bo ta povest spomin na tiste čase, ki jih danes ni več, spomin na deška leta, na preprosto ljudsko lepoto, ki jo je še sam spoznaval ali so mu jo s pripovedjo pričarali njegovi predniki in sodobniki. Prav ti so glavni junaki povesti: v njej nastopajo s svojimi pravimi imeni in tako jim je Finžgar postavil poseben spomenik in se jim s tem oddolžil za mnoge zgodbe in izkušnje, ki so mu jih posredovali. V povesti se spomni tudi patriarhalno urejenega vaškega življenja, ko so o vseh zadevah srenje, npr. delo na polju, v rovtih in na planini, odločali možje z županom na čelu. Čeprav so mnogokrat krojili usode rokodelcev, hlapcev, dninarjev, gostačev in pastirjev, ki so jih posestniki potrebovali in jim zato dovolili, da so se naselili na občinski gmajni, pa se pisatelj ne pogloblja preveč v značaje svojih junakov, v njihovo čustvenost. Prikazuje le razumsko in praktično stran njihovega življenja. V zgodbi bi zaman pričakovali hudih pretresov, preprirov med sovaščani, usodnega ljubosumja. Vse to je sicer prisotno, vendar v mejah umirjenega in razumnega razpleta. Življenje na vasi je tedaj teklo po ustaljenem delovnem ritmu, od časa do časa so ga prekinili in poživili prazniki s svojimi obrednimi slovesnostmi in mnogimi cerkvenimi, družinskimi in posvetnimi šegami. Tako postane in ostane sama preprosta zgodba le okvir za mozaično podobo življenja majhne gorenjske vasi, raziskovalec ljudske kulture pa s svojimi raziskavami ta mozaik lahko dopolnjuje in ohrani zapis za prihodnje rodove. Slovenija je kakor križišče različnih kulturnih vplivov in zato je slovensko etnično ozemlje s svojim alpskim, panonskim, osrednjeslovenskim in sredozemskim kulturnim prostorom tako raznoliko, da vsak lahko poišče značilnosti svoje ožje pokrajine: te značilnosti se kažejo v celotnem načinu življenja, v njegovi materialni, socialni in duhovni kulturi. Pokrajina sama določa zakonitosti, ki se kažejo v gospodarstvu nasploh (poljedelsko, živinorejsko, vinogradniško področje) in še posebej v ljudskem stavbarstvu (alpska, panonska, sredozemska hiša, zidanice, kozolci, pastirski stanovi itd.); življenje na vasi, v delavskih naseljih in v mestih kaže razlike v socialni strukturi prebivalstva; ljudska pesem, petje, glasba, plesi, pripovedništvo in vse, kar sodi v *duhovno kulturo*, izpričujejo različne variante istega motiva; vse to se odraža tudi v življenju ljudskih šeg, njihovi pestrosti in raznolikosti.

Osnutek za Gostača Matevža, (hrani ga rokopisni odderek Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani) je Finžgar naredil decembra 1953, povest pa je končal že februarja naslednjega leta, nekaj dni po svojem triinosemdesetem rojstnem dnevu. Osnutka se sicer ni povsem držal, a je ohranil glavno vsebino. Prve dogodke je postavil v zimski čas, ki je primeren za sprejem novincev v fantovsko družbo, za vasovanja, snubljenja in seveda ženitve. To je bil tudi čas srenjskih sej, na katerih so možje in župan načrtovali prvo skupno pomladansko delo, se dogovorili, koga bodo najeli za pastirja, kdo bo dal bika plemenjaka za v planino in s tem dobil tudi užitek srenjskega travnika; svoje zборе so imeli seveda tudi gostači in bajtarji, ki so si sami smeli izbrati pastirja–kozarja. V zgodbi sledi pomladni čas, čas dveh velikih verskih praznikov, Velike noči in Telovega, in posebnega fantovskega praznika, ko postavljajo mlaje; poletno in jesensko delo po-pestrijo delovne in pastirske šege, krog se zaključi z začetkom zime, z večeri ob preji in z vasovanjem, z razmišljanjem o boljšem zaslužku na tujem, simbolično se pisatelj zamisli tudi nad staranjem, boleznijo in smrtjo. Fran Saleški Finžgar se v svoji povesti ustavlja le ob nekaterih šegah, prav tako se ne spušča v podrobnejše opise; večino šeg vplete v svojo pripoved le mimogrede, kakor da bi nas hotel nanje samo opozoriti in nas vzpodbuditi za nadaljnje raziskovanje.

Šegam (običajem) etnologi pravimo, da so podedovano ali prevzeto in deloma obvezujoče ravnanje oziroma obnašanje posameznika ali skupnosti ljudi ob isti priložnosti z namenom, da bi nek dogodek dvignili nad vsakdanjost. Spremljajo, lepšajo in ne nazadnje tudi lajšajo človekovo življenje, prekinjajo delovno enoličnost in se vrstijo od pomladi do zime, od enega praznika do drugega, od enega dela ali opravila do drugega. Obdaja jih splet magičnih in verskih obredij; v svoji celoti izžarevajo neizčrpno bogastvo, ki ga vsak narod hrani v svoji kulturni dediščini.

Kadar razmišljamo o *funkciji, pomenu* posameznih šeg, govorimo o šegah *obrambene* *značaja*, ko se z raznimi dejanji, znaki in besedami skuša odvrniti zle vplive in nesreče, ter na *rodovitnost in srečo čarajoče šege*, pri katerih je poleg češčenja višjega bitja izražena tudi prošnja za zdravje, srečo in rodovitnost zemlje, živine in človeka.

Glede na *priložnost* jih delimo na *letne* ali *koledarske šege*, na *delovne šege* in na *šege življenjskega kroga* ali *družinske šege*.

Letne ali *koledarske šege* spremljajo pomembne dneve v menjavi letnih časov, pogosto so povezane s predkrščanskimi in krščanskimi verovanji in dosežejo svoj vrh v ljudskih pobožnostih (procesije, romanja, prošenja). Šegam in obredom, ki so značilni za zimsko dobo, predvsem za adventni čas (čas pred božičem), moramo iskati korenine v starih poganskih verovanjih. Temne zimske noči, včasih jasne, včasih meglene, so močno vplivale na ljudsko domišljijo. Iz poganskih časov je ostalo izročilo,

da imajo tedaj, ko je dan najkrajši in noč najdaljša, duhovi največjo moč, človek pa jih je skušal ukrotiti in si pridobiti njihovo naklonjenost. Otroci so poslušali zgodbe o divji jagi, ki jo predstavljajo zimski viharji, o vračanju mrtvih prednikov, ki jih s svojimi hrupnimi obhodi ponazarjajo različni maskiranci, oblečeni v kožuhe ali raztrgane obleke, s krznenimi obraznimi maskami in živalskimi rogovi ali s platnenimi, mrliču podobnimi naličji in z rekviziti, kot so palice, metle, s pepelom napolnjene nogavice. Hodijo od hiše do hiše in ljudje se jim z darilom skušajo odkupiti. Taki maskiranci, pravimo jim novoletne šeme, tudi otepovci, hodijo po vaseh Zgornje bohinjske doline že na Štefanovo (26. decembra) oziroma na Silvestrovo (31. decembra), drugod po Sloveniji pa šele o pustnem času, ko šega že izgublja svoj obredni pomen in služi le še zabavi in sprostitvi. Vendar maskirancem ljudje kljub temu ne zapirajo vrat, nasprotno, pričakujejo njihov obisk, saj staro izročilo pravi, da prinašajo srečo tako živini in poljskim pridelkom, kakor tudi njim samim. Za zimski čas so značilni še drugi obhodi: po vsej Sloveniji poznamo Miklavža (6. december), ki obiskuje družine in obdaruje otroke. Prvotno miklavževanje je bilo zelo preprosto: starši so že veliko prej opozarjali otroke, da morajo biti pridni, se dobro učiti, kajti Miklavž posluša, parkelj pa poredne odvede v pekel. Na večer pred praznikom so otroci na okna nastavili škornje, skledice, klobuke, peharje, in so navsezgodaj zjutraj hiteli gledat, kaj jim je Miklavž natresel. Darila so bila nekoč skromna: suho sadje, orehi, medenjaki, včasih tudi kak kovanec, zapičen v jabolko, za poredne pa je pustil v repo zataknjeno šibo. Preden so jo starši spravili za hišni tram, so jo morali otroci poljubiti. Na Gorenjskem so se do danes ohranili Miklavževi obhodi s spremstvom angelov in parkljev. Zgornjesavska dolina pozna še Pehtra babo, ki tako kot Miklavž, vendar šele na predvečer Treh kraljev (5. januarja) hodi po hišah, na koncu pa jo otroci z zvonci in vpijem podijo iz vasi in tako simbolično izganjajo tudi zimo. Do danes se je ohranila otroška pesmica:

Pehtra baba rompompom,
če te nisem, te pa bom.
Ena šiba leskova,
bo po riti pleskava.

Poseben pomen v šegah in verovanjih imajo *rastline*, še posebej *zimzelene rastline*, ki kljubujejo zimi, otrplosti in smrti, v njih je posebna življenjsko moč, zato se je treba z njimi obdati. V ljudeh je tičal strah, da bo sonce ugasnilo, umirajočemu soncu so hoteli pomagati, da bi si opomoglo, in otrplo naravo naj bi prebudili k novi rasti. Od tu navada, da postavljajo o božiču smrečice - božična drevesca, v svoji prvotni obliki brez okrasja, v novejšem času, predvsem v mestih, pa lepo okrašena, ali da na Barbarino (4. december) ali Lucijino (13. december) narežejo češnjevih, slivovih in višnjevih vejic in jih dajo v vodo, da do božiča ozelenijo in zacvetijo. Ponekod narežejo toliko vejic,

kolikor je članov družine in vsak si mora zapomniti svojo vejico. Če dekletova vejica do božiča zacveti, je prav gotovo pričakovati poroko. Prav tako je zelo stara navada, da se da v nizke posodice kaliti žito, ki potem do božiča ozeleni. Temu pravimo kar »pšenička«, »mlado žito«, ali »Adonisovi vrtički«, ki so lep okras jaslicam, ki jih o božiču postavljajo povsod po Sloveniji. Kdaj so prišle jaslice v kmečke družine, ne moremo točno reči, vsekakor jih pred 19. stoletjem niso poznali. Najstarejši podatek imamo prav z Gorenjskega, kamor je segal tirolski vpliv. Slovensko ljudstvo si je ustvarilo poseben tip jaslic: na trikotno polico v »bohkovem kotu« nad jedilno mizo so pričarali pravo slovensko pokrajino: v ozadju zasneženi hribi, pod njimi obzidje Betlehema, ob vznožju hlevček (nikoli votlina) sredi pašnika. Če so bile jaslične figurice plastične (kipci), je bilo ogrodje za pašniško vzpetino leseno in stopničasto, da so na njem lahko stali pastirčki in ovčice, če pa so imeli ploske, iz papirja izrezane in na trščico pritrjene figurice, so jih zataknili kar v mah. Na rob trikotne police so pritrdili lepo vezan jaslični prticek.

Starodavni obred kajenja in kropljenja hiše in gospodarskih poslopij z blagoslovljenim lesom (iz cvetnonedeljske butare) in z blagoslovljeno vodo, se je ohranil vse do danes: to naj bi dom in vse kar sodi zraven obvarovalo pred hudim, pred vsemi nesrečami in izprosilo blagoslov. Po obrednem kajenju in kropljenju se družina zbere ob praznično pogrnnjeni mizi. V navadi je še danes tudi poseben božični kruh – poprtnik, ker je bil pokrit s prtom. Včasih so spekli celo tri: enega so načeli na sam sveti večer, drugega na starega leta dan (Silvestrovo), tretjega na predvečer svetih treh kraljev (6. januar).

Drugi preokret v letu je *poletna doba*, ko so stara poganska obredja rasti in rodovitnosti prekrili krščanski prazniki. Največji je seveda Velika noč, praznik Kristusove smrti in njegovega vstajenja od mrtvih. Velika noč je premakljiv praznik, ki mu določijo datum po prvi pomladanski luni. Uvod v ta praznik je strogi štiridesetdnevni post, ki je nastopil takoj za pustnim torkom, na pepelnično sredo, in je trajal do velikonočne sobote oziroma nedelje, ko je po krščanski veri Kristus od mrtvih vstal. Nekoč so se posta strogo držali in vseh štirideset dni niso zaužili nobenega mesa in nobene zabele, četudi so opravljali težaška dela. Navadno je tudi popravljanje srenjskih poti, kakor ga opisuje Finžgar, padlo prav v postni čas. Delavci tudi opoldne niso prekinili z delom, »... proti mraku so uživali mrzlo sočivje, za večerjo jih je čakal močnik. Nobena jed ni smela biti zabeljena s svinjsko maščobo, nihče ni užil niti koščka mesnine. Tako strogo so se pokorili postu...«. Gospodarji so svoje pipe in vrečke tobaka opolnoči, s pustnega torka na pepelnično sredo, spravili za hišni tram in se jih ves postni čas niso pritaknili. To je bil pač čas pokore ter telesne in duševne priprave na največji krščanski praznik.

Teden pred veliko nočjo je *cvetna nedelja*, ko v cerkvi blagoslavljajo zelenje: povsod znanim butaram pravijo v okolici Bleda *begánce*, v katere je potrebno povezati devet vrst lesa, v Zgornjesavski dolini so to tudi do dva metra visoki *prajtli* narejeni

iz brinja in mačic ter ovešeni z jabolki, s pomarančami in predvsem s prestami. Od blagoslovljenega zelenja je morala vsaka žival v hlevu dobiti del, les so shranili za hišni tram, da bi hišo obvaroval pred nesrečo, nekaj so ga pomešali med semena, posamezne vejice pa zataknili v njive, da bi dobro rodile. Cvetni nedelji sledi *veliki teden*, ko delo na polju počiva, saj je treba veliko postoriti v hiši in okoli nje: poleg čiščenja je morala gospodinja vse pripraviti za velikonočno peko kruha in pagač, pobarvati pirhe, pripraviti velikonočne prte, jerbace itd. Na Gorenjskem je bila navada, da so mladi po hišah pobirali staro šaro in jo nosili pred cerkveni prag. Tu so po kupu toliko časa udarjali s palicami, da so vse razbili na drobne koščke. Ker so s tem delali velik hrup, so govorili, da »Boga strašijo«. Šege velikega tedna so tesno povezane s cerkvenimi obredi. Na veliki četrtek, ko je Kristus umrl, so za tri dni utihnili vsi zvonovi (»zvonovi so šli v Rim«), cerkvene orgle niso igrale (orgle so »zavezali«), tudi po domačijah se je začela tišina, brez otroškega smeha in vpitja. Ljudje so hodili k večernim pobožnostim, k molitvam »križevega pota« in v farno cerkev »božji grob molit«. Pravo praznovanje se je začelo na veliki petek, ko so se nekoč tako strogo postili, da ves dan niti vode niso zaužili. Fantiči, ki so si že tedne prej pripravili drevesne gobe, so komaj čakali sobotnega jutra. Že zelo zgodaj, ko se še ni povsem zdanilo, so se zbrali pred cerkvijo, kamor so že nekaj dni nosili stare zaboje in drugo šaro. Župnik je ukresal ogenj, ga blagoslovil, fantiči pa so v njem prižgali drevesne gobe in se z blagoslovljenim ognjem razkropili po vaseh. Kdor je bolj tekkel, več hiš je obiskal in več je zaslužil. Z žarečim koščkom drevesne gobe je gospodinja zakurila, saj se je smela velikonočna peka peči in gnjat kuhati samo na blagoslovljenem ognju. Podobno kot v Gostaču Matevžu, vendar še bolj doživeto Finžgar opisuje »velikonočni žegen« v svoji *Velikonočni meditaciji* (1939), kjer opisuje mater, ki vpričo otrok zлага jedi v jerbace in vsako jed posebej pospremi s pobožnimi besedami.

Na javorovi mizi je pogrnjen bel prt. Na prtju pisan jerbace. Otroci stoje okrog mize. Mati prinaša: najprej velik kolač. Ves rumen je kot pšenično polje. Postavi ga prvega v jerbace. – »To je spomin Kristusove trnove krone. On – trnovo krono, mi sladko pogačo. Bog bodi zahvaljen za tvojo sveto krono.« Nato prinese pet pirhov. »To so petere bridke rane Jezusove. Pet kapelj Njegove svete krvi. – Sveta kri, bodi počaščena stotavžentkrat!« – Za obod jerbasa zatakne tri korenine hrena. »Lejte, otroci, to so strašni žebli, s katerimi so pripeli Zveličarja na križ. Kadar ste hudobni in me žalite in z vsakim grehom kakor s kladivom udarite vnovič na žebelj, da križate Kristusa«. ... »Tudi meso bo blagoslovljeno, ker pomeni jagnjička, samega Jezusa, ki je bil za nas zaklan.« Jerbace je napolnjen. Mati ga rahlo zagrne s čipkastim prtčem Sama lepota in sama skrivnost ga je. ... Mati – svečenica – je dokončala obred. Njene besede še spokojno plavajo nad jerbacom. Svete so. Božje so....«

Blagoslov velikonočnih jedi je navadno na velikonočno soboto zgodaj popoldne v cerkvi, pri vaškem znamenju ali tudi doma. Vstajenjska procesija je ali v soboto pozno

popoldne ali v nedeljo zjutraj. S tem ustaljenim obrednim zaporedjem se Finžgarjev opis sicer ne ujema. To si lahko razložimo z nekaterimi starimi poročili, ki govorijo, da so včasih nesli žegen v cerkev šele na velikonočno nedeljo zjutraj, ko se še ni povsem zdanilo. Še več: menda je bilo dovolj že to, da si se udeležil jutranjih obredov in vstajenske maše in je blagoslov dosegel tudi tisti jerbas, ki ga je gospodinja, daleč od farne cerkve, položila na hišni prag. Jedi so v 19. stoletju verjetno blagoslovili samo v farni cerkvi, pot od marsikatero domačije do nje pa je bila dolga. V farni cerkvi je vsaka vas imela določeno mesto, kamor so postavili jerbase, ki so jih dekletom v cerkev pomagali nesti bratje, mladim ženam pa možje. Dekleta so morala paziti, da so po blagoslovu čimprej stopila čez cerkveni prag in z jerbasom na glavi tekla domov. Prvo je pozdravil strel iz topiča in verovali so, da se bo gotovo v tistem letu poročila. Omenimo še pirhe ali pisanice, kajti slovenski sodijo po okrasju med najlepše. Ponekod jih krasijo z geometričnimi liki, spiralami, križi, cikcak črtami, ki jih rišejo z voskom (batik tehnika) ali izpraskajo, gorenjske pirhe odlikuje naturalistična ornamentika, posneta po naravi: deteljice, marjetice, smrečice. Napisi na pirhih, z versko ali ljubezensko vsebino, so novejši. Prav ljubezenski verz na pirhu je marsikdaj povedal tisto, kar si sramežljiva usta niso upala izreči. Zato so fantje tudi tako radi o veliki noči hodili vasovat k dekletu v upanju, da bodo dobili rdečo pisanko. Za mladino so bile posebno mikavne igre s pirhi – *štrucanje* (tudi turčanje). Pirhe so kotalili po poševni deski in če sta se dva trčila in se je prvi razbil, si je tisti, katerega pih je imel trdo lupino, prislužil pih tovariša. Če sta se oba ubila, eden na »petnji« (zadaj) drugi na »špičnji« (spredaj), torej sta se »skončila«, je vsak obdržal svojega.

Mnoge letne šege vsebujejo tudi prvine *delovnih šeg*, ki spremljajo na eni strani gospodarsko življenje (delovne šege agrarnega področja), na drugi družbeno življenje raznih poklicev (rudarji, splavarji, rokodelci) in stanov (fantovščine, deklščine).

Fantovski praznik kot del starega pomladnega obredja je bil *prvi maj* s postavljanjem mlaja. Vasi so med seboj tekmoval, katera bo imela višji in lepši mlaj. Fantje so smreko, ki jim jo je podaril eden od gospodarjev, izbrali sami in jo dobro čuvali. Pred praznikom so jo podrli, olupili lubje in pustili le vrh – rožo. Previdno so jo pripeljali v vas in jo z veliko spretnostjo postavili pokonci. V roži je bilo skrito darilo, namenjeno le tistemu, ki bo imel toliko moči, da bo po gladkem deblu priplezal do njega. Zmagovalec je užival veliko spoštovanje (pa tudi zavist) med sovrstniki, posebej med dekleti. Ne le plezanje po mlaju, tudi merjenje moči je mnogim fantom prinesel ugled. Najraje so se »metali«, se šli nekakšno rokoborbo po fantovskih nenapisanih pravilih in zmagovalec je premagancu lahko zaplenil krivce (peresa petelina ruševca), ki so krasili njegov klobuk.

Binkošti, ko naj bi rosa imela posebno moč in so se dekleta zjutraj hodila na travnik umivat, da bi imele lepo kožo, so največji *pastirski praznik*. Tedaj so prvič gnali živino iz hlevov na pašo. Na ta dan so bila v navadi *pastirska tekovanja*: fantje so pazili,

kdo bo prvi prignal na pašo, kajti ta je postal »binkoštni kralj«, zadnjega, zaspanca pa so celo leto vsi zasramovali, saj je dobil ime »binkoštna luknja« ali »finc luknja«. Na Gorenjskem, deželi visokogorskih pašnikov, živina ni dolgo ostala na vaški gmajni. Srenjski odbor je določil dan, navadno blizu praznika sv. Petra in Pavla (29. junij) in naznanil vaščanom, naj se pripravijo na odhod v planino. Zgodaj zjutraj je prvi v kozji rog zatrobil kozar in po vasi zbral kože gosačev in kajžarjev. Kmalu za njim je na prste zažvižgal ovčar in kmetje so iz ovčjih hlevov izgnali svoje ovce, kot zadnji je s prodornim pojočim glasom klical črednik: »Hej, hej! Kravo dej!« (po njegovem vpitju je tudi izrek »dere se kot črednik«). Na planino so seveda poslali tudi bika (junca). Kravi vodnici so okoli vratu obesili težak zvonec, ki je bil srenjska last. Nosila ga je tudi tedaj, ko se je čreda z nižjih planin selila na višje pašnike in ko se je čreda konec poletja vrnila domov.

Tudi življenje na planini je zahtevalo svoj red. Ureditev pašnih pravic na skupnih planinskih pašnikih je bila dokaj zapletena in je včasih povzročala hude spore med posameznimi soseskami; prišlo je celo do kraje živine in požiga senenih kopic in celo stanov. Planine so bile razdeljene na *mlečne* in *nemlečne*. Konje in jalovo govedo so gnali na nemlečne planine, na katerih ni bilo niti pastirja niti stanov. Le od časa do časa je kdo prišel pogledat, če je z živino vse v redu, Sicer je bila prepuščena sama sebi. Ovce je pod Stolom pasel ovčar (»črednik«), ki mu je pomagal »tretinjak«, t. j. fantič, ki je, seveda pod nadzorom ovčarja, prevzel skrb za tretjino črede in se tako na to delo počasi privajal. Bolj zahtevne so bile mlečne planine: z živino so gospodarji poslali skupnega pastirja – »črednika«, za delo na planšariji pa še nekaj planšaric ali majeric. Za vse so morali postaviti stanove, kakšno zavetje za krave in ovce in morda celo svinjak. Stan je imel en sam bivalni prostor s preprosto opremo: ognjišče, ležišče (pograd), miza, klop, police z lonci, skledami, latvicami in potrebščinami za sirjenje, ob strani je bila še shramba za mleko. In ker so na planini bivali več tednov skupaj, je bilo tja treba spraviti veliko »basengo« – lonce, sklede, pinje, škafe, posteljnino. Od živeža so s sabo vzeli koruzno moko za žgance, zaseko, sol, nekaj posušene slanine, hlebec kruha in suho sadje (krhlje). Vse to so v glavnem majerice na glavah znosile na planino. Gospodinja je pridala še poseben sveženj. V Finžgarjevem *Triglavu* (1950) spoznamo njegovo vsebino in pomen:

Zavila sem bezgov in lipov cvet,
da čaj zavreš, če kdo se prehladi.
Begánico sem tudi ti pridela,
mladiko oljčno in štefanjo vodo.
Begánico zažgi ob hudi uri.
Oblake točonosne z njo preženeš.
Pokádi z oljko se, če od urokov
boli te glava in slabost obhaja.

S štefanjo vodo pa živino kropi,
da vražaric odženeš moč od nje ...

Naravne nevarnosti v planinah so bile divje zveri, kamenje, ki se je krušilo, in prepadi, najbolj pa so se seveda bali nevihte – hude ure, ki je vse vedno navdajala s strahom in skrbjo. Pred njo naj bi živino in ljudi obvarovala cvetnonedeljska butara – begánica, ki pomaga tudi ugnati uroke t. j. zle duhove. Če je krava nenadoma izgubila mleko, so verovali, da je tu imela vmes svoje prste kakšna čarovnica, vražarica in zato je vedno dobro imeti pri roki na sv. Štefana (26. december) blagoslovljeno vodo.

V planini je bil dan popolnoma izpolnjen z delom: molzli so, posnemali mleko, sirili. Razvedrili so se lahko le ob večerih in ob sobotah, ko so jih včasih obiskali domači iz vasi. Najljubše razvedrilo jim je bilo pripovedovanje zgodb: menda so v planini bili največja nadloga škratje in Pehtra baba, za katero so verjeli, da dela točo. Divji možje so pastirje v pradavnini, po ljudskem izročilu, naučili siriti, zgodbe o strahovih pa so bile namenjene predvsem otrokom in dekletom.

Praznična je bila tudi vrnitev v dolino na prvo septembrsko soboto. Stan so lepo pospravili, na voz zložili posodo in sir in če je bila »planina srečna«, če se ni zgodila nobena nesreča, je planšarica spletla dva venca iz planinskega cvetja in najboljši kravi okrasila rogove, planšarju pa klobuk. Za govedom so v dolino prišli konji, zadnje so se vrnile ovce. Zanje se paša še ni končala, saj so se do Martinovega lahko pasle po domačih travnikih, po Martinu pa vsepovsod, dokler jih ni pregnala zima in so ovčarji še poslednjič, vendar od jutra do večera trobili, potem pa rogove do pomladi spravili.

Med poletnimi delovnimi šegami je treba, poleg *žetve*, omeniti tudi *košnjo*, na Gorenjskem predvsem v rovtih. Fantje so radi hodili kosit, dekleta grabit, saj je pri delu bilo vedno veselo in zabavno pa tudi priložnost za spoznavanje med mladimi in za ljubezen. Praznični značaj se je kazal tako v hrani, ki jo je gospodinja pripravila (obvezni so bili štruklji), kakor tudi v praznični obleki: kosci so imeli bele srajce, včasih rdečo ruto okoli vratu in šopek za klobukom, grabljice pa so bile oblečene v pisana krila, bele predpasnike in bele rute. Danes že skoraj pozabljene so šege *teric*, ki so bile povsod znane po tem, da jim je bilo treba pripraviti veliko dobre hrane in da so se jih celo fantje bali. Če se jim je tedaj, ko so na trlicah trle lan, kakšen le preveč približal, so ga napadle in mu za srajco in hlače natlačile »pezdirja« (zdrobljena stebila lanu), da ga je še nekaj dni bolelo in peklo.

Osrednje mesto med šegami imajo vsekakor *šege življenjskega kroga*. Ob njih največkrat mislimo na tri glavne mejnike: na rojstvo, poroko in smrt. Dva od teh mejnikov drug drugega pogojujeta, nanju posameznik ne more vplivati. Ko se človek rodi, je edina gotovost v njegovem življenju ta, da bo nekoč umrl. Med rojstvom in smrtjo pa stopamo

v posamezna obdobja življenja, na katera lahko tudi sami vplivamo in so odvisna od volje posameznika. Tako so še nekatere druge postaje v človekovem življenju, ki si jih je sam, ali mu jih je družba naredila za nekakšne mejnike: kmalu po rojstvu v družini slavimo krst, potem je vstop v šolo, zaključek šolanja, odhod k vojakom. Praznujemo tudi starostne mejnike, polnoletnost, »srečanje z Abrahamom«. Nekaterim ta slavja veliko pomenijo, saj se tedaj zbere družina, sorodniki, prijatelji in tako vzdržujejo družabno življenje, drugi zopet jih pustijo ob robu svoje poti, ne da bi se ob njih ustavili ob misli, da stojijo na pragu v neko novo življensko obdobje. Eden od teh mejnikov pa je bolj zaznamovan, za mladega človeka odločilen, morda celo usoden, povezan z resnično spremembo načina življenja. To je *poroka* – prestop iz samskega v zakonski stan in prvi korak k nastajanju nove družine. Poroka pomeni prehod v novo skupnost soljudi; v prehodih je človek od nekdaj videl tudi nevarnost, tveganje in negotovost. Iz takega razmišljanja so nastale posebne šege, ki jim pravimo *šege prehoda*, pri katerih so najpomembnejše *šege obrambnega značaja*. In prav te so največkrat glavni sestavni del šeg življenjskega kroga. *Rojstvo* je pomemben dogodek, s katerim je povezanih polno upov, želja in sanj o sreči, ki naj bi bila naklonjena novemu bitju. Šege ob rojstvu so tesno povezane z ljudskim verovanjem in z mnogimi obrambnimi dejanji. Otroku so v zibelko polagali razne predmete, ki naj bi mu pričarali zdravje, bogastvo, učenost in seveda pobožnost. Pred nočno moro naj bi ga obvaroval rdeč trak in na zibelko z eno potezo narisana peterokraka zvezda – pentagram, *morino znamenje*. Da bi otroka obvarovale pred t. im. *mračnino*, so morale mlade matere paziti, da se plenice niso ponoči sušile zunaj, ali da ni v izbo, kjer je bil novorojenec, stopil moški s klobukom na glavi. Močna je bila vera v *rojenice* in *sojenice* – bele žene, ki so krojile otrokovo usodo. Družinski praznik je bil *krst* in krstna gostija – *botrinja*, botri so postali bolj pomembni, kakor vse drugo sorodstvo.

Pripoved o *ženitovanjskih šegah* navadno začnemo že s *spoznavanjem* mladih, torej z ljubeznijo. Že v Gostaču Matevžu smo videli, da so bila mnoga skupna dela dobra priložnost, da sta se dva mlada spoznala in zaljubila. Druge priložnosti so se ponujale ob farnih žegnanjih in na romanjih. Povsod ni bilo tako lahko, kakor nam pripoveduje Finžgar; marsikje so se o poroki dogovorili kar starši med seboj, seveda so bogati držali skupaj. Mlada dva sta morala ubogati in pogosto bila zato vse življenje nesrečna. Za Gorenjsko je zelo značilno *vasovanje* pod oknom dekleta, a tudi v hiši ob preji, ko so fantje prišli dekletom delat družbo in jim ponoči pomagali nesti domov kolovrate. A vasovati ni smel vsak: le fant, ki je že bil potrjen za vojake in ki je bil sprejet v fantovsko družbo, je smel z drugimi fanti na vas in pod okno. Gorje tistemu, ki bi si zamislil vasovanje v drugi vasi: fantje, ki so svoja dekleta varovali (rekli so, da je to bila njihova dolžnost in pravica), bi ga namočili v vaško korito, mu naložili nekaj gorkih po zadnji plati in mu skozi rokave potegnili palico in ga nagnali domov. Pred poroko je moral

fant dekle zasnobiti. V dekletovo hišo se je odpravil z očetom, botrom in še kakšnim posrednikom, ki je znal dobro govoriti. Navadno *snubci* niso takoj povedali, po kaj so prišli, ko pa so prišli s pravo besedo na dan, so že po postrežbi spoznali, ali se je splačalo priti: kislo mleko je vsekakor pomenilo zavrnitev. Tam, kjer so bili premožni, je bilo treba točno določiti, kaj bo nevesta dobila za doto in balo. Celo k notarju so šli »*pisma delat*«, da je vse bilo po pravilih. Še danes je navada, da v cerkvi oznanijo poroko: mlada dva namreč na tri zaporedne nedelje trikrat *okličejo* ali kakor tudi pravijo »*ju s kanceljna (s prižnice, z lece) vržejo*« in poslej veljata za zaročenca. Velik dogodek za vso vas je *vožnja nevestine bale*, seveda če je bila tako bogata, da se je splačalo priti z vozom. Balarji so se pripeljali na okrašenih vozovih in potem, ko so jih v nevestini hiši pogostili, začeli nalagati nevestino balo: postelje, omare, skrinje, posteljnino, zibelko, kolovrat – včasih so še kaj ukradli (najraje petelina) in so domači in sosedje morali ukradeno nazaj odkupiti. Pri nobeni bali ni smel manjkati velik hlebec kruha, ki so mu rekli »*peto kolo*«. Le tako bodo balo srečno pripeljali na ženinov dom. (»Vozači, brez skrbi poženite! Če se nam kaj potare, imamo že peto kolo!«). Da bi nevesta imela veliko otrok, predvsem pa, da bi bil prvi otrok fantek, so na vrhu bale posadili majhnega fantiča. Na Gorenjskem je bila navada, da so bali (včasih pa svatovskemu sprevedu) fantje zaprli pot. To ni veljalo za vse neveste, temveč le za tiste, ki so se poročile v drugo faro. Za tako deklo in njeno premoženje so fantje zahtevali plačilo in če se mu je ženin hotel izogniti, so za njim zažgali kurje perje, da je sramota še dolgo smrdela za njim.

Za dan poroke, največkrat v prepustnem in o pustnem času, so nekateri dnevi veljali za srečne, drugi ne: ob petkih se navadno niso poročali in tudi gostije, ki so včasih trajale več dni, so se morale na petek končati. Svatovanje ima tri dele: prihod ženina s svati na nevestin dom, poročni obred in ženitovanjska gostija ali ohcet. Ko je prišel ženin po nevesto, so mu tudi na Gorenjskem ponekod domači ven poslali najprej staro, v cunjje oblečeno žensko, ki ji je moral plačati, da se je umaknila. Danes je to le še zabava, včasih pa so verjeli, da je taka »lažna nevesta« zlim duhovom zamešala sled za pravo nevesto. V sprevedu proti cerkvi v nevestini fari spremlja ženina njegov drug, nevesto pa družica. Starešina in drug sta se ponašala z lepo okrašenim klobukom, s katerega so viseli pisani trakovi, ženske pa so imele šopke pripete na prsih. Vozovi so bili na vseh štirih koncih okrašeni s smrečicami, vozniki pa so si za klobuk zatakneli velike krivce. Na enem od vozov so se peljali godci; nekaj posebnega za takratna gorenjska ženitovanja so bili godci, ki so pozimi potovali po deželi in iskali zaslužka z igranjem prav na svatbah. Prihajali so s Češke, zato se jih je prijelo ime »progarji« – seveda po glavnem mestu Pragi. Igrali so celo dunajske valčke in vedno priljubljeno »Radeckijevo koračnico«. Mnoge šege in verovanja so bila povezana tudi s samim prihodom v cerkev: pazili so, kdo bo prej prestopil cerkveni prag (tisti bo v zakonu imel glavno besedo), opazovali so, kako so gorele sveče na oltarju (na čigar strani je plamenček trepetal,

tisti bo prvi umrl), nevesta je pazila, da je kakšen pomemben predmet za srečo skrila v svojo poročno obleko. Po obredu so se odpeljali najprej na nevestin dom, ali takoj na ženinovega. Tu jih je čakalo presenečenje, saj je bila hiša zaklenjena. Dolgo so se pregovarjali in reševali uganke, dokler ni drugu skozi zadnja vrata uspelo priti v hišo in ukrasti hišni kjuč. Ta šega je v navadi povsod po Sloveniji (mnogokrat povezana tudi z »lažno nevesto«), razlika je v tem, ali jo največkrat uprizorijo, ko pride ženin po nevesto, ali (redkeje) šele na njegovem domu, kjer jo končno sprejme njegova mati. Ni bilo pogosto v navadi, da bi ženinov drug prenesel nevesto čez prag novega doma, za kar naj bi ga nevesta obdarila »s križanim tolarjem«.

Pri bogatih kmetih so tudi gostije bogate. Najbolj se kažejo v raznovrstnosti jedi, ki jih kuharice nosijo na mize. Ves čas mora biti na mizah v kopo naložena skleda cvrtja, flancatov, pogač in potic, vmes pa prinašajo različne »rihte«: za prvo »oteščanje« (za potešitev prve lakote) govejo juho z nadrobiljeno pogačo, nato je na vrsti goveja juha z rezanci (teh pa po ljudski veri nevesta ni smela jesti, ker bi sicer njeni otroci bili smrkavi), kot tretjo prinesejo na mizo mastno kurjo juho. Šele potem je sledil pravi svatovski obed z različnim mesom, pečenkami, prilogami in solatami. Po vsaki »rihti« so godci zaigrali, svatje zaplesali in vmes zapeli tudi kakšno zdravljico. Prišli pa so tudi nepovabljeni gostje – *zaplečniki*, ne samo iz domače vasi, ampak iz cele fare. Navadno so zunaj zapeli ženitno pesem (splošno poznana je bila pesem od nebeške ohceti). Tudi oni so bili deležni ohcetnih dobrot, na podu so smeli celo zaplesati. Zelo slovesen je bil prihod deklet, ki so v jerbasu na glavi prinesle pogačo z gorečimi svečami; jerbas so preložile na glavo druga in skupaj so zaplesali počasni valček. Opolnoči je botra slovesno snela nevesti z glave poročni venček in svatje so tiho zapeli pesem slovesa. To je bil najslovesnejši, obenem tudi najbolj žalosten trenutek vsega svatovanja.

Če je bila hiša premožna, je gostija trajala več dni, zato so se vmes nekateri preoblekli v bolj udobne obleke, kakor je bila stara praznična gorenjska noša, ki jo Finžgar natančno opisuje. Tu in tam je na svatbah bilo treba utrujene svate »prebuditi«: to nalogo je imel ali drug ali pa godec. Skoraj na vseh svatbah je bilo v navadi *obdarovanje neveste*, nakar so morali odpreti denarnice še za kuharice, ki so menda vse piskre potolkle in kuhalnice zlomile in je treba kupiti nove, pa tudi godci so morali dobiti svoje plačilo. Gostija gre počasi h koncu, razhajajoči se svatje za popotnico dobijo t. im. »šajdezn«, to je del dobrot s svatovske mize, da jih za pokušino odnesejo tistim, ki se niso udeležili svatovske gostije, največkrat so to prav otroci.

Zadnja postaja človekovega življenja je *umiranje*, *smrt* in *pogreb*. Medtem ko Finžgar v svoji povesti o rojstvu ne pove ničesar, se smrti vendarle dotakne. Od vseh šeg so na Slovenskem morda prav šege ob smrti in pogrebu ohranile največ starih verovanj. Ljudje vedo povedati in v to tudi močno verjamejo, kaj napoveduje smrt.

Umirajočemu skušajo lajšati zadnjo uro že s tem, da so ob njem. Ko umre, ustavijo uro, ker se je ustavilo življenje, iz posod so некоč izlili vodo, ker so verovali, da si je Smrt v njej oprala koso, v hiši pogasijo ogenj, ker preveč spominja na življenje (v resnici soba, kjer leži pokojni, ne sme biti topla). Smrt na vasi naznanja zvonjenje: če zvoni enkrat, pomeni, da je umrl moški, dvakrat zvonijo za žensko, z mali navčkom zvonijo, če umre otrok. Pokojni leži doma na mrtvaškem odru (na parah) in sicer tako, da je z nogami obrnjen proti vratom. Tudi iz hiše ga nesejo z nogami naprej v veri, da se po smrti ne bo vračal. Ponoči ob njem bedijo, malo molijo, prepevajo, se igrajo razne družabne igre in tako vzdušje proti jutru postane že kar veselo. A tudi za to imajo opravičilo: mrtvega morajo še poslednjič razvedriti, sami sebe pa obvarovati, da se ne bi nalezli »mrtvaške bledice«. Pokojni se mora posloviti od svoje domače hiše in od svojega posestva: na pragu in na meji krsto položijo na tla, eden od pogrebcev se v njegovem imenu opraviči vsem, ki jih je morda razžalil ali jim naredil krivico. Prav ta šega se je na slovenskem podeželju ohranila do današnjih dni in tako lahko bolj razumemo, da je o mrtvih treba govoriti le lepo. Ko se pogrebni spreved oddaljuje, v hiši hitro podrejo mrtvaški oder, odprejo vsa okna in pometejo smeti; vse to naredijo zato, da se duša umrlega ne bi kje zataknila in da bi mirno lahko »odletela« skozi odprta okna.

Še osem dni po pogrebu so sosedje hodili v hišo pokojnega molit rožni venec. Zadnji dan – na osmino, so jih domači pogostili in šele tedaj je bil pokojni prav pokopan.

Na kratko se ustavimo še ob *ljudskem pravu* in ob *pravnih šegah*, o katerih govorimo v zvezi s starostnimi skupnostmi (fantovščine, dekliške skupnosti), z društvi, s trgovanjem in drugimi pravnimi oblikami, ki usmerjajo življenje posameznika in celotne skupnosti. Slovenski kmet si je svoja pravila določil na podlagi zdravega razuma, čuta za poštenost in pravičnost tudi na podlagi izkušenj pradedov. Zelo pogosto se t. i. ljudsko pravo navezuje prav na šege (običaje). Že naš polihistor J. W. Valvasor je v svoji *Slavi Vojvodine Kranjske* zapisal, da je običaj kmetov zakonodajalec in da se kmet od njega težje loči »...kot prirasla goba od debla... Kmetje si svojih starih običajev, ki jih 'stara prauiza' imenujejo, nikakor ne puste odpraviti ...«.

Tudi v Vidoslavicah (Doslovčah) je teklo življenje po nekem nepisanem redu, ki ga je usmerjal srenjski odbor z izvoljenim županom. Župan je vse sklepe sestankov zapisal v »Knjigo pravice« in skrbel, da so bili izvršeni.. Kajžarji, bajtarji, najemiki koč – gostači in plačani dnevni delavci – dninarji niso imeli pravice odločati, imeli pa so dolžnosti. Zato jih je župan tudi poklical na sestanek le tedaj, kadar je bilo treba postoriti kaj na skupni vaški imovini, sami so se na ukaz župana sestali takrat, ko so izbirali kozarja – fantiča, ki bo v planini pasel njihove koze in še tega so volili le tisti, ki so imeli vsaj eno kozo. Soseške, srenjske gozdove in pašnike so člani skupno izkoriščali, del so za eno leto dali komu »za užitek«, npr. kot plačilo lastniku plemenskega bika. Člani soseske so lahko

postali le lastniki starih kmečkih domačij. Tisti, ki je prišel na novo, najpogosteje se je priženil, je moral plačati posebno pristojbino, da je dobil pravico do gmajne. Ponekod so nove gospodarje sprejemali s posebnimi obredi in krsti, predvsem ob bokalu vina.

Srenjski odbor je imel tudi nepisano pravico dovoljevati ali preprečevati poroko revnih. Župan je vedel, da oblast ne dovoli, da bi se npr. hlapci, dékle ali gostači poročali. Takratni liberalci so sicer zahtevali svobodne ženitve, vendar se je celo v časopisih pojavila zahteva, naj se take ženitve preprečijo, ker je čedalje več revnih družin in morajo zato ljudje po svetu »s trebuhom za kruhom«. Manj revščine bi bilo, pravi novičar, če bi se take ženitve omejile in bi bile odvisne od dovoljenja srenjske oblasti. In tako se je zgodilo, da se hlapci in dekle iz eksistenčnih vzrokov niso mogli ženiti, ostali so praviloma neporočeni, zato je bilo tudi veliko nezakonskih otrok prav iz vrst poslov. Malo manj težav so sicer imeli gostači in kajžarji, posebno če so bili delovni. Morali so sicer nekaj let čakati (kakor gostač Matevž, ki bi ga gospodar – župan na svojem posestvu seveda zelo pogrešal), da so kaj prihranili in si ustvarili vsaj skromen dom, zato pa jih je veliko odšlo v Ameriko, na delo v rudnike, kjer naj bi se po pripovedovanju hitro in dobro zaslužilo. Mnoge usode teh fantov so se žalostno končale. Finžgar pa ni dovolil, da bi se njegova zgodba žalostno končala. Matevž se je usodi izseljenca lahko izognil: pred Ameriko ga je obvarovala pamet in ljubezen do matere in do dekleta, do dovoljenja za poroko pa mu je pomagala delavnost, dobrosrčnost in priljubljenost pri ljudeh. To, da se ga je v svoji oporoki spomnila stara Maruša, ki mu hiše ni hotela prodati, saj je odločno povedala: »... umreti hočem pod svojo streho in le iz moje hiše me bodo možje odnesli k večnemu pokoju...«, je bila samo še nagrada za poštenost, sami Maruši pa zadnja tolažba, da je svoj dom zapustila človeku, ki ga ne bo pustil propadati. To pa je vsakemu gospodarju veliko pomenilo.

Finžgarjevo povest *Gostač Matevž* je leta 1954 založila in v zbirki Slovenske večernice (zvezek 105) izdala Družba sv. Mohorja v Celju. V izvod, ki ga je Fran Saleški Finžgar podaril svojemu mlademu prijatelju in zvestemu presojevalcu literarnih del – »arbitru«, je napisal:

Prijatelju Francetu Koblarju,¹
da bo kot arbiter starih pismarjev imel za spomin
tudi to mojo »labodjo pesem«
Finžgar
17. X. 54

¹ Akademik dr. France Koblar je bil od leta 1972 do 1975 upravnik Inštituta za slovensko narodopisje SAZU (op. ur.).

Tri leta pozneje je Družba sv. Mohorja izdala še Finžgarjeve spomine *Leta mojega popotovanja*, ki jih je napisal že pred Gostačem Matevžem.

Finžgarjevo literarno delo je prava zakladnica za raziskovalca ljudskega življenja. Nekateri slovenski pisatelji so že ovrednoteni tudi s te strani. Morda se bo tega dela lotil kdo od najmlajših raziskovalcev. S Finžgarjevimi besedami ga pospremimo na raziskovalno pot po slovenski deželi in mu skupaj z njim zaželimo:

*Pogumno v svet
nameri svoj korak!
Toda glej, da res pošten
bo vsak.*

REFLECTIONS OF AN ETHNOLOGIST ON FINŽGAR'S GOSTAČ MATEVŽ

Fran Saleški Finžgar's *Gostač Matevž*, written in 1954, is a nostalgic portrayal of life in the Gorenjska village of Doslovče, reflecting the author's memories and the oral traditions of his ancestors. Ethnological reflections explore the cultural, social, and spiritual richness of Slovenian rural life, emphasizing the customs (*šege*) that shaped community identity.

In the past, storytelling was central to village life, with children listening to folklore tales from elders, fostering imagination. Finžgar's work revives these narratives, embedding them in his depiction of Doslovče, historically linked to Vidoslaviči, named after a settler, Vidoslav. The village's "studenec" (spring) and surrounding landscapes, including Karavanke and Stol, anchor its identity. Finžgar traces local surnames, like his own, to early Slavic settlers and later influences such as German-speaking arrivals from Vintschgau.

Gostač Matevž serves as Finžgar's swan song, capturing a vanishing way of life. The story centers on real villagers, preserving their names and experiences. It portrays a patriarchal society led by a mayor (*župan*), where men decided on communal work, such as farming or pasturing. The narrative avoids deep emotional conflicts, focusing on the practical and rational aspects of rural existence punctuated by holidays and rituals that enriched daily life.

Customs are categorized as annual (*koledarske šege*), work-related (*delovne šege*), and life cycle (*družinske šege*). Annual customs, tied to seasons and Christian or

pre-Christian beliefs, include advent rituals like Miklavž visits and Pehtra baba processions, symbolizing winter's expulsion. Winter solstice practices, such as decorating with evergreens or planting wheat (*pšenička*), reflect hope for renewal. Easter (*Velika noč*) involves strict fasting, blessing of food (*žegen*), and egg-decorating (*pirhi*), with games like *štrucanje*. Summer customs, such as Whitsuntide (*binkošti*) pasturing, feature competitions, and autumn mark the festive return from alpine pastures.

Work customs accompany agrarian tasks, such as mowing (*košnja*) or flax processing (*terice*), fostering camaraderie and romance. Life-cycle customs mark birth, marriage, and death. Birth rituals protect newborns with charms, while marriage involves elaborate courtship (*vasovanje*), betrothals, and wedding feasts (*ohcet*) with symbolic acts such as the bride's bale (*bala*) transport. Death customs included vigils, funeral processions, and rituals to ensure the soul's departure.

Finžgar's work, rooted in Doslovče's unwritten legal traditions (*ljudsko pravo*), highlights communal governance and social hierarchy. The protagonist, Matevž, embodies virtues of diligence and integrity, earning a home through honesty, contrasting with the tragic fates of emigrants. Published by Družba sv. Mohorja, *Gostač Matevž* is a cultural treasure, preserving Slovenia's ethnographic heritage for future generations.

Ložar-Podlogar, Helena. 2000. Razmišljanje etnologinje. V: Fran Saleški Finžgar, *Gostač Matevž*, DZS, Ljubljana, 103–117.

NOVOMEŠKA ČITALNICA

UVOD

Novomeška čitalnica

Po letu 1848 se je tudi pri Slovencih vse bolj prebujala narodna zavest. Absolutizem je zamiral, začenjala se je tudi pri nas »pomlad narodov«. To obdobje je za Slovence prelomnica v njihovi narodni zavesti, kulturnem vzponu, čas prebujenja vsakega v srcu narodno čutečega Slovenca. Kakor ostale Slovane, je tudi Slovence zajel val novih idej in gesel, zavest družbe in posameznika pa je preblisnilo spoznanje, da smo

* Za maturitetno raziskovalno nalogo je Helena Ložar izbrala temo o Čitalnici v Novem mestu vse od nastanka do njenega konca.

Slovenci narod, ki ima pravico soodločati o svoji bodočnosti, narod, ki se mora boriti za svoje politične pravice, za svoj jezik in enakopravnost. Po zgledu »Mlade Evrope« in pod geslom »Zedinjene Slovenije« so razširjali slovenski rodoljubi narodno zavest tudi med ljudstvom. Po podeželju in na taborih so mnogi govorniki navduševali prej zatirani slovenski narod za narodni jezik ter jim govorili o njega lepoti in utrjevali med njimi samozavest in ljubezen do domovine ter težnje po svobodi,

Prvi slovenski tabor je bil 1866. leta v Ljutomeru, nato so sledili tabori po vsej Sloveniji, med njimi najbolj uspeli tabor v Vižmarjih pri Ljubljani leta 1869. Dežela se je začela prebujati, navdušena za nove ideje, zahtevala je svoje pravice: enakopravnost Slovencev z ostalimi avstrijskimi narodi, uvedba slovenskega jezika v šole in urade ter združitev slovenskih pokrajin v enotno upravno-politično celoto.

Polagoma se je slovenski jezik uvajal v šole in urade, pričelo se je društveno življenje z raznimi pridobitvami, slovenskimi igrami in petjem, kar vse je budilo narodno zavest. Tiskovna svoboda je prinesla v literaturo in politično gibanje novo življenje. Začela je izhajati vrsta časopisov in listov, kakor n. pr.: Bleiweisove »Novice« (1843), Jeranova »Zgodnja Danica« (1849), »Slovenija« (1848), Janežičeva »Slovenska Bčela« (1850), prvi slovenski mladinski časopis pod uredništvom Ivana Navratila »Vedež« (1848), Janežičev »Glasnik slovenskega slovstva« (1854) itd.

Klici narodnega prebujenja niso prenehali, kar nam dokazuje uprizoritev Linhartovega »VESELI DAN ALI MATIČEK SE ŽENI«, ki je bila prva slovenska uprizoritev v Novem mestu; igra, čeprav slovenska, je bila uprizorjena v Kazini. Že to nam da slutiti, da so novomeški rodoljubi znali zajeti nov val, ki je zavel po Evropi in s tem postavili osnovo poznejšemu kulturnemu življenju v Novem mestu. Nemčurji, ki so se zbirali v Kazini, so začutili, da ne bodo več absolutni gospodarji v malem podeželskem mestu.

V tem času so se tudi v Novem mestu vzbujale želje po slovenskem društvu, kar se je uresničilo v decembru 1848, ko se je pod posestvom dr. Josipa ROZINE ustanovilo »SLOVENSKO DRUŠTVO«, ki pa se je pod pritiskom Bachovega absolutizma zopet razšlo. Istega leta je izšla prva in edina (poizkusna) številka lista »Slovenija«, katerega je nasledil v juliju v narodnem in svobodoljubnem duhu urejevalni list »SLOVENIENS BLATT«, ki ga je izdajal sodni uradnik France POLLAK. Tudi ta list je moral prenehati izhajati ob koncu l. 1848.

V narodu so vrele nove sile. Iz skrivnih shramb so rodoljubi dvignili narodno zastavo in na nji sliko našega pesnika VALENTINA VODNIKA, saj je 3. februarja 1858 preteklo sto let, ko se je v Šiški »pri Žibertu« rodil ta veliki slovenski sin. Na njegovi rojstni hiši so odkrili kamnito spominsko ploščo 2. februarja 1858, 5. februarja pa je bila v mestnem gledališču Vodnikova »béseda«, kjer so deklamirali slovenske pesmi, peli in igrali domače napeve. Poslej so se Slovenci vsako leto s prireditvami spominjali velikega pesnika.

Gledifhe v Novim - mestu.

**Na fvetih treh kraljov dan 1848 bo v sdrushbe-
hifhi od sbranih igran:**

Wefeli dan,

alice

M a t i z h e k f e s h e n i .

Komedija v 5 delih s petjam.

Ponaredil po franžofski, „la folle journée, ou le mariage de Figaro, par Mr. de Beaumarchais“ Anton Linhart.

OSÉRE:

Baron Naletel.
Rosalija, njegova gospa.
Matizhek, grajšhinski vertnar.
Neshika, hifhna.
Tonzhhek, uzhenez na vakanzah.
Smefhnjava, befednik na felih.
Shushhek, grajšhinski kancelir.
Budalo, njegov pifar.
Jeriza, shupanova hzhi.
Jaka, slushabnik.
Gafhper, dclovez.
Brizh.
Godzi, kmezkhki fantje ino deklzhi.

Sgodbe kraj je gorenfk grad, bliso neke vafi.

Sa perstop per - tleh 20 kr., na oklep 10 kr.

Sazhetek ob fedmi uri svezher.

Vabilo k uprizoritvi prve slovenske igre v Novem mestu leta 1848.

V šestdesetih letih so Slovenci začeli živahno društveno življenje, ki je zajelo vse sloje /plasti/ naroda, najbolj seveda meščane. V društvih so gojili glasbeno in gledališko umetnost, ustanavljali knjižnice za izobrazbo v literaturi in poljudni znanosti, gojili telovadno spretnost (Južni Sokol ustanovljen 1863 v Ljubljani in 1887 v Novem mestu Dolenjski Sokol), kar vse je narod razgibalo.

Ko so Ljubljancani zvedeli, da se bo v Zagrebu odprla Čitaonica, kar se je tudi zgodilo 21. avgusta 1860, in ko so slišali o živahnem delovanju hrvaške čitalnice na Reki, katere član je bil Janez TRDINA, se je tudi v njih vzbudila želja, da bi imeli svoje društvo, kjer bi lahko govorili in peli le slovensko in kjer bi se lahko zabavali le med svojimi rojaki, vendar je ljubljansko čitalnico prehitela tržaška z nazivom SLOVANSKA ČITAVNICA, ki je bila ustanovljena 29. januarja 1861 in katere tajnik je bil FRAN LEVSTIK.

Dne 30. avgusta 1861 je bila od vlade potrjena ljubljanska ČITALNICA z županom AMBROŽEM kor predsednikom ter odborniki dr. BLEIWEISOM, dr. COSTO, Luko SVETCEM, in drugimi. Šest dni kasneje se je odprla še mariborska. Tako so do konca leta 1861 začele z društvenim življenjem kar tri čitalnice. V začetku leta 1862 se jim je pridružila celjska. Ob priliki otvoritve celjske čitalnice je govoril dr. Števan KOČEVAR, da »... je potrjenje novoustanovljene čitavnice sila narodnega čutja, ne pa sovraštvo do kazine, katere namen je v prvi vrsti zabava, medtem ko je prvi namen čitalnice čitanje časopisov in učenje drugih slovanskih jezikov« (Ivan Prijatelj: Slovenska kulturno-politična in slovstvena zgodovina. II.)

Še istega leta so slavnostno odprli čitalnico v Tolminu, ki ji je kot šesta na Slovenskem sledila čitalnica v Gorici.

Pesnik Fran CEGNAR je hotel živahno čitalnično gibanje obrniti v korist slovenske literature. Predlagal je, da bi se vsi naši pisatelji in rodoljubi združili v *literarno društvo*. Ljubljanska čitalnica bi prevzela splošna opravila, vse druge čitalnice pa bi nabirale člane in »društvenino« ter jo pošiljale v Ljubljano. Iz nabrane vsote bi potem društvo razpisalo darila za dobra dela, tako poučna kot leposlovna. Cegnar je upal, »... da bi s takim društvom dobilo naše slovstvo središče in trdno skalo, narodnost krepko podporo in brambo, omika bi med nami uspešno napredovala, tujščini se vrata zapirala«. (Novice, 22. oktobra 1862, str. 359.) Dr. Bleiweis pa je rekel, da bi tako društvo bilo neuspešno, ker so imeli že »Društvo sv. Mohorja«. Tako je bila zatrta misel, uporabiti živahno čitalnično gibanje v podporo slovenski literaturi.

Pri otvoritvi sedme čitalnice v Škofji Loki je predsednik Oton DETELA v govoru pozdravil ustanovitev ter označil nje namen. Zaključil je govor z geslom staroslovencev: »Vse za vero, vladarja in domovino!« Za njim je govoril še BLEIWEIS in izrazil misel, da čitalnice »predelujejo narobe svet v pravi svet«, da pa ne ustvarjajo v deželi zmešnjave.

V zimskem času so vse čitalnice živahno delovale, prirejale »bésede« z bogatimi programi. Celo nemški časopis »Triester Zeitung« je pohvalil ljubljansko čitalnico češ, da skrbi za prijetno izpremembo z igrkami, medtem ko se nemška Kazina ne more povzdigniti s stopnje samih zabav.

V juliju 1863 so ustanovili osmo čitalnico v Ptuj, naslednji mesec pa v Kranju, katere otvoritvi je prisostvoval tudi dr. Bleiweis. Kot deseto lahko štejemo celovško čitalnico, ki sta jo 24. januarja 1864 ustanovila in slovesno odprla Andrej EINSPIELER in Matija MAJAR z zavestjo, da »... jezik naš še ni omikan in olikan dosti, poseben mi nismo ga vajeni: v čitavnici se vse to lahko godi«. (Novice 25. avg. 1863, str.381) Poleti so se ustanovile še tri čitalnice: v Ajdovščini, Ilirski Bistrici in Vipavi. V novembru se je v čitalniške vrste vključila tudi čitalnica v Planini. Le naša Dolenjska je bila tedaj še brez svojega narodnega društva.

USTANOVITEV IN PRVA LETA NOVOMEŠKE ČITALNICE

Leta 1865 je Novo mesto slavilo svojo petstoletnico. Te slavnosti se je udeležilo na željo Novomeščanov tudi društvo »Južni Sokol« in pevski zbor ljubljanske čitalnice, prišla pa sta tudi dr. Valentin ZARNIK in Fran ERJAVEC. Novomeščani so hoteli to pomembno obletnico čim bolj slovesno proslaviti. Vse mesto je bilo v zastavah, mlajih in vencih. Na rotovžu je visela poleg drugih tudi velika mestna modro-bela-rdeča zastava. Dne 19. avgusta ob osmih zvečer sta dva strela iz možnarjev dala znak za pričetek razsvetljave, godba mestne garde pa je na trgu začela s slavnostnim sporedom. Naslednji dan so Novomeščani z navdušenjem sprejeli Sokole, ki so se prepeljali iz Krškega z vozovi. V svojem pozdravnem govoru je sodni uradnik Ludvik RAVNIKAR izrekel Sokolom dobrodošlico z ugotovitvijo, da »...svečanost 500-letnice in prihod »Sokolov« bil je Novomestu rojstni dan narodnega gibanja«. Ob zaključenem govoru na veselici na Trati se je Josip NOLLI zahvalil meščanom za gostoljubnost z željo, naj bi petstoletna »ne ostala v našem spominu samo zavaljo dobre pijače in obilne pojedine, temveč zavaljo tega, ker bo gotovo in mora biti mati narodnega preporoda, mati prve slovenske čitavnice!« Zvečer istega dne je »Južni Sokol« priredil »bésedo« z lepim programom, s petjem slovenskih pesmi in spevoigro »Advokat«. K uradni slovesnosti je 21. avgusta vabila meščane budnica, nakar je bila ob 9. uri zjutraj slovesna seja občinskega odbora in druge svečanosti. Ta slovesnost je Novomeščane razgibala in polni narodnega zanosa so že mnogi nosili v srcu le eno misel – ustanoviti narodno čitalnico v Novem mestu.

Dne 27. avgusta 1865 se je zbralo dvajset rodoljubnih meščanov, ki so se posvetovali o ustanovitvi društva. Oblasti so predložili pravila, ki so bila potrjena že 23. septembra 1865. Pravila so med drugim določala, da je namen čitalnice učenje tujih jezikov, predvsem slovanskih, razsvetljevanje v »bésedah«, plesih, igrah itd. Društvo je nepolitično,

člani morajo biti polnoletni, so pa lahko »notranji« in »vnanji«. Pravila tudi govore o dolžnostih in pravicah članov in odbora ter o sejah in občnih zborih.

Meščani so začeli takoj po potrjenju pravila nabirati člane in jih že prvi dan pridobili šestinštirideset.

Vendar je Novo mesto prehitela še Metlika, tako da je novomeška čitalnica med ustanovljenimi šestnajsta.

Dne 11. oktobra 1865 so »Novice« priobčile vabilo »ZAČASNEGA ODBORA DRUŠTVA NARODNE ČITAVNICE« na ustanovni občni zbor 23. oktobra 1865, na katerem je bil izvoljen za predsednika dr. Josip ROZINA. Sklenili so, naj bi se otvoritev začela s slovensko »bésedo«, a so uvideli, da spričo dejstva, da društvo še nima svoje dvorane, tega ne morejo uresničiti. Ker je seji prisostvovalo tudi nekaj kazinskih članov, so ti odboru predlagali, naj pismeno zaprosijo Kazino, da jim odstopi svojo dvorano. Kazina je prošnjo zavrnila, ker se je zavedala, da bo »béseda« uspela, da bo vse prebivalstvo, še polno navdušenja po petstoletnici, drlo v čitalnico, Kazina pa bi sramotno propadla. Zato je morala biti že prva slavnost čitalnice preložena na 21. januar 1866, ko so v Kočevarjevi gostilni priredili sijajno »bésedo« s plesom.

S tem je čitalnica dokazala vsem tistim, ki so govorili, da Novo mesto ni kraj za čitalnico, da so se motili. Že 2. februarja 1866 je praznovala spomin našega prvega pesnika Valentina Vodnika in to spominsko slavnost potem prirejala vsako leto.

Tedaj društvo še ni imelo niti svoje dvorane niti odra, vendar se je prizadevnim članom posrečilo že v marcu postaviti oder in uprizoriti dve igri »Strup« in »Domači prepir«. Čisti dobiček so namenili za revne Dolenjce in ta ni bil majhen, saj je prireditvev tako dobro uspela, da je znašal 100 gld. Kmalu za tem so igrali »Županovo Micko«, v novembru pa so uprizorili igro »Tat v mlinu«. Ob tej priliki so se Novomeščani pohvalili: »Napravilo smo si novo zagrinjalo, nove dekoracije za sobo in gozd in naslikal nam je sedaj tu bivajoči slikar malano okolico, da ji ni para. Vsega vkup imamo sedaj šest lepih premenov.« (Novice 28.nov. 1866, str. 390.)

Odbor novomeške čitalnice je naprosil znanega narodnjaka in profesorja p. Ladislava HROVATA, da bi čitalnične člane učil slovenščine. P. Ladislav je bil pripravljen to storiti in sicer brezplačno, vendar mu provincial tega ni dovolil.

Ko se je leta 1867 napetost med Nemci in Slovenci zopet zaostрила, je dobil novomeški glavar Eckel dopis deželne vlade v Ljubljani z opozorilom, naj se društva, predvsem pa čitalnica, bavijo le z družabnimi prireditvami, nikakor pa ne s politiko. Istega leta je dobil ponovno dopis, naj pazi, da se tudi v novomeški čitalnici ne bi zgodilo kaj takega kot v ljubljanski, da so namreč dobili iz Beograda poziv, v katerem Slovence pozivajo, da se krepko naslonijo na Hrvate ter skupno z njimi nudijo največji odpor cesarski vladi. O tem dopisu so razpravljali v ljubljanski čitalnici in ker je bil baje dopis namenjen vsem ostalim, se je vlada zbala in še pravočasno opozorila glavarje na čuječnost. (Arhiv Dolenjskega muzeja.)

PROGRAM

prve slovesne besede narodne čitalnice

v

RUDOLFOVEM

21. januarja 1866.

Nagovor predsednika.

1. **Ilirija oživljena**, pesem Vodnika, zbor Ipavec-a.
2. **Matičekova ženitev**, osmospev Vašak-a.
3. **Sarafan**, samospev.
4. **Domovini** (čveterospev), pesem dr. Razlag-a, napev B. Ipaveca.
5. **Triglav**, napev J. Fleišman-a (osmospev).
6. **Vabilo**, samospev Ipavec-a.
7. **Hrvacka četvorka**, zbor.
8. **Klic na boj**, zbor M. Vilhar-ja.

Začetek ob 7. zvečer.

Poleti 1867 so člani novomeške čitalnice priredili v Bršljimu na vrtu viteza Langerja dve igri : »Strup« in »Bob iz Kranja«, iz vse okolice je privrelo mnogo ljudi, ki so želeli slišati slovensko besedo na odru. Čisti dohodek velike »bésede«, ki so jo diletanti priredili, so darovali pogorelim Kostanjevičanom. Igrali so Vilharjevo igro »Filozof«, ki je številno občinstvo zelo navdušila. Prav tako so meščani napolnili dvorano do zadnjega kotička 8. decembra, ko so igrali igro »Na mostu«. Leto se je bližalo h koncu in na občnem zboru 29. decembra je bil izvoljen nov predsednik sodnik uradnik in posestnik Martin MOHAR.

Januarja 1868 je novomeški dopisnik javil »Novicam«, da so 15. decembra 1867 v čitalnici uprizorili igrici »Ultra« in »Servus petelinček«.

Diletanti novomeške čitalnice so priredili žaloigro »Mlinar in njegova hči«, ki jo je poslovenil Franc Malavašič, in z njo dokazali svoje velike sposobnosti, saj je igra spadala »med najtežje«, pa je bila kljub temu »odlično odigrana«. Poleg tega so igrali tudi iz češčine prevedeno šaloigro iz leta 1848 »Tat v mlinu ali Slovenec in Nемец«, na čitalnični »béseди« pa so igrali Vilharjevo igro »Filozof«. Tega leta so v spomin Franceta Prešerna priredili v čitalnici slavnost novomeški dijaki. Med mnogimi recitacijami so tudi zapeli »Strunam« in »Slavček«, dramatično preuredili »Krst pri Savici« in odigrali igrico »Slep in lep«.

Od 1868 do 1872 je zavladalo v čitalnici mrtvilo. Leta 1869 je sicer priredilo korist Vodnikovemu spomeniku »bésedo« in denar poslala Bleiweisu, za kar se je ta predsedniku Martinu Moharju toplo zahvalil, vendar ni bilo v čitalnici kaj omembe vrednega. Šele konec 1873 pišejo »Novice«: »... da si zagotovimo narodno prihodnost, treba, da se čedalje bolj ljudstvo zbira okoli središča narodnega življenja, katero je čitalnica. Ta ima mnogovrstne časopise, vendar to še ne zadovoljuje. Da se zbuja narodna zavest, treba še, da se občinstvu ponudi prilika v zabavnih shodih, v »béseдах«, koncertih, dramatičnih predstavah spoznati milino in krasoto našega jezika in v njem vzbujati prepričanje, da narod slovenski že kaj šteje v vrsti narodov slovanskih, da ima pravico do ravnopravnosti in da se svetinje narodne morajo častiti, hraniti in braniti.«

ZIDANJE NARODNEGA DOMA

Leto 1873 je prelomnica v zgodovini novomeške čitalnice. Člani so se odločili, da si postavijo svoj lastni dom, ki so ga ponosno nazivali *Prvi narodni dom*. S široko razpredeno nabiralno akcijo, ki je zajela vso Dolenjsko in ostale slovenske pokrajine, so člani zbirali prostovoljne prispevke, darila in posojila. Ni bilo krsta, poroke, godovanja in napredovanja, da se ne bi kdo spomnil Narodnega doma in potrkal na odprto srce srečnega ženina, očeta ali slavljena in gostov, naj darujejo zanj. V Brunerjevi gostilni (danes gostilna Na Bregu), kamor so zahajali vsi zavedni in vodilni narodnjaki, se je

zbrala znatna vsota s tem, da je lahko vsak »kupil« za 1 goldinar opeko za novi dom. V »Vpisni knjigi daril in posojil« pa zasledimo imena mnogih tedaj vidnih slovenskih rodoljubov, ki so s svojimi prispevki pomagali zidati Narodni dom in zato postali tudi častni člani novomeške čitalnice, kakor n.pr. grof Anton Barbo z Rakovnika, dr. Radoslav Razlag, dr. Janez Bleiweis, Ivan Vilhar, dr. E. Henrik Costa, Anton Navratil iz Metlike, dr. Valentin Zarnik, dr. Janez Mencinger, djakovski škof dr. Josip Juraj Strossmayer, graščak Karol Rudež itd. (Arhiv Dolenjskega muzeja.)

Dne 6. januarja je imel čitalnični odbor sejo, kjer so ustanovili odsek za zidanje *Narodnega doma*. Njegove člane so volili vsi čitalničarji. V ta odsek so bili izvoljeni : Karel Rozman, Franc Kastelic in Adolf Guštin. Odbor je sklenil, da bo oni, ki prebiva izven mesta in bi v teku leta daroval čitalnici vsaj v štirih obrokih najmanj 24 gld., sprejet kot častni član čitalnice. Naprosili so tudi druge čitalnice, da bi v korist Narodnega doma v Novem mestu prispevali čisti dobiček vsaj ene prireditve, Narodna tiskarna pa naj bi po čim nižji ceni tiskala tiskovine, ki jih bo čitalnica potrebovala za zidanje.

Navdušenje za zidanje Narodnega doma, ki je prvi na Slovenskem, je zajela vse rodoljubno meščanstvo. Z željo, da dobi novomeška čitalnica čim prej potrebno vsoto za nakup zemljišča in zidanje, so podpisali dr. Žiga Bučar, Anton Kalčič, Franc Durini in Dominik Rizzoli eno in Karel Rozman, Franjo Kastelic in Ferdinand Seidl drugo menico za 500 gld. Ostali člani so bili porok, da se obe menici pravočasno izplačata. / Obveza z dne 2. jan. 1873. Arhiv Dolenjskega muzeja./

Tako so nabrali vsoto, s katero so kupili zemljišče in začeli zidati.

Iz kupne pogodbe januarja 1873 je razvidno, da je Narodna čitalnica v Novem mestu kupila od posestnika Franca Bučarja hišo z vrtom in vsem inventarjem za 1000 gld. Kasneje istega leta pa so dokupili še Vepustkovo hiša z vrtom in gozdom v Rasnem za 2000 gld. ter Šetinovo hišo za 210 gld. Na tem mestu je 3. junija 1873 ob navzočnosti mnogih gostov slovesno položil temeljni kamen za prvi slovenski Narodni dom narodnjak in tedanji župan Dominik RIZZOLI. Mnogo Novomeščanov se je zbralo na slavnostnem prostoru, pevski zbor je zapel nekaj priljubljenih pesmi in mestna godba je zaigrala nekaj poskočnih melodij. Sledili so govori in streljal je z možnarjem. Prostor je bil okrašen z zastavami, zelenjem in mlajem.

Leta 1874 je dala Narodna čitalnica pri tiskarju V. Bobnu v Novem mestu tiskati letak »Način po katerim se zida »Narodni dom« v Novem mestu«. V prvi točki beremo: »Narodna čitalnica je kupila lansko leto v Novem mestu pod Retf. brj. 55/1 v zemljiškej knjigi zapisano hišo z vertcem in drugimi pritiklinami za 1000 gld. in 2 sosednji hiši, eno pod Retf.brij. 55/2 za 210 gld., Drugo pa pod Retf. brj. 146 za 2000 gld. da sezida »Narodni dom«, ki bo središče za narodno gibanje na Dolenjskem.

Ustanovila se bode v njem slovenska *ljudska knjižnica*, *dolenjska hranilnica*, *narodno gledališče*, *dolenjski muzej* in *šola* za narodni jezik,-slovstvo in zgodovino,

kakor i drugi, za prospeh narodnega zavedanja in napredka, pak tudi materialnega blagostanja velevažni zavodi.«

V drugi točki pove: »Novo poslopje Narodnega doma je uže na pol izpeljano in pokrito. Za popolno izvršenje se bo, kakor proračun izkazuje, potrebovalo še 15.-20.000 gold.«

Točka 8 pojasnjuje: »Ko bo narodni dom dovršen, bode se ves dolg v prvi vrsti na to poslopje intabuliral, ako bi večina upnikov to zahtevala, in dve leti od dneva slovesnega pričetka v novej hiši bo društvo »Čitalnica« tistim upnikom, ki se bodo oglasili za to, in tudi po tem redu, kakor se bodo oglašali, njihove posojene denarje vračati začelo: poprej pa nobeden svojega posojila odpovedati ne more.«

Sredstva, ki jih je odbor Narodnega doma zbral za zidanje stavbe, še vedno niso zadoščala, da bi se stavba dogradila. Leta 1875 so na seji ugotovili, da potrebujejo za nadaljnje zidanje še 3.000 gld., da bi se lahko dogradil spodnji del stavbe, celo poslopje pa grobo obmetalo. Iz te stiske so rešili odbor zavedni rodoljubi s posojilom. Graščak Karel Rudež z Gracerjevega turna je obljubil 1000 gld. pod pogojem, da tudi drugi člani zberejo ostalih 2000 gld. Tedanji čitalnični predsednik grof Jožef Barbo z Rakovnika je obljubil tudi 1000 gld., ostali člani so prispevali po svojih močeh in tako nabrali 2250 gld. Upali so še na prispevek ne navzočih članov, za katere »poziv nikakor ne bode glas vpijajočega v puščavi, temveč, da marsikateri bode radosno svoj donesek položil na darilnik domovine« (zapisnik odbora za zidanje v Novem mestu dne 21. jun. 1875.)

Potekalo je že tretje leto, odkar so začeli graditi in vendar dom še ni bil povsem dograjen. Pomagali so si tudi s prirejanjem tombol, loterij ipd.

Leta 1877 se je finančno stanje odbora Narodnega doma zopet poslabšalo. Upniki so si podajali vrata, vrstili so se opomini in terjatve in v letu 1880 je prišlo celo do sodne terjatve dedičev pokojnega grofa Barba. Odbor je bil v zelo kritičnem položaju in iz marsikatero stiske ga je rešil njegov pravni svetovalec odvetnik dr. Karel SLANC in tudi novomeški notar, velik rodoljub dr. Albin POZNIK.

Leta 1884 se je ustanovila »*Delniška družba prvi Narodni dom*« z namenom, da dogradi dom. V zapisniku Delniške družbe Prvi Narodni dom beremo: »Dokončati veličastno stavbo I. Narodni dom, ohraniti jo prvotnemu namenu in tako rešiti čast narodne stranke in životvoriti lepe nade zaslužnih prednikov in osigurati so stalno poslopje, katero bi bilo pribežališče za slovensko narodno petje, za umetnost, za politično in socialno izobraževanje slovenskih Dolenjcev - to je bila misel mož, ki so začeli osnovati delniško družbo I. Narodni dom.« Pravila so se takoj sestavila. Delniška glavnica je znašala 10.000 gld. in je bila razdeljena na 200 delnic po 50 gld., delnicam so bili priloženi kuponi. Vsak delničar je imel primeren delež na skupnem imetju društva, na njegovem dobičku in izgubi.

Delnica in kuponi Delniškega društva » Prvi Narodni dom « v Novem mestu.

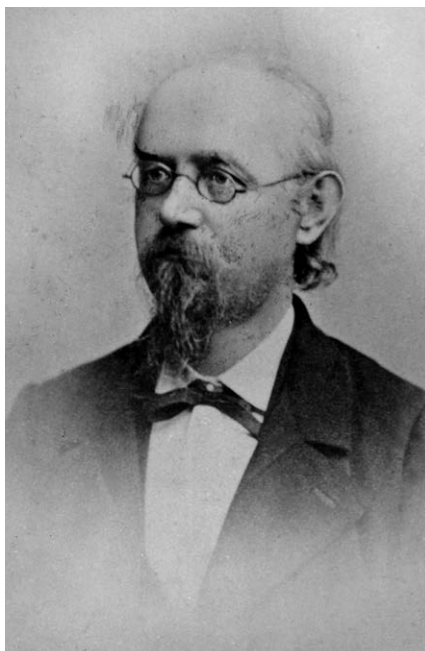
Po dvanajstih letih je bil Narodni dom dovršen. Veliko zaslug pri tem imajo tedaj živeči narodnjaki, ki so tudi pogosto darovali svoje delnice Narodni čitalnici, duša vsega dela in prizadevanja pa je bil *dr. Albin POZNIK*, dolgoletni predsednik čitalnice in Delniške družbe.

Novomeškim narodnjakom se je izpolnila vroča želja, da se je Narodna čitalnica preselila v svoje nove prostore.

V naslednjih letih po vselitvi se je finančno stanje Delniške družbe izboljšalo. Na občnem zboru triindvajsetega aprila 1904 pa je Delniška družba sklenila, da se razide, likvidacijo pa izvrši likvidacijski odbor 5 članov, ki je sklenil, da se ustanovi kapital Delniške družbe v znesku 20.000 kron in razdeli na 200 delnic po 100 kron, ki naj bi jih čitalnica izplačala v 10 letih, tako da bi vsako leto v mesecu maju izžrebala 20 delnic,

ki naj bi jih društva izplačalo likvidacijskemu odboru. Društvu se prepusti tudi vse imetje s pogojem, da poplača vse likvidacijske stroške, davke in pristojbine.

Razumljivo je, da so bile na stavbi potrebne še vedno večje ali manjše dozidave in popravila. Delavnost članov pa ni prenehala. L. 1907 so osnovali *stavbni* odsek, ki naj bi skrbel za preureditev in razširitev prostorov. Mestna hranilnica v Ljubljani je že odobrila v ta namen posojilo 20.000 kron, a načrt so preložili zaradi nasprotovanja nekaterih članov in prevelikih predvidenih stroškov. Med prvo svetovno vojno je zasedla prostore Narodnega doma vojaška bolnica Nagy-Kikinda, ki je zapustila stavbo v zelo slabem stanju. Potrebna so bila večja popravila in obnove, zato je odbor prodal les gozdne parcele v Rasnem za 53.400 kron. S tem denarjem je prezidal Narodni dom in poplačal dolg. Šele l. 1921 so povečali dvorano in napravili galerijo.

Dr. Albin Poznik, večkratni preds. čitalnice in prvi predsednik delniške družbe.

ČITALNICA DO PRVE SVETOVNE VOJNE

Medtem ko se je odsek za zidanje Narodnega doma trudil, da bi uresničil načrt in nalogo, ki si jo je zadal v letu 1873, čitalnica ni pozabila na svoje narodno in kulturno poslanstvo.

Leta 1875 je praznovala desetletnico. V ta namen je priredila slavnostno »bésedo« s plesom. Nedvomno je bilo v tem jubilejnem letu več prireditev, žal pa nam zapiski o

Die Telegraphen-Verwaltung leistet jederzeit Garantie für die pünktliche und vollständige Lieferung der Telegramme und des Nachschlags, welche derselben entstehen, nicht zu verwechseln.

Die Entsendung des Telegramms im Stundenlof der Telegraphen-Abtheilungen und die Vertheilung derselben mit Fort innerhalb der Zeitgrenzen einer Publikation, die ständigen Entsendungen und sonstigen Nachrichten sind auf der Abtheilung anzufragen.

Wenn eine Vertheilung versagt, so kann binnen 24 Stunden die Entschlüsselung verlangt werden. Für die Vertheilung der Telegramme besteht ein Lohn, so werden die Entschlüsselungen ausbezahlt.

Wenn der Empfänger die Antwort schnell hat, so ist die Depesche eine Antwort-Telegramm beizufügen, welche vom Absender und dem Empfänger der Antwortdepesche zu bekräftigen ist.

Sichere Angaben über die Behandlung von graphischen Correspondenzen sind aus der Telegraphen-Verwaltung der Telegraphen-Verwaltung zu erhalten, welche bei den Telegraphenstationen zur Einsicht und zum Vertheile stehen.

Bei Depeschen, welche mittels Hagebäumen Telegraphenstationen aufgenommen sind, steht einem in abgeleiteter Form: Absender, Empfänger, Nummer, Datum, Tag, Stunde, Minute und Sekunden der Aufnahme.

Eng-Reg.-Nr. _____

Telegramm

Nr. 2394

Rudolfwerth Wien

Nr. 2394, Classe L, Wortzahl 44, aufgegeben den 14. 1876, 12. 11. 26, W. 2. Netzen

Čitalnica Rudolfwerth

*Slovenski visokošolci na Dunaju
čestitaji slarni Čitalnici k dostizanju
na sobstanstva in se veselijo v duhu
novejšne slarnosti*

Slovenija

Eingelangt am 14. 1876 um 1.10. M. von *Seidl* auf Lag. Nr. 281, aufgenommen durch *Seidl*

Tel.-Drucksorte Nr. 2.

Buchdruckerei „Bayerische“ Wien.

Slovenski visokošolci na Dunaju, člani društva »Slovenija« brzojavno čestitajo Narodni čitalnici ob njeni desetletnici.

tem niso ohranjeni. Mnogo rodoljubov, živečih izven Novega mesta, in slovenski visokošolci na Dunaju, zbrani v društvu »Slovenija« so se ob tej priliki spomnili novomeške čitalnice z brzojavnimi čestitkami.

Čitalnica je imela tudi svojo gostilno. Ker pa so včasih prekoračili policijsko uro in so gostje delali nemir, so prišli večkrat v spor z nemškutarskim županom Albertom pl. Lelmanom. Ko je nekoč policijski narednik Franc Grailand javil županu, da se čitalniška gostilna ne drži reda, je moral odgovorni poslovođa Franc Durini odstopiti in na njegovo mesto so postavili Ferdinanda Seidla.

V letu 1876 je prireditev na Silvestrovo odpadla. V svojih Zapiskih omenja ta dogodek Janez Trdina takole: »Veselica, napovedana za Silvestrov dan 1876 pa se preložila na novo leto. Vzroki. Silvestra so praznovali v Kazini. Tudi pelo se je v nji. Isti pevci pa so bili odloženi peti tudi v čitalnici. Več gospodov je udov v obeh družbah, da se povsod udeleže, trebalo preložiti.« Trdina upravičeno tako trdi, kajti mnogi člani Kazine so bili resnično tudi člani čitalnice, tako npr. Jožef Ogoreutz, Adolf Rohrman, Dominik Rizzoli, Albin Smola in drugi. To so bili ljudje, ki se »ravnajo po sapah časa, trme, najbolj pa po sebičnosti in neumnosti«, pravi Trdina v svojih Zapiskih.

V letih 1877 in 1878 je delo v čitalnici zmrlo. Priredili so le nekaj zabav s plesom in vsakoletno Vodnikovo svečanost. Šele naslednje leto je življenje v čitalnici malo

bolj zaživelo. Že pred pustom so pripravili kar šest prireditev: venček, tombolo s plesom, Vodnikovo »bésedo«, tihi večer (v postnem času), ponovno venček in maškerado. Vendar so vse te prireditve imele zabaven program. In zopet Trdina ostro graja: »v Slovenskem narodu bil bil resnični dopis, da se v čitalnici ne bere, ampak v Narodnem domu le pleše in pije.« (J. Trdina: Zapisna knjižnica 14.) Take prireditve so pripravljali tudi naslednja leta.

V letih pred popolno dograditvijo Narodnega doma je imela čitalnica velik denarni primanjkljaj, zato so na občnem zboru 1883. leta sklenili, da se poviša »mesečnina«, odbor pa bo priredil več donosnih veselice brez vstopnine, poleg tega pa bo naročil več časopisov, ki jih bodo pošiljali članom na dom.

Jeseni 1884, ko so končno dogradili Narodni dom, se je ustanovilo tudi Dolenjsko pevsko društvo, ki ga je vodil Levoslav ROPAS. Društvo je ves čas prirejalo koncerte in proslave ter tako utrjevalo narodno zavest. Veselice, ki jih je priredila Narodna čitalnica skupaj z Dolenjskim pevskim društvom, so pritegnile tudi tiste meščane, ki so prej zahajali v Kazino.

Novo mesto se je začelo kulturno živahneje razvijati. L. 1885 je dobilo svoj časopis Dolenjske Novice, ki ga je urejal tiskarnar Ivan KRAJEC. Tudi to je bilo velikega pomena za čitalnico, saj je v Dolenjskih Novicah lahko objavljala svoja poročila, vabila k sodelovanju nove člane in s članki budila narodno zavest. Že v prvi številki beremo, da so Slovenci v Novem mestu dokončali svoj Narodni dom, v katerem bodo prebirali časopise ter imeli poštene slovenske veselice. Povabili naj bi tudi kmete in rokodelce iz okolice, ali pa bi zanje napravili posebno »*kmečko čitalnico*«. V tem letu so priredili osem veselice, posebno pa je uspela svečanost v spomin Franceta Prešerna.

Velika nesreča pa je zadela čitalnico, tako je izgubila najbolj zavednega člana in velikega rodoljuba ter prijatelja, svetovalca in dobrotnika, graščaka z **Gracarjevega turna** Karla Rudeža. Ob odprtem grobu mu je govoril dr. Karel Slanc, Dolenjsko Pevsko društvo pa mu je pelo v slovo.

Profesor zgodovine Ivan VRHOVEC je prišel l. 1887 v Novo mesto in takoj našel stik z novomeško čitalnico. Znal je pomagati diletantom in jih navdušil za gledališko umetnost in tako je bilo kulturno življenje v čitalnici to leto nenavadno živahno, saj so uprizorili kar devetnajst predstav. Prof. Ivan Vrhovec je s svojim neumornim delom in sposobnostjo dosegel, da so postavili nov oder, za katerega so dobili denar s prostovoljnimi prispevki in predavanji. Sam je predaval o NOVEM MESTU V PREJŠNJIH ČASIH, prof. Rajko PERUŠEK o OPTIMIZMU IN PESMIZMU, Ignacij FAJDIGA o ZGODOVINSKIH ČRTICAH O ELEKTRIKI in Rihard DOLENC o VINSKEM KIPENJU.

Prva predstava je bila 13. marca, čeprav oder še ni bil dograjen. 17. decembra pa je bil oder že končan in razen majhnih dolgov, tudi plačan. Ustanovljen je bil *gledališki* odsek

Fotografija Novega mesta iz leta 1885.

Prešernova proslava iz leta 1900 v Narodni čitalnici: (od leve proti desni: Olga Dolenc-Skalicky, Viki Terzina, Mileva Lavrenčič, Angela Smola-Vojška, Mimi Detela, Angela Deteča, Martina Slanc-Žužek (kot Julija), osmošolec Woves (kot Prešeren), Marica Skaberne-Kozina in Marica Poljanec).

in prof. Vrhovec je bil izvoljen za predsednika. Predlagal je, naj bi se pisala gledališka kronika. To nalogo je poveril tajniku, le žal, da se kronika ni ohranila. Glede prirejanja predstav je morala čitalnica skleniti pogodbo z dunajskim advokatom EIRICH-om zaradi avtorskih pravic in izvajanih del. Vsa dramska dela je režiral Vrhovec. To leto so bile uprizorjene naslednje predstave: »Pol vina, pol vode«, »Kje je meja?«, »Berite Novice!«, »Blazinica v prvem nadstropju«, »Gluh mora biti«, »Štempihar mlajši«, »Oče so rekli, da le«, »V Ljubljano jo dajmo«, »Kdor se poslednji smeji«, »Županova Mica«, »Brati ne zna«, »Francosko-pruska vojska«, »Ženski jok«, »Sodnik in zločinec«, »Gospod Čapek«, »Dva zeta«, »Eno uro doktor« in »Garibaldi«. Nekatere predstave so bile uprizorjene dvakrat.

Med predstavami, ki jih je režiral prof. Vrhovec, so pogosto uprizorili v čitalnici tudi Pasijon, v letu 1888 celo sedemkrat. Isto leto so igrali še naslednje igre : »Požigalčeva hči«, »Pesek v oči«, »Krojač Fips«, »Mlinar in njegova hči«, »Stara mesto mlade«, »Pravda«, »Zapravljivec«.

V času, ko je vodil gledališki odsek prof. Vrhovec, so bile vse predstave dobro obiskane in z dobičkom so lahko plačali vse stroške za ureditev gledališkega odra in kulis. Prof. Vrhovec pa je bil kot predsednik gledališkega odseka preveč obremenjen, zato je prosil, da ga razrešijo predsedstva, obdržal pa je režiserstvo.

Čitalnični odbor se je v letu 1889 mnogo ukvarjal s sporom in tožbo mladega grofa Barba, ki je zahteval povrnitev vsote z obrestmi vred, ki jo je posodil čitalnici njegov oče. Dr. Karel Slanc je stopil z njim osebno v stik in nevšečnost uredil tako, da je bil čitalnični odbor zadovoljen.

Gledališki odsek je tudi v tem letu nemoteno delal dalje in pripravil osem iger, med njimi opereto »Čevljar baron«, ki so jo priredili v slovo odhajajočim diletantinjam gospodičnoma Devovima in »Izbiralko«, ki so jo uprizorili v slovo okrajnemu glavarju Ecklu.

V 4. številki Dolenjskih Novic iz leta 1890 beremo : »»Naša »Narodna čitalnica« in »Dolenjski Sokol« priredita dne 18. februarja veliko maškerado v prostorih Narodnega doma. Priprave oskrbuje že z vso marljivostjo poseben odbor. Kakor slišimo, nameravajo postaviti v sredi okrašene dvorane Eiffelov stolp in okoli njega se bo uprizorila Parička razstava.«» Prireditev je zelo dobro uspela.

V tem letu je kulturno delo v čitalnici nekam zamrlo in to predvsem zato, ker je prof. Vrhovec izstopil kot član odbora. Uprizorjena je bila le ena gledališka predstava, ki jo je režiral Franc Sešek. Toda že v septembru je prof. Vrhovec zopet prevzel režiserstvo in naslednje leto pripravil kar šest iger: »Gluh mora biti«, »Pasijon«, »Na Osojah«, »Eno uro doktor«, »Krojač Fips« in »Šolski nadzornik«.

Na občnem zboru 1892. leta je bil izvoljen za predsednika dr. Josip ŠEGULA, za predsednika gledališkega odseka pa zopet prof. Vrhovec, ki je obljubil, da bo prevzel

delo le pod pogojem, da mu odbor zagotovi pomoč in pet igralcev. Že v prvih dveh mesecih so uprizorili »Ravni pot, najboljši pot«, »Popolna žena« in »Ona me ljubi«. Ko pa so igrali igro »Svetinova hči«, je bila dvorana nabito polna in občinstvo navdušeno.

V letu 1892 je bila samo ena gledališka predstava, in sicer »Veliki dobitek«. Vzrok pešanja v zadnjih letih je bila nediscipliniranost igralcev, kar pa Vrhovec ni mogel trpeti. Zato je predlagal na seji odbora Narodne čitalnice, da odbor odobri »Poslovni red za napravo gledaliških predstav v novomeški čitalnici«. Po tem »poslovnem redu« je imel vsak član gledališkega odbora določeno nalogo, ki jo je moral skrbno izvrševati, sicer je moral plačati globo. Isto je veljalo za igralce, ki so morali redno prihajati na vaje, drugače so bili prav tako denarno kaznovani: za prvih deset minut zamude 10 vinarjev, za vsakih naslednjih pet minut pa 20 vinarjev, če pa so vrnili vlogo, so plačali 5 kron in če se do določenega časa svoje vloge niso naučili, 1 krono. Vse funkcije so bile neplačane, plačan je bil le šepetalec, ker je to delo Vrhovec imel za najtežje. Ta pravila so veliko pripomogla k povečanju discipline in tako so potem so zaigrali igre: »Marijana«, »Štempihar mlajši«, »Stara mesto mlade« in »Sam ne ve, kaj hoče«.

Že v začetku januarja 1895 so diletanti novomeške čitalnice naštudirali igro »Težke ribe«, za november pa so pripravili staro, a še vedno priljubljeno žaloigro »Mlinar in njegova hči«. To leto je prof. Vrhovec z dijaki novomeške gimnazije naštudiral igro »Longinamus kralj duhov«, Po zaslugi Ignacija Hladnika pa je lepo uspel koncert, kajti Hladnik je » mojster na svojem mestu«, pravi dopisnik Dolenjskih Novic.

Spomladi so priredila novomeška narodna društva s sodelovanjem opernega pevc-a Trtnika ter slovenskega ljubljanskega kvarteta »Ilirija« koncert v korist po potresu prizadeti Ljubljani. Poleg gostov so se prav dobro »odrezali« domači pevci, posebno pa še tamburašice, ki so pokazale kako zelo so napredovale.

Kakor vsako leto, je tudi leta 1895 priredila čitalnica Vodnikovo svečanost, plesni venček in Silvestrov večer s plesom in igro »Bratranec«. Poleg čitalničnih prireditev je bilo še šest drugih zabav. V tem letu je novomeška gimnazija praznovala 150-letnico ustanovitve. V čitalnici je priredila v korist Dijaškemu podpornemu društvu igro »Nenavaden strah« in bogat glasbeni program pod vodstvom Ignacija Hladnika.

Naslednja leta je bilo poleg Vodnikove svečanosti, plesnega venčka, igre »Same zapreke« in maškerade še šest zabavnih večerov, ki so jih priredila druga društva. Silvestrovanje je bilo zaključeno s koncertom in igrama »Popolna žena« in »Srečno novo leto«.

Plesni venček 1898 so otvorili z igro »Veharjevo letovišče«, Vodnikovo svečanost pa je s svojim ubranim petjem močno poživilo Dolenjsko pevsko društvo. 1. oktobra je priredila čitalnica »bésedo« s petjem in igrama »Na kosilu bom pri svoji materi« in »Svojeglavnež«. S sodelovanjem dolenjskega pevskega društva je priredila čitalnica na Silvestrovo koncert in igro »Lukavi snubač«.

Leta 1899 se je začela velika akcija za postavitve Prešernovega spomenika v Ljubljani. Tudi novomeška čitalnica je želela prispevati k uresničitvi načrta, da bi postavili spomenik »nesmrtnemu pevcu« in v ta namen je poslala čisti dobiček dobro obiskane veselice. V tem letu je priredila dve gledališki predstavi, in sicer »Pokojni moj« in ponovitev igre »Eno uro doktor«.

Na občnem zboru 15. decembra 1900 je poročal predsednik, sodnik Vajkart GANDINI »... da ni bilo društveno delovanje v preteklem letu posebno živahno, da se je pa gmotni stan čitalnice zelo poboljšal«. Za poživitev društvenega življenja in za ureditev gospodarskih zadev so izvolili *veselični* odsek z nalogo, da pripravi in realizira program prireditev in zabav za celo leto, ter *gospodarski* odsek, ki ima nalogo urejati vse gospodarske zadeve čitalnice in Narodnega doma. Tako se je društveno življenje v naslednjem letu malo bolj razgibalo. Že v januarju so diletanti uprizorili Aškerčevi noviteti »Red sv. Jurija« in »Tujka«. Igri sta bili prvič izvajani na slovenskem odru. Ker je bilo za Vodnikovo svečanost vsako leto manj zanimanja, je odbor sklenil, da se namesto nje priredi »domači večer« z raznimi šaljivimi predpusnimi točkami, med njimi z igro »Kmet in fotograf«. Za to prireditev so pozivale Dolenjske Novice: »Dame se naprošajo, da pridejo v cestnih toaletah s predpasniki, gospodje v svetlih oblekah«. Na pustni torek so priredili »kostumni venček«, katerega program je obogatila prvič na Slovenskem igrana pantomima Josipa Ipavca »Možiček«. Ta pustna prireditev je bila ena najbolj pestrih v tem leta, saj so bile maske duhovito izbrane (n.pr. meščanki iz rokoko dobe, Margareta in Faust, Don Carlos in Othelo, Srbkinja, Črnogorka, Albanec itd.).

Novo mesto je v letu 1902 zapustil agilen član čitalnice in podpredsednik prof. Josip WESTER. V odboru in med člani so nastali nesporazumi in nasprotovanja in vse to je povzročalo, da je kljub prizadevanju veseličnega odseka bila predvajana le ena igra »Gluh mora biti« po Govekarjevi dramatizaciji.

Med prireditvami v čitalnici so bile posebno izvirne maškerade, ki so bile skoraj vedno pripravljene pod posebnimi gesli. Tako so leta 1903 pod nazivom »Lukežev semenj« spremenili dvorano v pravo sejmišče. To leto so diletanti »Sokola« občinstvo razveselili kar z dvema igrama in to z »Divjim lovcom« in »Desetim bratom«. Na občnem zboru je prikazal tajnik odborovo delovanje tako: »V administrativnem oziru kaže odborovo delovanje vidne uspehe...« in dalje ».. Največ zaslug pa si je pridobil v svojem marljivem družabno socialnem delovanju. Posebno pa je odbor podpiral druga narodna in dobrodelna društva s tem, da jim je dajal dvorano in druge prostore ali popolnoma brezplačno ali pa proti majhni odškodnini (14-30 kron) na razpolago. Tako so društveno gostoljubnost uživala skoraj vsa društva, n.pr. Ženska podružnica sv. Cirila in Metoda, Glasbena Matica, Dolenjsko pevsko društvo, celo gimnazija, največkrat pa Dolenjski Sokol. Tudi v intelektualnem življenju je odbor deloval: olajšal je članom izposojanje knjig iz društvene knjižnice, naročal nove časnike itd.«

Pantomima Josipa Ipavca »Možiček« l. 1909: (klečita: Mici Šegula in Hano Ogoreutz, stojita: Franc Perdan in Lojzika Gregorc).

V naslednjem letu 1904 je priredila čitalnica zopet zelo uspešno maškerado pod geslom »Ljudska veselica v Beli cerkvi«. Odbor je sklenil, da morajo za to določeni odborniki vsako masko legitimirati, preden ji je dovoljen vstop v dvorano. Ta sklep zveni kaj čudno, a razjasni nam dopis v »Slovenskem Narodu« in v »Dolenjskih Novicah«, ki govori o »frakarstvu« v čitalničnih vrstah. Tretja seja odbora narodne čitalnice dne 27. januarja 1904 je bila zelo burna, ker se »nekaterе družine posebno po zadnjem dopisu v »Narodu« o veselici 23. januarja čutijo vpravičeno užaljene, isto tako je treba nekaj ukreniti proti temu, da ne bi natakaričе, kakor se je to zadnjič dogodilo, v dvorani čitalnice plesale«. Vendar so se v odboru slišala tudi nasprotna mnenja in nekateri člani so se pritoževali »zoper prezirljivo in ošabno postopanje teh takozvanih frakarjev«. Res je, da je bila čitalnica nekako monopol inteligence in bogatih obrtnikov, medtem ko preprostejši niso imeli prilike udeleževati se njenih prireditev, pa tudi niso bili dobrodošli, temveč prezirani. Na žalost pa se je še vedno v čitalnici nemškutiralo, saj je veljal za »boljšega« oni, ki je govoril nemški. Tudi Janez Trdina v svojih Zapiskih pogosto biča čitalnične razmere: »Nenarodni Narodni dom. Mesto enakopravnosti vseh stanov in vpeljevanje ne le rokodelskih ampak tudi kmetiških ljudi, daje se v njem prednost viši gospoščini, celo rokodelske, mestne hčeri gledajo gospe pisano in se groze, da ne bodo plesale, če one pridejo. Zahteva se na plesišču lišp v obleki, kar naklanja brez potrebe stroške manj premožnim ljudem itd. Na Vodnikovo slavnost povabili celo tuje oficirje, kmeta pa nobenega.« Dalje še piše Trdina : »Soglasno sodili so udje čitalnice in gosti, da je bila zabava gemütlich u. elegant«, na pustni torek se je mnogo plesalo, četvorka se vršila poleg »švabske komande.«

V tem letu je nameravala čitalnico uprizoriti »Pri belem konjičku«, kar pa je opustila zaradi visokih pristojbin avtorskega prava dr. Eirichu, zato je raje priredila »Ženska podružnica družbe sv. Cirila in Metoda«.

V letu 1905 je poročal tajnik, da je priredila čitalnica s sodelovanjem Dolenjskega pevskega društva Silvestrovanje in veseloigro »Blazinica v prvem nadstropju« s plesnim venčkom, prav tako s sodelovanjem pevskega društva 18. februarja igro s petjem »Legionarji«. Pod imenom Narodne čitalnice so uprizorile »Novomeške narodne dame« igro »Brat Martin«. V tem letu so bile številne tudi druge prireditve in predavanja. Predsednik Gandini pa je na občnem zboru naznanil članom, da se mora voliti odsek za »prenaredbo pravil«.

Za Silvestrov večer je društvo priredilo burko »Sama med seboj« in opereto »Deset deklet, pa za nobeno moža«.

Tudi v naslednjem letu so bile v čitalnici številne prireditve in pestro družabno življenje. Predstavili so burko »Vzor moža« in dramo »Jakob Ruda«, ki je sijajno uspela, prav tako pustni večer pod geslom: »Letovišče v Šmarjeti v letu 2000«. Tudi prireditve drugih društev so izpolnjevale program in nalogo naprednih Slovencev.

Na občnem zboru je odbor ugotovil, da so se finančne možnosti že toliko uredile, da odboru ne bi bilo potreba več oddajati prostorov, kje bi morali pravzaprav služiti predvsem v korist in namen čitalnice. Društvene prostore naj bi rajši razširili, povečali dvorano in napravili galerijo. Dekliška ljudska šola, ki je imela svoje prostore v Narodnem domu v pritličju že od dograditve, naj bi se preselila v drugo nadstropje, ker stanovanj niso mislili več oddajati. Zaradi tega so nastala zopet nesoglasja in spori, kar je povzročilo odstop predsednika Gandinija. Odboru so ponovno očitali, da so meščani prezirani in izrinjeni iz čitalnice. Končno so se duhovi pomirili in predsedniško mesto je prevzel Vilko ROHRMAN.

Januarja 1907 je priredila čitalnica opereto »Mamselle Nittouche«, za pustni torek pa maškerado po geslom »Rudeča noč«.

V tem letu je imelo društvo še 4 izredne občne zборе in to nam priča o živahnem delovanju društva in članov, ki nikakor niso pasivno delovali. Po dolgotrajnem prerekanju in posvetovanju so končno poslali spremenjena pravila deželni vladi, da jih potrdi. Poleg tega so se po prizadevanju prof. Josipa GERMA preuredili čitalnično knjižnico v javno. Tedaj so tudi prvič žrebali delnice »Narodnega doma«. Izžrebali so 20 delnic, od katerih jih je bilo kar 11 last čitalnice.

Na sejah se je vedno razvijala živahna debata o predlogih in načrtih, ki so jih imeli člani. Dela je bilo toliko, da vsega ne bi mogel organizirati sam odbor, zato so volili člane v posamezne odseke, in sicer v gospodarski, veselični, stavbni, gledališki ter knjižnični in izobraževalni odsek.

Spori v čitalnici so postajali vedno hujši. Nekateri so ponovno očitali, da v čitalnico lahko zahajajo le »boljši ljudje«, medtem ko se preproste obrtnike in revnejše meščane zapostavlja. Prav tako se niso vsi strinjali s tem, da bi se razširili prostori in da bi naredili galerijo. Zaradi dozidav so sklicali izredni občni zbor, kjer so se končno sporazumeli za zidavo in izvolili stavbni odsek, ki naj bi prevzel skrb za dozidavo. Ing. Bloudek je obljubil, da bo delo nadzoroval brezplačno. Kmalu pa so spoznali da nimajo dovolj sredstev za večje razširitve, zato so se raje odločili, da bodo za začetek le prebelili in uredili notranje prostore, nameravano dozidavo pa preložili na primernejši čas.

To leto je bilo veseličnih predstav bolj malo. Priredili so le veseloigro »Veharjevo letovišče« in maškerado pod geslom »Vrtna veselica«. Silvestrov večer so malo poživili z igrico »Zakleta soba« v gostilni Pri zlati goski« in s pevskimi točkami. Nekoliko bolj so skrbeli za izobraževanje članov s predavanji. Dr. Šegula je predaval o občinski upravi, Volčič o ustnem postopanju v civilno pravnih zadevah, prof. Majcen o pomenu javne knjižnice in Anton Kuder o razvoju in pomenu trgovine in denarja.

Čitalnični prostori so bili leta 1908 že lepo urejeni in dilemtanti so ponovili igro »Pokojni moj«, na Silvestrov večer pa so prikazali opereto »Presenečenje«. Velike zasluge za zabavne prireditve je imel predvsem na novo ustanovljeni *salonski orkester*

pod vodstvom kapelnika J. POULE. Tudi to leto je bilo nekaj zanimivih predavanj, med njimi pomembno predavanje dr. Frana Ilešiča »Ilirski pokret s posebnim ozirom na Novo mesto«. Vendar pa je čudno, da so vsa predavanja, kljub zanimivi temi bila slabo obiskana.

Stalni očitki, da se v čitalnici zbirajo samo »frakarji«, so prisilili odbor, da je začel premišljevati, kako bi pritegnili k sodelovanju obrtnike. Po dolgih razgovorih so se leta 1910 zedinili, da bi ustanovili obrtni muzej, vendar je vse ostalo le pri besedah.

Zadnja leta pred prvo svetovno vojno so se skoraj vse prireditve izvajale ob sodelovanju Dolenjskega pevskega društva in salonskega orkestra. Čitalnica sama je priredila bolj malo zabavnih večerov, organizirala pa je nekaj gostovanj, tako raznih novomeških društev kakor tudi ljubljanskega gledališča, mnogo iger pa so pripravili visokošolci. V seriji iger, ki so jih uprizorili čitalniški diletanti v zadnjih petih letih, so bile: »Tihotapec«, »Deseti brat«, opereta »Fatalno je«, šaloigra »Umor na ljubljanski cesti«, opereta »Presenečenje«, »Raztresenec«, »Potepuh pred sodnijo«, »Red sv. Jurija«, »Veliki otroci«, burka »Visoko gosposka Avgusta« in enodejanka »Obljuba za ognjiščem«. Ker so Novomeščani težko pričakovali otvoritve belokranjske železnice in jih je od tega dogodka ločila še dolga doba dveh let, so si leta 1911 na pustni torek sami »priredili« po svoji zamisli »Otvoritev belokranjske železnice«.

ČITALNICA MED PRVO VOJNO IN DO RAZPUSTA

Revolverski streli Gavrilu Principa in Nedeljka Čabrinovića, ki so odjeknili v Sarajevu, so pognali Evropo v krvavo viхро prve svetovne vojne. To obdobje je s svojimi dogodki globoko poseglo tudi v društveno življenje novomeške čitalnice. Drug za drugim so se poslavljali člani in odhajali na krvava bojišča. Vrste članov so se redčile, prihajale so prve vesti o padlih in ranjenih, ljudem je z obrazov izginila prejšnje veselosti in brezskrbnosti, vedno redkeje so prihajali v čitalnico, strah, skrb in pomanjkanje je gospodarilo po domovih. Čitalnični odbor se je vedno redkeje sestajal k sejam in končno sklenil, da se zaradi žalostnih dogodkov v svetu ne bodo prirejale hrupne zabave s plesi.

Ne le na bojiščih, tudi doma je smrt neumorno kosila. Drug za drugim so za vedno odhajali prizadevni člani čitalnice, med njimi je doživela čitalnica najtežjo izgubo 23. februarja 1915, ko je smrt iztrgala iz društvenih vrst najbolj zaslužnega člana in večkratnega predsednika dr. Albina Poznika.

Odbor Narodne čitalnice je dobil v avgustu 1915 dopis Okrajnega glavarstva, da takoj izprazni vse prostore Narodnega doma za vojaško rezervno bolnišnico Nagy-Kikinda. Dr. Karel Slanc je velikodušno odstopil čitalnici sobo v svoji hiši, ki je odslej služila kot bralna soba.

50-letnica ustanovitve Narodne čitalnice v Novem mestu je skoraj neopazno zdrsnila mimo. Ni bilo bučnih prireditev, ni bilo slavlja, le v srcih članov se je utrdil rahel spomin na živahna in plodna leta v čitalnici.

Maloštevilne seje in občni zbori so bili v privatnih hišah ali v posvetovalnici Mestne hranilnice.

Minila so dolga leta vojnih grozot, pomanjkanja, lakote in trpljenja in 2. marca 1918 so se preživelim slovenskim rodoljubom zopet odprla vrata Narodnega doma, ki pa je bil tedaj potreben temeljite obnove. Dopisnik Dolenjskih Novic poroča : »... čitalnica je na novo oživela, število članov se je ob koncu leta podvojilo, znašajoč 136. Popravili in polepšali so se društveni prostori, napeljala se je električna razsvetljava in v maju mesecu se je vršila prva prireditev čez 4 dolga leta, pusta vojna leta, Krekova slavnost, znanilka lepšega političnega in kulturnega življenja v Jugoslaviji.« Krekovo slavnost, ki jo omenja dopisnik, je priredila v Narodnem domu Ženska podružnica družbe sv. Cirila in Metoda. Program te slavnosti z nastopom koncertne pevke Pavle Lovšetove in pianistke Mimi Hladnikove je bil zelo pester in bogat.

Ob obletnici smrti Janeza Ev. Kreka je imel predsednik čitalnice prof. Ferdinand SEIDL globok in pomenljiv govor, v katerem je posebno poudarjal njegov preroški duh, genialnost in ljubezen do naroda. Krekova ideja o združitvi s Hrvati in Srbi v eno državo - Jugoslavijo je imela močan odmev tudi pri nas. Prof. Josip Wester je s predavanjem »Tri leta med Srbi in Hrvati«, za katero je bilo veliko zanimanja, seznanil člane o njih življenju in delovanju ter jih še bolj navdušil za sožitje med bratskimi narodi.

To leto je čitalnica zaznamovala največ prireditev v zgodovini društva. V korist slepim vojakom so 21. junija priredili Jurčičevo igro »Domen« in 24. avgusta Govekarjevo »Legionarji«, za katero je v Dolenjskih Novicah napisal zelo pohvalno kritiko pesnik Miran JARC. V polni dvorani so diletanti v novembru igrali Jurčičevega »Desetega brata«, Silvestrov večer pa so zaključili s komedijo »Napoleonov samovar« in s prizorom »Na Brdu Kalimegdanu pri Belgradu«, po besedilih Antona Podbevška, pri čemer je sodeloval tamburaški zbor.

V Narodnem domu so bila tudi razna politična predavanja.

Praznik osvobojenja Jugoslavije 29. oktobra 1918 je Novo mesto proslavilo zelo slovesno. Množici 8000 ljudi je govoril v imenu »Narodnega Veča« Davorin MAJCEN. Sijajna manifestacija je bilo zaključena z ljudsko veselico v Narodnem domu.

O osvoboditvi Koroške v maju 1919 je predaval velikemu številu poslušalcev prof. Josip Wester. - V korist Akademskemu domu v Zagrebu pa so diletanti igrali igro »Mati« Marije Kmetove in Murnikovo komedijo »Bucek v strahu«.

Razmere v čitalnici so se ta leta bistveno spremenile. Nemškutarjenje je prenehalo, narodna in demokratična ideja se je globoko zakoreninila v slovenski narod in prodrla v društva ter budila v narodu vero v boljšo bodočnost. Narodna čitalnica je ves čas svojega

obstoja gojila narodno in napredno misel in jo vedno znova utrjevala, kajti »najvišja naša postava bodi blagor domovine«, je izjavil tajnik na občnem zboru januarja 1920.

Ko je leta 1921 obiskal Novo mesto kraljevi pokrajinski namestnik Ivan HRIBAR, je v pozdravnem govoru poudaril, kako pomembno vlogo so imele čitalnice pod suženjstvom avstrijskih despotov in da so vprav čitalnice vzbujale v širokih ljudskih slojih narodno zavest in to ne le slovenske, temveč sploh slovansko. Ta društva naj bi sedaj še nadalje razvijala narodno, kulturno in državno edinstvo mlade države Jugoslavije. (Izvleček iz seje Narodne čitalnice v Novem mestu 2. septembra 1921.)

Narodna čitalnica v Novem mestu je za izpolnjevanje svojega programa t.j. Izoobraževanje članov imela svojo *knjižnico* in je skrbela za domače in tuje knjige, katere s člani lahko brali v svojem društvenem prostoru – v bralni sobi čitalnice oz. v knjižnici.

V Novem mestu je obstajalo v času ustanovitve čitalnice že nekaj knjižnic, tako frančiškanska, kapiteljska, kateri je prepustil svoje knjige prošt Polydor de Montegnana, in okrajna učiteljska knjižnica. Vse te knjižnice so hranile knjige v svojih prostorih in meščanom niso bile dostopne. Sicer je sredi preteklega stoletja novomeški tiskar in knjigarnar Constantin TANDLER imel svojo izposojevalno knjižnico, ki pa je bila nemška, zato je bila ustanovitev slovenske knjižnice v čitalnici toliko bolj pomembna in koristna za narod. Novomeška čitalniška knjižnica je imela mnogo slovenskih knjig in časopisov, pa tudi nemških in slovanskih. Naročanje časopisov in časnikov, hranjenje in oddajanje bralcem je bilo poverjeno knjižničarju. Vsak član si je že v prvih letih ustanovitve Narodne čitalnice lahko izposodil knjige na dom ali pa jih je bral v bralni sobi. Te sobe so bile spočetka v privatnih hišah, tako n.pr. v Kalčičevi hiši v Kastelčevi ulici, v nekdanji Pavčičevi hiši na Glavnem trgu, med prvo svetovno vojno, ko je Narodni dom služil za bolnico, pa je bila bralna soba nekaj časa v »mestni hiši« (današnji Občinski ljudski odbor) in nato v Slančevi hiši. Ko je bil dograjen Narodni dom, je imela knjižnica svoje prostore v pritličju stavbe. Časopise je nosil usluga članom na dom in sicer po vrstnem redu, ki ga je določil žreb.

Pri določanju, katere časopise naj bi naročili, je prišlo med člani pogosto do sporov. Vsak je hotel uveljaviti svoje želje, mnogi so se še pogosto zavzemali za naročila nemških časopisov in časnikov.

Novomeška čitalniška knjižnica je bila zelo popularna, kajti v bralni sobi se je zbirala vsa mestna »elita«. Stalni gost čitalnice pa je bil tudi Janez Trdina. Ustanovitev knjižnice je bila kulturna nujnost za mesto, saj so po njenih knjigah posegali tudi nečlani. Prav zaradi tega se je prof. Rajko Peruček pritožil, da imajo prednost pri čitanju vedno nečlani, zato je izdal ukaz, da je čitanje časopisov dovoljeno le članom in njihovim družinam ter gostom ki jih pripeljejo s seboj.

Zaradi malomarnosti nekaterih knjižničarjev in bralcev se je tekom let mnogo knjig in časopisov izgubilo in le s težavo so našli l. 1901 knjižničarja, da je zanemarjeno

knjižnico spravil v red. To delo je prostovoljno prevzel dr. Metod DOLENC, kje se pomočjo Otmarja SKALE-ta uredil knjižnico, sestavil imenik del in tako je bilo članom olajšano izposojanje.

Čitalniška knjižnica je bila od leta do leta bogatejša po številu in izboru knjig in z vsakim letom bolj obiskovana. Ko pa je prof. Perušek omejil obiskovanje knjižnice nečlanom, je bilo bralcev vedno manj, a potreba in zahteva po javni knjižnici je tako postala zelo pereča. Šele leta 1906 se je čitalniška knjižnica po zaslugi prof. Josipa Germa preimenovala v *javno knjižnico*. Ob tej priliki so Dolenjske Novice poročale: »Narodna čitalnica bo letos za Miklavžev dar svojim članom in nečlanom otvorila javno knjižnico, ki obsega skoraj vsa boljša leposlovna dela slovenskega slovstva. Gotovo bo vedelo slavno občinstvo oceniti to ugodno pridobitev in bo v zimskih večerih pridna posegalo po dobrem in cenemem berilu.« (Dolenjske novice 1907, št. 23, str. 297.)

Knjižnica v Narodnem domu je prav lepo napredovala in tako vršila pomembno vlogo med slovenskimi meščani. Po sporu z odborom Narodne čitalnice je prof. Germ odstopil kot predsednik in knjižničar. Njegov odstop je zadal knjižnici zelo težak udarec. Nikoli pozneje ni dosegla take ravni kot jo je imela. Njen propad pa so pospešila še vojna leta. S propadom knjižnice pa se je bližal tudi propad narodne čitalnice.

Svoje poslanstvo je novomeška čitalnica v polni meri izpolnila. Leta njene dejavnosti so šla h koncu. Odrskih prireditvev je bilo vedno manj. Njen duh je neopazno vodil delo mnogih društev, ki so nastajala po njeni zaslugi in skoraj vsa dobila v njej osnovo, se ob njej narodnostno in kulturno dvigala ter nadaljevala z njenim programom med številčno majhnim, idejno velikim narodom.

Zaradi težkih povojnih razmer, pomanjkanja finančnih sredstev in splošno nastale krize čitalnica ni mogla več delati s takim zakonom in uspehom kot prej. Grozil ji je razpust. Zadnje prireditve, ki jih je pred svojo likvidacijo še pripravila, so bile Gogoljeva »Ženitev«, Sergej-Tušičeva »Golgota«, drama » Veleja « in »Misel«. Zelo številne pa so bile po vojni prireditve drugih društev.

Skrbno in lepo so sestavili čitalniški člani program za proslavo 60-letnice Narodne čitalnice, ki pa je zaradi nepričakovanih zaprek in nameravane likvidacije žal odpadla.

RAZPUST NARODNE ČITALNICE

Narodna čitalnica je zaradi nastajanja vedno več novih društev polagoma izgubljala pomen. Njen program je bil pravzaprav v celoti dopolnjen, saj so ob njej zrasli zavedni mladi ljudje, ki se jim ni bilo treba več boriti za obstoj domačega jezika, mladi domoljubi, ki so tudi že posegali v javno življenje. Številna je bila mlada inteligenca in zavest slovenstva je bila že trdno zasidrana v vsakem slovensko čutečem človeku.

Po razpadu Avstro-Ogrske in po pridobitvi nacionalne svobode po prvi svetovni vojni je pravzaprav bilo poslanstvo Narodne čitalnice zaključeno. Izobraževanje, družabne prireditve, utrjevanje nacionalne zavesti, vse to je prav tako bil program tudi drugih društev, zato ni čudno, da je začela Narodna čitalnica hirati, saj so jo prerasli oni, ki jim je dajala zgled in streho. K njenemu poginu pa so poskrbeli še spletkarji, ki so pozabili na poslanstvo, ki ga je izpolnila, pozabili na neumorno delo onih, ki so jo vodili v najtežjih časih. Prof. Janko KRAJEC, predzadnji predsednik Narodne čitalnice v Novem mestu je dobro vedel, da v takih razmerah čitalnice ne bo mogoče rešiti in ker ni hotel biti »grobar Narodne čitalnice«, je odložil svoje predsedniško mesto. Novi predsednik Josip PAVČIČ je dokončno zaključil čitalnično obdobje.

Na predlog »Sokola« je sprejel odbor Narodne čitalnice na svoji seji 16. maja 1925 kar 61 novih članov in že od četrtega junija je poročal predsednik, da zahteva petina članov izredni občni zbor zaradi spremembe društvenih pravil.

Napovedani izredni občni zbor je bil že 16. junija, kjer je bila prva točka dnevnega reda spremembe društvenih pravil 21. in 22. člena.

21. člen pravil Narodne čitalnice se je glasil : »O razdružitvi sklepa nalašč za to sklicani občni zbor. Za sklepčnost je treba dve tretjini vseh članov in za veljaven sklep tri četrtine vseh navzočih članov.« Novi 21. člen je razdruževanje poenostavil : »O razdruževanju sklepa nalašč za to sklicani redni ali izredni občni zbor. Za sklepčnost je potrebna polovica vseh članov in za veljaven sklep dve tretjini navzočih članov.«

22. člen, ki se je glasil v starem pravilniku : »Če Čitalnica iz kateregakoli vzroka preneha, pripade društveni imetek, če se tekom dveh let ne osnuje društvo z istim namenom in značajem, kakemu narodnemu društvu, ki ga določi zadnji občni zbor; ako pa občnega zbora ni, dijaškemu podpornemu društvu v Novem mestu. Za dobo dveh let oskrbuje društveni imetek Mestna občina v Novem mestu«, se je spremenil z odločnim posegom : »Če se čitalnica razdruži, ali iz kakega vzroka preneha ali opusti, pripade ves društveni imetek društvu, ki ga določi zadnji redni ali izredni občni zbor; ako pa občnega zbora ni, Sokolskemu društvu v Novem mestu.«

Že 10. septembra je sporočil predsednik odboru, da zahteva 82 društvenikov izredni občni zbor zaradi razdruženja Narodne čitalnice. Ta občni zbor je opravil svoje delo 22. septembra 1925 v navzočnosti 171 članov, katerih več kot polovica je glasovala za razdruženje Narodne čitalnice. Predlog, ki ga je prebral Ljudevit Kalčič, se je glasil: »Društvo Narodna čitalnica se z današnjim dnem razpusti in njegovo premično in nepremično premoženje pripade v last društva »Sokol« v Novem mestu«.

Dodatek

PREDSEDNIKI NARODNE ČITALNICE

1865-1867	Dr. Josip Rozina, odvetnik
1867-1871	Martin Mohar, posestnik
1872	Karel Rozman, gostilničar
1873	dr. Žiga Bučar, zdravnik
1874	neugotovljen
1875-1879	grof Josip Barbo, graščak in Rakovnika na Dol.
1880	Karol Rudež, graščak iz Gracarjevega turna
1881-1885	dr. Albin Poznik, notar
1886	Rajko Perušek, profesor
1887-1889	Senekovič Andrej, gimnazijski ravnatelj
1890-1891	Fajdiga Ignacij, profesor
1892-1892	dr. Jakob Šegula, odvetnik
1897-1898	dr. Albin Poznik, notar
1899	Simon pl. Sladovič, lekarnar
1900-1905	Vajkart Gandini, sodnik
1905	Josip Germ, profesor
1906-1908	Vilko Rohrman, ravnatelj Kmetijske šole na Grmu
1909-1911	Davorin Majcen, profesor, Albert Levičnik, sodnik
1912-1914	Ivan Škerlj, sodnik
1914	ing. vitez pl. Maks Klodič, dr. Šefan Kraut, sodnik Ivan Škerlj, sodnik
1915-1918	Ivan Škerlj, sodnik
1918	Ferdinand Seidl, profesor in vladni svetnik
1919	Vladimir Vojska, posestnik
1920	Milan Šerko, profesor, Josip Germ, profesor
1921	dr. Ščitomir Dolenc, sodnik
1922	dr. Josip Režek, odvetnik
1923-1924	Janko Krajec, profesor
1925	Josip Pavčič, trgovec

Viri

1. Arhiv Dolenjskega muzeja, Novo mesto
Sejni zapisniki Narodne čitalnice 1872-1925;
Letna poročila Narodne čitalnice;
Dopisi ter kupne in prodajne pogodbe.

2. Dolenjske Novice od 1885 – 1922.
3. Bleiweisove »Kmetijske in rokodelske novice« 1865 – 1882.
4. JARC, Janko: Kronika slovenskih mest. /Ob petstoletnici Novega mesta l. 1865./ letnik II, št. 1, 2, letnik III., št. 2,
5. PRIJATELJ Ivan: Slovenska kulturno politična in slovstvena zgodovina.
6. TRDINA, Janez: Rokopisni zapiski.

NOVO MESTO READING ROOM

After 1848, a growing national consciousness emerged among Slovenians as absolutism waned and the “Spring of Nations” began. This period marked a turning point for the Slovenians, fostering cultural awakening and a sense of national identity. Inspired by “Young Europe” and the slogan “United Slovenia,” patriots spread awareness among the people, with speakers at rural gatherings and rallies promoting the Slovenian language, self-confidence, and love for the homeland. The first Slovenian rally was held in Ljutomer in 1866, followed by others across Slovenia, notably the successful 1869 rally in Vižmarje, near Ljubljana. Demands included equality with other Austrian nations, Slovenian in schools and offices, and the unification of Slovenian regions.

The Slovenian language gradually entered education and administration, while associational life flourished with cultural activities such as playing and singing bolstered by newfound press freedom. Newspapers such as Bleiweis’s *Novice* (1843) and Jeran’s *Zgodnja Danica* (1849) emerged, alongside the first youth journal *Vedež* (1848). The 1848 performance of Linhart’s *Veseli dan ali Matiček se ženi* in Novo Mesto, the first Slovenian play staged there, signaled a cultural shift despite resistance from German elites in the Kazina club. That year, the “Slovensko društvo” was founded in Novo Mesto under Dr. Josip Rozina, but dissolved under Bach’s absolutism. The short-lived newspaper *Slovenija* was succeeded by *Sloveniensi Blatt*, edited by France Pollak, and also ceased in late 1848.

The national fervor persisted, exemplified by celebrations honoring the poet Valentin Vodnik in 1858, marking his centennial with a plaque unveiling and a cultural event. The 1860s saw vibrant associational life, with reading rooms (*čitalnice*) emerging as centers of Slovenian culture. Trieste’s *Slovanska čitavnica* (1861) preceded Ljubljana’s approval in August 1861 following Maribor and Celje. These spaces foster literature, music, and education, countering German dominance. Novo Mesto’s čitalnica, founded in 1865

during its 500th anniversary, became the 16th, initially struggling for space but proving its vitality with events like the 1866 «béседа.»

By 1873, Novo Mesto Reading Room launched a campaign to build the first Slovenian Narodni dom (National Home), raising funds across Dolenjska. Construction began with a cornerstone laid by Mayor Dominik Rizzoli, and despite financial hurdles, it was completed in 1884 as a joint-stock company effort led by Dr. Albin Poznik. It housed a library, theater, and museum to strengthen its national identity. Before World War I, the reading room thrived, hosting plays, concerts, and lectures, although tensions with the German elites and internal disputes persisted. During the war, activities dwindled as Narodni dom became a military hospital, and Poznik's death in 1915 was a blow. Postwar, it revived briefly, but by 1925, with new associations taking over its role and national consciousness secured, it dissolved, transferring its assets to Sokol society. The reading room's legacy lies in awakening and sustaining Slovenian identity through decades of cultural and political struggles.

RAZISKOVANJE IZROČILA

JURIJ FIKFAK

Druga knjiga izbranih etnoloških spisov mag. Helene Ložar Podlogar z naslovom *Raziskovanje izročila. Izbrani etnološki spisi 2* nadaljuje in nadgrajuje njeno prvo knjigo *Sledi in podobe izročila* (2024), v kateri so objavljena njena najbolj pomembna besedila o šegah, navadah in verovanjih. V tej knjigi avtorica osvetljuje zgodovinske, metodološke in institucionalne vidike raziskovanja slovenskega ljudskega izročila, s posebnim poudarkom na pomembnih raziskovalcih, znanstvenih ustanovah in mejnikih v razvoju etnologije. Avtorica v desetih izbranih besedilih analizira prispevke ključnih osebnosti, kot so Urban Jarnik, Anton Trstenjak, Hinko Smrekar, Josip Šašel, Rajko Ložar in Pavle Zablatnik. Posebno pozornost posveča tudi njenemu mentorju na inštitutu dr. Niku Kuretu, Herderjevemu nagrajencu. Med analiziranimi deli so tako posamezne študije kot tudi prelomne publikacije, npr. *Avstro-ogrska monarhija v besedi in podobi*, tj. zadnja monumentalna domoznanska edicija o narodih in ljudstvih monarhije, ali *Narodopisje Slovencev*. Gre za prvo temeljito slovensko etnografijo in hkrati pričevanje o posebni, slovenski identiteti, ki je izšlo sredi vojne vihre leta 1944, in je bilo neke vrste odgovor Rajka Ložarja in sodelavcev na nemško prisvajanje slovenskega prostora, zapisano v monografiji *Oberkrain* (1942).¹ V zadnjem besedilu je opisana dejavnost Sekcije za ljudske šege in igre na Inštitutu za slovensko narodopisje, kjer je bila avtorica zaposlena več kot trideset let.

Monografija združuje analitičen pristop k stvarini z natančnim preučevanjem posameznih raziskovalnih praks, pri čemer Ložar Podlogarjeva razkriva metodološke zasnove, ideološke okvire in vrzeli svojih predhodnikov. Besedila so razvrščena kronološko, kar bralcu omogoča pregled nad razvojem etnološkega zanimanja za ljudsko kulturo od 19. stoletja dalje.

V Dodatku etnologinja razmišlja o Frana Saleškega Finžgarja *Gostaču Matevžu* (1954), v katerem pisatelj nostalgичno prikazuje življenje v gorenjski vasi Doslovče in prepleta ustno izročilo in šege v živo podobo slovenske vaške kulture. S poudarkom na skupnostni upravi, sezonskih obredih in življenjskih šegah ohranja etnografsko dediščino izginjajočega načina življenja. Drugo besedilo pomeni avtoričino prvo ubesedovanje

¹ Leta 1942 so sodelavci Instituta für Kärntner Landesforschung izdali monografijo *Oberkrain*, v kateri so geograf Viktor Paschinger, zgodovinar Martin Wutte in etnolog Georg Graber utemeljevali nemškost oz nemški značaj Gorenjske. Knjigo na 95 straneh je v Kranju (Krainburg) izdal Gaupresseamt der NSDAP Kärnten.

stroke – srednješolska raziskovalna naloga o novomeški čitalnici iz leta 1961, ki je bila napisana kot domača naloga za zaključni izpit na novomeški gimnaziji. V tem besedilu *Novomeška čitalnica* se že kažejo značilnosti njenega kasnejšega znanstvenega pristopa: temeljito delo z viri, živahen opis lokalnega dogajanja ter senzibilnost za širši kulturnozgodovinski kontekst. Naloga, ki jo je med drugim omenil tudi Aleš Gabrič v predavanju leta 2015, je pomemben dokument slovenske kulturne zgodovine.

Uredniški posegi so bili minimalni in so se nanašali predvsem na slogovna poenotenja, npr. poenostavitev rabe oklepajev, nadomeščanje razprtega besedila s poševnim tiskom ter dodajanje angleških izvlečkov pri razpravah brez povzetka. Fotografsko gradivo je bilo vključeno selektivno, z izjemo naloge o novomeški čitalnici, ki je natisnjena prvič.

Skoraj vsa besedila so v izvirni verziji prosto dostopna na spletu, pri čemer so bile za objavo izbrane najnovejše znanstveno verificirane izdaje – denimo pri razpravi o Smrekarjevem taroku.

Skupaj s knjigama *V adventu snubiti – o pustu ženiti* (1995) in *Sledi in podobe izročila* (2024) monografija zaokroža temeljni znanstveni korpus del² Helene Ložar Podlogar in pomeni pomemben prispevek k slovenski etnologiji ter ohranjanju in razumevanju ljudske kulturne dediščine.

RESEARCHING TRADITION

The second book of selected ethnological writings by Mag. Helena Ložar Podlogar, titled *Raziskovanje izročila. Izbrani etnološki spisi 2* (Researching Tradition: Selected Ethnological Writings 2), continues and builds upon her first book, *Sledi in podobe izročila. Izbrani etnološki spisi 1* (Traces and Images of Tradition - 2024), which compiled her most significant texts on customs, habits, and beliefs. In this book, the author sheds light on the historical, methodological, and institutional aspects of Slovenian folk traditions, with a particular focus on key researchers, academic institutions, and milestones in the development of ethnology. Across ten selected texts, the author analyzes the contributions of pivotal figures such as Urban Jarnik, Anton Trstenjak, Hinko Smrekar, Josip Šašel, Rajko Ložar, and Pavle Zablatnik. Special attention was given to her mentor at the institute, Dr. Niko Kuret, a recipient of the Herder Prize. Among the

² Bibliografija mag. Helene Ložar-Podlogar je dostopna na https://bib.cobiss.net/bibliographies/si/webBiblio/bib201_20250707_192820_a1523043.html

analyzed works are individual studies as well as groundbreaking publications, such as *The Austro-Hungarian Monarchy in Word and Image*, the last monumental ethnographic edition of the peoples and ethnic groups of the monarchy, and *Narodopisje Slovencev* (Ethnography of the Slovenians). The latter, published in 1944 amid wartime turmoil, was the first comprehensive Slovenian ethnography and testament to Slovenian identity, serving as a response by Rajko Ložar and his collaborators to the German appropriation of Slovenian territory documented in the monograph *Oberkrain* (1942).³ The last paper describes the activities of the Section for Folk Customs and Games at the Institute of Slovenian Ethnography, where the author was employed for over 30 years.

The monograph combines an analytical approach to the subject matter with a meticulous examination of individual research practices, as Ložar Podlogar reveals the predecessors' methodological frameworks, ideological contexts, and gaps. The texts are arranged chronologically, providing readers with an overview of the development of ethnological interest in folk culture from the 19th century onward.

In the appendix, the ethnologist reflects on Fran Saleški Finžgar's *Gostač Matevž* (1954), in which the writer nostalgically depicts life in the Upper Carniolan village of Doslovče, interweaving oral traditions and customs into a vivid portrayal of the Slovenian rural culture. With an emphasis on community governance, seasonal rituals, and life customs, it preserves the ethnographic heritage of a vanishing way of life. The second text in the appendix is the author's first scholarly work, a high school research paper from 1961 on the Novo Mesto Reading Room, written as a final exam assignment at Novo Mesto Gymnasium. This paper, *The Novo Mesto Reading Room*, already displays the characteristics of her later academic approach: thorough work with sources, a lively description of local events, and sensitivity to the broader cultural-historical context. This paper, noted by Aleš Gabrič in a 2015 lecture, is an important document of Slovenian cultural history.

Editorial interventions were minimal, focusing primarily on stylistic standardization, such as simplifying the use of parentheses, replacing spaced text with italics, and adding English abstracts to essays that lacked summaries. Photographic material was included selectively, except for the Novo Mesto Reading Room paper, which was published for the first time. Almost all texts are freely available online in their original versions, with the most recent scientifically verified editions selected for publication, for example, the essay on Smrekar's tarot.

³ In 1942, researchers from the Institute for Carinthian Regional Studies published the monograph **Oberkrain**, in which geographer Viktor Paschinger, historian Martin Wutte, and ethnologist Georg Graber argued for the German character of Upper Carniola. The 95-page book was published in Kranj (Krainburg) by the Gaupresseamt der NSDAP Kärnten.

Together with the books *V adventu snubiti, ... o pustu ženiti* (To Court in Advent, to Wed at Carnival - 1995), and *Sledi in podobe izročila* (Traces and Images of Tradition - 2024), this monograph completes the core scientific corpus of Helena Ložar Podlogar's work, representing a significant contribution to Slovenian ethnology and the preservation and understanding of folk cultural heritage.

Her bibliography is available online: (https://bib.cobiss.net/bibliographies/si/webBiblio/bib201_20250707_192820_a1523043.html).

Among her numerous publications, three monographs stand out.

1. *V adventu snubiti ... o pustu ženiti*
Proposing in Advent ... Marrying at Carnival
Publisher: Celovec: Mohorjeva založba, 1995
DOI: (<https://doi.org/10.3986/3850134024>)
2. *Sledi in podobe izročila. Izbrani etnološki spisi 1*
Traces and Images of Tradition. Selected Ethnological Writings 1
Publisher: Ljubljana: Založba ZRC, 2024
DOI: (<https://doi.org/10.3986/9789610508755>)
3. *Raziskovanje izročila. Izbrani etnološki spisi 2*
Exploring Tradition. Selected Ethnological Writings 2
Publisher: Ljubljana: Založba ZRC, 2025
DOI: (<https://doi.org/10.3986/9789610510208>)

V drugi knjigi izbranih etnoloških spisov *Raziskovanje izročila* mag. Helena Ložar-Podlogar pogloblja razumevanje raziskovanja slovenskega ljudskega izročila ter osvetljuje metodološke, zgodovinske in institucionalne razsežnosti etnologije. V desetih besedilih analizira delo ključnih raziskovalcev, kot so Jarnik, Trstenjak, Ložar, Kuret, idr., ter osvetljuje njihovo vlogo pri oblikovanju slovenske etnološke misli. Posebno pozornost posveča pomembnim publikacijam in etnološkim ustanovam, kot je Inštitut za slovensko narodopisje, kjer je delovala več kot tri desetletja. Dodatek vključuje avtorčin razmislek o Finžgarjevem *Gostaču Matevžu* in njeno prvo raziskovalno nalogo o novomeški čitalnici (1961). Knjiga je dragocen dokument o znanstveni poti, obenem pa izjemno pričevanje o razvoju etnologije kot vede ter o pomenu ljudske kulture za slovensko identiteto.

Helena Ložar-Podlogar je etnologinja, upokojena raziskovalka na Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.

zalozba.zrc-sazu.si 24€

9 789610 510192